İsmet İnönü
HATIRALAR

1. KİTAP

BİLGİ YAYINEVİ

BİLGİ YAYINLARI

ÖZEL DİZİ : 21

Birinci Basım
Ekim 1985

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Cad. 46/A
Telf : 31 81 22 — 31 16 65
Yenişehir - Ankara

Babıâli Cad. 19/2
Telf : 5 22 52 01
Cağaloğlu - İstanbul

İSMET İNÖNÜ

HATIRALAR

1. Kitap

Yayıma Hazırlayan : Sabahattin Selek

BİLGİ YAYINEVİ

İsmet İnönü'nün Hatıralarının yayın hakkı, İnönü Vakfı ile yapılan özel anlaşma gereğince Bilgi Yayınevi'ne aittir. Bu dizide çıkan ve çıkacak olan eserlerin hiçbiri kaynakları gösterilmeden alınamaz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ... 9

Birinci Bölüm

GENÇ SUBAYLIK YILLARIM

HAYAT HİKÂYEMİN ÖZETİ ... 13

TAHSİL HAYATIM

Çocukluğum ... 17
Kurmaylık Tahsili ... 20

ORDUDA İLK ÇALIŞMALAR

Bir İnsan Ömrüne Sığan Değişmeler Hayret Vericidir ... 25
Rumeli'nde Er Geç Mutlaka Bir Harp Patlayacaktı ... 29
İlk Siyasi Vazifem ... 32
Bulgarlar Bizi Yanlış Anladılar ... 33

DEVRİM YILLARI

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ ... 39
Cemiyete Nasıl Girdim? ... 39
Selânik'te Misafirliğim ve Atatürk ... 40
MEŞRUTİYETİN İLANI ... 43
İlk Haberler Edirne'de İhtiyatla Karşılandı ... 43
Önemli Siyasi Gelişmeler ... 45
Nâzım Paşanın Ordu Kumandanlığı Devri ... 47
31 MART İRTİCA OLAYI ... 50
Ordu Tekrar Politikaya Karıştırıldı ... 50
Hareket Ordusu ... 52
Ordu ve Siyaset ... 54

YEMEN SEFERİ

İç Huzursuzluk ve İsyanlar ... 59
Rumeli'nden Yemen'e ... 60
Askeri Harekât Başladı ... 63
Sömürgeci Zihniyet Anlaşmayı Uygun Bulmuyor ... 66
İmam Yahya İle Görüşmeye Memur Edildim ... 69
Yemende Hayatımızın Zevkli Tarafları ... 72

VATANA DÖNÜŞ

Balkan Harbinin Sonu ... 77
Yunus Nadi İle Tanışma ... 81
Siyasi ve Askeri İhmaller ... 83
Yeni Ordunun Kurulması ... 86

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ

AVRUPA SEYAHATİM ... 91

Cemiyetin Her Hizmetinde Kadınlar Vazife Almışlardı ... 91
Berlin Sefirimizin Şikâyetleri ... 92
Heyecan Veren Havadisler Arasında Memlekete Dönüş ... 94

DÜNYA HARBİ BAŞLIYOR ... 95

Bir Anayasa Dersi ... 95
Türkiye'nin Harbe Girmesi Şartları Hazırlanıyor ... 97
Atatürk Tümen Kumandanı Olmuştu ... 98

HARP ZAMANINA KUŞBAKIŞI ... 101

Ordumuzun Çektiği Sıkıntılar ... 101
Sarıkamış Felaketi ... 102

ÇANAKKALE SEFERİ ... 104

Vaziyeti En İyi Anlamış Olan Kumandan Atatürk'tür ... 104
Anafartalar Cephesi ... 105
Çanakkale'den Sonra ... 105
2. Orduda Kurmay Başkanlığım ... 106

KAFKAS CEPHESİ ... 108

Atatürk Ordu Kumandanı ... 108
Rus İhtilali ... 110

SURİYE CEPHESİ ... 113

Suriye Cephesi Büyük Ehemmiyet Kazanmıştı ... 113
Harp Sahasında Bizden Büyük Fedakârlık İstenmişti ... 114
İngiliz Menzil Hazırlıklarının Hikâyesi ... 118
Sina Cephesine Tayin Olunmuştum ... 119
Falkenhayn İle Cemal Paşa Süratle Çatıştılar ... 123
Tarihimizde Görülmemiş Sayıda Asker Firarisi ... 126
Yıldırım Karargâhı Esir Olmaktan Güç Kurtuldu ... 130

HARBİN SONU ... 134

Şam'dan Geri Çekiliş ... 134
Milli Mücadeleye Daha Kuvvetli Bir Durumda Girebilirdik ... 135

HADİSELERE TOPLU BAKIŞ

DÜNYA HARBİ VE TÜRKİYE ... 139

Birinci Dünya Harbi Kaçınılmaz Hale Gelmişti ... 139
Harbe Girmemek Mümkün müydü? ... 141

İTTİHAT VE TERAKKİ ... 144
İlk Günlerde Hükümet Başkalarının Elindeydi ... 144
Alman İttifakında Enver Paşanın Rolü ... 145
Enver Paşa İle Münasebetlerim ... 147
Atatürk ve Enver Paşa ... 148
İttihat ve Terakkinin En Değerli Adamı : Talât Paşa ... 150
ALMAN İTTİFAKI ... 153
Almanların Tutumundan Şikâyetlerim, Istıraplarım ... 153
Üç Alman Generali Arasındaki Anlaşmazlık ... 154
Yarbay Böhme'ye Yaptığım Sert İhtar ... 155
Almanlar Türkiye'ye Gitmek Üzere Gelmemişlerdir ... 158

İkinci Bölüm

MİLLİ MÜCADELE YILLARIM

CEPHEDEN DÖNÜŞ ... 163
İlk Öğrendiğim Şey Mütareke Oldu ... 163
Atatürk'ün İstanbul'a Gelişi ... 166
Memleketin Halini Düşünmekle Geçen Günler ... 167
Mütarekeyi Feshedip Mücadeleye Girmek Fikri Kimsede Yoktu ... 170
İstanbul'un Siyasi Havası ve Amerika ... 172
İzmir'in İşgaliyle Herkesin Ayağı Suya Erdi ... 175
Atatürk'ü ve Anadolu'daki Vaziyeti Görmek İçin Ankara'ya Gidişim ... 177
Karabekir ve Ali Fuat Paşaların Atatürk'e Yardımları ... 178
İçinde Bulunduğumuz Şartlar Nihayet Bir Harbe Varacaktı ... 180
ANKARA'DAN İSTANBUL'A DÖNÜŞÜM ... 183
İstanbul'un İşgali ve Anadolu'ya Geçişim ... 184

BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILIŞI

MECLİS 23 NİSANDA AÇILACAKTI ... 191
Mustafa Kemal Paşanın İsteği Üzerine Edirne Mebusu Seçildim ... 191
Meclisin Adının Ne Olacağına Uzun Tartışmalardan Sonra Karar Verebildik ... 191
İlk Hükümet Kuruldu ve Ben Genelkurmay Başkanı Oldum ... 192
Milli Mücadelenin Yeni Safhası ... 194
İÇ CEPHE VE DIŞ CEPHE ... 198
Memleket Askeri Bakımdan İki Cephe Arasında Bulunuyordu ... 198
Kuvayi İnzibatiye ve İç İsyanlar ... 200
Yeni İsyanlar ... 203
Meclis Mesuller Arıyordu ... 210
Garp Cephesi Kumandanı Oldum ... 213
Çerkez Ethem ... 216
DOĞU SEFERİ ... 219
Doğu Cephesinde Ermenilere Karşı Kazandığımız Zafer ... 219
İç Politikada Büyük Dertlerimiz Vardı ... 224
Ethem Meselesi ... 227
Kuvayi Seyyare İle Muhtemel Bir Çatışma ... 233
Ethem İstanbul Hükümetine Sadakatini Belirtiyor ... 234

Garp Cephesi Kuvvetleri Ethem'i Takip Edecek ... 236
Ethem'den Meydan Okuyan Bir Cevap Aldım ... 238

BİRİNCİ İNÖNÜ MUHAREBESİ ... 240
Yunan Kuvvetlerini İnönü'nde Karşılayacaktım ... 240
Ethem'in Karşısında İzzettin Paşayı Bıraktım ... 241
Bu Muharebede Düşman Harekâtı İle Ethem Harekâtı Beraber Olmuştur 242
Kazanmaya Mecburduk ... 245
Yunanlılar 23 Martta Tekrar Taarruza Geçtiler ... 246

İKİNCİ İNÖNÜ MUHAREBESİ ... 248
Bu Muharebe Tam Bir Askeri Harekettir ... 248
28 Martta Muharebe Bütün Cephede Şiddetlendi ... 249
General Papulas'ın Sinirleri Çok Çabuk Bozuluyordu ... 252
Yunanlılar Umumi Seferberlik İlan Ettiler ... 254
Büyük Bir Taarruz Bekliyoruz ... 255
Orduyu Sakarya Gerisine Çektim ... 256

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ ... 259
Ordunun Büyük Kısmı Sakarya'ya Geldi ... 259
Sakarya Kıyısını Müdafaa Edeceğiz ... 260
Düşmanla Temastan Evvel Çekilmekten Bahsedilemez ... 263
13 Eylülde Sakarya'nın Doğusunda Yunan Kuvveti Kalmamıştı ... 264
Öyle Hazırlanmalıyız ki Kesin Netice Alalım ... 267

MİLLETİN HAZIRLANIŞI ... 272
Uzun Bir Hazırlık Devrinde Bulunuyorduk ... 272
Ali İhsan Paşa Benden Şikâyet Etmiş ... 274
Ankara İtilafnamesi İmza Edildi ... 278

BÜYÜK TAARRUZ

BÜYÜK TAARRUZA DOĞRU ... 283
Bu Defa Muharebeyi Bitirmek İstiyorum ... 283
Yunan Ordusu Çok Mevcutlu, Kuvvetli ... 286
Nihayet Afyon'a Girdik ... 288
30 Ağustosta Meydan Muharebesi Başladı ... 290
Şimdi Uşak'tayız ... 295
10 Eylülde İzmir'e Girdik ... 298
Bütün Düşman Kuvvetlerini Çıkartmaya Çalışıyoruz ... 301

EKLER

EK : 1 Harp Akademisinden Mezuniyet Yılları ve Sınıfları ... 305
EK : 2 Türkiye'ye Gelen «Heyeti Islahiye»deki Alman Subayları ... 309
EK : 3 Türk-Alman İttifakı Görüşmeleri ve Yazışmaları ... 311
EK : 4 Atatürk'ün İnönü'ye Verdiği Sicil ... 340
EK : 5 Mustafa Kemal Paşanın Başkumandan Vekili Enver Paşaya Gönderdiği Rapor ... 341
EK : 6 Hıyaneti Vataniye Kanunu ... 346

ÖNSÖZ

Uzun siyasi hayatımın hatıralarını yazmak için serbest bir çalışma zamanını bekledim. Bunu şimdiye kadar bulamadım.

Tarih meraklılarının ve dostlarımın bu konudaki arzuları benim üzerimden eksik olmamıştır. Kendi emek ve teşebbüsleriyle, benim de içinde bulunduğum olayları yazmış, değerlendirmiş olan önemli yazarlar daima bulunmuştur. Bunlar içinde benimle az veya çok temas sağlamış olanlar vardır. Ancak, nihayet eser haline gelen yazılarda hüküm ve değerlendirme sorumluluğu tabiatıyla yazarlarındır.

Bu hatıralar, ilk defa olarak başka bir karakter taşımaktadır. Şüphesiz, klasik manasıyla bir hatıra değildirler. Özellikleri, Sayın Sabahattin Selek'in bir intizam içinde beni anlatmaya sevketmesi ve söylediklerimi bir sıra dahilinde, yani kendi sırası içinde, hepsini ses bandına alarak bunları mümkün olduğu kadar tam yazmaya çalışmasındadır. Yakın ve devamlı temas ile hazırlanmış olan bu hatıraların toplanıp kamuoyuna arz edilecek hale gelmesi Sayın Sabahattin Selek'in kendi gayreti neticesidir. Eser olarak meydana gelmesindeki sorumluluk, bu kayıtlar içinde ona aittir. Hatıralar denecek hayat hikâyem bu şartlarda da olsa Sayın Sabahattin Selek'in emeğiyle meydana gelmiştir. Kendisine derin teşekkür borçluyum. Bir gün, bir türlü bitip tükenmeyen, sonu gelmeyen siyasi hayatımı daha etraflı olarak yazmak icap ederse onu da yapmaya çalışacağım.

Başımdan geçeli uzun zaman olmuş bulunan olayların bugünkü anlatılışında aşırı duyguların hâkim olmadığını aziz okuyucular fark edeceklerdir.

Eserde, beğenildiği zaman çok cömert takdirler görmüş, beğenilmediği zaman çok taşkın ölçüde yerilmiş olan bir sade politika insanı, kendisine ve zamanın tesirine dayanarak tarih olaylarını hikâye etmeye çalışmıştır.

İsmet İnönü

BİRİNCİ BÖLÜM

GENÇ SUBAYLIK YILLARIM

(1884 - 1918)

TAHSİL HAYATIM
ORDUDA İLK ÇALIŞMALAR
DEVRİM YILLARI
YEMEN SEFERİ
VATANA DÖNÜŞ
BİRİNCİ DÜNYA HARBİ
HADİSELERE TOPLU BAKIŞ

HAYAT HİKÂYEMİN ÖZETİ

Bir büyük imparatorluğun çökmekte bulunduğu kaygısı ve memleketi kurtarmak ödevinde olduğumuz düşüncesi, bizim gençlik yıllarımızın en unutulmaz hatırasıdır. Altmış sene bu hislerin heyecanları, ümitsizlikleri ve zafer günleri içinde geçmiştir.

İmparatorluğun çöküşü içinde vazife yapmaya çırpınırken, hesapsız şehitler ve felakete uğrayanlar arasında, yaşayarak çıkmak gibi bir umulmadık olay başımdan geçti.

Milli Mücadele, ben otuz sekiz yaşında iken zaferle bitmiştir. Bu devirden, amansız ve kudretli dış düşmanlar karşısında, kendi memleketimizi temsil yetkisi iddia edenlerin idam fermanını boynumuzda taşıyarak çıkabildik.

Ümitsiz günleri unutmuş olarak, vatanı yeniden kurmak ve yükseltmek azmi ile işe başlanmıştır. Yepyeni bir Türkiye'nin her sahada temellerini atmak, elimize geçen emaneti yüzakı ile yeni kuşaklara devretmek tek amacımız olmuştur.

1920'den, yani otuz altı yaşımdan beri memleket idaresinde birinci derecede mesuliyet taşıyanlar arasındaydım. Doğrudan doğruya siyasi kudret sahibi olarak 1950'ye kadar, yani altmış altı yaşıma kadar, Türkiye'nin selameti ve ilerlemesi gibi bir ödev yolunda bulundum.

1950 senesini; memleketin yüz seneden beri hasretini çektiği yeni hayat tarzını, yüreğimiz ümit ve iftiharla dolu olarak seçmiş bulunuyoruz.

Aklımın erdiği günden beri sıra ile başımdan geçen aşırı güçlük ve başarı anlarının, bu yeni devirde de birbirini kovaladığını görüyorum.

Bu uzun siyasi hayatı bir cümlede canlandırmak isterim : Bütün ömür boyunca her zaman elde edilmesi millet için aziz olan bir amaç peşinde koştum. Bu, bana şevk ve kuvvet vermiştir.

Aile hayatımda huzur ve mutluluk hatırası ile doluyum. Aile içinde dar zamanlarımı genişleten, kasvetli günleri aydınlığa yönelten başlıca desteğim, eşim **Bayan İnönü** olmuştur. Siyasi hayatımın bütün üzüntülerini sabırla ve cesaretle karşıladı. Hiçbir sarsıntı anında ürkmedi. Aile içinde geçimimiz, daima anlaşmalı olmuştur. Biz bunun tılsımını şu usulde bulduk: Bir olaydan hangimiz şikâyetçi olur ve ilk söze başlarsa, ötekimiz susar ve hak verir ve fırtına ne kadar sürse mutlaka sütliman olarak biter.

Çocuklarımla arkadaş gibi yaşadım. Şimdi torunlarımla arkadaş gibi anlaşmaya çalışıyorum.

Ben, Türklerin iyi aile hayatına tabiattan istidatlı olduklarına inanmışımdır. Aile saadetinin temelinin, tek evlilik olduğuna yürekten hükmetmişimdir.

İkbalin ve kudretin en yüce devirlerinde taşınabilecek duyguların en değerlilerine, iktidardan ayrıldıktan sonra eriştim.

Resmi hizmet yolunun en büyük mükâfatı, resmi hizmetten ayrıldıktan sonra milletten sevgi görmektir. Bu ikbale ermiş insanlardan biri olmakla iftihar ederim. Hususi ve siyasi hayatın hilatlarından sıyrıldıktan sonra sevgi ile karşılanmak, bizde nadir görülmüştür. Muarızlarım dahil olarak, bütün siyaset adamlarına bu ikbali yürekten dilerim.

Geçmiş hayatımın arkadaşlarını, yardımcılarını ve bana amir mevkiinde bulunmuş olanları saygı ile anıyorum. Beraber çalıştığımız zamanlarda bana daima rehber ve yardımcı olan büyük **Atatürk**'e karşı yüreğim sevgiler ve minnetlerle doludur.

TAHSİL HAYATIM

Çocukluğum

1884'te İzmir'de doğmuşum. Bir adliye memuru olan babam oradan, Sıvas'a sorgu hâkimi olarak tayin olunmuş. Ben, hesapça, Sıvas'a gittiğim zaman yedi yaşında olacağım. Çocukluk devri olarak Sıvas'ı hatırlarım. Oturduğumuz ev geniş sofaları ve alaturka sedirleriyle bir meydanı andırırdı. Yarım yüzyıl sonra evimizi Sıvas'ta gördüğüm zaman, yeni usulde tertiplerle, alışmadığım bir lüks kıyafette gözüme çarptı.

Babam **Hacı Reşit Bey** ahlak telakkilerinde her manası ile titiz, samimi bir Müslümandı. Terbiyesi sertti. Ben Kolordu Kumandanı iken bile babamla az çok resmi idim. Kendi çocuklarımı, arkadaş gibi muamele ederek yetiştirmeye çalıştım. Her iki terbiye usulü de ailemizde müspet netice vermiştir.

Babam iyi satranç oynardı. Ben belki on yaşından beri satranç taşlarını tanırım. Babam sorgu hâkimi olarak vakitli vakitsiz tahkikata gittiği için evde at beslerdi. Pek küçük yaştan beri atla tanışıklığım ve alışkanlığım vardır. Spor olarak attan başka, genç tahsil zamanımızda bugünkü oyunları bilmiyoruz. Ben futbolü binbaşı olarak oynadım.

Sıvas'ta altı ay kadar Mahkeme Çarşısında bir ilkokula gittim, sonra, askeri rüştiyeye girdim. Rüştiye dört seneydi. Ben bir sene sınıfta kalarak beş sene okudum. Bu tahsil zamanım parlak değildir. Sınıfta kalmak gibi bir halden pek müteessir olmuştum. Bu, hayatımın ilk muvaffakıyetsizliğidir. Beşinci sene, oldukça göze çarpar bir öğrenci haline geldim. Beni bir sene sınıfta bırakan hesap öğretmeni **Yüzbaşı Ömer Efendi**yi rahmet ve minnetle anarım. Bundan sonra Sıvas İdadisine devam ettim. Beni beşinci sınıfa aldılar. Bir sene kadar okudum, oldukça iyi bir talebe olarak tanındım. Bu sınıflar benim yaşımın üstündeydi. Yaşla mütenasip olmayan sınıfta bulunmanın yorgunluğundan çocuklarımı korumaya çalıştım. Rüştiye ve idadi hayatından iyi hocalar tanırım. Askeri rüştiyede hesap hocamıza, mülkiye idadisinde riyaziye ve edebiyat hocalarına ilk gelişmelerimi borçluyum. Mülkiye idadileri için bir iki şey söyleyeceğim. Bunlar yedi senelik olarak açılmışlardı. Hesapça 1897 seneleri. Sınıflar on, on beş kişi. Hocaların çoğu devlet memurlarından devşirme. Talebe çokluk itibariyle yaşlıca. Hocalarla talebe arasında âdeta karşılıklı saygı hissederdim. Bu talebeden, devlet hizmetinde devam edenler, büyük mevkilere ehliyetle çıkmışlardır. Programca bugünkü liseler tabii daha ileridirler.

Sıvas'ta bulunduğumuz zamanın kıymetli bir hatırası dedemle tanışmamdır. Uzun boylu, zayıf bünyeli, abani sarıklı dedem **Abdülfettah Efendi** insan güzeliydi. Malatya'dan Sıvas'a geldi, görüştük. Sonra biz Malatya'ya gittik, sünnet düğünümüzü yaptılar. Malatya'yı bu ilk görüşümde, günlerce, geniş kayısı bahçelerinde koşup eğlendik. Dedem 1854 Rus Harbinde bulunmuş; bize muharebe hikâyeleri söylerdi. Ailemiz içinde, doktorluk hariç, askeri mesleğe giren ben varım. Dedem 1854, babam 1877 harplerinde çarpışmışlar, ben onları takip etmiş oluyorum.

1897 Yunan Harbini Sıvas'ta izledik. **Abdülezel Paşa,** Termopil Geçidi, Dömeke Savaşı rüyalarımıza girer, merak ve heyecanımız yüreklerimizden taşardı.

Mülkiye idadisinin beşinci sınıfını bitirdikten sonra İstanbul'a geldim, yani babam getirdi. Mühendishane idadisine (topçu lisesi) kabulüm için müsabaka imtihanlarına girdim. Mektebe alınan on iki kişi arasındaydım. Sonra sınıfımız, İradei Seniyeyle[1] kabul edilenlerle beraber yirmi kişi kadar oldu.

İdadi senelerim iyi geçmiştir. Askeri rüştiye üzerine bir sene mülkiye idadisinde bulunmak, sonraki tahsilime beni hazırlamıştı. İdadiyi en başta değil, fakat iyi dereceyle bitirdim. Topçu Harbiyesi sınıflarım daha iyi geçmiştir. Artık hep sınıf başındaydım.

1903'te teğmen rütbesiyle Harbiye'yi bitirdik. Rumeli'nde ayaklanmalar olmuştu. Hadiseler genişleyerek, belki harp çıkacaktı. Piyade, süvari ve topçu, Harbiye son sınıflarını, acele mezun etmişlerdi. O zamana kadar hususi ve umumi imtihanlarda kazanılan notlara göre şahadetname verirlerdi. İyi bir derece ile teğmen oldum. Yaşım on dokuz. Askeri mesleğim Sahra Topçusu. O zamanki usule göre Harbiye'den çıkanların baş taraftakilerini Erkânıharbiye namzetliğine ayırırlardı. Bizi de ayırdılar. Pangaltı'da Erkânıharbiye sınıflarına gittik.

Topçu Harbiyesi'ndeki hocalarımı umumi olarak hürmetle yadederim. Bizim o zamanki harbiyelerimiz, lise ile meslek öğretimini beraber yapan müesseselerdi. Mesela Harbiye'de gördüğümüz fizik ve kimya, bugün tecrübe malzemesi tamam olan bir liseden daha zayıftı. İyi öğretmen ve kâfi tecrübe malzemesi ve hocanın meşgul olabileceği mahdut talebe olursa, bugünkü liselerimiz çok verimlidir. İyi lise tahsili görmek insanların meslek ve kültür hayatında daima tesirini hissettiren bir unsurdur.

Harbiye birinci sınıfa memleketin muhtelif köşelerindeki askeri idadilerden talebe gelirdi. Her idadinin talebesi İmparatorluğun bir hususiyetini gösterirdi. İlk seneler talebenin birbiriyle geçinmesi büyük meseleydi. Teneffüshanede her idadinin ayrı oturma yeri vardı. Hiç yoktan alınganlık olur ve topluca kavgalar çıkardı. İstanbullular hem aracılık ederler, hem

[1] Padişah buyruğu ile.

hepimizle eğlenirlerdi. Son seneye doğru geçimsizliklerden hiç eser kalmazdı. Harbiye'deki talebe hayatı ilk günlerin yadırgamalarını takiben bütün ömür devam eden sıcak sınıf arkadaşlığı ruhu ile son bulurdu. Sonraları muhtelif Harbiyeler de açıldı. Büyük bir kaynaştırma hayatı eksik kalmış idi. Buna, Sarayın İstanbul'da çok taşra talebesi kalabalığı istememesinin sebep olduğu söylenmiştir. Herhalde eski hal İmparatorluk için çok faydalıydı.

Bizim Erkânıharbiye sınıfları, üstümüzdeki birkaç sene ile, altımızdaki seneler meslek tarihinde dikkat çekmiş olan sınıflardır. Seferlerle, Erkânıharbiye ve ulaştırma vazifeleriyle meşgul olan meslek, esasında, ister istemez siyasi hadiseler, devletlerin kaderleri ve mukayeseleriyle meşgul olurdu. Okutulan derslerin eksikliklerini, hocaların kıymetlerini, genç subaylar inceden inceye tetkik ederlerdi. Biz, tahsil zamanımızın on altı, yirmi iki yaşını, Padişaha sadakati, ilmin ve irfanın başı olarak öğreten bir devirde geçirdik. Mektepte haftada bir defa, ferik ve müşir[2] rütbesinde nazırlar bizi toplarlar, Şevketmeab ve Halifei Ruizemin[3] için sadakat öğütleri verirlerdi.

Biz Erkânıharbiye talebeleri, pek mahdut olan sakınılacak hafiyeleri bilirdik ve birbirimizle aklımıza geleni serbestçe konuşurduk. Siyaset isnatlarıyla tahkik altına alınmayanımız azdır. Ama umumi olarak az çok disiplin hapislerinden sonra hepimiz Erkânıharbiye tahsilini bitirdik. O zaman yüksek mekteplerin birinci, ikinci çıkan mezunlarına altın ve gümüş maarif madalyası, —hilal şeklinde bir palmiye— verirlerdi. Altın maarif madalyası alarak tahsilimi tamamladım.

Tahsil hayatını sınıf başı olarak bitirmek, hayatta arkadaşlarından ilerde bulunmak için bir esas teşkil etmez. Aksine, her millette, yüksek istidatların sonradan öncülük ettikleri çok görülmüştür. Ben tahsil zamanımı anlatırken, dalgalı gelişmemi hikâye etmek istiyorum.

Tahsil zamanında geniş imkânı olmayan orta halli bir aileden yetiştim. İstanbul'da Valde Camii karşısında bir küçük evde kiracıydık. Sonra Rumelikavağı'nda bir iki sene tebdil hava için oturduk. Hafta başları Yenimahalle vapuruyla gittiğim zaman, yayan Tellitabya'dan geçerek Rumelikavağı bahçeleri içinden evimize varmak benim için müstesna bir zevk olurdu.

Altı sene, askeri tahsilin yıl sonu tatillerini İzmir'de geçirdim. İzmir'e, dayımın yanına, sılaya gidiş, benim için bahtiyarlık ve açılıp, serpilme fırsatı olmuştur. Değirmen Dağı'ndaki küçük, mütevazi ev, denize karşı, hâlâ bana dünyanın en güzel köşkü gibi görünür. Dinlenirdim, gezerdim. Fransızca gazeteler okur —Le Matin—, memleketimin dört köşesinde fevkala-

[2] Ferik : korgeneral; birinci ferik : orgeneral; müşir : mareşal.

[3] Padişah ve halife için kullanılan sıfatlar.

de bir hadise varsa, onu öğrenir takip ederdim. Nihayet, gelecek sene dersleri için biraz hazırlanır, bazen dil dersi de alırdım. Küçük dayım doktordu, edebiyat meraklısıydı. Onunla beraber bulunmak da bana zevk verirdi. Bizim nesil, açık ve kapalı edebi eserlere ve hareketlere düşkündü. İstanbul'da ve İzmir'de yasak olan bütün edebi eserleri, taşbasması olarak, köşe başlarından satın alırdık. İstediklerimizi İstanbul'da Tünel başında satılan eski kitaplar arasında çok zaman bulurduk.

İzmir, bu suretle on üç ila yirmi iki yaşlarımda benim başlıca sevgilim olmuştur. On altı sene sonra büsbütün başka şartlar içinde İzmir'e girdiğim zaman, türlü duygularım arasında, sevgiliye kavuşmak heyecanı ayrıca yer alıyordu.

Kurmaylık Tahsili

O zamanın âdetine göre Erkânıharbiye Mektebi'ni bitiren yüzbaşı olurdu. Ben 1906'da yüzbaşı oldum. Bizim üstümüzdeki üç sınıfı mektepten tanırız. Aralarından şöhretli askerler yetişmiştir. 1905 mezunları **Karabekir**'in sınıfıdır. **Atatürk,** 1904'te mezun olmuştur. **General Cebesoy, Orgeneral Âsım Gündüz** ve **General Ali İhsan Sabis,** aynı sınıftandırlar. Hatırladığım isimleri söylüyorum. Tabii her senenin başka kıymetli insanları vardı. 1903 Erkânıharpleri rahmetli **Fethi Okyar** ve **General Ali Fuat Erden**'dir. **Fethi Okyar** Erkânıharp sınıflarında ad bırakmıştır, fakat askerlikten kısa zamanda ayrılmış, diplomasiye geçmiştir. **Enver Paşalar** 1902'de çıkmışlar. Daha öncekileri sayamayacağım. Bizim neslimizin en eskisi **Mareşal Çakmak** addedilmek mümkündür. Benden sekiz sene evveldir. **İzzettin Çalışlar** ve eski Genelkurmay Başkanı **Abdurrahman Nafiz Gürman**'la birlikte yetiştik. Bizden sonrakileri, **Orgeneral Kâzım Orbay** ve **Salih Omurtak**lara kadar yakından tanırız.

Meşrutiyet ilanından sonra ordudan Erkânıharp Akademisi'ne gelenler arasında adları tanınan subaylar yetişmiştir. **General Refet Bele** ve **Edip Servet Tör** yeni usulün ilk mezunları arasındadırlar. Zaten kurmay subaylığına ordudan namzet seçmek yolu açıldıktan sonra, yetişme usulü daha normal hale gelmiştir[4].

Erkânıharp sınıflarından bir hatırayı da belirtmek isterim. Bağdatlı ve Şamlı sınıf arkadaşlarımızla dostça geçinirdik. Milliyet alınganlığı daha ziyade Şamlılarda fark edilirdi. Fakat, tehlikeli sayılacak zehirli bir şekil görülmezdi.

Askeri hocalarımız ciddi adamlardı. Onda dokuzu, bize iyi öğretmek için, özellikle hamiyetleri üzerinde şüphe bırakmamak için, cesaretli ve

[4] 1902 - 1906 mezunu kurmay subaylar için bkz Ek 1.

dikkatli davranırlardı. Zaten o devirde hafiye takımı bizim hocalar arasında kalmamış gibiydi. Erkânıharp sınıfındaki hocalarımızla hayatta da arkadaşlık ettik. İki Alman ve bir Fransız generali hocalarımız vardı. Meslek dersleri gösterirlerdi. Bu Alman hocalarla gelmiş olan **İmhoff Paşa**[5] isminde biri de, biz Harbiye'de iken tayin olunmuştu. Çok hareketli olan bu general, mektepte tesir bırakmıştı. **İmhoff Paşa** memleketimizde uzunca zaman kalmış, Türkçe öğrenmiş, takdir kazanmıştır.

İmparatorluk, orduya Avrupa'dan askeri mütehassıslar getirmeyi uzun zamandan beri âdet edinmişti. 1800 senesinden evvel bile vakit vakit ordu saflarında Fransız subayları görülmüştür. Almanya'nın en kıymetli Erkânıharp Reisi **Mareşal Moltke**, yüzbaşı olarak, 1835 - 39 senelerinde bizde bulunmuştur. **İkinci Abdülhamit** zamanında askeri sistem ve talim esas itibariyle Alman modeline göre kurulmuştur. Gerek teşkilatta, gerek askeri tahsilde **von der Goltz Paşa**[6] çalışmıştır.

Zamanın ihtiyacına göre kültür ve teşkilat mütemadiyen ıslah edilmediği için, bu ıslahatın hepsi 1907 - 1908 senelerinde aşikâr bir surette eksik kalmıştır.

Askeri mekteplere devam için vakit vakit teşvik yapılmıştır. Biz Harbiye'deyken talebenin, sınıflar ilerledikçe, artan maaşları vardı. Bu maaşlar muntazam verilmediği için yarısı birikirdi ve subay şahadetnamesi aldığımız zaman elimize toplu olarak kırk, elli lira geçerdi. İlk subay ihtiyaçları bunlarla karşılanırdı. Erkânıharp sınıflarında biriken aylıklar daha fazla tutardı. Erkânıharp subayları mektepten yüzbaşı çıktıktan iki sene sonra, otomatik olarak kolağası rütbesi alırlardı. Mesleğin suni teşvik tarafları tekâmül esnasında tabiatıyla lüzumsuz kalmış, ancak kurmay subaylığın ehemmiyeti ve geniş kültür ihtiyacı daha ziyade artmıştır.

Lisan öğrenmeyi büyük bir ihtiyaç olarak duyardık. Fransızcamı ilerletmişim. Almanca öğrenmeye çalışıyordum. Almanca, Erkânıharp Yüzbaşısı **Ali Fuat (Erden)** ile, ben Erkânıharbiye Mektebi talebesi **Üsteğmen İsmet Efendi** arasındaki tanışıklığın, samimi arkadaşlığa dönmesine yol açtı. Talebelik hayatının son yılında, öğrenme zevkini tadarak **Fuat'**la beraber geçirdiğimiz istifadeli günleri hatırlıyorum.

Cuma[7] geceleri, **Fuat'**ın Taşkasap'taki evine giderdim. **Goltz Paşa**nın «Millet-i Müsellaha» adlı kitabını Almancadan Türkçeye tercüme ederdik. Çalışmalarımız üç saat sürerdi. Bir zaman sonra, Fransızca kitaplar oku-

---

[5] **İmhoff Paşa Türkiye'ye 1902 yılında gelmiş, 1909 yılına kadar kalmıştır (Ölümü: 1917).**

[6] **von der Goltz Paşa 1883 - 95 yıllarında Türkiye'de bulunmuş, sonra 1903'te tekrar gelmiş ve 1916'da ölmüştür (Türkiye'de bulunmuş olan Alman subayları için bkz. Ek 2).**

[7] Hafta tatili cuma günleri idi.

maya ve okuduğumuz parçalar üzerinde münakaşa etmeye geçtik. Bunlar, sosyolojiye, felsefeye, siyasete ait kitaplardı.

Yazın cumaları sabahtan Paşabahçe'ye gider, **Fuat**'la buluşup, Beykoz Ormanı'nda dolaşırdık. Yanımızda daima bir kitap bulunurdu. Okuduğumuz kitapların adını şimdi hatırlayamıyorum. Ama, çok enteresan şeylerdi. Ufkumuz açılıyor ve tatlı sohbetlere sürükleniyorduk. Yeni bilgiler, bizde, memleketin halinin gördüğümüzden daha korkunç olduğu intibaını uyandırıyordu.

Biz Akademideyken, 1905 Rus - Japon seferi olmuştu. Mektebin her sınıfında sefer, heyecanla takip edilirdi. Okuduğumuz dersler ve hazırlandığımız meslek için büyük ölçüde tatbikat karşısındaydık. Pek güçlükle malumat alabilirdik. Büyük ecnebi gazeteleri bulmak nadir ve zor bir fırsattı. Hocalarımızdan bize anlatmalarını ısrar ile isterdik. Hangi sınıfta, hangi hoca, bir şey anlatmışsa hemen duyardık.

Mektepte çok alakadar olduğumuz seferleri bize göstermezlerdi. Pek müteessir olurduk. Üç sene Erkânıharp sınıflarında bize 1876 - 77 Rus seferlerini okutmamışlardı. 1854 - 55 Kırım seferinden bile ancak pek mahdut misaller geçmiştir. 1897 Yunan seferini de, cereyanı ve tenkitleriyle göstermemişlerdir. Bu hal, tabii, hocaların ihmalinin değil, devrin siyasi âdetinin neticesi idi. Pek gücümüze giderdi. O zaman Fransa'da neşrolunan ufak kitaplar serisinden **Gazi Muhtar Paşa**nın hareketlerini, **Gazi Osman Paşa**nın Plevne'sini nasıl hasretle öğrenmeye çalıştığımızı hâlâ heyecan ile hatırlarım. Gene çok alakadar olduğumuz yakın seferlerden biri, Sırplarla Bulgarlar arasında olan muharebe idi. Bulgarlar, daha ilk devirlerinde Sırpların taarruzuna karşı kendilerini müdafaa edebilmişler ve başarılarının en kıymetlisi olarak nefislerine güven kazanmışlardı. Bunları bize mektepte niçin göstermediklerini bugüne kadar anlayabilmiş değilim.

ORDUDAKİ İLK ÇALIŞMALAR

Mektepler bittikten sonra, yüzbaşı olarak, orduda vazifem Edirne'de başlıyordu. Kuram buraya, 2. Orduya çıkmıştı. Sonbaharda geç kalmadan hareket ettik. Edirne'de ilk geceyi bir otelde, pek rahatsız geçirdim. Sabaha kadar yatağımı düzeltmeye çalıştım. Ertesi günü ilk işim Ordu Erkânıharbiyesine gidip vazifemi öğrenmek oldu. Sahra Topçu 8. Alayın 3. Bölüğüne tayin olunmuştum. Bölüğün yüzbaşı yeri boştu. Müstakil olarak kumanda edecektim. Pek sevindim. Akşama doğru kışlaya giderek, bölüğümü ve odamı buldum. Tunca üzerinde, yalınkat, sade malzeme ile asker tarafından yapılmış bir bina. İçinde bizim taburun 3. Bölüğünün subay odaları var. Kendi yerime yerleştim. Biraz sonra, başçavuş palaskasını takmış olduğu halde odama geldi, bölüğün gece yoklamasını söyledi. «Bütün mevcudu yüz yirmi, şu kadar izinli, bu kadar hasta, şu kadar memuriyette, mevcut şu.» Dikkatle dinledim. Ne söyleyeceğimi bilmiyordum. Söz aramak üzere, «Peki» diye başladım. Başçavuş keskin bir selam vererek, geri döndü ve odadan çıktı. Cevap «Peki»den ibaretmiş! Yüzbaşı oluncaya kadar kıtada bulunmamış olmanın güçlükleri başlamıştı.

Mülazımlarımın (teğmen) en genci sınıfta yakın arkadaşım Erzincanlı **Yaşar Efendi** —sonradan general olmuştur— idi. Öteki, üstümüzdeki sınıftan Edirneli **Osman Efendi,** İstiklal Harbinde şehit oldu. Bölüğün üsteğmeni **İsmail Hakkı Efendi** benden herhalde dört, beş sene önceydi. Her üçü, muktedir, gözde olan subaylardı. Hepsinden genç olarak ve kıtada tecrübesi hiç olmayarak, ben kumanda edecektim. Erkânıharp subayları, her orduda biraz çabuk terfi ederler ve kıtalarda hizmet eden subay arkadaşları tarafından kendi aralarında tenkide uğrarlar. Bizde, 1908 senesinde, mektepten yüzbaşı çıkan Erkânıharp subaylarının kıtalarda vazife alarak işe başlamaları bir terakki sayılmıştı. Çünkü, eskiden bu âdet de yoktu. Meşrutiyet ilanından sonra ise, Erkânıharbiye Mektebi'nin ordu subaylarından imtihan verenlere açılması, ilk ele aldığımız ıslahattan olmuştu. Kurmay subayların ameli yetişmeleri Cumhuriyet devrinde tekemmül ettirilmiştir.

Kışlada yatıyordum. Ufak tefek bazı şeylere ihtiyacım vardı. Onları temin edinceye kadar biraz sıkıntı çekecektim. Bununla beraber, kıtaya yeni katılmış bir genç subay olarak, arkadaşlarım arasında en çok rahat eden, bir bakıma hiç güçlük çekmeyen belki de bendim. Bu durumu bana,

Kolağası Hayri Bey sağlamıştı. Kendisini hiç tanımazdım. Arkadaşım **Ali Fuat (Erden)**, İstanbul'dan beni mektupla tanıtmış. **Hayri Bey** beni hemen arayıp buldu. Çok lütufkâr alakasını gördüm. **Hayri Bey**e karşı büyük minnet duygusuyla doluyum.

Bizim bölüğün topları yakın zamanda değiştirilmiş, seri ateşli 7,5 cm' lik Krupp topları verilmişti. Biz Harbiye'de Mantelli toplarla talim görmüştük. İşte senelerce süren fazla tahsilden ve askeri nazariyelerden sonra, kıta başına, bilmediğim silahlar içine girmiştim. Edirne'de, yeni gelen toplara umumi olarak seçme subaylar verilmişti. Yanımızda, 7. Topçu Alayı, bir sene evvel yeni silahlarla teçhiz edilmiş, bir nümune alayı itibarındaydı. Erkânıharp subaylarının kıta hayatı, hususiyle Cumhuriyette pek iyi tanzim edilmiş olduğu için, bizim ilk zamanlar çektiğimiz güçlükler şimdi kalmamıştır. Benim yüzbaşılık hayatım, hele başlangıçta, pek dikkatli çalışma ile geçmiştir. Bütün vaktim bölük içinde geçerdi. Meşhur binicilerden olan Fırka Kumandanımız **Şevket Paşa**, her sabah fırkanın bütün subaylarına manevra yaptırırdı. Mesleğin sırları ve insan hayatının sağlığı ve zevki, ata binmekte olduğunu söylerdi. Subaylar, uzaktan atla geçtiğini görünce «Paşa, eczanesine binmiş» derlerdi. Gerçekten **Şevket Paşa** at sporu zevkini yaymıştı.

Bizim geçirdiğimiz devirde, topçu için en önemli ödev piyadenin taarruzuna yardım etmekti. Topun hizmeti bununla ölçülürdü. Birinci Cihan Harbinde böyle oldu. İstiklal Harbi, topçunun piyadeye yardım etmesi ile geçti. Askeri meslekler içinde fennin en son icatlarından geniş ölçüde istifade etmiş olan meslek, topçuluktu.

Bir insan ömrüne sığan değişiklikler hayret vericidir. Ben Harbiye'ye girdiğim zaman, dumanlı barut kullanılmakta idi. Dumansız barutun çıkacağından bahsedilirdi. Ben Harbiye'de iken, topçunun görevi, görerek ateş etmekti; onun maharet ve cesareti, düşman mevzilerine yaklaşarak ve görerek atış yapması ile ölçülürdü. İlk defa topçular, 1905'te Rus - Japon Harbinde kapalı mevzilerinden ateş etmeyi denediler. O zaman hocalarımız, görerek ateş etmenin nazariyesini okuturlardı. Şimdi okullarımızda görerek ateş etmek, müstesna bir misal olarak anlatılmaktadır.

Topçunun bütün hayatında esaslı vazifesi, gittikçe daha uzak mevzilere ateş etmek, gittikçe daha büyük mermilerle ateş etmek ve gittikçe daha büyük isabet kaydetmektir. Bugün kilometrelerce uzak mesafelerden elektronik tertiplerle hedefleri vurmak mümkün olmuştur.

Biz topumuzu atla beraber öğrendik. Şimdi atı, topçu içinde arayıp bulamıyoruz. Bugün artık, atlı topçulardan hiçbir orduda bahsedilmemektedir.

Erkânıharp subayları, o zaman, yakalarında sırmalı arma ve resmi günlerde kordon taşırlardı. Bütün erkânıharp işaretlerini bir tarafa bıraktım. İlk önce kıta subayı hayatının ameli taraflarını öğrenmekten başka

bir şey düşünmez olmuştum. Yeni gelmiş seri ateşli bir bölüğün bütün malzemesi tertemizdi. Askerlerimiz üç dört senelik, benden yaşlı babayiğitlerdi. Birkaç ay içinde, zihnimde büyüttüğüm güçlükleri yenmiştim. Geceleri, bölüğümüzün neferlerine okuyup yazma öğretiyordum. Birçok mektepli yüzbaşılar da böyle yapıyordu. 8. ve 7. Alay subayları içinde hatırı sayılır bir dost mevkii almıştım. Fazla olarak yeni topların yeni muharebelerde rollerine dair son Rus - Japon seferi tecrübelerinden çıkardığım misallerle, subaylar arasında bir merak da uyandırmıştım. Vakit vakit odalarımızda toplanır, ufak konferanslar verirdik. Subay arkadaşlarımın çoğu aile sahibiydiler ve akşamları atları ile evlerine giderlerdi. Bekâr subaylar haftada bir iki defa Edirne istasyonunda gazinoya gider, müzikli bir yemek yerdik. Birbirimize bol ikram ederdik ve herkes kendi masrafını vererek, bir yıkım olmadan, neşe ile çıkardık.

Bu zamanlar orduda mektepli ve alaylı tabirleri üzerinde çok konuşuluyordu. Yanımızdaki 7. Alayın bütün yüzbaşıları, bizim alayın ancak yarısı mektepliydi. Geçen yaz orduda ateşli talimler yapılmıştı. Hakiki cephaneyle, bütün fırka subaylarının önünde 7. Alaya, hazırlanmış muharebe hedeflerine karşı ateş ettirilmişti. İlk defa olarak yapılmış olan bu ateşli talimleri subaylar anlata anlata bitiremezlerdi. Meşrutiyetten sonra, her kıta, her sene ateşli talimlerle, yeni bir hayata girmiştir. Bu hayat, komşularımızda, Avrupa ordularında ve bizim Cumhuriyet devrimizde her asker ve subay mesleğe girdiğinden beri tatbik edilen tabii usuldür.

Edirne büyük bir ordugâh halindeydi. Yeni teşkilat yapılmıştı. Edirne içinde on altı taburla tam bir fırka bulunuyordu. Topçu fırkası umumi olarak iyi şöhretliydi. **Sultan Hamit** devrinin hastalık arızaları Edirne'de de vardı. Hafiye denilen şeyi herkes biliyor ve sakınıyordu. Subaylar, ordu içinde her rütbenin değerli insanlarını tanıyorlar ve sayıyorlardı. Piyade, süvari ve topçu, üç fırkanın toplu bulunduğu bu büyük ordugâhta inzibat oldukça iyi idi. 2. Ordunun umumiyetle bir müzmin derdi vardı. Maaşlar iki ayda bir verilirdi. Tayın bedelleri, levazım müteahhitlerine kırdırılarak alınabilirdi. Geçim sıkıntısı subaylar arasında şiddetliydi. Subaşlarında bulunanların ve ordu kumandanına veya Saraya mensup olanların her ay maaş ve tam tayın bedeli alarak ferah yaşamaları, her subayı kaynar hale getiriyor, ruh inzibatını temeline kadar sarsıyordu. Bu esnada Edirne'ye, İstanbul'dan, Hamidiye Süvari Alayları denilen iki alay gönderilmişti. Nefer ve subay pırıl pırıl parlardı. Bütün subaylar Hünkâr[8] yaveri idi. İki alayın mektepli iki kumandanı ve iki muallimi var idi. Bunlardan başka subaylar arasında okuyup yazma bilmezler çoktu. Hamidiye Alayları, bütün süsleri içinde, yeni bir harbin ihtiyaçları için ehliyetçe eksik halde, Saraya mensup kıtaların bir örneği sayılırdı. Ordunun binbaşıdan yukarı kademesi çokluk olarak tenkide uğrardı.

[8] Padişaha verilen sıfat.

1907 senesi yazı, Rumeli ordularında pek hareketli geçmiştir. Rumeli'nde bir harp ihtimali belirmişti. Orduların talim ve terbiyesini ilerletmek için İstanbul'dan seçme heyetler göndermişlerdi. Şöhretli generaller, eski talim hocaları orduların ehliyetini arttırmak için gelmişlerdi. 2. Orduya, Maiyeti Seniye[9] Erkânıharbiyesinden **Ferik Cevat Paşa** memur olmuştu. **Cevat Paşa** Cihan Harbinde, Çanakkale Boğazı kumandanlığı ve ordu kumandanlığı etmiş olan mümtaz şahsiyettir. **Cevat Paşa,** geniş mikyasta tatbikat, manevralar ve konferanslar devri açtı. Kıtalar içinde istidatlı görünen her rütbede subaylar, geniş çalışma ve kendilerini gösterme fırsatı buldular. Ben, topçu fırkasında bölük kumandanı olan yüzbaşı, hemen ilk günlerde **Cevat Paşa** karargâhının daimi kurmay subayı haline gelmiştim. Ayrıca topçu fırkasında tabiye ve topçuluk dersleri veriyordum. Ders salonunu Paşa ile beraber tümenin en yüksek rütbeli amirleri de şereflendiriyordu. Manzara, ders veren benim gibi genç ve tecrübesiz öğretmenleri teşvik etmek yanında, ordunun muharebe bilgisini arttırmak için geniş bir gayretin ifadesini taşıyordu. Yeni tabiyeyi öğretmekle başlayan vazifem bir süre sonra, alaylara ve tugaylara meseleler verip hallettirmek ve hepsine nezaret etmek vazifesine kadar genişledi. İşim ağırdı. Cuma günleri bile çalışmak mecburiyetinde kalıyordum. Çünkü nazari dersleri ve krokileri hazırlamak, verilen vazifeleri münakaşa ve tashih etmek gerekiyordu. Tatbikat günleri on bir, on iki saate kadar çıkan, en az sekiz saatlik sürekli çalışmadan sonra, tatil günü de ayrıca çalışıyordum.

Topçu tümeninin taburları, bir müddet sonra alayları, karşılıklı olarak, yalnız benim tertibim ve yalnız benim talimatımla, saatlerce süren ve haftalarca devam etmiş tatbikatlar yapmışlardır.

Eğitim ve tatbikat için, tertibattan haberdar olmak üzere, bir iki gün evvel alay ve tugay yaverleri benim odama gelirler; vazifelerini, alayların vazifelerini alırlar ve tümen emri olarak kıtalarına tebliğ ederlerdi. Bu, şimdiye kadar bu muhitte hiç görülmemiş tertip, selahiyet ve icraat idi.

Çalışmalar bir noktasında karışık ve karşılıklı manevralar devrine girdi. Bu manevralarda vazifem : Meseleleri, kısmen Müfettiş Paşa[10] tarafından verilen esasa uygun olarak hazırlamak ve hatta yazmak; arazi üzerinde tatbikat usullerini düşünmek ve hazırlamak; tatbikatta seyirci bulunacak yüksek rütbeli subaylara vazifeler hazırlamak; sonra, tatbikat günü tarafsız müşahit ve kontrolör olarak dolaşıp gördüklerimi durmadan not etmek, işlerin çığırından çıkmamasına Müfettiş Paşa ile birlikte gayret göstermek, müdahalelerde bulunmak; tenkit için Paşaya not ve esas hazırlamak ve sonra umumi harekâtı açıklayan bir tasarı ve birtakım rapor-

---

[9] Padişah maiyeti.

[10] **Cevdet Paşa (Çobanlı).**

lar yazmak ve krokiler yapmaktı. Bu çalışma birkaç ay devam etti. Biz genç ve iddialı subaylar, meslek faaliyetinde bir fırsat bulmuştuk.

Rumeli'nde Er Geç Mutlaka Bir Harp Patlayacaktı

Devrin hususiyeti şudur : Rumeli'nin başında bir yakın muharebe ihtimali dolaşıyordu. Bütün fikirler bu ihtimalle meşgul idi. Arada, dış siyaset bir şüphe uyandırırsa veya içerde yeni bir vukuat çıkarsa, hemen herkes bir hazırlık gayretine düşerdi. Böyle zamanlarda İstanbul'dan, güvenilir bir yerden, bir küçük haber almak büyük bir ihtiyaçtı. Kendisiyle mektuplaştığım arkadaşım **Ali Fuat**'a **(Erden)** yazardım; bana biraz havadis vermesini, hiç olmazsa «ihtiyatlı ve hazır bulun!» gibi bir işarette bulunmasını rica ederdim. İstanbul idaresinin hazırlık gayreti, ya eksik bir silahı o esnada satın almak, yahut ordunun talim ve terbiyesi bakımından yeni bir hamle yapmak idi. Bu sefer de öyle olmuştu. Makedonya ile ilgili meseleler yeniden karışmış, bir muharebe hazırlığı hatıra gelmişti. Bu fevkalade talim ve manevra devri, ihmal edilen kıymetli istidatları bir müddet meydana çıkarır, fakat devamlı düzeltme ve ilerleme temin etmezdi. Uzun sulh senesi, esaslı çalışma usullerinden mahrum geçiyor ve ordunun kadrosu meslek liyakatinden başka vasıflar üzerine kurulmuş bulunuyordu. Ordunun asıl derdi, kumanda heyetinin en küçükten en büyüğüne kadar ehliyet ve tecrübe üzerine sıralanmış olmamasıydı. Mektepli subaylar arttıkça, orduda, muharebe sevk ve idaresini ümide bağlamak için bir yanlış telakki yerleşiyordu. Kumandanların zayıf bilgisini tamamlamak için yanlarına, mevkiine göre kıymetli bir yaver veya değerli bir erkânıharp subayı vermek kâfi gelecek sanılıyordu. 1907 senesi tatbikatları da bu anlayışla yapılmıştır. Manevraya çıkacak karşılıklı kumandanların yanlarına seçilmiş yardımcılar veriliyor ve manevraların nispi intizamları temin ediliyordu. Kıtaları muharebeye sevk edeceklerin başında bulunan asıl kumandanlar olduğu ve meselenin bu kumandanları yetiştirmeye bağlı bulunduğu gözden kaçıyordu. Netice itibariyle 1907 talim - terbiye hamlesi, tabiatıyla fazla bir mahsul vermemişti. Ordunun esas eksiklerine temas etmeyen, gelip geçici bir gayret gösterisi manasından daha ileri bir vaziyet hasıl olmamıştı. İstanbul'un talim terbiye müfettişlerini merasimle teşyi ettik. **Cevat Paşa** ile ölünceye kadar yakın dost yaşadık. Aramızda en kıymetli hatıra şudur :

Ben Garp Cephesi Kumandanıyken, Elcezire Kumandanı olan **Cevat Paşa**nın bir tebrik telgrafına cevabımda, gelecek muhabereyi İzmir'den yapacağımızı söyiemiştim. İzmir'e girdiğimiz zaman **Cevat Paşa** tebrikinde, sözümüzde bu kadar sadık olduğumuz için lütufkâr sözleriyle bizi ayrıca sevindirmişti.

Biz bu geçici devirde yaşının ve rütbesinin üstünde çalışmış olan genç subaylar, müstesna fırsatın zevkinden bahtiyar olmuştuk. Tekrar kendi tabii hayatımıza ve rütbelerimizin bize verdiği sahaya döndüğümüz zaman, manen bir büyük itibarın hazzını ruhlarımızda hissediyorduk.

Makedonya'dan aldığımız haberler bizi meşgul ediyordu. Bu zamanda garip bir ruh haleti taşkın bir surette bizim ruhlarımızı istila etmişti. Rumeli üzerinde tehlike dolaştığı endişesi düşüncelerimize hâkimdi. 3. Orduda üç vilayet için umumi bir müfettişlik kurulmuş, bunun yanına Rusya ve Avusturya'dan «ajan» denilen memurlar katılmış, komitacıların takibi, azlık milletlerin hali ile beraber idare kontrol altına alınmıştı. Vaziyeti hazmetmek bizim için mümkün olmuyordu. Er geç mutlaka bir harp patlayacaktı. Odalarımızda toplandığımız zaman, subay arkadaşlar, vaziyeti tetkik ederdik. Sanki devletin müdafaasını ve yüksek siyasetini ilgilendiren bu konuların mesulüymüşüz ve çareleri bizim elimizdeymiş gibi meşgul olurduk. Bu devrin böyle devam etmeyeceği, tehlike zamanı, vazifenin ehli olan kıymetli subayların aranacağı, sağlam bir kanaat halinde, ruhlarımıza yerleşmişti.

Bir seneyi geçmiş olan kıta hayatımda dikkati çekmiş bir durumdaydım. İki defa ihtar şeklinde nasihatlara muhatap oldum. Topçu tümeninin kumandanı **Ferit Paşa** bir gün beni çağırmış, subay arkadaşlarımın etrafımda fazla toplanmalarının bana söz ve kaza getirebileceğinden endişe ettiğini söylemişti. Koruyan ve seven bir ilgilinin eseri saydığım bu teşebbüse karşı aşikâr bir şaşkınlıkla, ne yapmam lazım geldiğini sormuştum. Meslek bilgisini tamamlamaya çalıştığımı ve öğrendiklerimi arkadaşlarıma anlatmayı sevdiğimi söylemiştim. Muhterem **Şevket Paşa** sözü kesmişti. Bir defa da ordu kumandanı **Nâsır Paşa** beni çağırmıştı. Yanında bizim kumandan da bulunuyordu. Ordu kumandanı takriben aynı ifadelerle etrafımda subayların toplandığından ve bu halin iyi olmadığından bahsetmişti. Mülakatta hazır bulunan tümen kumandanım benden evvel cevap vererek, beni koruyucu sözler söyledi. Sarayın emin adamı olmakla beraber, kimseye bir fenalık etmemiş olan ordu kumandanı bana ihtarını daha yumuşak bir eda ile tekrar ederek izin verdi.

Bu sene Edirne'de açılmış olan Harbiye Mektebi'ne ve İstanbul'daki Harbiye Mektebi'ne ordulardan subay aranırken beni de tayin etmek için tebligat yapmışlardı. Mektep hocalığına sıhhatimin elverişli olmadığını istida ile bildirirken, beni desteklemeleri için amirlerime ve Ordu Erkânıharbiyesine çok rica etmiştim. O zaman ordudan İstanbul'a tayin edilmek bir talih sayılıyordu. Kurtulmaya çalışmak hem hayreti, hem hürmeti celbetmişti.

Artık yalnız kışlada yatmıyordum. Haftada bir iki gün Sultan Selim Mahallesi'nde bir mütevazi evde kalıyordum. Pek sade bir oda yapmış, köşeye de bir sahra yatağı koymuştum. Hafta başları şehirde yemek yedik-

Meşrutiyet öncesinde Rumeli ve üç vilayet (Kosova, Manastır, Selânik)

ten, Rumeli Kahvesinde subaylarla bilardo oynadıktan sonra, çalımla evime giderdim. Kışın Edirne pek soğuk olur ve sabahları Tunca üzerinden geçerken yüzümüz buz kesilirdi. İlk günlerde Edirne bana, donuk, iptidai bir şehir, büyük bir harabe gibi geldi. Zamanla alıştım, sevdim. Güzel Edirne'ye her gidişimde gençliğimin köşelerini bir defa arar ve gözlerimle severim.

İlk Siyasi Vazifem

1907 sonlarında, Edirne Ordugâhında, gelecek seferin muhtemel düşmanı olarak Bulgaristan ile zihnimiz meşgul idi. Bulgaristan, kendi hacmine göre büyük bir ordu kurmuştu. Bu ordunun talim terbiyesi, teçhizatı için sarf olunan gayretler mübalağa ile bize aksediyordu. Makedonya'da Bulgar komitacılarının köylere taarruzları ve Bulgar milliyetçiliğini zorla yaymak için kanlı gayretler, bir Bulgar harbini mukadder gösteriyordu. Edirne taraflarında komitacı hareketleri daha ziyade Kırklareli kuzeyinde, Tırnova mıntıkasında patlamış, geçen iki sene vukuat ve takibat olmuş, şimdi hadiseler seyrekleşmişti. Fakat Bulgar hududunun bir hususiyeti, hudut kavgalarının hudut muhafızları arasında hiç kesilmemesiydi. Ordu içinde daima taze bir vakanın havadisi dolaşır, tabiatıyla sinirler gerilir ve ufukta bir şeyler beklenirdi. Rumeli'nde bütün hudut boyları Trakya, Makedonya, Yunan ve Karadağ hudut müfettişliklerine bölünmüştü.

Bir gün, bana, bir hudut vukuatı için tahkikata gidecek askeri komisyona memur edildiğim tebliğ edildi. Hudut Müfettişi **Naci Paşa**nın başkanlığında, Mustafapaşa'da bulunan Tümen Erkânıharbiye Reisi **Binbaşı Zihni Beyle**, Topçu 8. Alayın 3. Bölük Kumandanı **Yüzbaşı İsmet Efendi**den bir komisyon teşkil edilmişti. Hemen Ordu Erkânıharbiyesinde **Naci Paşayı** bularak kendimi takdim ettim ve ilk emirlerini aldım. İki gün sonra buluşup, Kırcaali bölgesine hareket ettik. Bu bölgede Arda nehri boyunca sarp araziden geçtikten sonra Kırcaali'nin yumuşak, az arızalı platosuna geçtik. Komisyon Reisi **Naci Paşa**, Bulgarlarla hangi karakolda buluşacağımızı biliyordu. Yazla Deresi üstünde bir karakolda karşılaştık. Bulgar heyetinde Eski Zağra'daki Tümen Kumandanı **General Velçeff**, Ordu Erkânıharbiyesinden **Binbaşı Markoff**, bir de süvari subayı vardı. Her iki heyetin yakınında, kendi askerleri ufak müfrezeler halinde duruyorlardı. Kısa selam ve karşılıklı takdim merasiminden sonra Başkan Generaller vukuatı ve ihtilafı görüşmeye başladılar. Bulgar askerleri hududu tecavüz etmişler, ormana ve köylüye zarar vermişlerdi. Bulgar heyeti, askerlerinin hudut içinde bulunduklarını, hudut tecavüzünün bizim taraftan olduğunu iddia ediyorlardı. Söze iki tarafın binbaşıları da karıştılar. Her ikisi de öteden beri hudutta bulundukları için, vukufları ve tecrübeleri vardı. Müna-

kaşalar tekrarlandıkça, şiddetleniyordu. Bir aralık bizim **Zihni Bey, General Velçeff**'e «Ben Padişahın fermanlı zabitiyim» diye sinirli bir çıkış yaptı. Bulgar generali «Ben hükümdarımın generaliyim» diye karşıladı. Biraz sustuktan sonra iki general tekrar konuşmaya başladılar. Bir aralık **Naci Paşa** bana yaklaştı, «Bütün mesele hudut çizgisi üzerindeki ihtilafta toplanıyor» mealinde konuştuk. Bir topografya aleti ve hudut protokolü ile arazi üzerinde tetkikler yapmanın faydalı olacağını düşündük. **Naci Paşa, Zihni Bey**le de görüştükten sonra tekrar generalle buluştular ve **Binbaşı Markoff**'la benim ertesi sabahtan itibaren böyle bir tetkik yapmamızı kararlaştırdılar. Yakın bir Bulgar garnizonundan, **Binbaşı Markoff** bir pantometre getirecekti. O gün ayrıldık.

Ertesi günü aynı karakolda **Binbaşı Markoff**'la ikimiz çalışmaya başladık. Hududun geçtiği taksim hattını —sular taksim hattı— arazi üzerinde tespit edecektik. **Markoff** başladı, ben kaydettim ve işaret etmeye başladım. Biraz sonra ben aleti kullandım. **Markoff** beni takip etti ve haritaya işaret ediyordu. Ameliye biraz ilerledikten sonra biz haklı görünmeye başlamıştık. Bu arada, hiçten, **Markoff**'la aramızdaki ihtilaf çıktı. **Markoff** en basit şeylere itiraz ediyordu. Aletin üzerindeki dereceyi okuyorduk ve ikimiz başka başka rakam buluyorduk. Biraz uğraştıktan sonra beraber çalışmak mümkün olamayacağını anladık ve generallerimize bilgi vermek üzere ayrıldık. Başarısızlık gücüme gitmişti. Hallini basit sandığım bir işin çıkmaza girmesinden üzülmüştüm. Bu hissiyat ile **Naci Paşa**yı köyde buldum. Kendisine ve **Zihni Bey**e neticeyi anlattım. **Naci Paşa** sükûnetle dinledi. **Zihni Bey** pek hiddetlendi. «Onlar böyledir. Mutlaka haksızdırlar ve şikan çıkarırlar» dedi[11]. Ertesi gün toplantıya gittik. İlk önce ben, **General Velçeff**'e çalışmamıza nasıl başlayıp, nasıl ayrıldığımızı sükûnetle, bir askeri terbiye ile anlattım ve sözümü **Binbaşı Markoff**'tan şikâyetle bitirdim. General beni dinledikten sonra düşündü ve biraz geriye çekilerek **Binbaşı Markoff**'la yalnız konuştular. Generalin şiddetli sözler söylediği **Markoff**'un yüzünden tahmin olunuyordu. Biraz sonra konuşmaları bitti, aralarında anlaşmış gibi sükûnetle geldiler, iki heyet birleşti. Generaller bir iki dakika görüştükten sonra, bir karara varamadıklarını ve meseleyi hükümetlerine bildireceklerini söylediler. Vedalaştık. Diğer bir ihtilafı konuşmak üzere Mustafapaşa civarında bir karakolu buluşma yeri tayin ederek ayrıldık.

Bulgarlar Bizi Yanlış Anladılar

İki gün sonra Mustafapaşa civarındaki karakolda yeni meseleyi görüştük. Hudut kavgası olmuş, birbirlerine ateş etmişler. Kabahat kimde

[11] Şikan (Fr. chicane) : hırgür.

olduğu aranıyordu. O gün de sabahtan akşama kadar heyetçe ve ikişer ikişer konuştuk, araştırdık, bir neticeye varamadık.

Generaller, dostça çalışmış olmak, hükümetlerine rapor vermek ve hükümetlerin ihtilafı halletmesini kolaylaştırmak gibi mutat olan bir iki cümle ile vazifeyi bitirdiler. Generallerden sonra karşılıklı öteki subaylar vedalaştık. Aşikâr bir surette neşesiz, düşünceli bir halim vardı. General veda için elimi sıkarken ciddi bir sesle, bana: «Yüzbaşı Efendi, bir gün vatanınız sizinle iftihar edecektir» dedi[12]. Hayretle yüzüne baktım ve ayrıldık.

Generali bir daha görmedim. Kavga ettiğim **Binbaşı Markoff**'la zaman içinde dost olduk. Bulgaristan'da ve Türkiye'de muhtelif sebeplerle birkaç kere görüştüm. Sonra general rütbesine kadar çıkan **Markoff**, bana çok ciddi ve çok yakın olarak her mütalaasını söyleyecek bir itimat beslerdi. Kendisi esasen Petersburg'da erkânıharbiye tahsili yapmıştı. Çar ordusunun hedefleri ve zihniyeti hakkında bilgisi vardı. **General Markoff**'u en son İkinci Cihan Harbi sonlarında gördüm. Hayat tecrübesi geniş bir filozof kemalinde idi.

Bir Bulgar heyeti ile bu ilk vazife teması bana birçok şey öğretmişti. Bulgar subay heyetinin zihniyetini, kıymetini ve resmi ihtilafların hallolunabilmesi şartlarını epey kavramıştım. Dönüşte bizim hudut müfettişliğinde basit topografya aletleri olmamasından muhterem **Naci Paşa**yla beraber karşılıklı sızlandık, şikâyet ettik.

Bizim ilk gençliğimiz Balkan milletlerinin her dördü ile —Yunan, Bulgar, Sırp, Karadağ— emniyetsizlik ve mücadele içinde geçmiştir. Ecdadımız herhalde daha iyi geçinmesini biliyordu. Daha doğrusu, milliyet cereyanları milletlerin şuuruna hâkim olduktan sonra ortaya çıkan geçimsizlik, en aşırı şekliyle bizim zamanımıza rastgelmiştir. Bulgarlar milli benliklerine sahip olduktan sonra bize en ziyade hasım görünmüşlerdir. Halbuki, Bulgaristan ayrıldığı ilk günden itibaren biz onun hayati meseleleriyle hiç uğraşmadık. Bizim Makedonya'dan çekilişimizde, şüphesiz Bulgaristan en büyük zahmeti yüklenmiştir. Şurası gariptir ki, Rumeli paylaşmasından en az hisseyi de o almıştır. Milli şuur inkişafının gözü kararmış devirlerinde, bizimle uğraşmak duygularını bir dereceye kadar anlıyorum. Fakat, biz Batı Rumeli'ni kaybettikten sonra, Bulgaristan'ın bizden ayrı bir cephede bulunmasını akılla ve muhakeme ile izah etmeye imkân yoktur. Yunanlıların politika muvazenesi anlayışlarında daha ziyade isabet olduğuna hükmetmek caizdir. Birinci Cihan Harbinden sonra Bulgarların bizden uzak kalmalarını bizim Yunanlılara gösterdiğimiz yakınlıktan hiddetlenmelerine yormak mümkündür. Ama, hakikatleri daha soğukkanlılıkla mütalaa etselerdi, bu kırgınlığa düşmelerine sebep olmayacaktı. Bizim

---

[12] Fransızca, «Capitane, vous ferez honneur ã votre laitre.»

Bulgarlara karşı hareketimiz, 1878 seferiyle ayrıldıkları günden itibaren hiçbir devirde, onlardan intikam almak isteyen bir zihniyette olmamıştır. İmparatorluk, daha Doğu Rumeli'nle birleşmedikleri zamanlarda bile, Bulgaristan'ı tekrar almak için bir arzu göstermemiştir. Hatta Doğu Rumeli'nle birleşmek darbesini yaptıkları zaman İmparatorluk darılmış, Trakya hududuna asker yığılmışken, Sırpların itirazı ve tecavüzü üzerine Bulgarları serbest bırakmıştır. Türkler o ilk günden itibaren, Bulgarlara kendilerini iyi komşu olarak tanımaları için halis arzular göstermişler, fakat onlar, bunu fark etmemişlerdir.

Genç subaylığımda, yukarıda anlattığım hudut müzakeresinden belki de müzakere kavgasından sonra daha yetişkin zamanlarımda, Bulgarlarla çok temas etmişimdir. Anlayışlı devlet adamlarıyla görüştüğüm olmuştur. Bazı temaslarımda, tahmin edebileceğimden çok ileri ve samimi mütalaalara rastgelmişimdir.

En ziyade dikkate şayan olan bir misal zikretmek isterim. Muhatabım bir siyaset adamı, bir defa bana şiddetle hitap ederek, Bulgaristan'ın başına gelen felaketlerin müsebbibi yalnız Türk Hükümeti olduğunu söylemiştir. Hususi ve samimi bir sohbet esnasında söylendiği için hiç fenaya almayarak, muhatabıma biraz da acır bir halle, hayret gösterdim ve fikrini daha açık söylemesini istedim. Muhatabım taşkın halde başladı: «Yeni bir devlet olarak ayrıldık, müstakil bir devletin hayatına alışmaya başladık. Bizi kendi halimize başı boş bıraktınız, birbirinden yanlış yollara sapmamıza mani olmadınız» diye cevap verdi.

«Aziz dostum, siz ilk andan itibaren Türk düşmanlığını siyasi hayatınızın tek gıdası saydınız. Bizim size herhangi bir meselede bir sözümüzü işittirebilmemize ne surette imkân olacaktı?» dedim ve muhakemesinde insaflı olmasını söyledim. Muhatabım daha ziyade açıldı:

«Biz başlangıçtan itibaren Habsburglarla Petersburg arasında ihtiraslara vasıta olduk. Bizimle topla oynar gibi oynadılar. Siz seyirci kaldınız, siz bizi bırakmayacaktınız, bizim hırçınlıklarımıza bakmayarak, kolumuzdan tutacaktınız. Biz Avrupa siyasetinin ortasında bu kadar darbelerin tesirlerini nasıl anlayacaktık, nasıl yolumuzu bulacaktık? Bırakmasaydınız, bizi kurtarmış olsaydınız, sizinle beraber emniyette ve kuvvetli olarak, her iki memleket için faydalı olacaktık» dedi.

Bu derece fevkalade sözleri bana anlatmış olan Bulgar politikacıyı kulaklarıma inanmayarak dinlemiştim. Kani oldum ki, Bulgar kültür ve siyaset hayatında Türklere karşı takip edilecek politika için, zahiren gördüklerimizden başka türlü düşünenler de vardır.

Lozan'a giderken, bizim trenimize, Bulgar Başvekili **Stamboliyski,** yanında bir generalle binmişti. İhtilalle iktidara gelmiş olan Başvekil, en çalımlı günlerindeydi. Yolda bizim kompartımanda uzun boylu görüştük. Biz zaferden sonra Avrupa'ya ilk defa geçiyoruz. Konferansın ne netice vere-

ceğini de bilmiyoruz. Daha ziyade şüpheli bir ruh içindeyiz. Bulgarlara müttefiklerin nasıl muamele ettiklerini sordum. Şikâyetinin hududu yoktu. Kendisini teselli etmekle beraber ruhunda kuvvet ve mukavemet uyandırmaya da çalışıyordum. **Stamboliyski** bir müddet dinledikten sonra, konuşmanın aldığı istikametten sıkıldı, hemen ayağa kalkarak, kompartımanın etrafını yoklar gibi bir tavır gösterdi ve izin alıp, odasına çekildi. **Stamboliyski**'yle konferans esnasında dar vaziyetlere düştüğü zaman bir iki defa görüştüm. Bir defa pek mustarip olduğu bir zamanda kendisine yardımcı olmaya çalıştım. Bana çok dostane teşekkür etti. Bütün hususiyetleriyle bir köylü ihtilalcisi olan eski siyaset adamının saflığı ile, Avrupa diplomatlarının kahırlarından uzun uzun şikâyette bulundu.

Tanımış olduğum bir başka Bulgar şahsiyeti ile geçen bir hatırayı da anlatacağım. Bulgaristan'ı ziyaretlerimin birinde, Başbakan **M. Muşanoff** beni Şumnu civarına götürmüştü. Bir dağ eteğinde Omurtak harabelerini geziyorduk. Bir aralık **M. Muşanoff** bana ilk defa olarak fasih bir Türkçe ile, «Dolaşan tez gider» dedi. Sözü ilk defa işitiyordum. Bana atasözlerimizin nefis bir örneği gibi geldi. «Bu ne güzel söz, nereden biliyorsunuz?» dedim. Gurur ile cevap verdi, gene Türkçe olarak «Biz neler biliriz!» dedi. «Dolaşan tez gider» atasözü benim için bütün seyahatin armağanı gibi kıymetli olmuştur.

DEVRİM YILLARI

Cemiyete Nasıl Girdim?

1907 sonbaharında Edirne'de yeni bir hayat başladı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin, 3. Ordunun mıntıkasını teşkil eden Batı Rumeli'ndeki yayılması, Edirne bölgesine kadar uzanmıştı. Gizli cemiyet, vatanın tehlikede olduğunu ve Kanunu Esasinin iadesiyle devlet idaresinin düzelmesinden başka çare olmadığını vatanseverlere bildiriyordu. Rumeli'nin baştan başa tehlikede olduğunu görmekte kimsenin tereddüdü yoktu. Elbette başlıca hata sahibi de ancak her türlü şikâyetlerin hedefi olan padişah idaresi olabilirdi. Padişah idaresinin doğru yola getirilmesi, milletvekillerinin toplanması ve çalışması ile sağlanabilecekti.

Telkinler asıl ordu subaylarını hedef tutuyordu. 3. Ordu mıntıkasından gelen haberler, o bölgede, subayların heyecan içinde vatan hizmetine koştuklarını anlatıyordu. Kıymetleri ve ahlaklarıyla adlı ve sanlı olmuş her rütbede subaylar bu hareketin içinde görünüyorlardı. Telkinler ve davetler Edirne'de tereddütsüz kabulle karşılandılar. Bizim irtibatımızı, aramızda muhaberat ile yakın dostluk kurulmuş olan **Fethi Bey,** Selânik'ten bana yazdığı mektuplarla besliyordu. Tanışmamızı, İstanbul'dan **Ali Fuat (Erden) Bey** sağlamıştı. **Ali Fuat Bey,** sınıf arkadaşı **Fethi Bey**e beni gıyaben tanıtmıştı. Aramızdaki dostluk ve güven, bu tarzda muhabere ile kurulmuştu.

Benim İttihat ve Terakki Cemiyetine girişim şöyle oldu:

Bir gün, Selânik'ten, esas sınıfı süvari olan **Refet** adında bir jandarma yüzbaşısı geldi, beni buldu. **Fethi Bey**den bana bir mektup getirmişti. Mektupta, **Yüzbaşı Refet Bey**e güvenmem ve inanmam için ne lazımsa yazılı idi. Görüştük. **Refet Bey,** bana İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında izahat verdi. Cemiyete giriş usullerini, yemin tarzını anlattı. Cemiyetin nizamnamesini verdi. Bundan sonra gizli bir cemiyetin mensubu olarak siyasi çalışmalara başladım. Hayatımda ilgi kurduğum, mensup olduğum tek gizli ve kapalı cemiyet, İttihat ve Terakki olmuştur. Cemiyetin usulleri içinde, İttihat ve Terakki, artık Edirne'de de kurulmuş, çalışıyordu. **Fethi Bey**le emniyet içinde mektuplaşabilmek için kısa bir şifre tespit etmiştik. «Padişah» kelimesi «İhtilal» manasına; «Sadakat», «Meşrutiyet»; «Ubudi-

yet» de «Hürriyet» manasına geliyordu. O zamanki zihniyetimize göre polise karşı tedbir almıştık. Halbuki iyi yetişmiş, usta bir polisin eline geçse, pekâlâ aynı manayı çıkarabilirlerdi. Bizim şartlarımız 3. Ordununkilere nispetle daha dar ve güç olduğu için gelişme aynı hızda değildi. Fakat sağlam ve emniyetli idi.

3. Ordu ahvalini yakından görüp öğrenmek üzere Edirne'den birinin gitmesine ihtiyaç hissediliyordu. Eski erlerin götürülmesi için ordu merkezinden memur gönderilmek âdetti. Ordu Erkânıharbiyesi bu vazife için beni, yani Topçu Yüzbaşısı **İsmet Efendi**yi Dedeağaçtan İzmir'e sevkiyata memur etti. İzmir'e gittiğimde orada cemiyetten beni bulacaklarını söylemişlerdi.

İzmir'de, ölünceye kadar ateşli ve hareketli kalmış olan **Süleyman Askerî**'yi bulmuştum. Oradaki inkılap hareketi hakkında beni haberdar etti ve ehemmiyetli bir şahsiyetle tanıştıracağını söyledi. Beraberce bir bakkal dükkânının üstündeki odada oturmakta olan **Yakup Ağa** isminde bir zatın yanına gittik. Bu **Yakup Ağa**nın, **Doktor Nâzım Bey** olduğunu bana sonra söylediler. **Yakup Ağa** İzmir'de her gün dolaşıyor ve her muhitte, benim o zaman misalini görmediğim bir taşkınlıkla **Sultan Hamit** idaresinin tehlikelerini anlatıyordu. **Dr. Nâzım**, müthiş bir propagandist idi. Benim üzerimde de çok tesiri oldu. Âdeta, büyülenmiştim.

Benim, İzmir'deki izinli erlerin sevki vazifem bitmişti. Ordumuza dönmek için, usulden olduğu üzere Merkez Kumandanlığına bilgi vermeye gittim ve ilk hareket edecek vapurla Selânik'e doğru yola çıkacağımı söyledim. Merkez Kumandanlığı bana kolaylık gösterdi. **Süleyman Askerî Bey** de İzmir askeri makamlarındaki işlerim için yardımcı oldu. O sıralarda, bu makamlarda, Rumeli'ndeki fikir cereyanına karşı bir ihtiyat ve kontrol tedbiri vardı. Buna rağmen Rumeli teşkilatı çalışabiliyordu.

Selânik'te Misafirliğim ve Atatürk

Selânik'e geldiğim zaman kendimi büsbütün başka bir muhitte buldum. Tanıdığım kurmay subayları ve adlarını işittiğim topçu subayları, hepsi, yakın dostluk gösterdiler. Bana, muteber bir misafir muamelesi yaptılar. Selânik'te kaldığım birkaç gün içinde, Ordu Erkânıharbiyesinden kıta merkezlerine kadar, gece gündüz, her tarafı dolaştım. Herkes yalnız bir fikirle meşguldü : Balkan devletlerinin hırsları ve büyük devletlerin baskıları vatan kapısını zorlayan aşikâr bir tehlike halindeydi. Sarayın mahdut adamları tehlikeyle hiç kaygılanmıyorlardı. Subaylar, Balkan komitacılarının takibinden canlarını kurtarabilirlerse, üstelik bir de yabancı komiserlerin kovuşturmasından sakınmaya çalışıyorlardı. Durum bütün Rumeli'nde aynıydı. Manastır'daki takipler ve güçlüklerden ayrıca bahsediliyordu. **En-**

ver Paşa, Binbaşı Enver Bey olarak, oradaki çalışmalarından dolayı herkesin saygılı dilindeydi. Selânik'te tanıdıklarım, Edirne'deki gelişmeyle pek ilgileniyorlardı. Tenkit ve teşvik ediyor, öğüt veriyorlardı. Selânik'te dikkatimi çeken bir fark, İttihat ve Terakki hareketinin siviller arasında Edirne'ye nispetle daha geniş yayılmış olmasıydı. Bu seyahatimde hemen daima **Fethi Bey**le beraberdim. **Atatürk**'le çok görüştük. **Atatürk**'le erkânıharp sınıflarında da görüştüğümüz olurdu. Fakat, fazla bir münasebetimiz yoktu. Aramızda iki sene var. Yani mesafe, mektep hesabıyla oldukça geniştir. Daha mektepteyken, **Atatürk** sınıflar arasında dikkati çeken, hususi halleri ve tavırları olan bir şahsiyet tesiri yapardı. Kendisini Selânik'te gördüğüm zaman, şahsiyetinin arkadaşları ve muhiti içinde iyice belirmiş olduğunu anlıyordum. Yaratılıştan hevesli ve istidatlı olduğu bir tarafı vardı. Mutlaka birkaç kişi, yani bir cemiyet içinde bulunmayı, o cemiyette konuşmayı seven ve arayan tabiatı belli idi. Bu mizaç, muhitinde daima kabul ve telahük görmemiştir. Fevkaladelik şuradadır ki, konuşmasından ve tesirinden uzak kalmak istiyenler de nihayet o tesire kapılmışlar ve ondan zevk almışlardır. Anlaşılıyor ki, gelecekte büyük işler başında bulunmak istidadı **Atatürk**'e, cemiyet içinde yaşamak ve toplayıcı, tesir edici vasıflar sahibi olmak şeklinde belirmiştir. Büyük istidatların, hep aynı örnekte kendisini gösterdiklerini farz etmek mümkün değildir. Ben **Atatürk**'teki hususiyeti, Selânik'te, cemiyet çalışmalarının hareketli zamanlarında nasıl gördümse onu anlatıyorum.

Mektepte talim hocamız, zamanın en şöhretli topçu subaylarından **Albay Bağdatlı Hasan Rıza Bey,** orduda yeni fikirlerin kıdemli temsilcisi görünüyordu. Ordu Erkânıharbiyesinden **Kurmay Binbaşı Cemal Bey** ile hem dairede, hem toplandığımız evlerde görüştük. Beni **Talât Bey**le tanıştırdılar. Hepsi çok nazik, teşvikçi ve cesaretli idiler.

Hayret edilecek bir hadise, Selânik'te Topçu Fırkası Komutanı olan **Birinci Ferik (Orgeneral) Şükrü Paşa**nın beni aratması ve çağırmasıdır. Balkan Harbinde Edirne müdafii olan **Şükrü Paşa,** evvelce Edirne'de komutan iken 3. Orduya geçmiş, benim kendi bıraktığı topçu tümeninde iyi bir vaziyette olduğumu işitince, görüşmek istemişti. Ziyaret ettiğim zaman, bana iyi muamele etti. Edirne'den haberler sordu, bana devrin mizacına uygun, belki şerrinden koruyacak sandığı öğütler verdi. 2. Ordudaki tanıdıklarına selamlar yolladı. **Şükrü Paşa** eski devrin en iyi subaylarından biriydi, yeni cereyanlar içinde bulunan hiç kimseye bir fenalık ettiği görülmemişti. Ben kendisine ikbalinde ve düşkünlüğünde daima saygı ile muamele etmişimdir.

Edirne'ye döndüğümde arkadaşlarım beni heyecanlı bir merak içinde karşıladılar. Çok hareketli bir muhitten getirdiğim duyguları toplamaya ve düzene koyarak anlatmaya çalışıyordum. İşittiklerim ve yaşadıklarım, İs-

tanbul'da ve Edirne'de açığa vurulması mümkün olmayacak derecede taşkındı.

3. Ordu, bize nispetle çok daha iyi bakılıyordu. Maaşları her ay muntazam veriliyor, kıtaların ihtiyaçları için daha bol para alınıyor, askerin giyim kuşamı düzgün bulunuyordu. **Abdülhamit** devrinde, çetin vazife bölgelerinde ve güç şartlar içinde bulunan ordulara ayrıca itina edilirdi. 3. Ordu da bu gözde ordulardan biriydi. Bu şartlarda, bizim vaziyetimiz çok daha eksik idi. Buna karşı, Batı Rumeli'nde tehlike hissi aşikâr bir surette kabarmıştı. Makedonya kan ve ateş içinde bulunuyordu. Bulgar, Sırp, Yunan ve Ulah çeteleriyle her gün müsademeler olurdu. Biz nispeten rahattık. Bizim bölgemizde, az sayıda ve yalnız Bulgar çeteleri vardı. 3. Ordu mensupları, Avrupa'da Rumeli'ne karşı hazırlanan tertiplerden kolaylıkla ve süratle bilgi alıyorlar ve her tarafa yayılan bu bilgilerle bütün kaygılar besleniyor ve bileniyordu. Her derdin devası Kanunu Esasi'de olduğu iman halinde yerleşmişti. Bütün bu gördüklerimi ve öğrendiklerimi Edirne'deki arkadaşlarıma anlatmaya çalıştım. O günlerde dimağların vatan kurtuluşu için sağlam ümitler içinde, ne kadar kararlı olduklarını hatırlamak insana kuvvet ve ilham vericidir.

İlk Haberler Edirne'de İhtiyatla Karşılandı

Meşrutiyet ilanı için gizli devirdeki çalışmaların sebeplerini ve heyecanlarını canlandırmak üzere ne kadar çalışılsa yeridir. Emel ve duyguların asil, temiz mahiyetleriyle, sonra, olayların getirdiği hayal kırıklıkları ve başarısızlıklar insanı dehşete sevk eder. Memleketin siyasi kültürden acınacak derecede mahrum bulunduğunun kimse farkında değildi. Vatanseverlik timsali olan insanların yeni ikbal şartlarında ne hale gelecekleri hiç tahmin edilmiyordu. Kanunu Esasi kelimesi bir sihir gibi tesir ediyordu. Çok safiyane olan bir umumi telakkiye göre de, Avrupa'da ve memleket içinde sürgünde bulunan hesapsız ehliyet ve hamiyet sahiplerinin müstesna kabiliyetleri herkes için büyük ümit kaynağı teşkil ediyordu. İşte, 1907 sonlarında Rumeli'nin ümitleri ve duyguları bu azaplar ve hayaller içinde besleniyordu. Meşrutiyet ilanı için daha uzun zaman çalışmak lazım geldiği kabul ediliyordu.

Oysaki, Meşrutiyet tahmin edilemeyecek kadar yaklaşmış bulunuyordu.

1908 Temmuzunda İstanbul'da Kanunu Esasinin tekrar yürürlüğe girdiği hakkında padişah iradesi ilan olundu. İlk haberler Edirne'de ihtiyatla karşılandı. İlanın sebebi olan Batı Rumeli'ndeki vukuatın haberleri gelmeye başladı. Günlerden beri dağınık bir halde Selânik'ten sızan havadislerden anlaşıldı ki, büyük bir askeri ihtilalin neticesi olarak Meşrutiyet İnkılabı tahakkuk etmişti. Selânik ve Manastır'da, İnkılap (10 Temmuz), 23 Temmuz 1908'de ilan edilmiş, İstanbul'da 24 Temmuz tarihli irade ile resmiyete konmuştur. Kısa bir müddet sonra 23 Temmuz tarihi, inkılap tarihi olarak bütün memlekette tespit edilmiştir. Bir iki gün içinde, 2. Ordu her tarafta inkılap şenliklerine katıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezleri, mevcut oldukları yerlerde açıktan faaliyete geçtiler. İstanbul'da ve bütün memlekette cemiyet şubeleri derhal kuruluyor ve manen idareye hâkim oluyordu. Genç subaylar öncülük ederek devletin bütün memurlarını cemiyete sokuyorlar ve eski memurlardan iyi şöhret sahibi olmayanların vazife görmelerine imkân bırakmıyorlardı. İlk günden itibaren, genç ihtilalciler, sivil ve asker her rütbeden görevliye, Kanunu Esasiye sadakat yemini ettirme faaliyetine girişmişlerdi. İstanbul'un hali, az zamanda, çok daha aşırı bir seviyeye vardı. Kanunu Esasi ile beraber Hükümdar yeni bir hükümet kurmuştu. Gene eski idare yetiştirmesi vezirlerden, şöhretleri daha elverişli

olanlar hükümete gelmişlerdi. Son idarenin mensupları ise, halk efkârının taşkın tarizlerine hedef olmuşlardı.

Meşrutiyetin ilanı gününde, ihtilalin en önde simaları olarak **Enver Bey** ve **Niyazi Bey** isimleri geçmiştir. Ordunun bu mümtaz simaları, İttihat ve Terakki namına, hürriyet uğruna vazifelerini terk etmişler, maiyetlerine aldıkları bir avuç askerle dağa çıkmışlar, dağlarda birkaç gün dolaştıktan sonra meşrutiyetin ilanı üzerine avdet etmişlerdi. Hürriyet kahramanları içinde, ilk günden fazla itibar görmüş olan ve sonuna kadar büyük bir sima olarak beliren **Enver Paşadır**. **Kolağası Nizayi Bey** de ordunun sevdiği bir subaydı. Harekete iştiraki, maiyetiyle beraber dağa çıkıp Padişaha isyan etme durumuna gelmesi, büyük bir kahramanlık sayılmış ve neticenin alınmasına tesir ettiği kabul olunmuştur. Onun bir geyiği vardı. Yanından ayırmadığı bu geyikle resimleri çekildi, her tarafa yayıldı. Zihinlere bu tabloyla yerleşti. Bir kahramanlık hatırası bırakarak, zamanla silinip gitti.

Enver Bey, erkânıharbiye binbaşısı olarak Manastır'da, bölge kumandanlığının yabancı komitacıları takibe memur teşkilatının mensubu idi. Takip hareketlerinde büyük şöhret kazanmıştı. Bu devrede **Enver Bey, Niyazi Bey** gibi, Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerini takip etmekle şöhret yapmış bulunan muhtelif rütbede pek çok subay yetişmiştir. Bunların arasında adı en çok anılan ve ön plana geçen sima, **Enver Bey**dir.

Enver Beyin şöhreti yalnız kahramanlığından gelmiyordu. İyi bir erkânıharp zabiti olarak kabul ediliyor ve özellikle şahsi ahlak bakımından örnek tanınan meziyetleriyle saygı görüyordu.

Memleketin idaresi hakikatte Selânik'teki İttihat ve Terakki Umumi Merkezinin eline geçmişti. Yurdun hangi köşesinde sükûnete getirilemeyen bir hadise olursa, Selânik'e haber veriliyor ve oradan çaresi aranıyordu. İhtilalin ateşli ve kanlı hadiseleri, Batı Rumeli'nde cereyan etmiş, çılgınlıkları bütün memlekete yayılmıştı. Durumun nezaketi şu noktadaydı: İnkılapla payitahtta kurulan hükümet, inkılap hükümeti değildi. İnkılapçı cemiyet, resmi hükümeti idare ve murakabe ediyordu. Kısa zamanda bu vaziyeti normal hale getirmeye çalıştılar. Hakikatte, İttihat ve Terakkinin mesul olarak kendi adamlarıyla iktidara tamamıyla el koyması uzun seneler sürmüştür.

Ordunun vaziyeti bu inkılap günlerinde çok şikâyet olunacak hale gelmişti. Kışlalarda vazifeler eksik kalıyor, herkes her yerde devletin bütün işleri için nutuklar söylüyordu. 3. ordunun küçük askeri heyetleri Edirne'ye gelmişler, muhitimizin alışmadığı aşırı bir dereceyle ihtilal edebiyatı neşrediyorlardı. Bu küçük rütbeli askeri heyetler büyük merasimle karşılanmış, ordular arasında kardeşlik duyguları canlandırılmış ve saray muhitlerine her türlü ders verilmek istenmişti. Edirne muhiti bu kadar tahrike tahammül edecek halde değildi. Bu hadiselerin İzmir'de ve daha içeri

Anadolu'da da fazla geldiği işitiliyordu. Edirne'de, ilk menfi tepki asker arasında görüldü. Nereden çıktığı ilk önce bilinmeyen müşterek sözlerle askerler İstanbul'a gidip, Padişahı görmek istiyorlardı. Kıtalarına hâkim olan subaylar, askerleri elaltında tutmak için vazifelerine koştular. Bir iki gün, gece gündüz asker arasında çalışıyor, öğüt veriliyordu. Anlaşıldı ki, **Çarıklı** lakabında bir piyade kolağası, Padişah sadakatiyle askerlerin aklını oynatmış ve düpedüz inkılap düşmanı bir hareket vücuda getirmişti. Subaylar fedakârlıkla çalıştılar. İstanbul'a gidip gelen askerlerin fazla bir tesiri olmadı. Nihayet, tahrik eden kolağası ve etrafındaki birkaç yardakçı tecrit ve tevkif edildi. Bu suretle Edirne'de bir büyük hadisenin önü alınmıştı.

Göz önünde tutulmak icap eder ki, **İkinci Abdülhamit** henüz hürmet mevkiinde bulunmakta ve inkılabın taşkınlıkları vezirlerinin mühim bir kısmına teveccüh etmekle beraber kendisine dokunmamaktaydı. Hiç olmazsa bu hava İstanbul'da ve Edirne'de hüküm sürüyordu.

Meşrutiyet ve Kanunu Esasi İdaresi hakkında, o zamanki bilgilerimiz şaşılacak kadar esassız ve sathidir. Bir kanaatte çok samimi olarak sağlam duruyorduk : Kanunu Esasi, iç politika ve dış politikanın bütün aksi cereyanlarını yenecek ve hiç güçlüğe uğramadan saat gibi düzgün işleyen bir idare kurulacaktı.

Bu günlere ait bir hikâyeyi hâlâ zevkle hatırlarım. Muhterem **Doktor Nihat Reşat Belger'i** bir gün istasyonda, Avrupa'dan gelirken görmüştüm. Tanışmayı müteakip samimiyetle görüşmeye başladık. Doktor, bana bundan sonra memlekette kurulacak idarenin ne şekiller göstereceğini ve en doğrusu nasıl olacağını anlatıyordu. Doktorun bilgisine hayran olduğum kadar, kendi eksiklerime de şaşıyordum. O, eski inkılapçının tecrübesiyle, selahiyetle konuşuyordu. Benim zihnim daha ziyade içinde bulunduğumuz şartların yakın ihtimalleriyle meşguldü. Bu heyecanlı günleri sevinçle, zahmetle ve kaygılarla geçirdik. Ordu hayatının süratle ve tekrar kendi çerçevesi içinde yürümeye başlamasına hasret çekiyordum. Ordu Kumandanı **Nâsır Paşa** ayrılmış, yerine başkası gelmemişti. Ordunun bir an evvel muntazam idareye kavuşmasını, her tarafa mütemadiyen anlatmaya çalışıyorduk. Bundan sonra hadiseler türlü ihtilatlarla birbirini kovalamaya başlamıştır.

Önemli Siyasi Gelişmeler

Meşrutiyet ilanını takip eden heyecanlı sevinç hadiseleri yanında türlü taşkınlıklar devam ederken, umumi hatlarıyla muvaffakıyet ve güven intibaı kendini gösteriyordu. En ehemmiyetli başarı, Batı Rumeli'nde üç vilayet umumi müfettişliğinin tasfiyesi olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti-

nin kısa zamanda Rumeli'nde ihtilal doğurabilmesinin başlıca sebebi olan Batı Rumeli'ndeki müfettişlik teşkilatı, Meşrutiyetin ilanı ile kendiliğinden kaybolmuştu. Rusya ve İngiltere hükümdarları arasındaki Reval mülakatından sonra tesis edilmiş olan üç vilayet müfettişliği nasıl kurulmuştu, bu kuruluşa esas olan milletlerarası muhabere ve muhavereler nelerdi, bunları bilecek muhitte değildik. Yabancı kuruluşun kalkıp kaybolmasının da muamelesini bilmiyorduk. Hatırladığım şudur : Selânik, Manastır ve Kosova vilayetlerinde kurulmuş olan sözde Osmanlı müfettişliği, gerçekte, Batı Rumeli'nin milletlerarası bir idareye tabi tutulmasıydı. Rusya ve Avusturya «ajan sivil»leri bölgeyi bizim umumi müfettiş ile beraber idare ediyorlar ve bir İtalyan generali jandarma teşkilatını tensik ederken, memleket asayişini ve çetelere karşı takibatı kontrol ediyordu. Ayrıca bir mali komisyon, bu üç vilayette devletin mali işlerini yürütüyordu. Her manası ile milletlerarası, müşterek bir idare kurulmuştu. Meşrutiyetin ilanı üzerine bu idare kalkmış, üç vilayet öteki vilayetlerimiz gibi kayıtsız şartsız Osmanlı Devletinin idaresine geçmişti. Bu netice, Meşrutiyet İnkılabının ilk semeresi ve tek başarısı olsa da, her zahmete ve her fedakârlığa değecek kıymette idi. Birden bütün hayaller muvaffakıyet heyecanı ile genişledi ve istikbalin daha parlak olacağı intibaı kuvvetlendi. Gene müspet başarılardan sayılabilecek bir olay olmak üzere, o zamana kadar can düşmanları olan komite reisleri Türk şehirlerine inmişler, kendilerini takip etmiş olan subaylar ve idare amirleriyle dostluk ve beraberlik akitleri yapmışlardı. Edirne'den asker - sivil bir karma heyet, bu arada Bulgaristan'a bir ziyaret yapmış ve bu gidenler dostluk nutukları söylemişlerdi. Bu sene günden güne ve haftadan haftaya olaylar pek sık ve pek kesif geçiyor ve değişiyordu.

Bu iyi günlerin ne kadar sonrasında olduğunu günü ile söyleyemeyeceğim ama, emniyetle hatırladığımı zannederim ki, 1908 senesinde; Avusturya - Macaristan İmparatorluğu Bosna ve Hersek eyaletlerini İmparatorluğa ilhak etmiş ve Bulgaristan istiklal beyan ederek Prens bütün Bulgarların çarı olduğunu ilan etmişti. Bosna - Hersek, 1878'de Avusturya tarafından işgal edilmiş, o zamandan beri, sözde geçici olarak onun idaresinde kalmıştı. Bulgaristan ise prenslik olarak, yani nazari şekilde Padişahın tabiiyetinde, kendisini ve Doğu Rumeli'ni idare etmekteydi. Gerçekte, Bosna - Hersek Avusturya'nın fiili olarak kesin hâkimiyetinde ve Bulgaristan da diğer Balkan devletleri gibi her sahada tam istiklal ile yaşayan bir devlet halindeydi. Bu devletler 1908 senesinde vaziyetlerini enternasyonal hukuk bakımından kesin bir şekle bağlamak ihtiyacını duymuşlardı. Meşrutiyet ilanı ile halk idaresinin kurulması ve halkın her sahada bütün haklarını bilerek savunacak hale gelmesi ve ehemmiyetli bir nokta olarak bu inkılabın Türkiye'ye geniş bir itibar sağlaması, Avusturya'yı ve Bulgaristan'ı hukuki vaziyetlerini sağlama bağlamak tedbirine sevk etmişti. İki

milletin bu hareketleri, memlekette baştan başa bir kaynama ve köpürme meydana getirdi. Sanki elimizdeki iki vilayet gasp edilmiş ve yurdumuzun bir bölgesi yarılıp, Bulgaristan namıyla bir parçalanma olmuş gibi umumi bir hiddet hasıl olmuştu. Vatanseverler fırsat bekleyen düşmanlar tarafından suratlarına vurulmuş bir şamarın acısını duyuyorlardı. Bütün idarenin bağları kendi başına işler bir dağınık durumda iken, herkes yalnız bir karşı tedbir, yani silahlı bir hareketle saldırıyı reddetmek düşüncesindeydi. Hürriyet şenlikleri, protesto mitinglerine ve nutuklarına çevrildi. İstanbul'da ve memlekette hiddet gösterileri yapılırken, Rumeli ordularında harp vaziyetleri, ön planda hazırlanmaya başlamıştı. Avusturya ve Bulgaristan ile muhtemel bir harbin türlü şekilleri hesap ve tetkik ediliyordu. Dikkatimizi çeken nokta şuydu : İstanbul'da hükümet eden eski vezirler, milletin tabii gösterileriyle desteklenerek, sakin ve mütevekkil bir halde vaziyeti idare ediyorlar ve Selânik'te bulunan İttihat ve Terakki Umumi Merkezi onları kontrol ediyordu.

Nâzım Paşanın Ordu Kumandanlığı Devri

Bugünlerde 2. Orduya kumandan tayin edilmiş olan **Nâzım Paşa** vazifesi başına gelmişti. **Nâzım Paşa** istibdat devrinde siyasi ithamlardan dolayı tardedilerek sürgün edilmiş ve Meşrutiyetle hürriyete kavuşmuştu. Siyaset mağduru ve şöhretli bir asker olarak yeni devirde vazife alması tabii idi. Bununla beraber vazife başına gelmekte gecikmesinin, kendisinin askeri rütbesinin iadesi ve vaziyetinin tamiri için haklı merasimin yapılmasında ısrar etmesinden ileri geldiğini öğrenmiştik. Nihayet **Nâzım Paşa** Edirne'ye geldi ve ordusunun kumandasını üzerine aldı.

Ordu Erkânıharbiye Reisi olarak getirdiği **Hasan Rıza Paşa,** erkânıharp sınıflarında bizim hocamız, devrin vükelasından birinin damadı, iktidarı umumiyetle teslim edilen parlak bir subaydı. **Nâzım Paşa** ihtilal hareketleri içinde dağınık ve az çok inzibatı bozulmuş olan 2. Orduda süratle disiplin kurdu. **Hasan Rıza Paşanın** canlandırdığı ordu idaresinde geniş bir faaliyet başladı. Zaten Bosna - Hersek ve Bulgaristan olayları ile endişeli bulunan bütün vatansever ordu unsurları intizam ve vukuf içinde açılan çalışma devrini bütün kuvvetleriyle desteklediler.

Nâzım Paşanın o zamana kadar görülen kumandanlardan farklı, otoriter ve laubali davranışlar arasında hususi bir idare tarzı vardı. Evi, akşamları, genç ve yaşlı meslek dostlarına açıktı. Edirne'de bekâr bulunduğu için akşamları, masasının başında, herkesin gözü önünde hem aperitifini alır, hem kâğıtlarını havale eder, hem de erkânıharbiyesine hususi telkinlerini yapar, kumandanlarıyla görüşürdü. Ertesi günü ordugâhın bir köşesinde, manevra meydanında bütün maiyetiyle hazır bulunur, askeri

hareketleri takip ederdi. O zaman kaç yaşında olduğunu tahmin edemem. Ancak biz genç hayalimizde bütün istibdat devri generalleri ve devlet adamlarını vakti geçmiş, pek yaşlı insanlar zannederdik. Hayat faaliyeti işareti olarak ifrat ile beslenmenin arızaları ile **Sultan Hamit** ricali ekseriyetle çok yıpranmış görünürlerdi. Bugünkü tahminlere göre çoğunun altmış yaşında bile olmadıklarını zannediyorum. **Nâzım Paşa**, felaket ve sürgün zamanının eziyetlerine rağmen ve ak pak olduğu halde, dinç ve canlı idi. O devirde otomobil olmadığı için asker arasında ve manevralarda, at sırtında hareketleri takip ederdi. Kendisinden daha genç olan eski generallerde bu dermanı görmediğimizden **Nâzım Paşa**nın hali bizim üzerimizde çok iyi tesir yapardı. Soğuk ve yağışlı havalarda manevradan dönen her sınıf askerin yol kolunda selamlarını kabul eder, böylece, ordu kumandanı olarak yorgun kıtaları teftiş etmiş olur, onların ruhlarına güven ve kuvvet aşılamasını bilirdi. Bunlar bir askeri amirin her zaman iyi ve ümit verici vasıfları sayılır. Fakat bu asrın bilgi ve kültür seviyesini kumandan olarak henüz kimsede, **Nâzım Paşa**da da göremiyorduk. Bu ilim belki Erkânıharp Reisi **Hasan Rıza Paşa**da olacaktı, fakat o da kumandan olmadığı için kıtaların talimleri ve manevralarında, asıl kumandanın yanında, tabiatıyla sessiz bir durumdaydı. Doğrusunu söylemek lazım gelirse, bir ordu kumandanının ilim ve kültür sahibi amir olarak vazifesinin ne olduğunu biz yüzbaşılar da o zaman tabiatıyla kavramış değildik. Biz bu vazifeleri seneler ve seneler sonra öğrenebilmiştik. Bu kayıtlar altında **Nâzım Paşa**nın Ordu Kumandanlığı devri bizi bahtiyar etmişti.

Ben bu esnada topçu bölüğünden ayrılmıştım. Beni, Edirne'deki süvari tümeninin erkânıharbiyesine memur etmişlerdi. Bu süvari tümeni kuvvetli bir birlik idi. Bir sene önce İstanbul'dan gelmiş olan Hamidiye Süvari Alaylarıyla, her süvari tümeninden daha toplu ve gösterişli olmuştu. Tümen kumandanı, bana rütbemin ve haddimin üstünde bir teveccüh gösteriyor, üç dört süvari tugayının kıtaları ve Doğu Trakya'ya, hudutlara dağılmış bütün birlikleri arasında serbest çalışmamı destekliyordu. Edirne'den sabahleyin kalkar, at sırtında Kırklareli'ne neşe ile giderdim. Altmış kilometrelik bir yolculuğu yedi, sekiz saatte kolaylıkla yaptıktan sonra, oradaki tugay ve alay kumandanlarıyla görülecek işlerimizi görüşür, süvari alaylarının bütün subayları ile derslerimizi ve muhtemel vazifeleri gözden geçirirdik. İdeal ve bahtiyar bir askeri meslek hayatı yaşıyordum.

Süvari erkânıharpliğim zamanında tümene **Aziz Paşa** isminde bir Mısırlı prens memur edilmişti. Pek genç yaşta general olmuş, Avusturya veya Prusya ordularının birinde bir müddet teğmenlik etmiş bir asker olarak, iddialı bir hali vardı. Bizim alışmadığımız ölçüde zenginlik imkânları içinde yaşıyor, Edirne'nin en büyük evini mümkün olduğu kadar süslü ve gösterişli döşeyerek, büyüklü küçüklü ordu subaylarını kabul ediyordu. Ordu kumandanının pek yakını idi. Süvari tümenine memur edilmiş olan Prensin

vazifesinin ne olduğunu kimse bilmiyordu. Zavallı tümen kumandanı gün görmüş **Âkil Paşa,** Prensin bir alay veya tugayda aklına esen tedbir veya talimi, şehzade edasıyla emrettiğini veya tatbikata koyduğunu, kendisine haber verdikleri zaman aklı başından giderdi. O devirden hatırımda kalmış olan sözlerden birisi şudur : «Davul benim boynumda, çomak başkasının elinde» derlerdi. Bir amirin kendi üstündeki selahiyeti başkasının dilediği gibi kullanmasını anlatmak için söylenirdi. **Prens Aziz Paşa**yla, ben, tümen erkânıharbi, az zamanda çatıştık. Prens, askerlik heveslerini tatmin ederken seferberliklere dair emirler vermeye başlamış ve kıta kumandanlıklarından, tümene, seferberlik talimatlarının değişip değişmediği sualleri sorulmaya başlanmıştı. Tümen kumandanı beni Prensle görüşmeye ve kendi hareketleriyle, tümen emirleri arasındaki uyuşmazlığı münasip surette izah etmeye memur etti. Prensle konuştum. Tümenin seferberlik tertiplerinin bozulmamasını ve değiştirilmemesini tümen kumandanının rica ettiğini, mümkün olduğu kadar batmayacak bir ifade tarzında, anlatmaya çalıştım. **Aziz Paşa** bilmediği bir dille kendisine anlatılan askeri ihtiyaçları dinlerken hem sararmış, hem kızgın bir hal almıştı. Sözüm bittikten sonra ordu kumandanı ile görüşüp, vaziyeti bildireceğini ve ordudan tümene lazım olan emirlerin verileceğini cevap olarak bana söyledi. Akşam üzeri, çok zaman olduğu gibi, **Nâzım Paşa**nın evine beni de çağırmışlardı. Önce **Hasan Rıza Paşa** benden malumat aldı ve bize hak verdi. Sonra **Nâzım Paşa,** büro ve yemek sofrası vazifesini gören masasında beni karşısına oturtarak, süvari tümeninin hikâyelerini dinledi. Âlicenap bir tavır ile ehemmiyetli bir mesele olmadığı kanaatine vararak, **Hasan Rıza Paşa**nın işlere düzen vereceğini bildirdi. Bu vakadan sonra Prensle münasebetlerimiz daha ciddi, yani Prens, tümen erkânıharbiyesine karşı daha dikkatli olmuştu. **Nâzım Paşa**nın ordu kumandanlığı zamanı esef verici siyasi olaylarla sona ermiştir.

Ordu Tekrar Politikaya Karıştırıldı

Bu esnada İstanbul'da çatışmalar ve Cemiyetle ihtilaflar herkesin gözüne batacak kadar parlamıştı. Hükümet ile Cemiyet arasında anlaşmazlık ilerlemiş ve büyümüştü. Bosna - Hersek ve Bulgaristan olayları sükûnete ve bir anlaşmaya doğru ilerledikçe, iç ihtilaf artıyordu. Bu esnada **Nâzım Paşa** İstanbul'a gitmişti. Az bir müddet sonra Sadrazam, Harbiye Nazırını değiştirmiş ve onun yerine **Nâzım Paşanın** getirileceği söylenmeye başlanmıştı. Olay, esasında tabii bir şeydi. Ancak o sırada bir Harbiye Nazırının gidip, **Nâzım Paşanın** onun yerine gelmesi siyaset cereyanları içinde hususi bir kıyafet almıştı. **Nâzım Paşanın** bu mevkie getirileceği havadisine, tabii bir değişme ve seçilme hadisesi gibi değil, 2. Ordudaki başarısının ve 2. Ordu subaylarının desteğinin neticesi olduğu manzarası verilmişti. Cemiyet vakayı böyle yorumladı ve Edirne'deki teşkilatından, ordunun bir Harbiye Nazırının değişmesinde vaziyet almasının varit olmadığının tashih ve ilan edilmesini istedi. Ordu karıştı, Cemiyet kulüpleri ve Askeri Kulüp harekete geçtiler. **Nâzım Paşanın** herhangi bir mevkie gelip gitmesinde ve kendisinin tayininde, ordunun hiçbir talebi ve iltizamı olmadığı telgrafla bildirildi. Ordunun yeniden böyle bir siyasi harekete karışmış ve karıştırılmış olmasını hâlâ esefler ve üzüntülerle hatırlarım. Zannediyorum ki, Harbiye Nezaretinde, Cemiyetle çalışan Sadrazamın arzu ettiği değişiklik olmamıştı. **Nâzım Paşa** tekrar 2. Orduya gelmedi. Onun yerine **Salih Paşa** ordu kumandanı olarak tayin edildi. Bu zat da istibdat devrinin mağdurlarından ve sürgünlerinden idi. İnkılap üzerine vazifeye başlamıştı.

Salih Paşanın zamanı 2. Ordunun hayatında daha sakin bir hususi devir açmıştır. Gösterişli manzaralar kalmamıştı. Fakat, akşamcılık hayatı içinde bir dereceye kadar külfetsiz çalışmalar ve teşebbüsler yerine, daha ciddi gündüz gayretleri yer almıştı. Hudut gerginlikleri devam ettiği için umumi uyanıklık baki idi. Kıtalarda ve Askeri Kulüpte akşam dersleri veriliyor ve muhtemel muharebe safhaları, her rütbeden subaylara anlatılıyordu. En mühim mesele, İstanbul'daki siyasi çatışmaların fena tesirlerine ordunun tutulmasını önlemekti. İstanbul'da vaziyete hâkim olmak ihti-

yacı hissolunmuş ve 3. Ordudan seçme kıtalar gönderilmişti. Bu seçme kıtalar, Batı Rumeli'nde teşkil edilmiş ve komita takiplerinde ün almış avcı taburlarıydı. Subayları fedakâr insanlar ve o zaman başlıca muharebe tecrübe sahası olan Makedonya'da askeri takiplerde tanınmış unsurlardı. Umumi kanaat o idi ki, İstanbul'da inkılap aleyhine herhangi bir taşkınlık artık olamazdı.

Hatırlamak lazımdır ki, bu esnada **İkinci Abdülhamit** sarayında ve muhafızları arasındaydı ve Halife İstanbul'da ve Anadolu'da itibarından zerre kaybetmemiş olarak hüküm sürmekteydi. Gene bu esnada Mebusan Meclisi seçilmiş, mebuslar her vilayetten büyük merasimle uğurlanarak, İstanbul'da vazifeye gelmişlerdi. O zaman Ayasofya civarında bulunan bir büyük ve eski adliye binasında mebuslar toplanmış, Meclis açılmıştı. Âyan Meclisi kurulmuştu. Millet işleri hepimizin hasretli gözleri önünde açıktan konuluyor ve hükümette bulunan vezirler, Meclis murakabesi altında vazife görüyorlardı. Manzara alışılmamış bir fevkaladelik içinde ümitlerle doluydu. Mebusların İstanbul'daki hayatları alabildiğine serbest olarak gazetelerin ciddi ve mizahi sütunlarını dolduruyordu. Sarayla mebuslar arasında az zamanda resmi ve kibar temaslar kuruldu. Hükümdar, mebusları takım takım yemeğe davet ediyordu. Anadolu ve Rumeli mebuslarının Halifeye karşı sadakatle, hürmetle bezenmiş olan münasebetleri Hükümdarın hoşuna gidiyor, iltifatlarını ve iyi niyetlerini gösteren kısa sözlerini, gazeteler basıyorlardı. Bu perde arkasında, İstanbul'da feci vakalar hazırlanmış ve bunlar patladığı zaman memleketi karanlık ve felaket istila etmiştir.

Edirne'de bir gün, İstanbul'da pek feci bir askeri ayaklanmanın başladığını işittik. Yeni rejimin emniyet kuvveti olarak 3. Ordudan, yani Batı Rumeli'nden İstanbul'a getirilmiş olan avcı taburlarının çavuşları, askerleri harekete geçirmişler, Padişah ve şeriat için ayaklanma tertip etmişlerdi. 31 Mart irticai diye tarihe geçmiş olan bu olay, 13 Nisan 1909'da cereyan ediyordu. Avcı taburları, daha evvel temasta bulunup, hazırladıkları İstanbul Ordusuna mensup bazı kıtaları da zehirlemişler ve doğruca Ayasofya'daki Mebusan Meclisine giderek dinsizlerin cezalandırılmasını, İttihat ve Terakki mebuslarının ileri gelenlerinin teslim edilmesini istemişlerdi. Edirne'ye gelen parça parça havadislerde, ayaklanan askerler arasında şeriat istemek manası ile tahribat yapan birçok adamlardan bahsolunuyor, saray etrafında vaziyetin meçhul olduğu söyleniyordu. Ayaklanma donanmaya da sirayet ederek askerler, **Kabulî Bey** ismindeki kumandanları gemi süvarisini karaya çıkararak Yıldız Sarayı'na götürüyorlar ve orada Hünkârın gözü önünde öldürüyorlar. Ayaklananlar her tarafta ve her kıtada mektepli subay arıyorlar ve onları öldürmeye çalışıyorlardı. Hükümet ve idarenin âciz kaldığı anlaşılıyordu.

Bu arada 1. Ordu Kumandanı, **Mahmut Muhtar Paşa,** Harbiye Nezareti avlusunda, emrindeki askerlerle nezaret binasını ve bölgesini elinde tutuyor ve her an asiler üzerine harekete geçilerek isyanın bastırıldığı şayiaları yayılıyordu. Selânik'te Cemiyet Umumi Merkezi ve Ordu Kumandanlığı vaziyet hakkında Edirne'ye haberler veriyor, iki ordu kumandanlığı yakın ve daimi muhabere halinde bulunuyordu. Akşama doğru 1. Ordu Kumandanının Harbiye Nezareti meydanındaki hâkim ve ümit verici durumunun bozulduğu ve eli altındaki askerlerin dağılarak, irtica taraftarlarına katıldıkları öğrenilmişti. Birbirini tutmaz haberlerden hulasa olarak anlaşıldığına göre, din ve şeriat talebi ile bir askeri ayaklanma Padişah hesabına harekete geçmiş, asiler, Mebusan Meclisine tecavüz ve onu tehdit etmişler, mevcut hükümeti tamamıyla âciz bırakarak Hükümdara yeni bir hükümet kurdurmuşlardı. Hareket, din ve Padişah adına olduğu gibi mektepli subaylar aleyhine vahşi bir saldırma şeklini almış, İstanbul'daki devlet kuvvetlerinin hiçbirinden ümit kalmamıştı. Meşrutiyet inkılabının tahrip edilmesi, 31 Mart irticaının başlıca hedefi görünüyordu.

3. Ordudan, 2. Orduya gelen haberler, süratle bir askeri kuvvetin İstanbul'a sevkini teklif ediyordu. Teşebbüsü eline almış olan Selânik'teki kumandan **Mahmut Şevket Paşa,** Edirne'deki kumandan **Salih Paşa** ile «Hareket Ordusu» namı altında bir büyük kuvvetin tertip ve sevkinde mutabık kaldılar. Selânik'ten **Hüseyin Hüsnü Paşa** kumandasındaki tümen ve gönüllülerden mürekkep kuvvete, Edirne'den **Şevket Turgut Paşa** kumandasında bir tümen ekleniyordu. Orduya **Mahmut Şevket Paşa** kumanda edecekti. İki ordu süratle hazırlandılar ve trenle İstanbul civarına sevk olundular. Şehrin dışında hiçbir hareket görülmüyor, ancak içerden gelenlerden vaziyet hakkında malumat alınıyordu. İstanbul'da çıkan Volkan ismindeki gazete şeriatın ve isyanın başlıca sözcüsü olarak Meşrutiyet, Cemiyet, mektepli subay ve ordunun talim, terbiyesi aleyhine en zehirli propagandaları yapıyordu.

Mahmut Şevket Paşanın erkânıharbiyesinde **Mustafa Kemal Bey** ve **Şevket Turgut Paşanın** erkânıharbiyesinde de **Kâzım Karabekir Bey** vardı. Biz, kendi bölgemizde kıtaların maddi ve manevi bakımdan iyi hazırlanması ve bir iç seferin hususi güçlüklerinin yenilebilmesi için çalışıyorduk. Üç, dört gün içinde Hareket Ordusu İstanbul'a girdi. İnkılaptan sonra Berlin'e ataşemiliter olarak gitmiş olan **Binbaşı Enver Bey** ve aynı şekilde Paris'te bulunan **Binbaşı Fethi Bey** Hareket Ordusuna yetişmişler ve müfreze kumandanlıkları yapmışlardır. Hareket Ordusu kıtaatı Beyoğlu'nda Taksim Kışlası'na ve Taşkışla'ya barınmış olan asi askerlerle çok şiddetli ve kanlı bir suretle çarpışmışlardır. İki taraftan masum pek çok kurban verilmiştir. Kışlalar işgal olunduktan sonra Hareket Ordusu kıtaları İstanbul'un

mühim yerlerini temizlemişler ve Yıldız Sarayı'nın etrafını emniyete almışlardır.

Ben bu sırada Edirne'den gelerek, **Şevket Turgut Paşanın** maiyetine katıldım. O esnada Mebusan ve Âyan, Yeşilköy civarında toplanarak **Abdülhamit II'nin** indirilmesine ve yerine **Reşat Efendinin, Mehmet V.** olarak geçirilmesine karar vermişlerdi. Biz, Edirne kuvvetlerine gelen emirle eski Padişahın Selânik'e hareket edeceğini ve yeni Padişahın Tophane'den karşı tarafa Sarayburnu'na geçirileceğini öğreniyorduk. Askeri emniyet altına alınmış olan caddelerden yürüyerek, rıhtımda, yeni Padişahın bulunduğu römorköre bindiğimizi hatırlıyorum. Her tarafta askerin ve Rumeli gönüllülerinin hesapsız tüfek ateşlerinin sesleri işitiliyordu. Römorköre bindiğimiz zaman, bir kenarda heyecanlı ve neşeli görünen bir zatla yanındakiler, İstanbul'un fethini konuşuyorlar ve bazılarının «Bu ikinci fetihtir» demelerine karşı o zat: «Hayır! Üçüncü fetihtir» diyordu. Bu zat yeni veliaht olan **Vahdettin Efendiymiş**. O gün pek mütevazi ve konuşkan görünen Şehzadeyle ilerde bir defa Sarayda veliaht olarak bir defa da Tophane Camii'nin avlusunda, selamlık resminden sonra, padişah olarak karşılaşmıştım. Her ikisinde de pek durgun ve hiç konuşmaz bir haldeydi.

Yeni Padişah **Sultan Reşat,** tahta çıktığından itibaren dolaşmaya ve tebaasına görünmeye başlamış, her vesilede şahane mahzuziyetlerini beyan eder olmuştu. Bu sene bir aralık Edirne'yi ve Batı Rumeli'nde Kosova'ya kadar büyük merkezleri ziyaret etmiş olduğunu hatırlıyorum. İstanbul'da isyan bastırıldıktan ve yeni Padişah geldikten sonra Hareket Ordusu Kumandanı **Mahmut Şevket Paşa** vaziyete tamamen hâkim olarak emniyeti tesis etmiş, Örfi İdare ilan olunmuş ve Divanıharpler kurulmuştu. 31 Mart faciasının suçluları, isyanın gözle görünen temsilcileri, çavuşlardan başlayarak her tabakadan insanlara yayılıyordu. Muhakemeler ve cezalar tabiatıyla şiddetli olmuştur.

31 Mart faciası Osmanlı tarihinin en büyük irtica hareketlerinden biridir. Emsali gibi din ve şeriat namına ve siyasi, askeri ıslahat aleyhine yapılmıştır. 1. Ordu Kumandanı **Mahmut Muhtar Paşanın** karargâhında askeri müzeden getirilen eski Osmanlı miğferleri, yani zırhlı başlıklar, şapka diye halka ve askere karşı zehirli propaganda konularından biri olarak kullanılmıştır. Volkan ismindeki irtica gazetesi, iman ehlini dinsizlere karşı çılgın bir surette körüklemiştir. Padişahın bu hareketi tertip ve idare ettiğine hükmettirecek kesin delillerin, Divanıharpler eline geçtiğini bilmiyorum. Ancak, bütün tahriklerin Halife ve din namına ve Padişah hesabına yapıldığına inanılıyordu. 31 Mart isyanının askeri ve siyasi hayatımızda tahripleri derindi. Yakın ve en büyük zarar ordu bünyesinde olmuştur. Yedi sekiz aydan beri İstanbul'daki 1. Orduyu, bir gösteriş ve merasim teşkilatından çıkarıp, bir müdafaa kuvveti haline getirebilmek için çok çalışılmıştı. İyi teçhiz edilmiş, İstanbul'un ve Anadolu'nun güzel evlatlarından

mürekkep bu hevesli yeni orduyu insan seyretmeye doyamazdı. Bu ordu, Edirne ve Selânik'ten gelen en iyi Türk askerleriyle çarpışmış, en çok zarar, İstanbul'dakine olmakla beraber hepsi harap olmuştu. Düşünmek lazımdır ki, bu facia Balkan Harbinden üç sene önce oluyordu. **Selim III.** zamanındaki nizamı cedit aleyhtarı irtica ile 1909'daki 31 Mart irticaından hangisinin vatan için daha çok zararlar getirmiş olduğunu mukayese edemiyorum. 31 Martı her hatırladığım zaman bir büyük binanın yıkıldığını görürüm. Bu facia yeni kurulan, büyük ümitlerle dolu Meşrutiyet rejimini, hemen sekiz ay sonra aksi istikamete yöneltmeye sebep olmuştur. İç idaremizde bir vehim ve emniyetsizlik havası girmiş, bu havayı tasfiye etmek bir daha mümkün olmamıştır. Kurulan Örfi İdare ve Divanıharpler sonuna kadar baki kalmıştır.

Ordu ve Siyaset

İttihat ve Terakki mensupları tarafından kendilerini tenkit eden gazetecilerin öldürülmesi ve öldürenlerin kaçırılması gibi komitacı âdeti olan şiddet hareketleriyle 31 Martın bıraktığı vehim ve şüphe, siyasi hayatımızı vahim bir surette zehirlemiştir. Ayaklanmanın neticesi olan Hareket Ordusu nüfuzu, gayritabii bir baskı olarak ağırlığını uzun müddet hissettirmiştir. Hareket Ordusu kumandanının Rumeli'ndeki geniş nüfuzu bütün memleketin askeri hayatında tesirini gösteriyordu.

Bugünlerde kısa bir müddet Hareket Ordusu karargâhında erkânıharp subayı olarak çalıştım. İhtilal hareketinin içinde ve her safhasında bulunmuş olan ileri erkânıharp subayları bir aradaydılar. Hepimiz bir noktaya samimi ve kesin olarak inanmış bulunuyorduk : Orduyu, mutlaka siyasetten kurtarmak lazımdı. 31 Marttan sonra ilk yapılacak iş buydu. Hareket Ordusu kumandanının itibarı ve nüfuzu bütün ordulara böyle bir telkin yapmak için en elverişli unsur kıymetindeydi. Bir gün, bir genç olarak beni masa başına oturttular. Bana bir tebliğ müsveddesi yazmamı söylediler. Sonra, hazırladığımı, herkes bir şey ekleyerek ve düzelterek tamamladı. Teklif olarak yazıyı benim **Mahmut Şevket Paşa**ya götürmemde ısrar ettiler. Gittim. **Mahmut Şevket Paşa** yazıyı dikkatle okudu, beğendi, memnun oldu. Önce Rumeli ordularına selahiyetle ve Anadolu ordularına bilgi ve telkin olarak tebliğ edilmesini söyledi. Kısa bir müddet sonra Edirne'ye döndük.

1909 yazı, Edirne Ordugâhında hayatımız, siyasi ve askeri olaylarla dolu geçmiştir. Siyasi hadise, Selânik'te, İttihat ve Terakki Kongresi ile bir temasımızdır. Selânik Kongresinde ordunun ve subayların siyasetten ayrılması ciddi bir tartışma konusu olmuştur. Erkânıharp **Kolağası Mustafa Kemal Bey** subayların vazifelerine avdetleri için ısrarlı bir mücadele

açmış, Cemiyet azasının endişesine karşı fikrinde ısrar etmiştir. Nihayet 2. Orduda da aynı kanaatin bulunduğu ileri sürülmüş ve Kongre kararıyla azadan iki subay Edirne'ye gönderilerek bizden, yani **Kâzım Karabekir**'den ve benden, bilgi edinmek istenmiştir. Cemiyetin emniyetli azasından iki emektar bize geldiler, uzun uzun konuştuk. **Mustafa Kemal Beyin** fikrinde ısrar ederek, ordunun siyasetten ayrılmasının mutlaka lazım olduğunu anlatmaya çalıştık. Gelen ve görüşen arkadaşlar inanmış olarak kongreye döndüler. Bu teşebbüslerden müspet neticeler alınmamış olmasına ne kadar acısak azdır.

Bu sene beni Batı Rumeli'nde Yanya bölgesinde bir erkânıharp seyahatine memur ettiler. **Albay Mersinli Cemal Beyin** başkanlığında, yüksek rütbeli subaylar arasında kıdemsizlerden biri olarak bulunuyordum. Manastır'dan Yanya'ya gittikten sonra Preveze, Arta (Narda) ve Meçova bölgesinde askeri hayatımın çok zevkli ve çalışkan bir kısa devrini geçirdim. Yanya bölgesinde muhtemel bir Yunan hareketinin safhalarını tasavvur ve tahmin ediyorduk. Bir müddet sonra, bu hareketlerin gerçekleri cereyan ederken, Yemen'de bulunuyordum ve elimize geçen seyrek telgraf haberlerinden mana çıkarmaya uğraşarak eziyet ve azap çekiyordum.

1909 yazının büyük askeri hadisesi, ordu teşkilatının esaslı bir surette değiştirilmesidir. O zamana kadar bir ordu on altışar taburlu bir nizamiye tümeninden ve redif tümenlerinden mürekkepti. Şimdi bir ordu kolordulardan mürekkep olacak ve her kolorduda üçer alaylı ve dokuzar taburlu üç tümen bulunacaktı. Her tümende bir nişancı taburu ve her kolorduda bir nişancı alayı olacaktı. Tümenlerin topçu ve istihkâm gibi bütün teşkilatı daha sulh zamanında kendi emirlerine verilecekti. Bu teşkilat, yeni Genelkurmay Başkanı **Ahmet İzzet Paşanın** layihası, eseriydi. Nişancı taburları farkı kaldırılırsa, bugün orduların çoğunda bulunan teşkilatın aynı gibiydi. Muvazzaf ve nizami kuvvet olarak ordu, yeni ve radikal bir ıslahata uğruyordu. Ancak redif kıtaatı, sefer teşkilatı olarak esas itibarı ile muhafaza ediliyordu. Redifler aslında Avrupa ordularının ihtiyat tümenleri teşkilatını andırıyordu. Geçmiş harplerde redif kıtalarının iyi kabiliyet ve hizmetle nam kazanmaları görülmüştür. Hususiyle iç harplerde şöhretli redif kıtaları, hemen her sene bir tarafa gönderilir ve bir gaileyi bastırırlardı. Aslında bunların subay kadroları, çerçeve halinde bölgelerinde elaltında bulunur, bir redif tümeninin bütün sefer teçhizatı, kendi bölgesinin depolarında hazır tutulur ve vakit vakit kıtaların talime çağrılması lazım gelirdi. Maliye dermanını kaybettikçe seferi teçhizat ve talim ihtiyaçları temin edilmez olmuş ve redif teşkilatı kıymetlerini kaybetmiş olarak sefere sevk edilmişlerdir. Bu halin Balkan Harbinde vahim zararları ve neticeleri görülmüştü.

Redif teşkilatından, 2. Orduda bir umumi müfettiş hatırlarım ki, çok eski zamanın dikkate şayan son örneklerinden biri olarak zikredilmeye

değer. Bu redif umumi müfettiş **Ferik (Korgeneral) Memduh Paşa** isminde bir zat idi. 1897'de Tesalya ordusunun tümenlerinden birine kumanda etmiş ve muzaffer ordunun bir generali olarak dönmüştü. **Memduh Paşa** sert, çok çalışkan, vazifesinin cidden âşıkı olarak şöhretliydi. Onun emri altında bulunan bütün seferi teçhizat depoları örnek bir temizlikte, sağlamlıkta ve hazırlıkta bulunurdu. Bir piyade askeri teçhizatından, bir atın koşumlarına kadar her malzemeyi muayene etmeye çalışan **Ferik Memduh Paşa,** hepsinin en iyi vasıflarını ayırt edebilecek bir vukuf sahibiydi. Subay kadroları, bakım, hesap ve askeri sicil hususlarında titiz bir kontrol altında bulunduklarını her an hissederlerdi. Bu kadar haklı ve güzel vasıflarını saydığım **Memduh Paşa** okuyup yazmak bilmezdi. Ömrümün en hayret verici hadiselerinden biri budur. Paşa, meşrutiyet devrinde de **Nâzım Paşa** ve halefleri zamanında itibar görmüş ve hürmet içinde çekilmiştir.

Gene bu sene 2. Orduda türlü vukuattan ve teşkilattan sonra bir büyük manevra yapılmıştır. Yeni teşkil edilen İstanbul ordusu ile Edirne ordusu karşılıklı hareket etmişlerdir. Eski Türk müşiri Alman mareşali **von der Goltz Paşa,** bu manevrada hazır bulunmuştu. Ordunun bütün yüksek erkânı kıtalarını yakından görüp, tetkik ediyorlardı. Genelkurmay Başkanı **Ahmet İzzet Paşa** tenkitlerini yapmıştı ve ilk olarak en selahiyetli zatın tenkitlerini işitmek, biz genç subayları pek alakadar etmişti. Bu manevraya Samsun Redif Tugayı, Arnavutluk'tan gelerek iştirak etmişti. Pek iyi teçhiz edilmiş, gösterişli, yetişkin yiğitlerden mürekkep olan redif tugayının manevra sonuna gelmesi zevk ve şevk vermişti. Ancak, ruhlarımızı müteessir eden müşahede, memleketin iç vaziyetinin yaşlı ihtiyat efradını silah altına alıp sevk etmeye lüzum gösterecek kadar vukuatlı geçmesiydi. Hepimiz memleket için zaaf işareti olarak, Arnavutluk'ta ve Arabistan'da arkası kesilmeyen seferleri teessürle düşünüyor, üzülüyorduk.

YEMEN SEFERİ

İç Huzursuzluk ve İsyanlar

1909 ve 1911 seneleri iç seferlerle geçmiştir. Bir taraftan İstanbul'da siyasi hayatın her gün daha ziyade zehirlenmesi yanında, Rumeli ve Arabistan'da da ehemmiyetli kaynaşmalar oluyordu. Ruhlar üzerinde mütemadi eziyet ve baskı yapan iç huzursuzluktu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir siyasi parti haline gelmişti. Karşısında muhalifler belirmiş ve bunlar da gruplaşarak yeni bir parti kurmuşlardı. Hareket Ordusu Kumandanı **Mahmut Şevket Paşa,** Harbiye Nazırı olarak resmen mesul bir vaziyete girmişti. Siyaset adamları içinde, birbirleriyle mücadele edenler arasında, 1908'den evvel beraber çalışmış olan insanlar da görülüyordu. Memleketin siyasi fikir ihtilafı içinde, nasıl bir ahenk bularak idare edileceğini kimse bilmiyordu. Siyasi yetişme, pek uzun bir durgunluk devrinden sonra acınacak derecede eksik ve kusurlu idi. Hiç kimsede, hiçbir itiraza tahammül ve münakaşayı olağan sayacak bir geniş anlayış istidadı yoktu. Akıl ve tedbir, hususiyle hamiyet, herkesin inhisarındaydı. Gazetecilerin öldürülmesiyle siyasi hayata girmiş olan emniyetsizlik ve huzursuzluk, düşüncelerin üstünde ağır bir kâbus baskısı yapıyordu.

Bu siyasi çekişmeler Arnavutluk vukuatı olarak en bariz şekilde ihtilat peyda etmiştir. Bu bölgede eskiden arasıra zuhur eden vakalar ve itaatsizlikler, şimdi büyütülerek muhakeme ediliyordu. 2. Ordudan **Şevket Turgut Paşa** kumandasında bir kuvvet Batı Rumeli'ne geçirilmiş, Arnavutluk harekâtına girişilmişti. Bu sefer yarısındayken bizzat Harbiye Nazırı **Mahmut Şevket Paşa** idareyi üzerine almış ve yerine giderek harekâtı tamamlamıştır. Şurada burada toplanmış reisler dağıtılmış ve mutat tabiri ile asayiş iade edilmiştir. Siyaset mücadelelerinin ortasında cereyan eden bu hadiseler sırasında, iç harplerde, askeri harekâtın tabiatından olan esef verici şiddetler olmuş ve yapılanlar mübalağa ile dillerde dolaşmıştır. Meşrutiyetten sonra gelen eski zaman ricalinin en iyileri dahi İnkılapçılara ve parlayan her çeşit siyaset cereyanlarına hâkim olacak durumda olmadıklarından, meseleleri halledemiyorlardı. İnkılap cereyanı ise bilgisizlik ve çaresizlik içinde şiddet usulleriyle ihtilafları halletmeye çalışıyordu. Kuvvet kullanılacak hudut ile huzur ve emniyet tesis edecek tedbirler hududunu seçecek vukuf ve tecrübeleri yoktu.

Benim kanaatimce Arnavutluk ihtilaflarının vahim ve daimi bir kırgınlık haline gelmemesi için anlayışla ve ısrar ile bütün gayretler sarf edilmemiştir.

Bu arada bir de Suriye'de, Dürzilere karşı küçük bir askeri seferin yapılmış olduğunu hatırlıyorum. Bu hareket fazla zarar vermeden ve ehemmiyetli iz bırakmadan geçirilmiştir. 1911 senesi, ilk aylarında, Yemen'de bir büyük ayaklanma olduğunu işittik. Görünüşe göre hadise bütün ötekileri gölgede bırakacaktı. Bu vaziyette iken, bir gün, Genelkurmay Başkanı **Ahmet İzzet Paşa**dan bir hususi mektup aldım. Paşa, Yemen harekâtına kumanda etmek üzere gideceğini ve erkânıharbiyesine beni de almak istediğini teveccühlü bir amir ifadesiyle söylüyor ve muvafakatimi istiyordu. O zamanki anlayışımla bana ilk ağır gelen şey «Demek mektepten beri idealim olan, bir Rumeli harbinde vazife görmek imkânım kayboluyor» düşüncesi oldu. Biz Yemen'deyken Rumeli'nin kaderini tayin edecek harbin patlayacağı bende şaşmaz bir kanaat halindeydi. Ancak bu fikirden bahsederek özür beyan etmek hiçbir suretle mümkün değildi. Ruhuma işlettiğim askeri terbiye, bana, harp vazifesi yapacağım yeri tayin etmek hakkını düşündüremezdi. Muvafakat cevabı verecektim. Gene ordu inzibatı bakımından, sefer vazifesine tayin olunan bir kolağasının rızasını aramayı da çok sakat bulmuştum. Kendi kendime geçirdiğim bu karışık düşüncelerden sonra, Muhterem **Ahmet İzzet Paşa**ya cevabımı yazdım. Hiç bana haber verilmeden Yemen'e tayin edilmemi pek tabii ve şerefli bir vazife telakki edecek istidatta olduğumu temin ediyor ve lütfen gösterdikleri itimada şükranlarımı arz ediyordum. Mektupta garip bir mülahazayı da kendimi tutamayarak, **Ahmet İzzet Paşa**ya yazmıştım. «Bizim vaziyetlerimiz ve rütbelerimiz, devletin her işi için hizmete hazır olmayı, tabiatıyla icabettirir» dedikten sonra, memleketin yakın ve muhtemel bir seferinde ilk gününden itibaren kesin muvaffakiyet cihazının başında bulunması mukadder olan Genelkurmay Başkanının, nasıl olup da asıl sefer meydanından uzak bir hareket alanına gidebileceğini anlayamadığımı söylüyordum. **Ahmet İzzet Paşa** ile bu mektubu, sonra Yemen'de münasebetlerimizin ilerlediği zamanlarda görüşmüşüzdür. Bana hak veriyordu. Bulunduğu şartlar içinde İstanbul'da istediği gibi çalışamadığını anlatıyor, hiç olmazsa vatanını bir müzmin dertten kurtarmaya muvaffak olmayı tercih ettiğini söylüyordu. Devrin en iyi niyetli ve en yüksek muhitleri içinde bulunan fikir cereyanlarını teklifsiz bir surette görmüş oluyordum.

Rumeli'nden Yemen'e

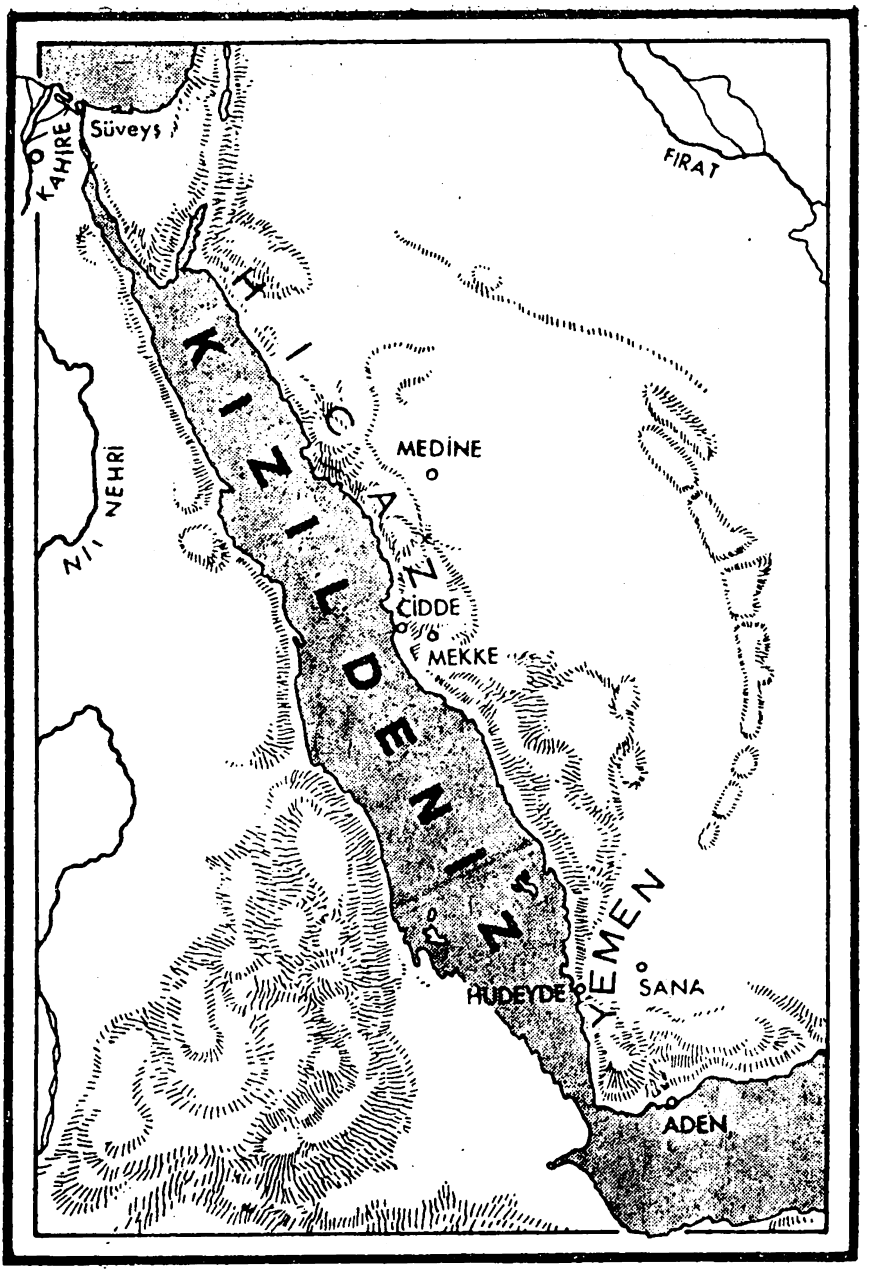
1910 Şubatının sonlarına doğru Yemen Kuvayi Umumiyesi Erkânıharbiyesine memur edildiğim bildirilmiştir. İstanbul'da kısa bir zamanda hazırlandık ve yola çıktık. Yemen'e memur edilen her ordudan, her sınıf askerin tafsilatını yeni vazifemizde öğreniyorduk. **İzzet Paşa**nın karargâhını Yemen'e götürmek üzere Hamidiye Kruvazörü'nü memur etmişlerdi. Kru-

vazör bizi barındırmış ve hareket etmişti. Harp gemisi, Meşrutiyetten sonra büyük bir şevk ve gayretle tensik edilmiş olan yeni bahriyemizin ümidi ve şerefi, en ileri kıymetlerden, **Kolağası Rauf Beyin** —eski başvekil— kumandasındaydı. Bütün subayları seçmeydi. **Rauf Beyi**, daha evvel İstanbul'da pek iyi arkadaşı olan **Karabekir** vasıtasıyla tanımış olduğumu zannediyorum. Şimdi uzun bir deniz seyahatinde, onun kumandasında arkadaşlık etmek benim için pek kıymetli bir fırsat olmuştu. Yemen Erkânıharbiyesinin reisi, evvelce de orada bulunmuş olan **Albay Avni Bey** idi. Yanında **Binbaşı Ali Fuat (Erden)**, **Âsım Bey** isminde bir kıdemli subay, benden kıdemli **Kolağası Kadri Bey** (Çukurçeşmeli, rahmetli general) vardı. Mektepten o sene yüzbaşı çıkmış olan **Salih Bey** (Genelkurmay eski Başkanı rahmetli Salih Omurtak), **Saffet Bey** (Saffet Arıkan), **Nâzım Bey** (İstiklal Harbinde şehit, tümen komutanı Kayserili Nâzım Bey) erkânıharbiyeye memurdular. Bu üç yüzbaşı, daha ilk günden kıymetleri ve canlılıklarıyla kendilerini tanıtmışlardı.

Hamidiye Kruvazörü ile Port - Said'ten Mısır'a çıktık ve Kahire'ye gidip, Âbidin Sarayı'na misafir olduk. **Ahmet İzzet Paşa, Hidiv Abbas Hilmi Paşa** ile yalnız ve uzun görüştü. **Hidiv** bir aralık bizimle de bir iki kelime konuştu. Hatırladığıma göre, Mısır'da iki gün bile kalmadan, trenle Süveyş'e gittik ve Hamidiye Kruvazörü'ne kavuştuk. Gemimiz bizi Cidde'ye çıkardı. Mekke Emiri **Şerif Hüseyin Paşa** oraya gelmişti. **İzzet Paşa** ile görüştüler. Tertiplere karar verdiler. **Şerif Hüseyin Paşa** ile bir öğle yemeğinde beraber bulunduk, kendisini adamlarının ve Mekke muhitinin ihtişamı ve devletin en yüksek bir payesinin içinde, biraz uzaktan seyrettik. Cidde' den ayrıldıktan sonra artık bir yere uğramadan Hudeyde yolunu tutmuştuk. Kızıldeniz'in biraz fırtınalı sularında giderken, Mekke Emiriyle verilen kararları da öğreniyorduk. **Şerif Hüseyin Paşa**, oğlu **Şerif Faysal'ı**, bir gönüllü kuvvetin ve bir askeri müfrezenin başında olarak Asir bölgesine karşı sevk etmeyi vaat etmişti. Eski Osmanlı vezirlerinin birbirleriyle münasebetlerini seyretmek, son senelerin türlü siyasi ve askeri olayları içinde çalkanmış olan genç subaylara çok merak ve hayret verici geliyordu.

Şerif Hüseyin Paşa, Birinci Cihan Harbinde Arabistan isyanını idare etmiştir. Kendisi ile hiç görüşmedim. Oğlu **Şerif Faysal** ile, çok zaman sonra Irak Kralı olarak görüşmüşümdür. Diğer oğlu Ürdün Kralı **Emir Abdullah** ile, birkaç kere çok dostane mülakatlarımız olmuştur.

Hudeyde'ye mart nihayetlerine doğru vardığımızı tahmin ediyorum. Alışmadığımız bir sıcakta, boğucu bir hava içinde çalışmaya başladık. Yemen'in Tahama denilen kısmı düz, yani arızası bildiğimiz az irtifalı sahil arazisi tabiatında idi. Halkı Şafii olarak Zeydi imamına mezhepçe tabi değildi. Sakin ve devlete sadık bulunuyorlardı. Yemen'in Cebel denilen doğu kısmı ise, Zeydilerle meskûn, kâmilen ayaklanmış haldeydi. Yemen'de askeri işgal, idarenin emniyetini muhafaza için daimi bir usul sayılırdı. İlçe-

Arap Yarımadasında, Yemen sefer bölgesi

leri ve bölgeleri vilayet merkezi Sana'ya bağlayan yollar daimi karakollarla tutulur ve menzil yanlarında büyücek merkezler, kuvvetli birliklerle tahkim edilerek ufak çevreler halinde muhafaza edilirdi. Umumi isyan olduğu vakit her tarafta halk karakollara ve merkezlere hücum eder, zapt edemediklerini kuşatarak, bütün bölgede, her türlü gidiş gelişi keserdi. Tabii isyan başlarında vaziyet umumi bir şekil almadan önce Sana'da ve büyük merkezlerde bulunan ihtiyat kıtaları her tarafa yetişerek, taarruz kuvvetlerini dağıtmaya çalışırlardı. İsyan mayalandıkça ve genişledikçe artık etrafa yetişmek mümkün olmaz, kumandanların ve idarenin takdirine göre muhasara hali teessüs ederdi. Bundan sonra anavatandan bir yeni kuvvetin gelip, muhasarayı kaldırması ve eski kıtalardan kurtarabildikleriyle beraber devlet idaresini yeni baştan emniyete koyması icap ederdi.

Biz Hudeyde'ye geldiğimiz zaman Zeydilerin hâkim olduğu bütün doğu ve doğu - kuzey kısmı muhasara edilmişti. Karakollar ve askeri merkezler her gün taarruza uğradığı için, her muhasara olunan yerin erzakı ve cephanesi, o zamanki idarenin kudreti ve dikkati nispetinde az çok hazırlanmış bulunuyordu. 1911 Yemen hareketi geniş mikyasta idi. Fazla olarak Hicaz'la Yemen arasında bulunan Asir kıtası da isyan etmişti. Yalnız dağlık kısmı değil, Asir'in bilhassa sahil kısmı da **Seyit İdris** isminde esrarlı ve Mehdi iddialı bir reisin idaresinde devlete başkaldırmıştı. **Ahmet İzzet Paşa,** bu isyanı da temizleyecekti. Cidde'de **Şerif Hüseyin**'le seferin bu cenahı görüşülmüş, **Seyit İdris**'e karşı müşterek harekât tanzim edilmişti. **Seyit İdris,** geçen sene devlet memurlarıyla temas etmiş ve onları iyi niyetine inandırmıştı. Bu sene yeni bir hazırlıkla ve İmam hareketi ile beraber meydana çıkıyordu.

Ahmet İzzet Paşa, seferi her taraftan idare etmeye başladı. Evvelce senelerce Yemen'de bulunmuş, başarılı ve talihsiz seferler görmüş, insanları ve şartları iyice tanımıştı. İlk önce mümkün olan süratle Zeydi bölgesinde devlet idaresini kurmayı ve sonra Asir'e karşı hareket tertip etmeyi kararlaştırdı. Yemen hareketlerinde en güç şey yol, ulaştırma ve her çeşit ikmal meselesini tanzim etmekti. Bu fena yollarda bildiğimiz arazinin en sarp ve kesik şekli için yegâne nakil vasıtası olan katır ve deve halktan bulunacak veya dışardan getirilecekti. Hudeyde'nin ve Şafii kısmın alışmış ve yetişmiş müteahhitleri ilk hizmetleri temin ettiler. Memleketten gelen büyük askeri kuvvet kendi nakil vasıtalarını getiriyordu. Tabii menzil hizmeti görecek vasıta gelmiyordu.

Askeri Harekât Başladı

Yemen'de bir mühim mesele askerin sıhhatini korumaktı. Büyük hareket zamanları, her yerde, az çok toplanmış olan büyücek kuvvetler bir

salgına uğrarlardı. Memleketin her tarafından gelen arslan gibi erler, Yemen'in türlü hummalı hastalıkları içinde eriirlerdi. Bildiğimiz sıtmanın çeşitleri vardı. Bunlara karşı mukavemet ve müdafaa ilaçları bugünkü tesirde değildi. Ama asıl fena olan, o devre göre de, bizim sıhhiye hizmetleri daima çok eksik ve kusurlu işlerdi.

Yemen'e sevk edilen kuvvetler Rumeli'nden getirilmiş, çoğu 2. Ordu bölgesinin iyi yetişmiş, o zaman yeni olan makineli tüfekler ve seri ateşli dağ topları ile teçhiz edilmiş kıtalardı. Şöhretli redif askerleri vardı. Bozkır ve etrafının taburlarından teşekkül eden alay pek kuvvetliydi. Batı Rumeli'nden Preşova ve Geylen taburlarından mürekkep dört taburlu bir Arnavut alayı dikkati çekiyordu. Bu esnada İstanbul'da Arnavutlara karşı itimatsızlık artmış ve Arnavutluk'ta tıpkı Yemen'deki gibi seferler yapılmışken, Arnavutluk'un bir kısım seçme evladının uzak diyarlarda devlete sadakatle hizmet etmesi insanı düşündürüyordu.

1911 Yemen seferi için asker toplanması devri süratle sona ermişti. Artık askeri hareketlere fiilen geçmek zamanı gelmiş ve her taraftan Zeydiler aleyhine dağlık mıntıkaya karşı ileri yürüyüş başlamıştı.

Ahmet İzzet Paşa, Tahame'de sadakat ve kerametleriyle nüfuz kazanmış belli şeyhler ve seyitlerle görüştükten sonra, Menaha Dağları'nın eteğinde büyük kuvveti topladı. Diğer bir kolu Taiz üzerine göndererek taarruz emri verdi. Geniş ve sarp Menaha bölgesi işgal olunarak, mahsur asker kurtarıldı ve ileri harekât devam etti. Sana'ya kadar müteakip bölgelerde çetin muharebeler oluyordu. Yemen'in kendisine mahsus savaş âdetlerini iyi tanıyan ordu kumandanı, mukavemetleri kırarak ilerliyordu. Dört beş muhtelif yerde, Yemenlilerin kati bir şekilde muharebe kabul ettiklerini hatırlıyorum. Sekiz on gün içinde Sana'ya vardık. Muhasara açıldı, hareket Sana'dan idare olunmaya başladı. Bundan sonra, bütün Yemen'in isyundan temizlenmesi aylar sürmüştür. İmamın doğrudan doğruya idaresindeki bölge ise senelerin muharebeleriyle kendiliğinden belli olmuştu. Bizim uğraştığımız **İmam Yahya'nın** kırk seneden beri Osmanlı Devleti ile harp halinde bulunduğundan bahsedilirdi. **İmam Yahya'nın** mıntıkasına kadar her bölgenin temizlenmesi uzun sürdü. Muhtelif kollar Taiz, Hacce, Hacur hudutlarına kadar devlet idaresini tesis ettiler ve neticesini beklediler.

Askeri harekât esnasında ordu bir köşesinden fena bir hastalığa tutuldu. Koleraya benzetiyorduk. Yemen'de eski tecrübe görmüş **Abdülselâm Paşa** başka bir şey söylüyor, gece gündüz her tarafa koşuyordu. Bir gün sıkıştırdım. Kolera zannettiğimizi söylüyor, ona göre tedbir alınıp alınmadığını öğrenmek istiyordum. Yalnızdık ve ben karargâhta, benden kıdemlilerin her biri bir tarafa gittiği için kıdemli kurmay vaziyetindeydim. **Abdülselâm Paşa,** mukavemet ettikten sonra, «Evet, koleradır» dedi. Şimdi yapılabilecek şeyleri yaptığını anlattı. Bir an önce Sana'ya kadar yolu aç-

maktan başka çare olmadığını görüştük. Ordu kumandanı vaziyeti biliyor ve bu suretle idare ediyordu. Felaket büyük bir ölçü almadan Sana'ya varmak bizim için katmerli başarı olmuştur.

İstiklal Harbinde de Büyük Taarruzdan önce, karşımızdaki düşman ordusunda salgın vardı. Biz ilerlemeye başlamadan evvel, o günkü pek mahdut vasıtalarımız içinde bile, bütün orduyu koleraya karşı aşılamak imkânı bulmuş ve İzmir'e kadar hiçbir bulaşmadan müteessir olmayarak şüpheli bölgeleri geçmiştik.

Ordu kumandanı, bütün isyan mıntıkasının, mümkün oldukça İmam bölgesinin ileri gelen kabile şeyhlerini, bir kısım maiyetleriyle Sana'ya çağırıyordu. Bunlar dört köşeden kendi şarkıları ve trompetleriyle gelirler, kumandanla görüşürler ve açılan hususi bir bürodan hediyelerini ve paralarını alırlardı. Bizim bilmediğimiz bu kabileyle temas, tanışma, anlaşma usulü, erkânıharbiye dışında bir mahalli işler bürosundan yapılırdı. Yeni gelen sefer kuvveti subayları, bu hale hayretle bakarlar, Yemen'in asıl, yerli haline gelmiş, eski subayları ve memurları ise hiddetlerinden köpürürlerdi. Bunların hiçbir değeri olmadığından ve devletin bunlara hiç yüz vermeyerek, kayıtsız şartsız itaate alması lüzumundan bahsederlerdi.

Ahmet İzzet Paşanın, Sana'ya varır varmaz, **İmam Yahya** ile temas yolları aramış ve bulmuş olduğunu sanıyorum. Bundan sonra Asir hareketi ve Yemen'de siyasi anlaşma teşebbüsleri başlamıştı.

Yemen seferlerinin tabiatı şuydu : İsyan çıkar, idare ve asker merkezleri muhasaraya uğrar, dışardan taze kuvvetler gelir. Kurtarma ameliyesinden sonra da sadakat gösteren ve İmama katılıp, isyan eden kabilelerle, kuvvetli zamanda münasebetler yeni bir şekle konulur ve sulh fiilen kurulmaya çalışılırdı. Büyük askeri hareket, gerek icra esnasında, gerek sonradan, memlekette, ölçüsüne göre, bol para sarfiyatına sebep olurdu. Orduya erzak tedariki, geniş nakliye ihtiyacını temin, nihayet çok sayıda artan askeri maaş ve masraflar memlekette bir iktisadi genişleme yaratırdı. Bundan başka isyandan sonra yeni taraftarlar sağlamak gibi idari teşebbüsler de az çok para sarfına mucip olurdu. Bütün bu askeri ve siyasi hareketler anavatanın, evlat canı ve hazine masrafı olarak birçok fedakârlığına mal olurdu. Zamanın kanaatince bütün bu fedakârlıkların sebebi ve lüzumu vardı. Yemen, Hicaz'ın anahtarıydı. Hilafetin temeli olan Hicaz, eğer Yemen elde bulunmazsa tehlikeye maruz kalırdı. Halbuki elli senelik baş döndürücü fırtınalar içinde sabit olmuştur ki, Yemen Hicaz'ın emniyetine bir suretle tesir edemeyecek kadar uzak, ayrı bir bölgedir. Halkının mezhebi ve tabiatı itibariyle de Hicaz'ın emniyetini endişeye düşürecek bir istidadı yoktur.

Biz Yemen'e gittiğimiz zaman yerinde ve devletimizin merkezinde hüküm süren siyasi temel kanaatlerle uğraşmak mecburiyetindeydik. Askeri

hareketlerin Yemen bölgesinde sükûnete ermesi, nihayet mümkün olmuştu. Gene bizim kumandanlığa bağlı olan Asir hareketi daha uzun sürmüştür. Asir Sancağının merkezine doğru sevk olunan müfreze orasını işgal etmiş, **Şerif Hüseyin**'in oğlu bir müfreze ve gönüllüleriyle güneye doğru ilerleyerek sahil bölgesini temizlemişti. Ancak **Seyit İdris** Sabya civarında barınıp kalmış ve geniş, susuz bölgelerle çevrilen Sabya mıntıkası düşmemişti. Yemen'den sevk olunan bir sefer heyeti sahile çıkarılmış, ilerlemesi susuzluk yüzünden felaketi mucip olmuştu. Anlaşıldı ki, **Seyit İdris** hareketinin bastırılması için, hususiyle askeri kolları su teşkilatı ile teçhiz etmek mecburiyeti gibi, şimdilik imkânı olmayan bir vaziyet karşısında bulunuyorduk. Taarruz durduruldu ve yeni karara kadar **Seyit İdris**'in etrafa yaptığı fiili ve telkini taşkınlık, karşılanmakla yetinildi. Yemen'de sükûnet hasıl olduktan sonra, ordu kumandanı, İstanbul'a ati için teklifini yaptı. Önümüzde iki şık vardı: Ya İmamı son köyüne kadar çölde takip edecek, yeni kuvvetler ve vasıtalarla uzun bir sulhu temin etmeye teşebbüs edecektik. Bu halde de sulhun ne kadar süreceğini ve devletle halk arasındaki düşmanlığın ne kadar artacağını kestirmek mümkün değildi. Yahut da, **İmam Yahya** ile bir anlaşma ve uzlaşma imkânını ciddi olarak aramamız lazımdı. Hükümetin esas siyaseti olarak böyle bir teşebbüse müsaade etmesi isteniyordu. Meşrutiyet ilanı üzerine her tarafta olduğu gibi, Yemen'de de idare, ordu ve halk arasında ümit ve heyecan verici dostluk gösterileri yapılmıştı. **İmam Yahya**'da ve halkta yeni idare içinde kan dökme devrinin sona ereceği ümitleri parlayıp, yayılmıştı. Ne yazık ki, kısa bir zaman içinde ümitler kaybolmuş yeni gönderilen askeri ve mülki amirlerin eski idarenin suiistimallerinden temiz olarak, fakat tecrübeleri daha kıt bir durumda, sert tutumları 1910 ayaklanmasını meydana getirmişti.

Sömürgeci Zihniyet Anlaşmayı Uygun Bulmuyor

Ahmet İzzet Paşada, **İmam Yahya** ile anlaşma teşebbüsünde ümit bulunduğu kanaati vardı. Biz, erkânıharbiyedeki subaylar hepimiz, Yemen seferinin bir anlaşmayla bitmesini memleket için en faydalı başarı sayıyorduk. Bu esnada aramızda bazı değişiklikler olmuş, arkadaşlar idari, askeri, muhtelif vazifelere ayrılmışlardı. Ben harpte binbaşılık rütbesini kazanarak Kurmay Başkanlığına getirilmiştim. Genç arkadaşlarım ve diğer subaylarla askeri ve siyasi vazifeleri yapmaya çalışıyorduk. İmamla münasebetleri ve Arapça muhabereleri teferruatı ile **İzzet Paşa** ayrı bir bürodan idare ederdi. Biz sadece bu muhaberelerin esaslarından haberdar olurduk. **İmam Yahya** ile anlaşma müzakeresi uzun sürmüştür. İstanbul'da eski Yemen mütehassıslarının, devletin bu kadar emekten sonra, uzlaşmaya gitmesini hoş görmedikleri seziliyordu. Eskiden beri Yemen'de

yerleşmiş olan askeri ve sivil bir sınıf da buna taraftar değildi. Müstemleke sayılabilecek uzak bölgelerde uzun müddet kalmış insanlarda bir garip ruh haleti peyda olur. Mıntıkaya ısınırlar, orada bir itibar üstünlüğü içinde yaşamaya alışırlar, anavatanın şerefi ve selameti, o sömürgede kendilerinin hâkim olmasına bağlı olduğuna yürekten inanırlar. Bu sömürgeciler için, anlaşma ile yeni bir hal şekli tasavvur etmek, aklın almayacağı hatalı bir yoldur. Yemen'de böyle bir tabaka vardı. Bir anlaşma teşebbüsü için, asıl onların karşı koymasını ve her vasıtayla İstanbul'a şikâyetler yağdırmalarını yenmek lazımdı. Meşrutiyetten sonra Yemen'e ulemadan büyük memuriyetlerle, muhterem insanlar hususi vazifelerle gönderilmişti. Bunlar Şeriye mahkemelerinin doğruluk ve liyakat içinde işlemesi için çok dikkatliydiler. Hanefi mezhebinin esaslarını, Zeydi mezhebinin mensuplarına anlatmak ve sevdirmek için çalışıyorlardı. Bu büyük memurlar, Yemen meselesinin bir uzlaşma ile hallolunmasına razı değillerdi. Islahat olarak mezhep esası üzerinde çalışmak, 1910 isyanının hem erken, hem çok şiddetli patlaması için başlıca sebep olmuştu ve isyan kanlı bir suretle bastırıldıktan sonra da sebep teşhis ve kabul edilmemişti.

İmam Yahya ile anlaşma müzakeresi nihayet bir noktada düğümlendi. Şeyhülislam kapısı, İmamın Zeydiler üzerinde, kendi mezhebine göre hâkim tayin olunmasını kabul etmiyordu. Her şeyden evvel Hilafet hakkının tanınması lazım geldiği söyleniyordu. Zaten son kırk seneden beri Zeydilerle aramızdaki kanlı müsademelerin asıl sebebi de mezhepçe halife tanınan İmam ile Osmanlı halifesinin makam çatışmasından ibaretti. Şurası da dikkate değer ki, Hanefi ve Zeydi mezhepleri arasında ne fark olduğunu bilmek ve bulmak da kolay değildi. Farklar o kadar ehemmiyetsiz ve o kadar teferruat içindeydi. Asıl fark, Peygamber sülalesinden bir seyidin imam tanınması mecburiyetinden geliyordu. Mutaassıp halk, silah kullanmayı öğrendikten sonra cüretli kılavuzlar arkasında mütemadiyen çarpışmaya alışmıştı.

Biz Arabistan Yarımadasının güneyinde, geniş Aden bölgelerinden başka, ta Basra'ya kadar, Yemen'den büyük ve nispeten mamur yerlerin, hatta tabii zenginlikleri bulunan bölgelerin, İngilizler tarafından üç beş memur ile idare edildiğini görüyorduk. Yemen'in anavatanı mütemadiyen kemiren bir afet halinden ne şekilde olursa olsun çıkarılmasını bütün inancımızla istiyorduk. Bu sıralarda İtalya Harbi çıktı. Yemen abluka altına girdi. İstanbul'dan Yemen anlaşmasının neticelenmesine ve imzasına izin verildi. Bu mevzuda, ordu kumandanı ile **İmam Yahya** arasında, hudutlar yakınında bir görüşme hazırlandı. Hep beraber gittik ve İmamı gördük. **Ahmet İzzet Paşa** Arapça konuşabiliyordu, dostane görüştüler. İtalyan Harbi anavatanda büyük bir hiddet uyandırdığı kadar, Yemen'de de şiddetli kırgınlığa sebep olmuştu. Bingazi'de ve Trablusgarp'ta kurulan mukavemet hareketini heyecanla takip ediyorduk. Bingazi'de **Enver Bey, Mus-**

tafa Kemal Bey, Trablus'ta **Neşet Paşa, Fethi Bey** isimleri mukavemetin başlıca timsalleri olarak güvenin kaynağı idiler.

Yemen'de bizim durumumuz güçleşmişti. Abluka ile anavatandan her türlü ikmal imkânları kesilmişti. Zeydilerle daha bir iki ay önce imza edilmiş olan anlaşmanın nasıl imtihan geçireceği şüphe ile düşünülüyordu. İtalyanlar, Osmanlı Devleti aleyhine yerlilerle temas ve tertip aramağa başlamışlardı. Ufuk, Yemen'de bulunan Türkler için tehlikeli ihtimallerle doluydu. Bütün bu sıkıntılar nihayet, tamir edilmez neticelere vardırılmaksızın geçiştiriimiştir. Yalnız az zamanda anlaşıldı ki, **Seyit İdris,** İtalyanlarla anlaşmış ve beraber muharebeyi taahhüt etmiştir.

Ahmet İzzet Paşa çok güçlüğe uğramadan İmamla, **Seyit İdris** aleyhine bir ittifak temin etmiştir. İmam, **Seyit İdris** mıntıkasıyle harp ilan ediyordu. Biz kendisine paraca olduğu gibi, bir müfreze ile de yardım edecektik. Bundan sonra Yemen seferinin ağırlık merkezi Tahama'ya, Luhiye civarına, tedrici bir surette intikal etmiştir.

Balkan Harbi, felaketli haberlerini arka arkaya göndermeye başladı. Ordu kumandanını İstanbul'a çağırdılar. Gizlice Akabe'ye gidecek, oradan cepheye varacaktı. Deniz yolu kapalı olduğundan, hükümet Mısır'dan bir yat temin etmişti. Yat, Yemen sahilinde Hudeyde'ye yakın bir yerde bekliyordu. **İzzet Paşa**nın Yemen'den ayrılışının duyulması mahzurlu görüldüğü için tertibat alınmıştı. Kumandan, Hudeyde'den gece yarısından sonra ayrıldı. Kendisini yalnız biz, karargâh subayları uğurladık. Gece yapılan bu ayrılış töreni pek hazin oldu. Kumandan paşa beraber getirdiği arkadaşlarını Yemen'de bırakmanın hüznü içinde duygulu bir konuşma yaptı. Bu konuşmaya, Kurmay Başkanı olarak arkadaşlarım adına ben karşılık verdim. Konuşmamda, kendisinden çok şeyler öğrendiğimizi ve bize gösterdiği prensiplere ömrümüz boyunca sadık kalacağımızı söylediğimi hâlâ hatırlarım. Onun yerine, Yemen hareketlerinde cesareti ve doğruluğu ile şöhret yapmış olan **Ferit Sait Paşa** kumandayı üzerine aldı. **İzzet Paşa**yı teşyi ettik ve biz Yemen'de kaldık. Hiçbir şey söylemedim ama, bütün genç askerlik hayatımın hedefi olan Rumeli harbinde vazife görmek fırsatı, bir daha elimden kaçıyordu. Bu üzüntümü **İzzet Paşa** da bilirdi. Fakat bu şartlar içinde Yemen'den kendisi ile beraber beni de ayırmayı doğru bulmadığını teselli olarak söylemişti.

Yemen seferi esnasında **Ahmet İzzet Paşa** ile kurmay başkanı olarak münasebetlerimiz çok yakın olmuştu. İtalya Harbi başladıktan sonra, Yemen'de kalınca, Paşanın üzerinde muhafaza ettiği Genelkurmay Başkanlığından istifa etmesi lazım geldiğini samimi olarak görüşmüştük. Yemen anlaşması ile itibarının yüksek bir devrine erişmiş olan Kumandan Paşanın Genelkurmay Başkanlığından çekilmek arzusu, **Mahmut Şevket Paşa**yla çok nazik muhaberelere vesile oldu. Devrin âdeti olarak iki büyük

general birbirlerine çok dikkat gösterdiler. Nihayet, Genelkurmay Başkanlığına, İstanbul'da bir vekil tayin edildi.

İtalya Harbinin menkıbeleri devam ederken İstanbul'dan gelen haberler, iç siyaset hayatının bütün acılarını Yemen'e taşıyordu. Siyaset adamları arasındaki çatışmalar uzaktan tahmin edildiğine göre, ordu içinde de ayrılıklar ve münakaşalar doğurmuştu. Bu karışıklıklar arasında 1912 senesi ilerlemiş ve bir gün Balkan Harbinin patladığı haberi gelmişti. İç çatışmalarla İttihat ve Terakki Hükümeti düşmüş ve son zamanda bu hükümetin başlıca temsilcisi haline gelen Harbiye Nazırı **Mahmut Şevket Paşa** çekilmişti. Hadiselerin, Yemen'de bizim üzerimizde ne kadar ıstırap verici ve ümit kırıcı tesirleri olduğunu tasvir etmek tabii mümkün değildir. Heyecan ile dolu olduğumuz bugünlerde İtalyan Harbinin hitam bulduğu tebliğ edilmiştir.

Çok geçmeden bir mühim hadise oldu. **İmam Yahya** ile aramızda ağır bir ihtilaf çıktı. İtalya sulh şartlarının icabı olarak, bizim **Seyit İdris'**le yaptığımız muharebe de sona eriyordu ve **Seyit İdris'**e emniyet vermeyi taahhüt ediyorduk. Mesele, Yemen vilayetine ve İmama da tebliğ edilmişti. **İmam Yahya** hiddetinden kıyameti koparmıştı. Kendisini, bizim yüzümüzden harbe tutuştuğu **Seyit İdris** karşısında yalnız bırakıyordu. Keyfiyet İstanbul'a aksetmiş, haklı olarak ehemmiyet kazanmıştı. Bu esnada **Ahmet İzzet Paşa** da İstanbul'a varmış olacaktı.

İmam Yahya İle Görüşmeye Memur Edildim

Bir gün orduya İstanbul'dan emir geldi. Ordu Erkânıharbiye Reisini **İmam Yahya'**ya göndererek, ihtilafın bir münasip halle bağlanmasını tavsiye ediyorlardı. Yanıma Arapça bilen bir subay arkadaşımı alarak **İmam Yahya'**nın merkezi olan Kafletulüzer'e doğru yola çıktık. Huduttan itibaren İmamın ülkesinde karşılanarak, mahdut muhafızlarla gidiyorduk. Emniyet tedbirleri, İmam bölgesinin ne kadar güç bir idare içinde bulunduğunu bana gösteriyordu. İmama sadakati şüphesiz olan bölgeden geçişle, onunla az çok çekişmede bulunan bir şeyhin bölgesinden geçiş arasında emniyet tertipleri pek farklı idi. Bir gece, bir burçta yatarken dışarıya çıkacak oldum. Kapıdan itibaren üst üste yığılmış insanların üstlerine basmaktan başka çarem yoktu. Hayretle bu halin sebebini soruşturdum. Gergin bir çevreden geçtiğimizi ima ettiler.

Nihayet İmamın başkentine vardık. Şehrin en heybetli burçlarından birine yerleştik. Ertesi günü İmamın yanına, arkadaşımla beraber gittik. Muhterem **İmam Yahya** bana pek yakınında bir yer gösterdi. Önünde bir yazıhane vardı. Kendisi ipekler içinde bağdaş kurmuş oturuyordu. Odanın muhtelif yerlerinde gene rahleler önünde kâtipler çalışıyorlardı. **İmam Yah-**

ya kırk beş yaşlarında görünüyor, bütün hayatı kavga ile geçmiş, irade sahibi bir reisin keskin çizgilerini çehresinde taşıyordu.

Devletin kendisine yapmış olduğu muameleden kısa ve acı olarak şikâyet etti. Vaziyetin ehemmiyetli olduğunu bildirdi. Devletle son senelerdeki münasebetlerini iyi bilen ve iyi vasıflarını işittiği benim gibi birisini görüşmeye gönderdikleri için müzakereyi itimat ile kabul ettiğini söyledi. Ben İtalya'yla sulh yapıldığını, sulh şartları kararlaşırken, tali harplerin sona ermesinin de beraber düşünülmesinin âdet olduğunu söyledim. Şimdi, Balkan Harbi ile memleketimizin üç dört devletle muharebe içine girmiş olduğunu anlattıktan sonra, İslam âleminin cihat içinde bulunan en büyük devletine bütün İslam mücahitlerinin yardımcı olmaları lazım geldiğini söylemeye çalıştım. İlk önce buzları çözmek için gücümüz yettiği kadar hitabete ve hissiyata müracaat etmiştik. Bu esnada tercümanımın bazı tercümelerine dikkat ederek, kelime ve cümle tashihleri yaptım. İmam, derhal müdahale ederek, benim doğrudan doğruya konuşmamı ve tercümanımın lazım olursa tamamlamasını istedi. Güç olmakla beraber çok yarım Arapça melekemi kullanmaya başladım. **İmam Yahya** yeni bir hitabeye başladı :

«Sana mahrem olarak bir şey söylemek isterim. Devlet usullerini anlıyorum. Bizim takip ettiğimiz usuller farklıdır. Ben, bir harp yapacağım zaman cihat ilan ederim. Cihat ilanı için hasmın, din düşmanı olduğunu bildirmem lazımdır. **İdris**, İslam aleyhine yabancı ile birleşerek taarruz ettiği için tarafımdan kâfir ilan olunmuştur. Adamın İtalyanlarla ittifakı sabit olduğuna göre ithamımı nasıl geri alıp, sulh yapacağım? Sonra adam beni yalnız bulunca, İtalyanlarla ittifakını da elbette devam ettirerek taarruz edecektir. Benim vaziyetimi düşünmenizi ve anlamanızı rica ederim.»

Gergin sinirler içinde geçen bu görüşmeden sonra, ben vaziyeti etrafıyla kavradığımı ve muhterem İmamın müsterih olacağı bir hal sureti bulabileceğimizi söyledim. İmamla ertesi gün için bir buluşma saati kararlaştırarak ayrıldık.

İmam Yahya'nın yanında **Seyit Abdullah** isminde bir zat vardı ki, devlet bölgesinde memuriyette bulunmuş, Türkçeyi iyi bilir, muktedir bir insandı. Onunla beraber kendi burcumuza döndük. İmam bana en kibar ikramını yapıyordu. Kendisine mahsus, gat yetiştiren sayılı ağaçların yapraklarını göndermişti. Her yemeğim için bir koyun kesiliyordu. **Seyit Abdullah** bana İmamın güçlüklerini, vesveselerini, kaygılarını uzun uzun naklletti. Devlet için vaziyetin ağırlığını idrak etmekle beraber, İmamın vefa göstermekte samimi olduğunu ve karşılık vefa beklediğini anlatıyordu. Düşünceler içinde buhranlı bir gece geçirdim.

Ertesi günü gene **İmam Yahya**'nın salonunda müzakereye başladık. Ben **İmam Yahya**'ya, hemen sulh yapıp yapamayacağını sordum. «Hemen yapamam» dedi. Ben, «O halde mesele her şeyden evvel İmam askerinin

ve İmam bölgesinin yakın bir tehlikeye maruz kalmamasını temin etmektir» diyerek vaziyete düşündüğüm çareleri söyledim. «Yanında bulunan müfrezeyi derhal geri almayız. Fakat, bir müddet kendi muhitinde tutarız. Biz cephede tabiatıyla muharebeye nihayet vereceğiz. Ancak bizim karşımızdakilerin **İmam Yahya** tarafına geçmelerini önlemek için bulunduğumuz yerde bir müddet kalırız. Nihayet kendisine silah, cephane gibi yardımları da yaparız» dedim. Bir devlet için, aşiretlere yardım ölçüsünün tahammül edilir bir miktarda olabileceğini öğrenmiştim. **İmam Yahya,** benim beyanatımdan memnun ve müsterih olduğunu ifade etti. İstanbul'a ihtilafın hallolunduğunu yazacağımızı söyledim, muvafakat etti. Veda ederek oturduğum yere gelmek üzere ayrıldım.

Benim burcun hemen önünde yerli kıyafetinde birisi yanıma yaklaşarak Anadolu Türkçesi ile kendisini kurtarmamı istedi. Şaşkın bir halde kim olduğunu öğrendim. Bizim orduda tüfekçiymiş. Esir düşmüş. İmamın bir tamirhane atölyesinde çalışıyormuş. Kurtarılmasını istiyor. Anlaşma şartlarına göre taraflar ellerinde bulunan esirleri iade etmeye mecburdurlar. Ben hemen **Seyit Abdullah** vasıtasıyla, İmam ile ciddi olarak tartışmaya başladım. **Seyit Abdullah'ı** İmama gönderdim ve adamı serbest bırakmasını, beraber götüreceğimi bildirdim. İmam mukavemet etti. Muharebe içinde bulunduğunu, sanatkârı olmadığını söylüyordu. **Seyit Abdullah'ın** kaç defa gidip geldiğini hatırlayamam. Cidden müteessir olmuştum. İmam, vaziyetin kendi kıymetini arttırdığını da düşünerek ve hakikaten ihtiyacı olduğuna da şüphe olmayarak, tüfekçiyi derhal bırakamayacağını söylüyordu. Ona, meseleyi İstanbul'a yazacağımı ve sulh şartlarından bir esaslı maddede İmamın eksik olduğunu belirteceğimi açıkça bildirdim. Bu hadise **İmam Yahya'ya** beslediğim takdir hislerinin üstüne gerçekten ağır bir toz kondurmuştur. **İmam Yahya'yı** ilk gördüğüm zaman beğenmiştim. Bende bıraktığı tesiri anlatmak için **İzzet Paşaya** İmam'ı kastederek «Seçilmiş olmanın faziletine işte bir örnek» dediğimi hatırlıyorum. Bu son hadisenin bende uyandırdığı intiba dışında İmamı hep takdir hisleri ile anmışımdır. Meseleyi İstanbul'a yazdığım gibi, vilayetçe ve orduca daimi bir takip konusu olarak da sorumlu makamlara tevdi ettim. Bu vesileyle esirlerden geri kalmış olan birkaç kişi beraber kurtarılmıştır.

Cumhurbaşkanı bulunduğum yıllarda **İmam Yahya,** yine Yemen İmamı idi. Benimle temas aradı. Gençliğimde Yemen'de tanıdığım bir adamını Ankara'ya gönderdi. İmam bizden yardım istiyordu. «Hayhay, yaparız» dedim ve konuşmama şöyle devam ettim :

«Size her yardımı yapalım. Ama adam veremem bir, para veremem iki.»

İmam Yahya'nın adamı hayretle yüzüme baktı ve :

«Para veremezsiniz, peki. Fakat adam veremezsiniz, bunu anlamadım» dedi.

İmam Yahya'nın elinden kurtarmaya çalıştığım esir tüfekçi ustayı unutmamıştım. «Adam veremem» demekle bu olayı kendilerine hatırlatmak istiyordum.

Yemen'de Hayatımızın Zevkli Tarafları

Bu sıralarda İstanbul'dan alınan haberlerden Babıâli'ye bir baskın yapılarak, **Nâzım Paşa**nın öldürüldüğünü, hükümetin değiştiğini ve **Mahmut Şevket Paşa**nın sadrazam olduğunu öğreniyorduk. Balkan Harbinin sulhu geri kalmıştı. Orduya gelen bir emirle benim Çatalca'da Umumi Karargâha gönderilmekliğim bildiriliyordu. 1913 yılının ilk aylarında İstanbul'a hareket edecektim. Memleket için çok vahim hadiselerle dolu olan bugünlerde, hayatımın takriben üç senesi Yemen'de geçmişti.

Yemen'de türlü mahrumiyet ve hasretler içinde geçen karargâh ve kıta hayatımızın pek eğlenceli ve zevkli tarafları vardı. Hayatımız kesif resmi işler içinde, sabahın erken saatinden akşam geç vakte kadar karargâhta çalışmakla geçerdi. Ordu Kumandanı ile beraber tabldotta yemek yerdik. Akşam yemeğinden sonra sık sık Kumandan Paşa ile genç kurmay subayları briç oynardık. Muhterem **İzzet Paşa** biraz satranç bilirdi. Ben o zaman bile, satrançta daha iyice sayılırdım. Briç oyununu **İzzet Paşa** bize öğretmişti. **Mareşal Moltke**'nin muharebelerden sonra briçte dinlendiğini latife olarak hikâye ederdi. Puanı yarım paraya oynardık. Subaylardan hangimiz kaybedersek, kaybımızın yarısını Kumandan Paşa öderdi. En çok verdiğimiz de doksan parayı geçmezdi. Bu tertiple **İzzet Paşa** oyuna ciddiyet ve merak kazandırmış oluyordu. Bizi akşamları serbest bırakmamaya yarayan bu oyunların sebebini sonraları kavradım. Yemen'de geceleri sefahat vakaları çok olurmuş. Hasret içinde geçen gurbet ömrü, akşamları insanların ihtiyatlı hareketini ve mukavemetini kırarmış. Bir defa alışılırsa artık hayatın intizamı kolaylıkla bozuluyormuş. Paşa, genç subaylarını korumak için onları, akşamları mümkün olduğu kadar meşgul etmeye çalışıyordu.

Ben, Batı musikisi zevkine orada alıştım. Hükümet bir aralık sahilden Sana'ya bir demiryolu yaptırmak hevesine düşmüş, bir Fransız şirketine keşif vazifesi vermişti. Biz bunu Yemen'e vardığımız zaman, orada Fransız şirketinin beklemesinden öğrendik. Nihayet, Fransızlar memleketlerine dönerlerken, eşyalarını satmışlar. Bunlar arasında bir gramofon makinesi, pek çok plakları ile Hudeyde kumandanı tarafından satın alınarak, ordu karargâhına gönderilmişti. Yemen'de müzik ihtiyacına karşı derin hasret içindeydik. Gramofon bize bulunmaz bir nimet geldi. Akşam üzeri karargâhtan, yattığımız eve geldiğimiz vakit hep beraber gramofon başına koşardık. Plakları tecrübe ederdik. Senfoni, arkasından opera parçası, se-

renat... İşitmediğimiz, bilmediğimiz parçaların gürültüsüne dayanamayarak, makineyi bırakırdık. Ertesi akşam aynı tecrübe. Bu zorla ağır plakları dinlemeye tahammül çok uzun günler sürmüştür. Yavaş yavaş alışkanlık hasıl oldu. Benim hayatıma Batı musikisinin terbiyesi böylece Yemen'de girmiştir. İçimizde en istidatlımız **Saffet Arıkan**'dı. Bizden çok evvel anlamaya başlar görününce «Erzincan'da öğrenmiştir» diye yapmadığımız şaka kalmazdı.

Biz akşamları, briçe tutulmazsak yattığımız binaya gelirdik. Çok yorgun olmadığımız zamanlar sofada bir uzun masa etrafında toplanır, memleket hikâyeleri, hatıralar anlatırdık. Bilenlerimiz lütfeder, memleket şarkıları da söylerlerdi. Bavullarımızda içecek ve yiyecek ne varsa, onları da meydana çıkarırdık. Sefer esnasında bütün eşyamız otuz kiloluk bir bavuldan ibaretti. Bir yerde kalmamız uzayınca, tabiatıyla eşyamız da artıyordu. Arkadaşımız **Kolağası Kadri Bey**in şaşılacak bir mahareti vardı. Hepimizdeki gibi otuz kiloluk bavulu içinde yiyecek, içecek ve ihtiyacımız olursa hepsi bulunur, çıkardı.

Yemen'den bunlar gibi nice hatıraları arkada bırakarak memlekete hareket ettim.

VATANA DÖNÜŞ

Balkan Harbinin Sonu

1913 Mart ayında Yemen'den ayrıldım. Memlekete dönüş için Aden yolundan başka selamet çaresi yoktu. Hudeyde'den ufak bir vasıta ile üç dört günde Aden'e geldim. Burası, İngilizlerin karargâhından ve kendilerine mahsus bir yaşama çevresi teşkil eden küçük bir kasaba ile yerlilerin oturdukları bir Arap şehrinden teşekkül ediyordu. Arap kısmında ihtiyaçları oldukça temin edilmiş bir otele yerleştim. Mısır'a ve oradan Türkiye'ye gidecek vasıta arıyordum. Ansızın Aden'de yüksek hararetli bir mide hummasına uğradım. Her türlü ihtiyacı karşılayan elektrikli bir şehirde, açgözlülükle sarıldığım şey buz olmuştu. Yenip içilecek her nesne mutlaka bir bardak buzla getirilirdi. Her mayi içine mutlaka buz koymak şehrin âdeti idi. Zannediyorum ki, buz bolluğundan hasta olmuştum. Çetin iklimden ve bu kadar mihnetten sonra Aden'in bir otelinde kalmak ihtimali dalgınlığım arasında bana garip bir tecelli görünüyordu. Otelciden bir doktor istedim. Bana ilaçlarla beraber sükûnet de verdiler. Bir iki gün içinde iyi olacağımı söyledikleri zaman pek inanmayarak teselli bulmuştum. Gerçekten çok geçmeden ayağa kalktım ve hemen ayrılmak için vapur aradım.

Hindistan'la Londra arasında işleyen büyük bir kumpanyanın, yakında uğrayacak postasından ikinci mevki bir bilet aldım. Vapurun adını hatırlamıyorum. Şirketin adının «Cunnard Line» olduğunu zannederim. Hareket günü şirketin bir motoru beni iskeleden aldı, zamanın gösterişli ve büyük vapuruna götürdü. Süslü, rahat ve tahmin edemeyeceğim derecede geniş ve teşkilatlı bir vapura binmiştim. Birkaç saat sonra Aden'den Mısır'a doğru hareket ettik. Benim biletim oraya kadardı ve pek pahalı idi. Zannediyorum elli İngiliz lirasına yakın ücret vermiştim. Vapurla üç dört gün süren seyahatim, gerçekten bir dinlenme ve nekahet devri olmuştur. İkinci mevkiin sıra sıra geniş, rahat koltukları ve her çeşit, vapurlara mahsus güverte oyunları vardı. Altlı üstlü iki güverte engin ovalar gibi gezintilere elverişliydi. Kızıldeniz'in tutunca çok sarsan fırtınasına, orta şiddette olarak kısa bir zamanda tutulmuştuk. Denizden rahatsız olmadan iyice besleniyorduk. Günde kaç defa yemek yediğimizi sayamayacağım. Gece yarısına kadar vapurun ikram sayısı herhalde altıyı buluyordu. Vapurda, dünya havadisleri hususi tabelalarla neşrolunurdu. Bizim cephelerden, alıştığımız tatsız havadisler üzerinde bir bilgi verilmiyordu. Durum, daha acısı

düşünülemeyecek kadar ağır olmakla beraber, umumi olarak aynı mahiyette durgunluk gösteriyordu.

Port - Said'ten o zaman «Nemse» dediğimiz bir Avusturya vapuruyla Mersin'e doğru yola çıktık. Nemse vapurunda birinci mevki yolculuğumuz Cunnard Line'in ikinci mevkii yanında pek sönük kalıyordu. Asıl acı olan, artık Akdeniz bölgesinde olduğumuz için yolculara verilen haberler, hep Balkan Harbi ve Türkiye olayları üzerinde toplanıyordu. Sofrada, güvertede, işittiklerimizi işitmemek için tam bir uzaklık ve yalnızlık içinde yaşıyorduk.

Vapurumuz Beyrut'a uğradı. Gözlerime inanamıyordum. Hamidiye Kruvazörü oradaydı. Hemen oraya can attım. Kumandan **Rauf Beyle** buluşmak gerçekten bir bahtiyarlıktı. Senelerin hasretini ve hesapsız acıklı günlerini, birbirimizi dinleyecek sabrımız olmadan, mütemadiyen söylüyorduk. **Rauf Bey** deniz muharebelerini anlatıyordu. Asıl ehemmiyetli olan da, Hamidiye Kruvazörü yalnız başına Akdeniz'de sefer yaptığı için, gece gündüz düşman temasında ve hazırlık halinde yaşıyordu. Bu son derece yorucu bir silah başı haliydi. Bunların da üstünde **Rauf Beyin** daimi bir derdi vardı : Kruvazörün kömür ihtiyacı. Sulh zamanından bir kömür üssünün hazırlanmamış olmasından yakınıyordu. Muhterem **Rauf Bey,** düşman harekâtından ziyade kömür bulamamak ve kömürsüz kalmak endişesini ruhunda taşıyordu. Hatırladığıma göre, bütün ömrünce, gözü önünde bir şişe içinde kömür bulunduracağını söylüyordu.

Bana kuvvet ve teselli veren bu buluşmadan sonra tekrar yola çıktım. Mersin'de gümrük memurundan ilk ihtarı aldım. Bir gümrük muamelesinde, benimle beraber vatana dönen bir iki subaya, bilmem hangi eksikliklerimizden dolayı çıkıştı. Böyle usulsüz hareketler yüzünden, yani «subayların yanlış hareketlerinden» başımıza felaketler geldiğini söylüyordu. Ordunun itibarının vatandaş gözünde ne derece düştüğünü anlıyordum. Sesimizi çıkarmayarak, mahcup bir halde yolumuza devam ettik. Doğruca Çatalca'ya Başkumandanlık Karargâhına vardım.

Ahmet İzzet Paşa beni teveccühle kabul etti. Büyük karargâhın harekât şubesine memur edildim. Arkadaşlarım ve amirlerim benim hevesle çalışmama yol vermişlerdi. Çatalca cephesi sol cenah ordusundan, bir de Büyükçekmece'den Karadeniz'e kadar büyük kısımdan teşekkül ediyordu. Umumi olarak cephelerdeki muharebeler, büyük hadiselerin olmadığı safhadaydılar. Buna karşılık karargâhlar arasında ve ordu saflarında geniş şikâyetler ve tenkitler pek hararetliydi. Bu sırada İşkodra'ya kadar yayılmış olan Balkan Harbi, Batı Rumeli'nde tamamıyla düşman hâkimiyetine geçmişti. İşkodra Kalesi henüz dayanıyordu. Yunan cephesi Yanya'da ve Selânik'te kaybolmuştu. Sırp orduları tamamıyla serbest olarak ilerliyorlardı. Deniz kapalıydı. Gelibolu'da bir kolordu yarımadayı setrediyor-

du. **Fahri Paşa** kumandasında olan bu orduda **Fethi Bey** ve **Mustafa Kemal** bulunuyorlardı. Edirne Kalesi düşmemişti. Çatalca cephesi Bulgar taarruzunu, ilk bozgunluğun ümitsiz günlerinde muvaffakıyetle tart etmişti. Memleketin her tarafından kuvvetler Çatalca cephesine geliyordu.

Londra sulh müzakereleri reddolunduktan sonra iktidara gelen hükümet, Edirne'yi kurtarmak davası ile meşguldü. Şarköy'de yapılan bir çıkarma hareketi muvaffak olmamıştı. Bu sol cenah grubuna birkaç kere gittim. **Enver Beyin** kurmay başkanı bulunduğu bir orduda askeri telakki, umumi bir taarruza geçmenin imkânı ve lüzumu üzerinde toplanıyordu. Bu mülahazalarda başkumandanlığın hareketsiz sevkü idaresi açıkça tenkit ediliyordu. Büyük karargâhta, muvafakiyetle tespit edilmiş olan cephe gerisinde, ordunun talim terbiyesi ve hazırlıkların tamamlanması lazım geldiğinde ısrar ediliyordu. Payitahtı ve bütün memleketi hesapsız bir hareketin ihtimallerine arz etmek doğru olmadığı kanaati hâkimdi. Gerçekten de bir seneye yaklaşan sefer esnasında ordunun umumi manzarası, bir redif ordusunun eksiklerinden henüz kurtulmamış görünüyordu. Edirne Kalesi mütemadiyen yardım istiyordu. Başkumandanlık Karargâhı, Balkan müttefiklerinin aralarında belirdiği hissolunan ihtilafları takip ediyor, bu durum karşısında belli belirsiz bir ümit besliyordu.

Bugünlerde Edirne Kalesi, Bulgarların eline geçti. Haber, bütün orduda derin bir keder yarattı. Asker olarak ilk hatıra gelen ihtimal, Bulgarların İstanbul üzerine yeni bir taarruza teşebbüs etmeleriydi. İlk bekleme günlerinde düşmanın Çatalca cephesinden daha gerilere çekilip yeni bir tertiplenme içinde bulunduğu seziliyordu. Gelibolu Yarımadası'na, sol cenah ordusuna, yahut doğrudan doğruya İstanbul üzerine taarruz edecekleri rivayetleri cephede ve Avrupa'da yaygın haldeydi. Tam bu sırada Sırplar, Yunanlılar ve Bulgarlar arasında aşikâr ihtilaf havadislerinin ortalığı kaplamasıyla beraber, bir iki gün içinde Makedonya'da müttefikler arasında harp başladığı da dünyaca öğrenilmişti.

Bu harp kısa sürdü ve Bulgarların mağlubiyet ve ricat haberleri her taraftan Türkiye'ye gelmeye başladı. Bütün Çatalca ordusu birden yerinden oynadı. Umumi bir hareketin hazırlığına başlandı. Ordu içindeki bütün karşılıklı fikirler, kendilerinin vaziyeti doğru takdir etmiş olduğunu hep birden hararetle iddia ediyorlardı. Bulgarların bir taarruza karşı koyamayacak halde olduğunu söyleyenler haklı çıkmışlardı. Orduyu vaktinden evvel bir badireye atmayıp gününü beklemenin doğru olduğunu iddia edenler de vaziyeti iyi görmüş olduklarını ve şimdi tedbirin müspet neticeleri alınacağını ileri sürüyorlardı. Bütün fikirler birleşmiş olarak umumi taarruz için emir verilmişti. Büyük ordu ileri atıldı. Daha ilk günden anlaşıldı ki, Bulgarlarda mukavemet imkânı olmadığı gibi, dayanmak niyeti de yoktu. Bulgar ordusu bütün cephede süratle çekiliyor ve Türk askerleri dayanılmaz bir hızla ilerliyorlardı. Dağınık Bulgar müfrezeleri her suretle ber-

taraf edilerek, birkaç gün içinde Kırklareli'ne ve Edirne'ye varıldı. Türkler Trakya'da Bulgar hududuna dayandılar. Bir gönüllü teşkilat Batı Trakya'ya sarktı. Orada muvakkat bir idare ve hükümet kurmaya başlandı. Başkumandanlık bütün orduları Bulgar hududunda durdurdu. Askeri kuvvetleri yeni bir hareket için hazırlamaya başladı.

Hatırladığıma göre büyük Avrupa devletleri ve hususiyle Çarlık Rusyası, Bulgaristan içine dalmamızı önlemek için ciddi ve tehditkâr bir faaliyete geçtiler. Bizim Gelibolu'daki kolordumuz da ileri harekete güneyden iştirak ederek Meriç boyunda kademelendi. Bütün orduya âdeta yeni bir seferin hasreti ve heyecanı girmişti.

Bu bekleme devrinde bir gün Edirne'ye gittim. Sol cenah ordusunun karargâhını teşkil eden ordu kumandanlığı binasında, **Enver Beyi** yatakta hasta buldum. Bir apandisit ameliyatını bekleyerek huzur içinde nefsine güvenin zevkine ve hayaline dalmış bir haldeydi. Bana Trablus seferinin menkıbelerini tevazu ile anlatıyor, Balkan felaketinin acılarını yürekten duyarak yanıyordu.

İleri hareketle Edirne'ye vardığımız zaman, kurmay subayları için Edirne Kalesi'nin muharebesini yerinde incelemek ciddi bir merak olmuştu. Bu kale fenni olarak, seferberliğin tamamlanmasına kadar zaman kazanmak maksadıyla meydana getirilmişti. Bu zaman kırk günle iki ay arasında hesap olunuyordu. Halbuki Edirne Kalesi altı aya yakın dayanmıştı. Kalenin çevresini yerinde ve yakından gördüğüm zaman dayanılmaz bir taarruzun eserleri bulunamıyordu. Bütün ordular gibi siyasi dedikodulardan kurtulamamış olan Edirne ordugâhında da, daha uzun müddet mukavemet etmek mümkün olduğu ve olmadığı üzerinde konuşuluyordu. Fakat insaf ile söylemek lazım gelirse, Balkan Harbi ordularına yöneltilecek tenkitler içinde Doğuda ve Batıda kurulan kale muhafızları, sahra muharebesi yapanlara nispetle daha az şikâyete layık görülecek haldeydiler.

Balkan Harbinin kaybının asıl sebeplerinin başında, hiç şüphe yok ki, kumandanlar gelir. Ordunun siyasi çekişmelerin içinde bulunuşu yüzünden yenildiğimiz söylentileri, kanaatimce mübalağalı bir iddiadır. Orduya politikanın bulaşmasının elbette zararı olmuştur. Ama daha çok kumandanlar arasında «İttihatçı» ve «Hürriyet ve İtilafçı» olarak birbirini itip yerine geçmek için cereyan eden çekişmeler, söylenenleri haklı çıkaracak mahiyettedir. Fakat Yemen isyanının ve oraya büyük bir kuvvet gönderilmesinin, Balkan yenilgisinde tesiri büyük olmuştur. Her gün bir Balkan Harbi çıkacak diye ateş üzerinde durduğumuz bir zamanda, Yemen'e otuz beş otuz altı taburdan mürekkep bir ordu gönderildi. Hastalıktan, iklimden ve çarpışmalardan dolayı hemen hemen tamamı eriyen bu kuvvet, Balkan Harbi ordularından hangisine eklenmiş olsaydı, harbi kaybetmezdik ve ordu harpten muzaffer çıkardı. Balkan Harbi başladığı zaman, Yemen'e gönderdiğimiz kuvvetlerden Balkan cephesi için yararlanmak düşünülseydi

bile, zaten buna imkân kalmamıştı. Çünkü Yemen abluka içindeydi, yol kapanmıştı.

Avrupalıların siyasi baskıları hükümet üzerine tesir ederek Bulgaristan'a tecavüzü durdurulmuş ve Bulgarların da müracaatı nazarı itibare alınarak, artık sulh yapılması kesin olarak istenmişti. Bulgaristan'la İstanbul'da sulh konferansı açılması kararlaştırıldı. Başkumandanlık Karargâhı da oraya nakledildi.

Sulh müzakereleri için Bulgar Başkumandanı **General Savoff** başkanlığında bir heyet İstanbul'a gelmek üzereydi. Sulh konferansına **Talât Bey** reisliğinde bizden bir heyet tayin edilmiş, İstanbul Muhafızı **Cemal Bey** askeri müşavir olmuştu. Beni, **Cemal Beyin** maiyetine askeri müşavir yardımcısı verdiler. Sulh konferansı İstanbul'da Babıâli'de toplandı. İki murahhas heyeti başkanları, benimle bir Bulgar kurmay binbaşısını Türk Bulgar hudut protokolünü hazırlamaya memur ettiler. Bize murahhas heyetimiz hudut protokolünün temel kararlarını bildirdi. Batı Trakya, Bulgarlara bırakılacaktı. Kırklareli'nde, Turnova bölgesi onların olacaktı. Dervişlepe hudut dışında kalacaktı. Bu esaslar üzerinde, Bulgar müşaviri ile beraber hudut çizgisini tespit ve tarif edecektik. İkimiz iki üç gün çalıştık. Edirne güneyinde ve Meriç batısında bir bölgenin tayini mühim mesele oldu. Bulgar subayı ile birkaç defa ayrılma haline geldik.

Yunus Nadi İle Tanışma

Bulgar zabiti sık sık Bulgar umumi efkârının tezimizi kabul etmeyeceğini söyleyerek bana tesir etmeye çalışırdı. Bir gün hükümete şikâyet ettim. Bulgar iddiasına karşı, çok daha haklı olarak bizim de Türk umumi efkârını değerlendirmemiz ihtiyacından bahsettim. Bana hak verdiler ve bir gazeteci göndereceklerini haber verdiler. **Yunus Nadi Bey** benimle görüşmeye memur edildi. Rahmetliyle ilk defa bu vesile ile tanışmış olduk. Bulgarların siyasi ve askeri müzakere esnasında umumi efkâr delilini nasıl ve ne kadar kullanmakta olduklarını etrafıyla anlattım. Rahmetli **Yunus Nadi Bey** gazetesinde devamlı bir surette Türk efkârıumumiyesinin mücadelesini büyük başarıyla idare etti.

Nihayet Edirne güneyinde bir iç bölgenin sınırları üzerinde murahhas heyetleri bir mutabakata vardılar. Bulgar zabiti ile bir ciddi ihtilafımız da Turnova güneyinde çıkmıştır. Bulgarlar çok içeri girmek istiyorlardı. Mukavemet ettim. Amirim olan **Cemal Beye** müracaat ettim. Murahhaslara anlatmamı tavsiye etti. Başmurahhas **Talât Beye** Karadeniz kenarında onların istedikleri Bulgar hududunun bize, Trakya'da askeri emniyet bakımından çok mahzurlu olacağını anlatmaya çalıştım. Aramızda uzunca süren bu sakin konuşmaya murahhaslardan rahmetli **Halil Bey** alakadar oldu, söze

karıştı ve bana askeri vazifenin üstüne çıktığımı hatırlatmaya başladı. **Talât Bey** müzakereyi burada tekrar kendisi alarak, beni bir köşeye çekti, harita üzerinde izahat istedi. Uzun uzun dinledikten sonra talebimi murahhas heyetinde destekleyeceğini vaat etti. Bulgar subayı ile görüştüğümüz zaman aramızda ihtilaf kalmamış olduğunu anladım. Bulgaristan'la sulh konferansında benim ifa ettiğim vazife nihayet kararlaşmış esaslar çerçevesi içinde teferruatın hazırlanması olmuştur.

Bulgar sulhunun en mühim meselesi Batı Trakya'nın bırakılmasıdır. Bizim gönüllü müfrezelerimizin adeta fiilen işgali altına girmiş olan Batı Trakya'nın Bulgaristan'a terk edilmesi, hükümetler ve murahhas heyetleri arasında kararlaşmış ve hadiselerin sonradan gösterdiğine göre Bulgaristan'la bundan sonraki siyasetin tasavvur edilen istikametine istinat ettirilmiştir. Bulgaristan muharebeden hayalleri pek ziyade kırılmış olarak çıkmış, eski müttefiklerine can düşmanı kesilmiş bulunuyordu. Biz de Yunanlılarla aramızda Sakız, Midilli vs. adaları ciddi bir mesele olarak açıkta tutuyorduk. Zannederim ki hükümet, gelecek Balkan siyasetini bu tesirler içinde tasarlıyordu. Tabii harbin ve istikbalin büyük politika meselelerini ben, belki Bulgar binbaşısı kadar da bilmiyordum.

Bulgarlarla sulh muahedesi imzalandıktan sonra diğer Balkan devletleriyle ayrı ayrı sulh müzakereleri yapılmıştır. Onlarla arazi meselesi fiilen kesin bir surette halledilmiş olduğundan, bu muahedeler âdet üzerine münasebetlerin iadesine, vesaireye inhisar etmiştir.

Bu suretle 1913 ilkbaharında beş yüz seneden beri hâkimiyetimiz altında bulunan bir büyük kıtanın bir tek seferde kaybedilmesi gibi milletler hayatında az görülen acıklı bir misal tarihimize kaydedilmiştir. Milliyet cereyanı asrında Batı Rumeli'nin kaybı, bugünkü tetkikçiler için tabii bir netice zannolunur. Bizim yetiştiğimiz devirde Batı Rumeli'nde biz kendimizi gitmek üzere olan bir idare mahiyetinde asla görmüyorduk. Beş yüz sene zarfında burada yerleşmemiz derin kök salmış bir varlık halindeydi. Her yerde şuurlu ve iradeli bir Türk Cemiyeti, Rumeli'nde kalmak için ruhunda kuvvet hissediyor, kendisini karışık cemiyetler içinde muvazeneyi ve adaleti temin edecek bir lüzumlu unsur telakki ediyordu. Bölgenin kaybından ve hicretlerden sonra meydana gelen bugünkü hal, ciddi bir ihtimal olarak akıllarından geçmiyordu.

1913 tarihinde Rumeli'nin kaybı, daha ziyade bir askeri seferin elim neticesi olmuştur. Bu askeri seferin bizim aleyhimize bu kadar kesin bir netice vereceğini kimse tahmin etmiyordu. Balkan müttefiklerinin harbi kaybetme ihtimalini ciddi olarak göz önünde tutan Avrupa'nın büyük devletleri seferin ilanı ile beraber neticesi ne olursa olsun arazi değişiklikleri olmayacağını bildirmişlerdi. Yani harbi Türklerin kazanması ihtimal dahilinde görülerek, bu ihtimalin neticeleri daha başından önlenmek isteniyordu. Balkan Harbi görünmeden gelmiş ve ansızın çıkmış bir sefer değil-

dir. Rusya ve Avusturya'nın en önde faal olarak Balkan devletlerine yardım ve tahrik yarışları göz önündeydi.

Siyasi ve Askeri İhmaller

İttihat ve Terakki hareketinin az zamanda çok geniş bir yayılma göstermesinin ve Rumeli ordularının subaylarını hemen tamamıyla kendisine çekmesinin sebeplerinin başında Rumeli tehlikesi geliyordu. Ordunun talim, terbiyesi ve seferin hazırlıkları en genç subayların anlayabileceği kadar aşikâr surette ihmal ediliyor ve memleketin siyasi kaderi Avrupa devletlerinin baskısına teslim edilmiş görünüyordu. Meşrutiyet inkılabının başarısından sonra, yakın Balkan seferine karşı askeri tehlike ve askeri hazırlık fikirlerinin temel politika olması fiilen ihmal edilmiştir. Benim kanaatimce Meşrutiyet inkılabının baş sebebi olduğu gibi, inkılaptan sonra da Balkan seferi ihtimali temel politika olsaydı 1912 - 1913 senesindeki askeri felaket vukubulmazdı. Siyasi ve askeri ihmalleri şu suretle sıralamak istiyorum :

Meşrutiyet ricalinin dahili siyaset idaresindeki tecrübesizlikleri eski ricalin ehliyetsizlikleriyle birleşince iç politikada huzur teessüs edilememiştir. İnkılapla beraber Rumeli'nde ve Yemen'de iyi niyetle beliren ümitler, basiretsiz haşin muamelelerle karşılanmıştır. Yemen'de bir anlaşmanın Meşrutiyet ilanını müteakip yapılamamış olması, aklın almayacağı bir kısa görüştür. Yemenlilerin esası mezhep ayrılığına ve eski bir hususi idareye dayanan kırk senelik kavgalarını kesmek mümkün olduğu sabit olmuştur. İnkılaptan sonra, devletin itibarı en yüksek derecedeyken kolaylıkla yapılabilecek bir anlaşma, ancak yeni bir kanlı seferden sonra yapılabilmiştir. Hilafet fikrinin, mezhep hâkimiyeti iddiasının devlet idaresinde esas olması, Yemen'in Hicaz'ın kilidi olduğu vehmi ve bu bölgenin külfetsiz hayatına alışan tabakaların tesirleriyle Balkan Harbi sırasında Yemen, bir büyük seferi ordunun seyirci merkezi olmuştur.

Yemen halkının bir hususiyeti de bizim eski ricalin gözüne çarpmamıştı. Kırk sene muharebe halinde bulunduğumuz Yemen imamlarının Kızıldeniz'deki Avrupa devletlerinin teşviklerine kapıldıkları işitilmemiş, görülmemişti. Halbuki diğer Arap memleketleri Osmanlı Devletiyle ilk tutuştukları zamanda bile hemen Avrupalılarla işbirliği yapmışlardır. Eğer Yemen gailesinden devlet ilk sene kurtulmuş olsaydı, Balkan seferi esnasında Rumeli'nde yüksek kıymette otuz beş taburdan fazla bir kuvvet muharebe meydanında bulunacaktı. Edirne - Kırklareli meydanına veya Komanova bölgesine gidecek böyle bir ordu, muharebenin neticesini behemehal değiştirecekti. Yemen hatası üzerinde ısrarımın sebebi, her şeyden evvel Balkan Harbinin meydanlarında, büyük bir ordudan lüzumsuz yere

mahrum olmamızdır. Sadece bu sebep Balkan seferinde askeri zayıflığımızın en ehemmiyetlilerinden biri sayılır.

Meşrutiyetle beraber gelen siyaset münakaşaları taraflardan birinin subaylara istinat etmesiyle vahim ve haşin bir şekil almıştır. Ordunun siyasete iştirak etmesinin ihtilal esnasında zaruri olan hali ihtilalin başarılmasını müteakip bir türlü kesilememiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti alıştığı subaylardan ayrılmayı gözüne kestiremiyordu. Bu hal hem siyasi hayatı, siyasi tartışmaları zehirliyor, hem de orduyu içinden ayrılığa zorlayarak, onu mütemadiyen ve ruhen kemirip yıpratıyordu. Halbuki gene İttihat ve Terakki devrinde subayların siyasetle iştigalini kesin olarak bertaraf etmek mümkün olmuştur. Balkan Harbinden sonra Harbiye Nezaretine gelen **Enver Paşa**, subayların cemiyet içinde bir teşkilat olmasını ortadan kaldırmıştı.

Balkan Harbinin kaybının sebepleri arasında 31 Mart irticaının neticeleri ehemmiyetli bir yer tutar. Meşrutiyeti müteakip İstanbul ordusu, merasim ordusu şeklinden bir sefer ordusu haline süratle çevriliyordu. İyi teçhizatlı, bilgili subayların elinde 1. Ordu az zamanda kıymet olarak göze çarpmaya başlamıştı. Bu ordu 31 Mart irticaı üzerinde Rumeli'nden gelen orduyla amansız ve kanlı bir suretle çarpışmış, hesapsız masum kanları zaruri olarak dökülmüştür. Bu ordunun tekrar üç sene zarfında büyük bir müsademe kuvveti haline getirilmesi elbette kolay değildi.

Meşrutiyet inkılabını müteakip bütün Rumeli ordularının sefer içinde hazırlanmaları sistemli bir surette ele alınamamıştır. Meşrutiyetle beraber memleketin ordu kadrosu inanılmayacak kadar iptidai ve cahil bir durumdaydı. 1914 Harbinin talim, terbiye itibariyle ve ilmi esaslara göre hazırlanmış orduları yanında Padişah orduları Ortaçağ devirlerinin kitlelerini andırıyordu. Bu halden birinci derecede eski hükümdarın idaresi mesuldür. Padişaha sadakatten başka bir meziyet aramayan zihniyet, ordunun emir ve kumandasını bütünü itibariyle her türlü liyakattan mahrum bir hale getirmişti. Garibi şurasıdır ki, istibdat idaresi de bir Rumeli Harbinin askeri bakımdan kazanılması zaruretini hissediyordu. Ancak cehalet ve saltanatın muhtaç olduğu sadakat telakkisi kıymetli bir ordu bünyesinin nasıl kurulacağını tayin edecek anlayışta değildi. 1876 Rus seferinin sayılı kumandanları bile ordunun faal hizmetlerinden uzaklaştırılmışlardı. Asrımızda subaylığın bir büyük kültür ve araştırma kabiliyeti istediğinin kimse farkında değildi. Hüzünle ve ibretle hatırlarım ki, Meşrutiyet İnkılabı bulduğu ordunun kadrosunu iki üç nesil temizlediği halde geri kalanını Balkan Harbinde yeni muharebelerin subaydan, hususiyle komutanlardan beklediği bilgi ve enerji seviyesine yükseltememiştir.

Meşrutiyetin ordu kurulması ve yetiştirilmesi üzerinde en ehemmiyetli hatası, ehliyetli bir kadro vücuda getirmek için radikal ıslahat yoluna

gidilememiş olmasıdır. Bunda da gene eski idarenin hatalarını süratle düzeltecek tecrübenin ve imkânın Meşrutiyet İnkılabının ricalinde bulunmaması amil olmuştur. Ondan sonraki seferlerde kendini göstermiş olan hakiki askeri kıymetler derhal orduların başına geçecek rütbede ve tecrübede değillerdi. Ancak subayların siyasetten ayrılması ile ordu içinde tesanüdü ve ciddi vazife çalışmasını temin etmek mümkün idi. Buna ise sivil siyasetçilerin anlayışsızlığı ile siyasete alışmış küçük rütbeli subayların, zevkleri mani olmuştur.

Hulasa Meşrutiyet İnkılabı ile beraber bir yakın Balkan seferine hazırlanmayı gayelerin başında tutacak bir idare, Balkan Harbini muharebe meydanında kaybetmezdi. Bizim tarafımızdan kesin olarak kazanılacak 1912 - 1913 seferi ise Avrupa siyasetinde yeni bir devri daha uzun müddet yaşatabilirdi.

Edirne'ye doğru ileri hareketle Doğu Trakya'nın kurtulması umumi efkâra nispi bir ferahlık getirmişti. Ordular Edirne ve Kırklareli'nde yerleşip Bulgar sulhunun neticesini beklerken Batı Rumeli'nden ricat ve anavatana dönüş devam ediyordu. Bu dönüş pek ıstıraplı, pek şikâyetliydi. İlk ağızda kendisini kurtaran muhacirler, dağılan orduların enkazı ile beraber İstanbul cemiyetlerini her tabakada doldurmuştu. Her yerde hataların hikâyesi anlatılıyordu. Ordunun sevkü idaresine ve ordu kadrolarının ehliyetlerine söylenmedik söz bırakılmıyordu. Kumandanlar hepsi eski zamanın şöhretli kurmay subayları olduğu halde harpte liyakat göstermemişlerdi. Nefse itimatsızlık vahim bir hastalık halindeydi. Harp bozgunları milletlerin hayatında büyük çöküntü devirleridir. Bu devirleri tekrar ümitli bir çalışma hayatına çevirebilmek idare edeceklerde büyük enerji ister. Balkan Harbi sonunda memleketin iç idaresi iki hükümet darbesinden sonra tamamıyla iki safa ayrılmış haldeydi. İstanbul muhafızı **Cemal Bey** İstanbul ve etrafını siyasi bakımdan gayet sıkı bir kontrol altında bulunduruyordu. **Mahmut Şevket Paşanın** şehit olmasından sonra **Prens Sait Halim Paşanın** başkanlığında kurulan hükümet, eskilerine nispetle en ziyade İttihat ve Terakki hükümeti sayılırdı. Bu hükümet Edirne ileri hareketiyle harbin son safhasında bir muvaffakıyet kazanmış, nefsine güveni artmış bulunuyordu. Tabii memleket idaresinde bir taraflı görüş ve siyasi muhalefetten tamamıyla kurtulmuş bir idare kurulmuştu. Harbiye ve Bahriye Nezaretleri İttihat ve Terakki kadrosundan olmakla beraber, henüz itidal sahibi devlet adamlarının elinde bulunuyordu. İdarenin en çok kaynaştığı yer de Harbiye Nezaretiydi. Harbiye Nezaretinde bir harp mesuliyeti tahkikatı hazırlanmaya başladı. Bu esnada **Enver Paşa** Harbiye Nazırı oldu. İstanbul Muhafızı **Cemal Bey,** Bahriye Nazırlığına geldi. Her iki nazır generalliğe terfi ettiler.

Yeni Ordunun Kurulması

Enver Paşa, Balkan Harbini yapan orduyu kâmilen değiştirmiş ve yeni bir ordu kurmuştur. Muharebede bulunan kumandanların hemen hepsi emekliye ayrılmış ve yeni orduda miralaylardan kolordu komutanı, kaymakamlardan tümen komutanı ve yeni generallerden ordu komutanı tayin edilmiştir. Kurmay kadroları daha küçük rütbelilerin eline geçmiştir. Esirlikten dönen subay heyetleri içinde süratle tasfiye yapılmıştır. Bütün bu emekliye ayırmalar ve tasfiyeler tabii hiçbir şikâyete mahal bırakmayacak surette haklı gösterilemezdi. Haksızlığa uğramış mağdurlardan bahsolunmuştur. Ancak böyle bir tasfiye **Enver Paşa**nın elinde nispetle en az haksızlıkla yapılmıştır, denilebilir. Yeni ordunun kurulmasında ve bu ordunun. ümitsizlikten kurtulup yeni bir çalışma şevkine sahip olmasında **Enver Paşa**nın kuvvetli disiplini amil olmuştur.

Memleketin sivil idaresi de bu esnada yeni bir kadroya kavuşmakta idi. Hadiseler içinde temayüz etmiş nispetle genç yaşta bulunan yeni valiler kadrosu, memleketin sivil idaresini düzene sokmaktaydı. Bu valiler felaketli Balkan Harbi sonrasının memleket idaresini liyakatla ele almışlardır. Bunlar az zamanda haklı ve umumi bir şöhret ve itimat kazanmışlardır.

1913 ordu ıslahatının en ehemmiyetli hadiselerinden biri de bir Alman generali kumandasında büyük bir ıslah heyetinin orduya getirilmiş olmasıdır. Sonradan vukuat gösterdi ki, bu ıslah heyeti birinci derecede bir siyasi ehemmiyet taşımaktaydı.

Liman von Sanders Paşa isminde bir Alman generali maiyetinde ilk kafile, sanıyorum ki kırk kişi tutuyordu. Her meslekten mütehassıslar hususiyle çok adette kurmay subayları bulunuyordu.

Liman Paşa başlangıçta İstanbul kolordusunun kumandasını almıştı. Az bir müddet sonra rütbesi müşirliğe yükseltilerek ıslah heyeti başında kaldı. Rusya'nın şiddetli teşebbüsleri İstanbul kolordusunun başında bir Alman generalinin bulunmasına mani olmuştu.

Alman subayları umumi olarak bizde mütehassıs olarak dairelerde kullanılır ve askeri okullarda hocalık ederlerdi. Meşrutiyet ilanından sonra bunlar, bazı nümune alaylarının kumandanlığına tayin edilmiş ve bu alaylar ameli mektep haline getirilmişti. Bu idarelerin hiçbirinde Alman subayları memleket idaresine bir suretle karışacak durumda değillerdi. Alman hocalar bulundukları, mektep veya kıta, her sahada doğrulukla ve liyakatla çalışmışlardır.

Liman Paşa heyeti büsbütün başka vaziyet ve selahiyetle gelmiştir. Yazılı selahiyet protokolleri hiçbir zaman öğrenilememiştir. Tatbikatta ordunun siyasi ve fenni her hazırlığını bilirler ve içinde bulunurlardı. Millet-

ler hayatında bir yabancı ıslah heyetinin bu derece selahiyet sahibi olduğu görülmemiştir.

Enver Paşa hem Harbiye Nazırı, hem Genelkurmay Başkanıydı. **von Bronsart (Bronzar) Paşa** —ıslah heyetinden— ikinci başkan sıfatı ile Genelkurmayı idare ediyordu. Yeni bir Genelkurmay kuruldu. Şubelere birer Alman tayin edildi. Her birine bizden birer yardımcı verdiler. Talim ve terbiye işleriyle uğraşan 1. Şubeye **Binbaşı Ali İhsan Bey** —General Ali İhsan Sabis—, istihbarat dairesini teşkil eden 2. Şubeye **Binbaşı Kâzım Bey** —General Kâzım Karabekir— yardımcı verilmişti. Seferberlik ve harekât işlerini idare eden 3. Şubeye beni müdür tayin ettiler. Bir müddet büyükler arasında münakaşa geçtiği anlaşılıyordu. Sonra 3. Şubeye de bir Alman kaymakamı müdür geldi, ben yardımcı oldum.

Rahmetli **Hafız Hakkı Bey** —harpte 3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa— **von Bronsart**'ın yardımcısıydı. Bu zamanın ordu ıslahatı hareketinde kudret sahiplerinin iddiaları şuydu : «Bilmiyoruz. Öğrenmeye mecburuz. Devlet idaresinin prensipleri arkasına saklanarak bilmez halimizden memleketi zarara sokmaya hakkımız yoktur.» Bu sözler Alman ıslah heyetine verilen geniş ve misalsiz selahiyetlerin gerekçesini teşkil ediyordu. Bir devletin orduda, siyasette, memleket idaresinde sır denebilecek nesi varsa yabancı devlet memurlarına emanet edilmişti. Garibi şurasıdır ki yabancı devlet müttefik bir devlet de değildi. Bundan başka dünya siyasetinde ikiye ayrılmış olan saflardan birini idare ediyordu.

Genelkurmay devletin sefer ihtimallerini düşünüp, tedbirlerini hazırlayan bir müessese olduğu gibi sulh zamanlarında memleket içinde ve hudutlarındaki bütün vukuatı bilen ve takip eden bir makamdır. Alman ıslah heyeti memleketin içinde olup bitenleri de günü gününe takip eder durumdaydı. Genelkurmaydaki subaylardan habersiz olarak hiçbir muamele cereyan edemezdi. Bazı zamanlar Harbiye Nazırı veya hükümet merkezinin Genelkurmaydaki Türk amirlerle bir iş yapmak istediklerini hatırlarım. Bu işleri Alman subaylar mutlaka öğrenirler ve mesele yaparlardı. Bu bahsi tecrübe mahsulü olan şu inançla kapamak isterim. Devletin idaresinde, devletin tabii mesuliyet ve hâkimiyet hudutlarına hulul etmenin bir hududu olmak lazımdır. Balkan Harbi sonundaki ıslahat hareketlerinde bu hudutlar ihmal edilmiştir.

Benim şube müdürüm **von Feldmann** isminde bir kaymakamdı. Çalışkan, tertipli, titiz bir subaydı. Başında biraz soğuk işe başladık. Sonra alıştık ve hayatının sonuna kadar dost kaldık. Amirleriyle arkadaşlarıyla da **von Feldmann** güç geçinirdi. Bu zamanda Genelkurmayda öğle tatili yoktu. Sabahleyin 9'da daireye gelir, 17'de çıkardık. Öğleyin masamızda çalışırken bir yoğurt yerdik. Vakit kaybetmemek için yoğurdun parasını her gün birimiz verirdik. Bir gün **von Feldmann**'ın para ödeme sırasında yoğurt

bozuk gelmişti. **von Feldmann** ödemek için itiraz ediyordu. Gülüşerek anlaştık.

Yeni Genelkurmayda ilk vazifemiz ordunun teşkilatını yeniden kurmak olmuştur. Balkan Harbiyle birçok zayiat olduğu için, elde kalanı yeni baştan dağıtıp, yerleştirmek lazım geliyordu. Bir de ordu kolordu ve tümenlerin teşkilatını daha ziyade sadeleştirmek icap ediyordu. Ordunun bugünkü teşkilatı, o zaman kurulmuştur. Bu esnada Harbiye Nezaretinin daireleri de birer Alman reisin idaresine verilmişlerdi. Ordunun bütün merkezi idaresinde ve büyük kumanda mevkilerinde bulunan mütehassıslar vasıtasıyla **Liman Paşa,** bütün ordu teşkilatını ve ordudan geçen bütün devlet muamelatını biliyordu.

Alman subayların faal iştiraki ile orduda talim, terbiye ve tatbikat çok canlı bir haldeydi. Çok defa **Liman Paşa**yla beraber teftiş ve tatbikat seyahatlerine iştirak ederdik. Bu seyahatler Alman subaylarıyla bizi hususi hayatta da bir araya getirirdi. Hususi yaşayış âdetlerimiz arasında farklar olmakla beraber birbirimizin yemeklerine ve aile hayatına kolay alışıyorduk. O sıralarda henüz ihtilal zamanından kalma olarak ordularda ziyafetlerden sonra bazen nutuklar söylenirdi. **Liman Paşa** bu nutuklardan pek huylanırdı. **Liman Paşa** seyahatlerde maiyetine, Alman ve Türk subaylara daima ziyafetler verirdi. Her manevra akşamı maiyeti hususi bir yerde süslü sofralarda yemekler yerdik. Sonra yaver bey her birimizin yemek masrafını bize bildirirdi. Sofranın süs masrafı mareşalin huzurundan dolayı fazla olurdu. Bu âdet, manevralara ve beraber geçirilen vazife toplantılarının tabiatına mahsustur. Hemen her orduda büyük küçük rütbeli subayların tabldot masrafları da böyle ödenir.

Liman Paşa bürosunda ve kıtaat içinde çok çalışkan bir hayat geçirirdi. Genelkurmayda ve Harbiye Nezaretindeki bütün Alman daire reisleri kendi işleri için **Liman Paşa**ya şifahi takrir verirlerdi. Ordunun sulh ve sefer zamanı bütün işlerini belki Harbiye Nazırından daha iyi biliyordu. Bu idare usulü Alman ıslah heyetini hükümetler arasında kararlaştırılan esas anlaşmanın icabı sayılıyordu. Bütün bu çalışmaların bir sene sonraki cihan fırtınası için Türkiye'de hazırlık tedbirleri olduğu sonradan meydana çıkmıştır.

Enver Paşanın ıslahatı arasında yeni bir çeşit Türk harflerinin daha doğrusu Türk yazısının orduda kabulünü de zikretmek lazımdır. Bu usul eski imlanın sessiz harfleri pek az kullanan yazı şekli yerine, harfleri hiç bitiştirmeyen bir yeni şeklin kabulü demekti. Ameli netice şu oldu ki, bu usul hiç kimse tarafından beğenilmedi, anlaşılamadı ve Birinci Cihan Harbiyle beraber ortadan kayboldu.

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ

Cemiyetin Her Hizmetinde Kadınlar Vazife Almışlardı

1914 senesi ilkbaharı yeni ordunun kurulması ve yetiştirilmesi yolunda kesif çalışmalar içinde geçmiştir. 1908 senesinden beri hemen daimi bir sefer hayatı içinde yaşamıştım. Yemen'den getirdiğim ateşli hastalıklar ve kulak ağırlaşması sebebi ile bir umumi dinlenme ve araştırma ile tedaviye ihtiyacım vardı. 2. Şubede bulunan **Kâzım Karabekir Beyle** bir Avrupa seyahati için bir, bir buçuk ay kadar izin almaya karar verdik. Teşebbüsümüzü Harbiye Nezareti lütufkâr bir anlayışla karşıladı. Avrupa seyahati için bir program yaptık. **Kâzım Karabekir** bir ay kadar kaldı, ben seyahati on beş gün daha uzatabildim. Çok yer görmeye çalıştık. Viyana, Münih, Berlin, Paris ve İsviçre'de gezdik. Her yerde ikamet ve seyahat masrafı idareli ve asgari oluyor, fakat her yeri mümkün olduğu kadar çok geziyorduk. Önce Avusturya - Macaristan İmparatorluğunun payitahtı olan Viyana'ya gittik. Birkaç günde müstesna tiyatrosunu, müzelerini dolaştık. Schönbrunn Saray'ını o zamandan beri bir daha görmedim. Muhteşem bir hatıra gibi zihnimde yaşar.

Münih'te birkaç gün eğlendik. Münih'in bir fen müzesi vardı. Fen yolundaki icatların nümuneleri, ilk gününden beri geçirdiği ilerlemelerle gösteriliyordu. Mesela lokomotif, ilk nümunesi ile, yanyana bugüne kadar geçirdiği bütün örnekleri veriyordu. Telefon böyle, fonograf, elektrik tesisleri, her şey böyleydi. Bu müze bir mahalleyi kaplıyordu. Münih'te Topçu Mektebinden **Azmi Bey** isminde değerli bir arkadaşım, yüksek kimyagerlik tahsili yapıyordu. Bir pansiyonda oturuyorduk. Bütün istifadeli yerleri **Azmi Beyle** geziyorduk. Münih'in umumi hayatının üzerimde yaptığı daimi tesir, kadınların o zamana kadar bilmediğim genişlikte çalışkanlıkları olmuştur. Cemiyetin her hizmetinde kadınlar vazife almışlardı. Göze çarpan bir otorite ile işlerini yapıyorlardı. Yedi sekiz milyonluk Bavyera, kadın erkek bütün nüfusu ile, on beş milyonluk bir cemiyet mahsulü veriyordu. Bizim kadınlarımızın umumi hayattan uzak bulunmaları milli gücümüzü yarı yarıya azaltıyor, sözünün manasını ilk nazarda Münih'te kavramıştım. Bir yağmurlu günde kapalı bir durağa sığınmış vasıta bekliyordum. Münihli hanımların bekleme yerinde erkeklere nasıl çıkışıp, onları yağmura doğru nasıl ittiklerini hâlâ hatırlarım. **Azmi Beyin** Münih'e dair bir hikâyesi pek eğlencelidir. Bir apartmanda oturuyorlar. İstanbul'dan eşyalarını getirt-

mişler. Bunlardan bildiğimiz böcekler çıkmış. **Azmi Bey** apartman sahibi madamdan, temizlik için bir çare söyleyeceğini düşünerek, akıl istemiş. Madam eşyayı ve temizlenecek böcekleri görünce, feryadı basarak odadan çıkmış. Yarım saat geçmeden bir mühim belediye sağlık ekibi apartmana gelmiş ve bütün eşyayı temizlemiş. Ehemmiyetli bir masraf pusulasını ödetmişler.

Bavyeralılar eski bir krallık hanedanının parlaklığı içinde yaşarlardı. Almanya İmparatorluğu içinde olmakla beraber, müstakil ve kuvvetli bir devletin usulleri ve debdebeleri her vesileyle görülürdü.

Münih'te bir profesör doktorun muayenehanesine gittim. Kulaklarımı uzun uzun muayene ettikten ve Yemen'de geçirdiğim sıtmaları dinledikten sonra iki cümleyle hükmünü vermiş, «Binbaşı efendi size faydalı olacak durumda değilim. Kanaatimce kulaklarınız daha ziyade artmaksızın ömrünüzün sonuna kadar sizi götürecektir» demişti.

Berlin Sefirimizin Şikâyetleri

Berlin'e vardığımız gün eşyalarımızı istasyona bıraktık ve bir şehir kılavuzu bularak, yaya, şehre daldık. İstasyondan öğrendiğimiz bir iki pansiyonu görerek birine yerleştik ve eşyalarımızı getirttik. Berlin'e varmamızla, bir saat içinde, bulduğumuz bir pansiyona yerleşmemiz, bildiğimiz herhangi bir şehrin basit işi gibi olmuştu. Bundan sonra sefarete gittik. Ataşemiliterimiz, pek yakın arkadaşımız **Hasan Cemil Beyi** —Hasan Cemil Çambel— ziyaret ettik. İlk işimiz Berlin'deki becerikliliğimizi anlatmak oldu. **Hasan Cemil Bey,** Türkiye'nin seçkin iki adamının elbette böyle yapacağını söyleyerek gülüyordu. **Çambel'**in lütfuyla Berlin'i iyi gezdik. Tabii en ehemmiyetli işimiz operaya gitmek oldu. O ne dikkatli, ne telaşlı bir şeydi operaya gitmek. Saat 8'den evvel orada bulunduk. Wagner'in bir operası oynanıyordu. Müzik başlayınca bizim Yemen mektebinin musiki terbiyesi hafızamda canlandı. Arkadaşlarıma, «Biz bunları Yemen'den biliriz» diye övünüyordum. Bununla beraber ilk görüşümde oyunun uzun sahnelerinden yorulmuştum. Nihayet son sahne geldi kapıdan giren sanatkâr, müzikle söylemeye başladı ve tahmine göre, yürüyüp oda nihayetine varınca oyun bitecekti. Sanatkâr yüksek sesle rolünü yaparak odanın ortasına kadar geldi ve perde kapandı. Yalnız kapıdan, odanın ortasına gelinceye kadar yarım saatten fazla zaman geçmişti. Canımızı zor dışarı attık!.

Berlin'de, Büyükelçimiz **Mahmut Muhtar Paşayı** da ziyaret ettik. Memleketten haberler duyuyor ve memnun bir hal göstermiyordu. İhtiyatlı konuşmasına rağmen Almanya'yla, devlet arasındaki münasebetlerden haberli olmamaktan şikâyet eder görünüyordu. Yeni yapılan ordu teşkilatını

da tenkit ediyordu. Berlin'de epey gezdik. Temiz, muntazam bir şehrin saat gibi işleyen bütün nakil vasıtalarının, çok canlı bir halkın tesirine kapılmıştık. Akşamları bir umumi bahçede yemek yemek, bir zevk olurdu. Berlin'de de bir profesör hekime kendimi muayene ettirdiğimi hatırlarım. Profesör iki gün benimle meşgul olduktan sonra, birtakım tavsiyeler yaptı. Bana öyle geldi ki, bir şey söylemiş olmak için konuşmuştu.

Berlin'den sonra **Karabekir**'le beraber Paris'e geldik. Champs - Elysées civarında bir otele yerleştik. **Karabekir** bir iki gün sonra ayrılarak İstanbul'a döndü. Ben ataşemiliter olan **Ali Fuat Erden**'le Paris'i, meşhur müzeleri, ormanları ve meydanları ile öğrenmeye başladım. Bundan evvel, bir profesöre müracaat ettim. Profesör üç gün benimle uğraştı, birçok tahliller yaptı, kan aldı, belkemiğinden su aldı ve bu muayeneler neticesi otelde kımıldanamayacak kadar hasta oldum. Sevgili arkadaşım **Ali Fuat Erden** doktor gibi bana kuvvet veriyor ve isyanımı yatıştırıyordu. Nihayet Profesör hükmünü verdi : «Binbaşı efendi ben sizde hiçbir şey bulamadım» Ben de o günden beri çok kere yarım düzine hastalık taşımakla beraber, hiçbir şeyim yoktur kanaati ile yaşayıp duruyorum.

Paris'te Boulogne Ormanı'nda bir askeri resmi geçit yapılmıştı. Ataşemiliterle beraber bu geçit resmini seyretmiştik. Muazzam halk yığını önünde muhteşem bir ordunun gösterisi karşısındaydık. Afrikalı süvari ve piyade kıtaları göze çarpıyordu. Anavatan askerleri zamanın en mükemmel teçhizatıyla geçiyorlardı. Bizim bildiğimiz Alman yürüyüşünden farklı olan Fransız kıtalarının yürüyüşü, bana, kısa ve çevik adımlarıyla canlı ve hareketli bir manzara gibi görünüyordu. Halk çılgın halde âdeta bayram yapıyordu. Anlaşılıyordu ki, Temmuz yıldönümü dolayısıyla yapılan bu geçit resminin siyasi bir gösteri olması kadar, halka şevk verecek bir vesile gibi kullanılması da arzu edilmişti. Saatler süren tören kısa zamanda bitmiş gibi zevkli geçmişti.

Louvre Müzesi'ne duyduğum hayranlığı hâlâ hissederim. Muhteşem salonlar, insan tarihinin müstesna eserlerini, istifade arayan gözlere teşhir ediyordu. Az vaktimizde, pek az bir kısmını görmek kabil olmuştu.

Avusturya - Macaristan veliahtının Saray Bosna'da öldürüldüğü haberini ben Paris'te öğrenmiştim. İlk günün heyecanlı havadisi, ertesi gün ehemmiyetini kaybetmiş gibiydi. Ben de son bir merhale olmak üzere, İsviçre'ye Lucerne şehrine hareket ettim. Fakat zihnim devamlı olarak bir harp ihtimali ile meşguldü. **Ahmet İzzet Paşa,** daha Yemen'de iken, birkaç yıla kadar Avrupa'da bir umumi harbin çıkacağı kanaatinde olduğunu belirtmiş ve şöyle demişti :

«Avrupa siyasi âleminde o kadar karışık meseleler birikmiştir ki, silahlı çarpışmadan başka bir suretle halledilmesini mümkün görmüyorum.»

Lucerne'de geçirdiğim üç dört gün, gençlikten bir bahtiyarlık sahnesi gibi hatırımda kalmıştır. Temiz ve güzel küçük şehir, orman yolları ile pek

hoşuma gitmişti. Şehirde ve dağda pansiyonda kalıyordum, tabldotlarda Balzac'ın örneklerini hatırlatan cemiyetler içinde bulunuyorum. Bir defa dağda genç bir Macar Katolik rahibin, bir misafirine din telkinleri yaptığını seyretmiştim.

Heyecan Veren Havadisler Arasında Memlekete Dönüş

Bir gün birdenbire gazetede Avusturya - Macaristan ile Sırbistan arasında gerginliğin arttığını okudum. Ültimatom ihtimalinden bahsediliyordu. Hemen seyahat acentesine uğrayarak memlekete dönüş için bilet almaya karar verdim. Almanya, Fransa, Avusturya üzerinden hangi yolu aradımsa, memur bana kapalı olduğunu söyledi. Heyecanım artmıştı. Memurun yardımı ile İtalya üzerinden dönüş imkânı buldum. İki saat sonra yola çıkmıştım. İtalya'dan geçerken gazetelerden heyecanlı havadisleri öğreniyorduk. Şaşılacak şey! Almanya ve Avusturya'nın müttefiki olan bu memlekette kayıtsızlık ve sükûnet vardı.

Akdeniz'den bir İtalyan vapuru ile İstanbul'a kavuşmuştum. Hemen Genelkurmay dairesine gittim. O gün memleketimizde umumi seferberlik ilan olunmuştu : 4 Ağustos 1914. **von Feldmann**'la görüştüğümüz zaman Almanya'nın harp ilan etmiş olduğunu öğrendim. Seferberlik tertipleri Genelkurmayın 3. Şubesinde, yani bizim şubemizde hazırlandığı için artık gece gündüz çalışma başlamıştı.

Hayatımda yaptığım en uzun Avrupa seyahatimin kısa hikâyesi budur. Gülünç denecek kadar mahdut şartlar ve imkânlar içinde cereyan eden bu kısa gezi, öteden beri bildiğim yerlerde geçmiş gibi üzerimde mübalağasız bir tesir yapmış, ancak tabii bir surette çok istifadeli olmuştur. Bundan sonraki Avrupa seyahatim sekiz sene sonra Lozan'a gitmekle yapılmıştır. Ondan sonra da resmi vazifelerle Avrupa'nın hemen her tarafına gitmişimdir. Garibi şurasıdır ki, tanıştığım birçok Avrupa ricali, konuşmalarımdan benim uzun müddet tahsil veya memuriyet suretiyle Avrupa'da bulunduğumu zannederler, sorarlardı. İlk kısa seyahatimde zevk olarak her yerde aradığım, müzelerle, operalar olmuştur. Müzik terbiyesini Yemen mektebinden sonra, 1914'te Avrupa'da tamamlamış olduğumu arkadaşlarıma söylemekten hoşlanırdım. Hepsi de eğlenerek dinlerlerdi.

Bir Anayasa Dersi

1914 umumi seferberliği, belki bütün askeri tarihimizde eşi olmayan şartlar içinde yapılmıştır. Ordunun yeni teşkilatıyla seferberlik tertibi, ilk olarak gerçekten umumi ve geniş nispetteydi. Yirmi senelik bütün hizmet yaşlıları çağrılmışlardı. Memleketin her tarafında hesapsız merkezlere insanlar akın etmiş ve yığılmışlardı. Bir sene evvelki Balkan bozgunundan sonra seferberliğe bütün vatandaşların bu kadar şevkle gelişleri çok ümit verici bir haldi. Yalnız insanca bütün mükellefler değil, nakil vasıtası bakımından da memleketin bütün varlığı merkezlerde toplanmıştı. Her çeşit hayvan ve her çeşit araba, seyyar orduyu teşkil için verilmişti. Merkezlerde bir araya gelen insanlar ve vasıtalar sulh zamanının nizami ordusunu süratle doldurmuşlar ve birçok insan ve vasıta artakalmıştı.

Seferber ordu, kıtaların sulh garnizonlarında teşekkül etti. Bu orduyu, sefer mevcudu ile milyonu bulan bu orduyu giydirmek ve beslemek bir büyük meseleydi. Hazarda kuvvetli ordu teşkili ve seferde onun kullanılması her şeyden evvel bir mali kudret meselesidir. Mali vaziyetin sağlam olmadığı yerlerde, bu zayıflığın sarsıntılarını, her hizmetten evvel orduların ve memleket müdafaasının çekmesi mukadderdir. Umumi seferberlikte orduyu teçhiz etmek ve beslemek için mali zayıflığın ilk günden hissolunduğunu bilmiyorum. Bildiğim bir şey varsa o da, ilk günden geniş ölçüde harp tekâlifi konulmasıdır. Mal olarak ne tasavvur olunabilirse Harbiye Nezareti levazımı geniş mikyasta elkoymuştu.

Bizde seferberlik yapıladurırken, Avrupa'da askeri hareketler başlamıştı. Berlin'de bizim Ataşemiliter **Hasan Cemil Çambel** Almanya'nın harp ilan etmesini öğrenir öğrenmez, siyasi vaziyete bir teşhis koymaya çalışmıştır. Harbiye Nezaretinde seferberlik ile uğraşan daire müdürünü, Harbiye Nazırını ve Genelkurmay Başkanı **General Moltke**'yi görmeye muvaffak olmuştur. O kadar telaşlı işleri içinde Alman askeri makamları bizim Ataşemiliterimizin müracaatlarını reddetmemişlerdir. O gün akşama kadar, Hariciye Nazırı muavini **Simerman** da dahil olmak üzere Alman ricalinden **Hasan Cemil Bey**in öğrendiği sır şudur : Almanya'nın harp ilan ettiği gün, İstanbul'da Türkiye ile Almanya arasında bir ittifak muahedesi imzalan-

mıştır. Bu ittifak muahedesini biz hiçbir yerde bulamadık. Herkesin bilip, şikâyet ettiği gibi bu ittifakın imzasından kabine azalarının dahi haberleri yoktu. Bizim Anayasaya «Harp İlanı Büyük Millet Meclisinin selâhiyetindedir» hükmü, bu dersler neticesinde konulmuştur[13].

Berlin'de Alman Genelkurmay Başkanının heyecanla takip ettiği meseleler İtalya ve Polonya'ya ait idi. **General Moltke** İtalya'dan hiddet ve nefretle bahsediyor, «çete» diyordu. Romanya için de hiddeti daha az değildi. İtalya'nın üçlü ittifaka dahil olduğunu herkes biliyordu. Ama harp halinde Romanya'nın ilk günü harbe girmesini ümit ettirecek bir vaziyet meçhuldü. Alman ricali, 4 Ağustos harp ilanı günlerinde, İtalya ve Romanya'dan uğradıkları ümitsizliğe karşılık Türklerle ittifak etmekle teselli bulmuşlardır.

Biz seferberliğin devam ettiği günlerde harbe girmek taahhüdünden tamamıyla habersiz olarak çalışıyorduk. Hatta bir gün **Ahmet İzzet Paşa**ya gittiğimde, Paşa bana harbe ne vakit girileceğini sorduğu zaman, böyle bir ihtimalin bahis mevzuu olmadığını, umumi seferberliğin bir ihtiyat tedbiri mahiyetinde göründüğünü masumane bir kanaatle söylediğimi hatırlarım.

Memlekette seferber ordu teşekkül ettikten sonra, kıtalar ilk konuş tertibini almışlardı. İstanbul etrafında bir ordu toplanmış, Gelibolu Yarımadası bir kolordunun dağınık kuvvetleriyle tutulmuştu. Trakya'da hazırlıklı bulunuyorduk. Bir kudretli ordu da Rusya hududunda, Erzurum civarında toplanıyordu. Suriye'de ve Irak'ta seferber olan kıtaat, mahalli askeri kuvvetleri teşkil ediyordu. Hatta ilk günlerde Irak'taki ordunun Rusya hududuna getirilmesine teşebbüs edildiğini hatırlıyorum.

Seferberlik tertibatının ilk günlerinde beni **Liman Paşa**nın kumanda ettiği 1. Ordunun Genelkurmayına vermişlerdi. Büyük Karargâhtan ayrılmış bulunuyordum.

Ordu sefer mevcudu ile her yerde gece gündüz çalışıyordu. Redif teşkilatı kaldırılmıştı. Muvazzaf ordu, mevcutları ve vasıtaları tamamlandıktan sonra, harbe girmeksizin çalışmaya başlamıştı. Bir ordunun harp kabiliyetini arttırmak için bu hal, hiçbir zaman ele geçmez fevkalade bir fırsattı. İlerde de böyle bir fırsatın ele geçmesi tabiatıyla beklenemez. Seferberlik ilan olunup, sonra hiçbir arızaya uğramaksızın sefer mevcudu ile beklemek, bizim seferlerimizde misali olmayan bir hadisedir.

İkinci Cihan Harbi seferberlikleri bir dereceye kadar bunu andırırsa da, orada da esaslı fark şudur ki, o zamanki kuvvet arttırmaları umumi seferberlik halinde olmamış, vakit vakit, kısmi seferberliklerle tertip alınmıştır.

---

[13] Bu konu için bkz. Ek 3.

Avrupa'da, Almanya ve Avusturya orduları ilk günden hudutları geçmiş, taarruza başlamışlardı. Heyecanlı harp havadisleri zihinleri işgal ediyordu. Alman yüksek subaylarının halleri, günde iki defa, neşeden düşünceye geçiyordu. Memlekette yayılan harp havadisleri Genelkurmayın ciddi bir kontrolü altındaydı. Fransız kaynaklarından sızan haberlerin Fransızca İstanbul gazetesinde arasıra neşrolunmasına karşı Genelkurmayda ve Heyeti Islahiyede ne kıyametler koptuğunu hatırlarım. Hükümet erkânının, Avrupa'daki vaziyet hakkında sefaret kaynaklarından ne dereceye kadar bilgi edindiklerini bilemiyorum. Bizim umumi ajans havadislerinden öğrenebildiğimiz az ve karışıktı. Belçika'nın istilası, hücumla beraber tahakkuk etmiş zannolunuyordu. Liège Kalesi'nin mukavemet etmekte olduğunu arasıra işitirdik. Karşı taraf müttefik hükümdarları Belçika'ya tebrik telgrafları gönderirlerdi. Bu haberler derhal düzeltilirdi. Doğru haber almamak için bütün tertipler yapılmıştı. **Liman Paşa** 1. Ordu Kumandanı olmakla beraber gene Islah Heyetinin reisi ve Genelkurmayın bekçisiydi.

Avrupa'da Alman orduları Paris üzerine ilerliyorlardı. Almanya doğusunda Rus ordularının taarruzları **General von Hindenburg** tarafından tekrar tekrar mühim mağlubiyetlere uğratılmışlardı. Bu zaferler memlekette yayılırdı. Hususiyle ordu safları içinde bunlara mübalağalı değer vermeye çalışılırdı. Her zafer günü harbe girmekte Türkiye için son fırsatların kaybolmakta olduğu havası telkin edilmek istenirdi.

Bir defa **von Feldmann** ile harbe girmek meselesini konuştuğumu hatırlarım. Bana niçin harbe girmediğimizi soruyordu. Sebep olmadığını söylüyordum. Orduyu nasıl besleyeceğimizi hatırlatıyordu. Harbe girersek nasıl besleneceğini ben soruyordum.

Bugünlerin mühim bir vakası Alman kruvazörleri Göben ve Breslav gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan Marmara'ya geçmeleridir. Akdeniz'e korsanlığa çıkmış olan Alman gemileri, İngiliz donanmasının sıkı takibi karşısında Boğaz'a yanaşmışlardı. O günlerde Almanya ile Türkiye arasında çok heyecanlı muhabereler geçmiş ve nihayet **Enver Paşa**nın içeriye alma emri, Almanya'da büyük sevinç yaratmıştır. Bu karar Almanya'ya düşman olan müttefik devletler tarafından şiddetli itiraza uğramış, vaziyet, gemilerin satın alınmış ilan olunması ile geçiştirilmiştir. Kruvazörler, bütün mürettebatları olduğu gibi mahfuz kalarak, bayraklarını değiştirmişlerdir.

Türkiye'nin bir an evvel harbe sokulması meselesini, Alman Bahriye Nazırı **Büyük Amiral von Tirpitz** (Tirpiç) yakından takip ediyordu. Bir gün Berlin'de Bahriye Nezaretine uğrayan Ataşemiliterimize **von Tirpitz**'in uzun boylu şikâyet ettiğini çok sonraları öğrenmiştim. Nazır, **Enver Paşa**yla **Talât Bey**in harbe girme taraftarı olduklarını, **Cemal Paşa**yla **Cavit Bey**in iti-

raz ettiklerini söylüyordu. İstanbul'da ordular içinde, kurmay subayları arasında bile harbe girmek ihtimallerinin içyüzü üzerinde hiçbir bilgi yoktu.

Atatürk Tümen Kumandanı Olmuştu

Atatürk'ün Sofya Ataşemiliterliğinden memlekete dönüşü seferberlik zamanına tesadüf eder. Tekirdağ civarında yeni teşkil olunan 19. Tümene komutan tayin edilmişti. Bir gün, Genelkurmayda, 19. Tümenin ihtiyaçlarını temine çalışırken karşılaştık. Vazife hissiyle, kumandanlık mesuliyeti deruhte etmesinden memnun görünüyordu. Neticesi meçhul bir seferin ihtimalleri ile düşünceliydi. 19. Tümen yeni kurulmuş, çok çalışmak lazım gelen bir mevzu halindeydi. Mutadı üzere azimli ve neşeliydi.

Avrupa'da Alman seferi nihayet Paris civarına yanaşmıştı. Bütün merak Paris Muharebelerinin neticesi üzerinde toplanmıştı. Günlerce haber alınmadı. Sonra, kesin netice mahiyetinde olmayarak, Alman cephesinin muhtelif yerlerinden geriye çekilme hareketleri öğrenilmeye başlandı. Paris Muharebelerinin yeni bir tertiple tekrar edileceği haberleri yayıldı. Bundan sonra da geriye çekilme hareketleri devam etti. Nihayet Alman cephesi muvaffakıyetli muharebelerden bahsetmeye başladı. Bütün bu dalgaları **von Feldmann**'ın bana şu sözlerle izah ettiğini hatırlarım :

«Kimse bilmiyor. Herkesin bildiği, verilen emre göre hareket edildiğinden ibarettir. Büyük Karargâhın tasavvurlarının yakında anlaşılacağı zannolunuyor.»

Marne Muharebesini Almanlar kaybetmiş ve yeni bir tertiple harbe devam etmek kararını vermişlerdi. Bizde, hükümetin ve başkumandan vekilinin Marne Muharebesinin kazanılmamasındaki manayı hakkıyla kavramış olup olmadıklarını tahmin etmek mümkün değildir.

Bir sabah Yavuz ve Midilli Kruvazörlerinin Karadeniz'e açıldıklarını ve Odessa'yı bombardıman ettiklerini haber aldık. Türkiye'ye karşı müttefikler, yirmi dört saat içinde harp ilan etmişlerdi. Ağustos başından beri devam eden umumi seferberlik, kasım ayının ilk günlerinde harp safhasına geçmiş oldu. Ordu savaşmak için tasavvur olunabilecek en iyi talim ve intizam ile hazırlanmış bulunuyordu. Geçmiş Rus seferlerinin hepsinden daha kuvvetli ve hazırlıklı bir orduya sahip bulunuyorduk. Karadeniz'de Rus donanmasına karşı hâkimiyetimizi devam ettirecek iki Alman gemisi gelmişti. Bu ihtimal bize şüpheli görünüyordu. Sonradan çok mahrem bir şekilde öğrenmiştim ki Alman Amirali **Souchon** (Suşon), Karadeniz'deki Rus donanmasına hâkim kalmak ihtimalini taahhüt etmemiş ve harbe girmek emrini aldığı zaman bu vaziyeti **Enver Paşa**ya açıkça söylemiştir.

Avrupa'da Marne Muharebesinin kaybedilmesi ile Alman taarruz planının hedefi kazanılmamış oluyordu. Bizim kurmay subay olarak sulh zamanında okuduğumuz ve bildiğimiz şuydu : Alman orduları sefer halinde Fransa'ya taarruz ederek, onu mağlup etmeyi ve sonra doğuya, Rusya'ya teveccüh etmeyi tatbik edeceklerdi. Hakikatte de Alman taarruz planı bu surette cereyan etmiştir. **Hindenburg** hatıratında bu taarruz planına temas ederken, evvela Fransa'yı mı, yoksa Rusya'yı mı saf harici etmeye teşebbüs etmenin daha doğru olacağını bir mesele olarak şüphe altında gösterir. Bu demektir ki, tatbik olunan taarruz planının doğruluğu üzerinde tereddüt beslenmiştir. Benim vesika olarak gördüğüm bir Amerikan raporu, Alman planını, **Mareşal von Schlieffen** (Şlifen)'in ölürken bıraktığı tertibi şu şekilde hikâye etmektedir :

Almanya Rus hududunda asgari kuvvet bırakarak Avusturyalılar ile beraber Rus taarruzuna karşı zaman kazanacak. Toplayabildiği bütün kuvvetleri ile Fransa üzerine yüklenecektir. İngiltere'nin bu devrede Fransa'ya yollayabileceği kuvvet yüz bin kişi olacaktır. Hakikatte de İngiliz ordusu başlangıçta tam bu kadardı. Bu suretle batıya ilerleyecek Alman orduları mümkün olan süratle Fransız ordusunu imha edecekler ve İngilizleri dışarda bırakacaklardır. Fransa ortadan çekildikten sonra, Avusturya - Macaristan ile beraber Rusya'yı mağlup etmek mümkün olacaktır.

von Schlieffen'in planında bundan sonraki mülahazaları çok dikkate değer. Eğer Alman orduları herhangi bir sebeple Fransız ordularını imha edip, Fransa'yı amana düşüremezlerse Almanya'nın ne şartla olursa olsun derhal sulh yapması lazımdır. Çünkü, bundan sonra harp çok uzun sürerek, Alman orduları Doğu ile Batı arasında mütemadiyen koşarak, sonunda düşman arzusunu kabule mecbur kalacaklardır. **von Schlieffen**'in planına göre, Marne Muharebesi ile 1914 Avrupa Harbinin kaderi mühürlenmiş oluyordu.

İşte biz, 1914 Kasım ayında, Avrupa Harbinin kaderi Alman Genelkurmayının tahminine göre mühürlendikten sonra, savaşa katılmış bulunuyorduk. **Enver Paşa,** Alman ordularının kudret ve kıymetine sarsılmaz bir hayranlık besliyordu. Bu orduların hesap ve takat dışı bir sefere girmiş olduklarını fark etmiyordu. Birinci Cihan Harbine bu şartlar altında girmek kararı Osmanlı İmparatorluğunun talihsiz akıbetine sebep olmuştur. Alman planının tasavvur ettiği gibi Fransa mağlup olduktan sonra harbin nihayet bulacağı hesabının da isabetli olmadığı İkinci Cihan Harbinde sabit olmuştur. Hatanın esası İngiltere, Fransa, Rusya kudretlerinin yekûnunun, hele hiç hesaba katılmayan Amerika ile beraber, fazla gelmiş olmasındandır.

Ben, daha başlangıçtan itibaren Almanlarla birlikte harbe girilmesine taraftar değildim. Kanaatimce, iki tarafın kuvvet ve mukavemet nispetine ve durumuna göre, Almanların bu harpten galip çıkmaları çok şüpheli idi.

Buna karşılık, sonunda Almanların mağlup olmaları ihtimalini daha kuvvetli görüyordum. Fakat bir emrivaki halinde harbe girdikten sonra, var kuvvetimizle harbi kazanmaya çalışmaktan başka yapacak bir şey yoktu. Görünüşe göre, memleket bir boşluk içinde sonsuz bir süratle meçhule doğru gidiyordu. Bu müthiş vaziyette, ne yazık ki, **Enver Paşa**dan başka dayanağımız yoktu. **Enver Paşa,** içine düştüğümüz macerada muvaffak olursa, memleketin kurtulacağına inanıyordum. Aksi takdirde, devletin dağılması ve çökmesi kaçınılmaz bir akıbet olacaktı. Harbi kazanmaya çalışmaktan, dolayısıyla, **Enver Paşa**nın muvaffakıyetine hizmet etmekten başka ortada kurtuluş çaresi görünmüyordu.

Ordularımızın Çektiği Sıkıntılar

Birinci Cihan Harbinde ordumuzun askeri hareketlerini anlatmaya girişmek bu yazıların imkânı dışındadır. Askeri menkıbeler bir büyük tarihi dolduracak kadar zengindir. Umumi olarak ordunun harp kabiliyeti, tabii başlıca manevi sahada, pek yüksek derecede tecelli etmiştir. Başlıca hasım rolünde Ruslar ve İngilizler bulunuyordu. Bize karşı askeri düşmanlığı sonuna kadar yürütmüş olan İngilizlerdir. Uzun ve çetin savaş senelerinin biriktirdiği meselelerle harp bittiği zaman, siyasi düşmanlığı da başlıca İngilizler temsil etmişlerdir.

Ruslarla muharebeler, harp ortasında, yani 1917'de Rus ihtilali ile kesilmişti. Fransızlar Çanakkale'de karaya asker ihracına iştirak ettiler; sonra bir daha Fransız askerleriyle karşılaşma Mütarekede ve Milli Mücadelede vukubulmuştur.

Türk ordusu anavatanda süratle müdafaa durumuna geçmiş ve vazifesini her zaman iftihar edilecek bir kahramanlıkla yapmıştır.

Memleket içinde, Rusya'ya karşı Kafkasya cephesinde, İngilizlere karşı Irak'ta ve Sina, Suriye cephelerinde büyük seferler tertip edilmiştir.

Cihan Harbinin bizde en büyük bir seferi de Çanakkale'de vukubulmuştur. İngiliz ve Fransız donanma ve orduları Çanakkale'yi denizden ve karadan zorlamışlardır. Bahriye Nazırı **Mr. Churchill**, bu seferin başlıca tavsiyecisi sayılır. Harbin Avrupa batısında neticeleneceği belli iken, müttefiklerin Çanakkale'de büyük bir teşebbüse girişmelerinin doğru olup olmadığı uzun uzun münakaşa olunmuştur. Sonunda, eğer bu harekât muvaffak olsaydı, Türkler, süratle harp dışına çıkarılır ve bu suretle Cihan Harbi iki sene daha kısaltılmış olurdu fikrinde bulunanlar üstün gelmiş görünüyorlar. Ancak, İstanbul'a girmekle de harbin bitmiş olacağını hükme bağlamak kesin sayılamaz. Bununla beraber, bu fikirlerin layık olduğu itibar gözden kaçmamalıdır.

Harp esnasında ordularımızın çektiği sıkıntı, bilhassa memleketin nakil vasıtalarından mahrumiyeti yüzünden olmuştur. Demiryolu Ankara'da kesiliyordu. Güneyde, Toros tünelleri henüz açılmamıştı. Suriye ile demiryolu irtibatı harp başında yok idi. Irak'la Suriye hududundan ileri temas mevcut değildi. Sanayiden mahrum olduğumuz için dışardan gelecek ihtiyaç maddelerinin eksikliği pek ziyade ıstırap veriyordu. Otomobil yeniydi,

yahut bize göre yeniydi. Harbin son senelerinde Almanya'dan yük otomobilleri gelmişse de, bunlar da lastiksiz, demir tekerlekli olduklarından faydalarıyla zararlarının mukayesesi güç haldeydi. Hulasa, Birinci Cihan Harbinde hudutlara memleketten demiryolu hatlarının ulaşmamış olması, bizim için telafisi mümkün olmayan kayıplar doğurmuştur.

Birinci Cihan Harbinde çektiğimiz sıkıntıların bir mühimi de cephane darlığıdır. Hem Almanya'dan büyük mikyasta gelmesi icap eden cephane ihtiyacı, hem İstanbul'a gelenlerin cephelere taşınma zarureti büyük Avrupa orduları karşısında bizim gücümüzü çok tahdit ediyordu. Kafkas cephesinde, Çanakkale'de ve İngiliz cephelerinde bu sıkıntı daima çekilmiştir.

1914 - 1918 harbinde cephelerde vuruştuğumuz milletlerle, sulh yapıldıktan sonra, düşmanlıklar süratle unutulmuştur. Nadiren söylenen, fakat ruhlarda yerleşen bir saygı duygusu buna çok yardım etmiştir. Bizim müttefiklerden ayakta kalan başlıca kuvvet olarak, Almanlarla harpten sonra dostluk bağları daha da sağlamlaşmıştır. Denilebilir ki Almanlar, Türk askerini, sulh zamanının çok uzun süren askeri temaslarından çok, Cihan Harbi esnasında tanımışlardır. Birçok vesilelerle de Türk ve Alman kumandanları arasında geçimsizlik olduğu görülmüştür. Ancak umumi olarak Almanlar bizden iyi intibalarla ayrılmışlardır, denilebilir. Harp sonunda Türkler yalnız başlarına vatanlarını kurtarmak mücadelesine tutuştukları vakit, harp müttefikleri onları şüphesiz hayranlıkla takip ediyorlardı.

Sarıkamış Felaketi

1914 sonbaharında en mühim harp hadisesi Rus cephesinde olmuştur. Türk ordusu Kars istikametinde taarruz etmiş. Sarıkamış Muharebesi adıyla anılan bu taarruz teşebbüsünü **Enver Paşa** emretmiştir ve dövüş esnasında ordu kumandanına el çektirerek, doğrudan doğruya harekâtın kumandasını üzerine almıştır. Başkumandan vekili **Enver Paşa**nın, Alman sevk ve idaresine yardım etmek için, talep üzerine bu seferi yaptığı tahmin olunuyor. Hareket, aralıkta, şiddetli bir kış esnasında yapılıyor. Teçhizat tabiatıyla eksik, fakat asıl cephane ikmal hizmetleri ve nakil vasıtaları işlemez halde olduğu için baskın ümidi kaybolduğundan itibaren, hareket başarısızlığa mahkûm olmuştur. Sarıkamış Muharebesinde çok zayiat vererek, ricata ve hudut mevzilerimize dönmeye mecbur olduk. Muharebenin hemen ardından tifüs orduyu istila etti. O devirde bu hastalık harp zamanının korkunç afeti sayılıyordu. Bütün bu talihsiz şartlar bir araya gelerek, cengâver 3. Ordumuzu daha harbin başlangıcında, çok yaralı ve sakat bırakmıştı. Sarıkamış felaketinin neticelerini hem memleket, hem ordu, her cephede uzun zaman sarsıntı ile hissetmiştir. Kafkasya'da as-

keri vaziyet esaslı olarak 1917'de Rus ihtilalinden sonra değişmiştir.

Sarıkamış Muharebesini müteakip, daha **Enver Paşa** cepheden dönmeden evvel, beni Büyük Karargâha harekât şubesi müdürlüğüne tayin ettiler. 1915 senesine girmiştik. Avrupa'nın Batı cephesi siper harbine başlamış gibiydi. Uzun bir yıpranma devrinin arifesinde olduğumuzu henüz çok kimse bilmiyordu. **Enver Paşa,** ağır yaralanan 3. Ordu cephesini kuvvetlendirmek için oraya taze kıtalar göndermek istiyordu. İstanbul'da alınan deniz haberlerinin yardımı ile ehemmiyetli bir cephenin açılması ihtimali zihinleri işgal ediyordu. Bu esnada **Enver Paşa** Erzurum'dan döndü. Genelkurmayda tabiatıyla bekleme ve hazırlanma istidadı var idi.

Şubatta Çanakkale ağzındaki karşılıklı sahil bataryalarımız düşman donanması tarafından bombardıman edildi. Bataryalar birkaç saatte susmaya mecbur kaldılar. Bu haber, dikkati Boğaz'a çekmişti. Mart 18'de düşman donanması Boğaz'dan geçmek için bütün kuvvetleriyle taarruz etti ve akşama doğru vahim zayiat ile ricata mecbur oldu.

Çanakkale deniz muharebesi bizim için ciddi bir muzafferiyettir. Bizim bildiklerimizi düşman bilmediği için, denizden zorlamayı kati olarak terk etmeye mecbur olmuştur. Deniz muharebesini kazanmak için ağır topların elimizde bulunan cephanesini çok tasarrufla kullanmıştık. Zaferden sonra hesap yapıldığı zaman, yeni bir taarruzu karşılamak mümkün olup olmayacağında mütehassısların hakiki bir tereddüdü var idi. Boğaz' da sahil bataryalarının bu cephane durumu, sonra gelen bütün Çanakkale seferleri esnasında, zihinler üzerinde korkulu bir kâbus tesiri muhafaza etmiştir.

Vaziyeti En İyi Kavramış Olan Kumandan Atatürk'tür

Mısır'da ve Çanakkale karşısındaki Yunan adalarında düşman askeri toplanıyordu. Karadan bir taarruza uğrayacağımız ihtimal dahilinde görünüyordu. Zihinlerimiz bu ihtimali karşılamak için tedbir bulmakla meşgul idi. Düşmanın Gelibolu Yarımadası'nın sarp kıyılarına çıkarılması kuvvetli ihtimal sayılıyordu. Askerlerin Anadolu kıyısına çıkarak, geniş bir kara hareketi yapmaları daha çok ihtimal dahilindeydi. Asıl mühim kara taarruzu, yarımadanın kuzey boğazındaki Saros Körfezi'nden bekleniyordu. Düşman bu suretle bütün Boğaz tahkimatını çevirecek, Bulgaristan'la Türkiye arasından ordumuzla hesaplaşacaktı. Bu esnada **Liman Paşa,** ordu kumandanı olarak, en çok bu ihtimalle meşgul görünüyordu. **Liman Paşa** denizden zorlayıp geçmenin muvaffakıyeti ihtimaline karşı da İstanbul'u ve adaları hazırlamaya çalışıyordu. Sonradan anlaşılmıştır ki, müttefikler arasında Saros Körfezi'ne asker çıkarmak fikri ciddi olarak düşünülmüş ve bunun hararetli taraftarı olan Fransız generali, fikri kabul edilmeyince çekilmişti.

Seddülbahir'e ve Arıburnu'na asker çıkarıldığı zaman bizde kıtalar her tarafı bekler bir halde dağınık bulunuyorlardı. Onun için yarımadanın istilaya karşı takviyesi parça parça ve heyecanlı olmuştur.

En nazik durumda, Arıburnu karşısında, yalnız başına **Atatürk** 19. Tümeniyle bulunuyordu. **Atatürk** ilk çıkarma haberlerini alır almaz hemen Tümeni harekete geçirmiş ve düşmana taarruz etmişti. Düşman baskınını görüş nüfuzu ile en iyi kavramış olan kumandan **Atatürk** sayılır.

Liman Paşa bu esnada 5. Ordu Kumandanı olarak Gelibolu civarında bulunuyor ve güneye askeri ve her türlü malzemeyi yetiştirmeye çalışıyordu. Gelibolu Yarımadası'nın güney kısmında ve istihkâmların arkasında bulunan **Atatürk,** en yakın tehlike istikametini kapamış ve durdurmuştu. Güneyde, Seddülbahir'den Alçıtepe'ye doğru ilerlemeye çalışan kuvvetler de oldukları yerde kalmışlardı. İşte kısaca, Çanakkale'nin kara seferi böyle bir baskınla başlamış ve parça parça takviye edilerek, Umumi Harbin kanlı ve kahraman tabiatında en önde destanlarından biri bu suretle cereyan etmiştir.

Çanakkale cephesinde, yani Arıburnu ve Seddülbahir'de inanılması güç yakınlıkta bir siper harbi cereyan etmiştir. Cephelerin yakınlığı, mu-

harebe hatlarının düşman donanması tarafından dövülmesini belki mümkün kılmıyordu. Fakat bu hatların gerileri, hatta sahiller ve Boğaz'ın içindeki sefer vasıtaları mütemadi ateş altındaydı.

Çanakkale cephesine hemen bütün Osmanlı ordusu bir defa girmiştir. Her taze kıta ayağının tozu ile bir taarruz hareketine iştirak eder veya böyle bir hareketi karşılar ve yirmi dört saatlik bir boğuşmadan sonra on beş bin kişilik bir tümen olarak harbe girmişse, en çok yedi sekiz bin kişilik bir kuvvet olarak Çanakkale Harbine alışmış olurdu.

Anafartalar Cephesi

Ağustos 1915'te İngilizler yeni bir baskın yaptılar. **Kitchener** ordusunun tümenlerinin böyle bir baskın için hazırlandıkları biliniyordu. Bu kuvvetin Saros Körfez sahiline çıkarılması ihtimaline, **Liman Paşa** tekrar ehemmiyet veriyordu. Düşman taarruzu Arıburnu'nun kuzeyine, Suvla limanı civarına olmuştu. Bütün Arıburnu cephesi yeniden çevrilmek ve düşmek tehlikesine maruz kaldı. Düşmanı nisanda karşılayıp, durduktan sonra teessüs eden cephede tümenine kumanda etmekte olan **Miralay Mustafa Kemal Bey** endişe ile vaziyeti takip ederken telefonla kendisine **Liman Paşa** fikrini sorar. Çare olarak **Atatürk,** kendisinin yeni cepheye memur edilmesini söyler. Gerçekten **Atatürk** yeni açılan bu cepheye kumandan tayin edildi.

Düşman kumandanı karaya çıktıktan sonra uzun müddet askerlerini tertip etmek ve dinlendirmek için çok vakit kaybetmekle tenkit edilmiştir. **Atatürk,** düşman kumandanının kendisini beklemek vazifesiyle mükellef olduğunu neşeli neşeli anlatırdı. Bu esnada her taraftan ele geçen kıtalar onun kumandasına veriliyordu. Gelibolu civarında darboğazı bekleyen tümenler de durup dinlenmeden muharebe meydanlarına koşuyordu. Bu yeni cephe, **Atatürk** kumandasında «Anafartalar cephesi» adıyla askeri tarihte nam almıştır. Muharebenin idaresi hakiki bir sanat ve kahramanlık eseriydi. Düşmanın taarruzu tam bir muvaffakıyetsizliğe uğramış ve düşman kıtaatı elverişsiz yerlerde, ancak gece gündüz donanma himayesinde olarak barınabilmiştir.

Çanakkale'den Sonra

İngilizler, Balkanlarda vaziyetin daha uzun zaman Boğaz'da durmalarına elverişli olmadığını da düşünerek, eldeki kuvvetlerle devamına imkân kalmayan Çanakkale seferini kesmişler ve iki safhada yarımadayı boşaltmışlardır. Çanakkale Harbinin son devresinde **Atatürk** cepheden çekilmiş, ciddi bir tedavi altına alınmıştı. İngilizlerin hemen göğüs göğüse te-

masta bulundukları düşmanlarından ayrılarak kurtulmaları, bizim orduda da çok takdir edilmiştir. Çanakkale seferinden **Miralay Mustafa Kemal Bey**, bir şan ve şeref abidesi olarak milletin karşısına çıkmıştır.

Çanakkale Muharebesinde Kuzey ve Güney, bütün cephelerin ve harekâta iştirak eden bütün tümenlerin hareketleri ayrı ayrı mütalaa edilecek dersler kıymetindedir. Düşman burada ağır bir mağlubiyete uğramıştır. Türk ordusu, şan ve şeref halesi içinde kuvvet ve kudretini cevherinin özüne kadar sarf etmiştir. Uğradığımız zayiatın ağırlığını, bundan sonra harbin devam ettiği üç senede, her cephede hissettik. Harpten sonra da uzun müddet neslimizin gürbüz safları arasında geniş boşlukların acısı çekilmiştir.

Çanakkale seferinin nihayetine doğru Bulgarlarla ittifak müzakeresi yapılıyordu. Biz Büyük Karargâhta Genelkurmaydan geçmeden bu müzakerenin serpinti bilgilerini arada alıyorduk. Sırplar aleyhine bir seferin hazırlıkları yapılıyordu.

Bulgarların harbe girmek pazarlığında çok çetin davrandıkları anlaşılıyordu. Günün birinde Trakya hududunun tashihini istedikleri bildirildi. Edirne'nin Meriç batısındaki hinterlandı terk edilecek ve hudut Meriç boyunu takip edecekti. İlk haber aldığımız zaman hissiyatımız pek fena bozulmuştu. Hiddet, infial ve isyan duyguları yüreğimizden taşıyordu. Büyük harbin en fedakâr olanı, en çok zayiat vereni, Türkiye'nin vücudunun doğranması ile işe başlanıyordu.

Bu mülahazalar içinde, Bulgarları herhalde bizim safımızda harbe sokmanın, Almanya ile doğru irtibat tesisinin ve Çanakkale'ye cephane ve ağır top celbetmenin ehemmiyeti uzun uzun söyleniyordu. Nihayet bir gün **Enver Paşa**nın yanındayken, Başkumandan Vekili bana bir telgraf uzattı. Telgraf Alman Genelkurmay Başkanından geliyordu. Metnin son cümlesi bugün gibi hatırımdadır. «Muzaffer olanlar gelecekte dünyanın nasıl bir şekil alması lazım geldiğini tayin edeceklerdir» deniliyordu. **Enver Paşa** bana, o günkü hudut tashihinin harp sonu kararına tesiri olmayacağını anlatarak, teselli etmek istiyordu. Meriç boyu hududunu o günden beri bir daha düzeltemedik.

2. Orduda Kurmay Başkanlığım

1915 senesinde Süveyş Kanalı'na bir taarruz yapılmış, Irak'ta da daha geçen seneden itibaren Basra, İngilizler tarafından işgal olunmuştu. Süveyş Kanalı'na taarruz, İngiliz kuvvetlerini Avrupa'ya gitmekten alıkoymak için yapılmıştır. Harbin neticesi mutlaka Almanya cephesinin galebesi ile tayin olunacağı fikri aslında doğru bir görüş olarak, **Enver Paşa**da samimi bir kanat halindeydi. Bizim toprağımızdaki bütün sefer esnasında,

bu kanaat ve Alman Başkumandanlığına esaslı yardımcı olmak fikri, **Enver Paşa**da daima hâkim olmuştur. Bu yüzden Almanlar diğer müttefiklerini bizden fazla desteklemek mecburiyetini daha çok hissetmişlerdir.

Çanakkale'den ordu tedricen, fakat çok vakit kaybetmeksizin dışarı çıktı. Trakya'da Keşan etrafında toplanmaya başladı. Bu kuvvetler 2. Orduyu teşkil edecekti. Başına Seddülbahir'den gelen **Vehip Paşa**yı ordu kumandanı tayin ettiler. Bu ordu Avrupa müttefik cephesine sevk olunacaktı. Beni büyük karargâhtan bu ordunun Kurmay Başkanlığına tayin ettiler. 1916 ilk aylarında kıtalarımızı tanzim etmeye başladık. **Vehip Paşa**, Seddülbahir'den gelmiş muzaffer bir kumandan olarak, bütün hevesiyle ordusunu Alman cephesi için hazırlamaya çalışıyordu.

Bir müddet sonra **Vehip Paşa**, Erzurum cephesinde 3. Ordu Kumandanlığına nakledildi. Bizim 2. Orduya, Balkan Harbinin Başkumandan Vekili **Ahmet İzzet Paşa** memur edilmişti. Tekrar bir seferde buluşmuş oluyorduk. Bu arada 2. Ordunun Avrupa'ya gönderilmesinden vazgeçildi. Bu askerin Diyarbakır'a sevk edilerek, Rus ordusuna bir taarruz yapılması Başkumandanlıkça karar altına alınmış. Ordu karargâhını İstanbul'a naklettik ve kıtaatın Toroslardan yürüyerek, Diyarbakır etrafında toplanmasını takip etmeye başladık.

Trakya'dan gelip Diyarbakır'a hareket edinceye kadar İstanbul'da geçen takriben on gün içinde, hususi hayatım yeni bir istikamet almıştı. Evvelce ciddi olarak düşünmeye bir türlü vakit bulamadığım evlenme ve aile teşkil etme kararını vermiştim. Daha doğrusu babamın ısrarına boyun eğmiştim. Sene 1916 Mart sonu. Bizim o zamanki âdetimize göre evimizin karşısındaki komşumuzun tek kızı **Mevhibe Hanım**la evlenmemiz takarrür etti. Şimdi söylesem evlatlarım ve yeni Türk nesilleri belki inanmazlar. Süleymaniye'de, Ayşekadın Hamam Sokağı'nda karşı karşıya oturduğumuz halde biz evlenmeden iki kelime konuşmamıştık. Nikâh olduğumuz ilk günleri hiç unutmam. Merasimin ertesi günü Ordu Karargâhına gitmiştim. İşimizin çok olduğu bir gündü. Kumandanımla uzun müddet çalıştık. İşimiz bittikten sonra Paşa beraber yemek yemekte ısrar etti. Bir aralık çok mahcup bir durumda, benim bir gün evvel nikâh olduğumu mırıldandım. Kumandan Paşa «Daha iyi ya» dedi, «yemekte görüşeceklerimiz var, neşeyle konuşuruz.»

Bir iki gün sonra cepheye hareket ettik. İşte benim evlenmem muharebe esnasında bu kadar acele ve heyecanlı şartlar içinde vukubuldu. Evlendikten sonra **Bayan İnönü** ile İstiklal Harbinin nihayetine kadar, hemen hemen yedi sene, nadir fırsatlarda görüşebildik. Elli iki senedir devam eden mesut aile hayatımızda **Bayan İnönü**ye rahat yüzü gösteremediğimden mahcubum. Bütün çektiklerimde benim en kuvvetli yardımcım ve desteğim, hayatımın tesellisi olduğu için yüreğimde kendisine hudutsuz bir memnuniyet beslerim.

KAFKAS CEPHESİ

Atatürk Ordu Kumandanı

2. Ordu Kafkas cephesinde toplanmıştı. Bitlis, Muş havalisi, Bingöl etekleri bu ordunun cephesini teşkil ediyordu. Kıtalar uzun yürüyüşle geliyorlar, bir seferi ordunun erzakı, cephanesi ve bütün malzemesi demiryolundan yüzlerce kilometre uzak yerlere develer ve öküz arabaları ile taşınıyordu. Toplanma sonbahara kadar devam etti.

Atatürk bu arada general olarak Kafkas cephesine memur edilmişti. 16. Kolorduya kumanda edecekti. Kıtaları kısmen harekât bölgesindeydi. Ordudan evvel cepheye hareket etti.

Bu esnada Ruslarla 3. Ordu cephesinde kesin mahiyette şiddetli muharebeler oluyordu. 2. Ordu Kumandanı **Ahmet İzzet Paşa** cephe kumandanı gibi 3. Orduya da emir verecek durumdaydı. Yalnız selahiyetler sarih ve kesin olarak söylenmemişti. Onun için emir ve kumanda hususunda **Ahmet İzzet Paşa** ile **Vehip Paşa** arasında ahenk ve anlaşma bir türlü kurulamamıştı. Bunun neticesi şu oldu ki, her iki ordunun beraber taarruz etmesi bir türlü temin edilemedi. Ruslarla, evvela 3. Ordu uzun müddet çarpıştı ve ricata mecbur oldu. Sonra Ağustos (1916) başlarında 2. Ordu Ruslara taarruz etti. Ruslar elinde bulunan Bitlis ve Muş şehirlerini **Atatürk** geri almıştı.

Taarruz esnasında ben Ordu Kurmay Başkanı olarak 2. Kolordu karargâhında bulunuyordum. Muharebe esnasında bir sabah ortalık ağarırken diz dize durduğum Kolordu Kumandanı **Faik Paşa,** pek yakın mesafeden gelen bir kurşun ile kalbinden vurularak derhal şehit düştü. Geceyi hep beraber düşmanın pek yakınında bir taş siper içinde geçirmiştik. Kuzeyden serbest kalan Ruslar, 2. Ordu karşısında kuvvet celbine muvaffak olmuşlardı. **Faik Paşanın** şehadeti üzerine tümen komutanlarını haberdar ederek, en kıdemlilerinin kumandayı deruhte etmesi lazım geldiğini kendilerine bildirdim. Hepsi Ordu Kurmay Başkanı olarak muharebe meydanında benim bulunduğumu ve benim kumandayı deruhte etmemi istediklerini söylediler. Ben de kolordunun kumandanlığını vekâleten deruhte ederek, pek yakın görünen düşman taarruzu için lazım olan emirleri verdim. Kolordunun emrinde beş tümen bulunuyordu. Bizim sağımızda **Atatürk'**ün kolordusu muharebe vaziyetindeydi. Ruslar bir saat sonra umumi taarruza geçtiler. Bu taarruz gece gündüz iki üç gün sürdü. Düşman, hücumu

her yerde kırılarak çekilmeye mecbur oldu. 2. Ordu cephesinde bu muharebeler ikmal hizmetleri eksiğinden ve ihtiyaçlardan dolayı inkişaf edemeyerek, tarafların birbirini atamamalarıyla neticelendi. Kafkas cephesinde o sene kış çok şiddetli olmuş ve orduların ilerde vaziyetleri tutulamaz bir darlıkta kalmıştır.

Ben, nispi sükûnet hasıl olduktan sonra, orduya dönmüştüm. Ordu karargâhımız Palu civarında Sekrat Çiftliği'nde idi. Sonbaharda ve kışın mühim bir hareket olmadı. Fakat 2. Ordu her bakımdan, çok sıkıntı çekiyordu. İaşe sıkıntısı, nakliye sıkıntısı, giyecek ve teçhizat sıkıntısı, tasavvur olunamayacak ölçülerde bulunuyordu. Kışa girmeden önce Ordu Kumandanı, beni komşu 4. Ordudan yardım istemek için Şam'a gönderdi. Hatırladığıma göre ya eylül sonu veya ekim ayı başlarında Suriye'ye gittim.

4. Ordu Kumandanı **Cemal Paşa**, Suriye'de âdeta devlet içinde devlet gibi kudretli idi. Kurmay Başkanı, arkadaşım **Ali Fuat (Erden) Beyle** beraber yanına çıktık. 2. Ordunun halini tasvir ettim. Hastanede hastaları yatıracak yatak, tedavi edecek ilaç bile bulunmadığını, İstanbul'dan isteklerimizi karşılayamadıklarını, gönderilebilenlerin de cepheye nakledilemediği için şimendifer istasyonunda yığılıp kaldığını anlattım. Dikkatle beni dinliyordu. Sözlerimi şöyle tamamladım :

«Bari gidip memleketin sahibine haber vereyim, dedim ve geldim.»

Cemal Paşa Kurmay Başkanına emrini tebliğ etti :

«Ne vermek mümkünse veriniz!»

4. Ordudan, 2. Orduya binlerce deve, yüzlerce araba, yüzlerce hayvan, binlerce kat elbise, kaput, çamaşır, ayakkabı, külliyetli eşya, teçhizat, çokça erzak, hastaneler için pek çok şilte, battaniye, malzeme, ilaç verildi.

1917 yılının başında, galiba mart ayında, Ordu Kumandanı **Ahmet İzzet Paşa** izinli olarak İstanbul'a gitti ve orada hastalandı. Kolordu Kumandanı **Mustafa Kemal Paşa**, Ordu Kumandanı Vekili olarak Sekrat'a geldi. **Atatürk**'le vazife irtibatı içinde ilk defa beraber bulunuyorduk. Mevsimin kânunlar olduğunu hatırlıyorum. **Atatürk** gelir gelmez Kurmay Başkanı olarak benimle çalışmaya başladı. Kıtaların vaziyetini, gelecek ihtimaller hakkında ne düşündüğümü etraflı olarak sorduktan sonra, önümüzdeki kış, orduca alınması lazım gelen tedbirleri bilmek istediğini söyledi. İzinli giden ordu kumandanı ile ve İstanbul'la olan konuşmaları anlattım ve kendi teklifimi söyledim. **Atatürk** fikrimi kabul etti ve derhal tatbike koymak için emir hazırlanmasını istedi. Yani ordu kumandanının gelir gelmez ehemmiyetli bir karar vermesine sebep olmayı arzu etmeyerek, belki ertesi gün umumi vaziyeti bir daha arz etmek için imkân bulacağımı söylemek istedim. **Atatürk** kısa keserek, hemen yeni tertibin alınmasını bildirdi. O gece sabaha kadar icap eden tedbirleri hazırladık ve ordu kumandanının tasvi-

bini kazandık. **Atatürk**'le vazife başında ilk tanışmamız bu suretle olmuştur.

1917 başlarında Kafkas cephesinde kolordu kumandanı olmuştum. Ordu Kumandan Vekili **Atatürk**'ün emrinde ve yakınında kumandan olarak çalışmaya başladım. Az bir zamanda **Mustafa Kemal Paşa**, beni işbaşında tanımış ve itimat etmişti.

Avrupa'da yıpratıcı siper harpleri Doğuda ve Batıda hareket harbi şeklinde kanlı inkişaflar göstermeye başlamıştı. Bu aralık bizim ittifak manzumesi bir mütareke ve sulh teklifi olmuş, kısa bir ümit devrinden sonra karşı taraf aksi bir çehreyle hayalleri boşa çıkarmıştı. Bizim, Avrupa cephesinde, Makedonya'ya kadar muhtelif yerlerde yardım kuvvetlerimiz vardı. Memlekette, İngilizler karşısındaki Suriye ve Irak cephelerimiz buhranlı durumdaydılar. Bütün bu vaziyetleri ve harbin muhtemel neticelerini, **Atatürk**'le uzun uzun görüşürdük. Hususiyetimiz süratle arttı ve bana samimi bir teveccüh göstermeye başladı.

Atatürk bir müddet sonra ordu karargâhını Diyarbakır'a nakletti. Ben Sekrat'ta, Dersim de dahil olarak geniş bir cephede vazife görüyordum. Ruslarla Dersim hudutlarında da temas halindeydik. Kafkasya'da bu kış çok mahrumiyetli geçmişti. Askerin beslenmesini ve her türlü ihtiyacını çok tahdit ederek idare etmeye çalışıyorduk. Memleketten sevkiyat ile cephedeki orduların beslenmesi, yalnız valilerin himmetlerine kalmıştı. Benim kolordum, Elazığ Valisi Muhterem **Sabit Sağıroğlu**'nun faaliyetine ve tertibine istinat ediyordu. Bu hal benim için çok iyi bir talih eseriydi. Muhterem **Sabit Bey**, doğu vilayetlerinin harp esnasındaki türlü hadiselerinden yüksek itibar ile çıkmış, vilayet ahvaline ve hususiyle Dersim'in ihtiyaçlarına ve meselelerine hakkıyla vukufu sayesinde ehemmiyetli bir yardımcı vaziyetindeydi. 1916 - 17 kışında da kolordunun ihtiyaçları için paha biçilmez hizmetler ifa etmiştir.

Rus İhtilali

Rusya'da ihtilal 1917 baharında başlamıştı. Bütün dünya vaziyeti birden yeni bir manzara gösterdi. İhtilal hükümetlerinin harp karşısında ve müttefikleriyle münasebetlerinde durumlarını yakından takip ediyorduk. Rus ihtilal hükümetleri, süratle Almanlara karşı harbe devam kararını ilan ettiler. Gerçekte de kısa bir fasıladan sonra büyük Rus taarruzları inkişaf etmeye başlamıştı. Ancak bizim Kafkas cephesinde durgunluk değişmemişti. Rus hükümetlerinin kararsız oldukları gün geçtikçe meydana çıkıyordu. Herhalde harp, Rusya cephesinde yeni bir safhaya istidatlı görünmüyordu. Ancak, bu 1917 senesinde, bizim için İngiltere başlıca düşman olarak bütün şiddetiyle harekete geçmiş bulunuyordu. İngiltere'nin gös-

terdiği büyük tehlike, Türkiye'nin memleket dışındaki kuvvetlerini anavatana getirmeye zorlamıştı.

Vazife icaplarıyla **Atatürk** beni Diyarbakır'daki karargâhına çağırdı. Her gidip geldiğim gün benim için maddi, manevi dinlenme ve kuvvetlenme vesilesi olurdu.

Bu esnada beni Suriye cephesinde 20. Kolordu Kumandanlığına naklettiler. **Atatürk**'le beraber çalıştığımız müstesna zamandan ayrılmak mecburiyetinde kaldım. Suriye'de, Şeria cephesinde 20. Kolorduya hareket ettim. Kafkas cephesinde bir seneye yakın vazifem nihayet bulmuştu. Orada bulunan silah arkadaşlarım çok zahmetli vazifelerinde 1917 sonbaharına kadar devam ettikten sonra, Bolşevik İhtilali ile dünyada ve bizde Birinci Cihan Harbinin askeri vaziyeti başka bir şekil almıştı. Bizim Kafkasya ordumuz için ilerlemek vazifesi belirmiş ve diğer cephelerimizde harp olayları bize çok namüsait devam ederken Kafkas cephesinde Kars ve havalisi anavatana avdet etmiş ve harekât daha ilerilere doğru genişlemişti.

Kafkas cephesindeki müşkül zamanların hatıraları bende daima canlı olarak yaşamıştır. Uzun menzil hatlarına bağlı, mahrumiyet içinde bulunan bölgelerde askerimizin ve subaylarımızın gösterdikleri gayret, fedakârlık ve kahramanlık çok yüksek derecelerde idi. Vazife hissi ve güç şartlarda ordu inzibatı kuvvetliydi. Sarıkamış felaketi ile birden tamiri güç bir darbeye uğramış olan Kafkas orduları, dört sene harp müddetince, Rusya İmparatorluğunun ordularına karşı vatanı müdafaa etmişlerdir. Büyük Harbin Kafkas muharebelerinde Türk cephesi, ordu ve millet olarak pek dayanıklı bir kıymet göstermiştir.

Ben Kafkas muharebelerinde esaslı bir kanaat edinmiştim: Yeni harplerin modern ordularının, demiryolsuz menzil hatları ile idaresi mümkün değildir. Daha 1870'ten beri bu hakikat meydana çıkmış ve strateji nazariyatına, temel prensiplerden biri olarak geçmişti. Bu itibarla demiryolunun harpte tesirini anlamak için Kafkas seferini görmeye lüzum yoktu denilebilir. Bu doğru olmakla beraber, bir seferde demiryolu eksiğini vazifeli ve mesul olarak denemek, bende daima canlı kalan bir tesir bırakmıştır. Hususiyetle, karşımızdaki ordular yakın mesafelerde demiryoluna istinat ediyorlardı. Ruslar sefer esnasında ilerleyen ordularını demiryolu ile takip etmeye çalışmışlardır. Sarıkamış'ta nihayetlenen geniş hatlarını, seferde, dar hat olarak Erzurum'a getirmişler, Doğu Beyazıt'a ve Erzincan'a doğru kollar yapmaya teşebbüs etmişlerdir. Bizim Kafkas cephesini Ulukışla'dan veya Ankara'dan veyahut Resülayin istasyonundan ikmal etmeye çalışmamızın ne demek olduğunu acı acı görmüşüzdür. Ulukışla'dan Kafkas cephesine giden yollarda menzil için vazife gören asker ve teşkilatın miktarı, cephede muharebe edenlerle yakından mukayese edilecek derecede mühim bir kuvvet idi.

Gene bunun gibi, İstiklal Harbinde Kafkas cephesinden Akşehir'e getirdiğimiz topları kaç ay beklediğimi hiç silinmeyecek bir derinlikle hafızamda taşırım. İstiklal Harbinden sonra takip ettiğimiz şimendifer politikası, iktisadi ve içtimai sebepler yanında, askeri zaruretlere dayanmış ve seferlerin canlı hatıraları bizde hiç gevşemeyen bir etken olmuştur.

İkinci Cihan Harbi 1939'da, yani 1923 Lozan Muahedesinden on altı sene sonra patlamıştır. Bu müddet içinde geniş mikyasta harap olan Batı Anadolu ile Doğu Anadolu mümkün olduğu kadar imar edilmekle beraber, demiryolu şebekemiz hudutlara ve hudut yakınlarına ulaştırılabilmiştir. Kafkasya seferlerinden aldığımız derslerden istifade ettiğimizi söylemek mübalağalı bir iddia sayılmaz ümidindeyim. 1939'da Erzurum'a, Diyarbakır'a, Palu'ya varmış bulunuyordük.

Suriye Cephesi Büyük Ehemmiyet Kazanmıştı

1917 bahar aylarında 20. Kolorduya nakledilmiş ve **Atatürk**'ten ayrılmıştım[14]. Umumi olarak Gazze cephesi denilen bu hattın sol cenahında 20. Kolordu bulunuyordu. Bizim kolordunun solunda ve büyük bir mesafe ile Birüssebi ordugâhı vardı. Alman generali **von Kress Paşa** bu cepheye kumanda ediyordu. Yazı sert olan bu iklimde iki üç ay çalıştıktan sonra beni buradan İstanbul'a çağırdılar ve diğer bir kolorduda vazife verecekleri söylediler. Büyük Karargâhın, Halep'te bir ordu teşkili için her yerden kuvvetler toplamaya çalıştığını öğrendik. Bu orduyla Bağdat'ı kurtarmak üzere bir taarruz hareketi yapılması düşünülüyordu. Ben bu orduda, 3. Kolorduya memur olacaktım. Birkaç güne kadar bana hareket emri vereceklerdi.

Evlendikten bir buçuk sene sonra aile yanında bir hafta kadar dinlenme fırsatı bulmuştum. Hayatımda bu kadar tamir edici bir kısa istirahat fırsatını hatırlamıyorum. **Bayan İnönü** ile beraber hemen balayı seyehatine, Bursa'ya gitik. Bir asır dinlenme ve eğlenme imkânı bulmuş gibi gezdik. İstanbul'a döndüğümüz zaman, yeni bir sefer için kuvvet ve derman kazanmış olduğum kanaatindeydim. Mahsus bu ufak teferruatı büyüterek söylüyorum. Harp zamanları, belki büyük mücadele ve yorgunluk devirleri, vazifelilere iki üç gün ailesinin yanında dinlenme fırsatı vermenin, vazife enerjisi için kıymetli bir yardım olduğu unutulmamalıdır. Buna karşılık harp zamanları, ailelerin cephede vazife sahiplerinin yanlarına getirilmesinin doğru olmadığı zannındayım. Böyle misallerde, seferde, vazife üstünde bütün melekâtın toplanması ihtiyacının zarar gördüğünü müşahede etmişimdir.

Bir iki gün içinde Halep'te yeni kolordunun başına gittim. Bir müddet sonra **Atatürk**'ü de bu orduya kumandan tayin ettiler. Halep'te tekrar ordu ve kolordu içinde beraber bulunduk. Bütün Arabistan ordularına kumanda etmek üzere Almanya'dan **General von Falkenhayn** gelmişti. **Atatürk** harbin gidişatından ve memleketin halinden çok endişeliydi. Bir taraftan Halep'te ordu hazırlanırken, **Atatürk**, istikbal için ciddi endişelerini bir rapor halinde Sadrazama bildirmeye karar vermişti. Bu raporu bera-

[14] Ordusundan ayrılan Kolordu Kumandanı **İsmet Beye**, **Atatürk**'ün verdiği sicil için bkz. Ek 4.

ber bulunduğumuz vakitlerde hazırlamak üzere beni de vazifelendirmişti. Kaleme aldığım müsveddeyi, **Atatürk,** lüzumlu değişiklikler ve ilavelerle tamamladı[15]. Bu raporun ihtiva ettiği meseleler; mülki idarenin bozukluğu, ordularımızın hali ve Alman kumandanların hâkim duruma getirilmesi hususlarında toplanıyordu. **Atatürk,** büyük ehemmiyet vererek bütün hakikatleri, memleketin kaderini ellerinde bulunduranlara anlatmak istiyordu. Tarihimizde ilk defa bu kadar çok insanı askere almış, büyük ordular kurmuştuk. Memleket, müstahsil gücünden kopmuştu. Geride, kadınlar ve çocuklar kalıyordu. Halk, tahammül edilmez sıkıntılar içinde bunalırken, evlatlarının cephelerdeki bakımsızlığından, ihtikâr ve suiistimallerinden de haberdardı. Halk, harp tekâliflerinin baskısı altında ezilmişti. Orduları beslemek için kullanılan sert tedbirler, askeri ve mülki amirler tarafından ekseriyetle, insaf ölçülerinin dışına çıkarılmıştır. Mülki idarenin süratle düzeltilmesi, adaletin kurulması, asayişin sağlanması, suiistimallerin tahammül edilebilir bir dereceye indirilmesi, raporda ileri sürülen tedbirler arasında yer alıyordu. Yeni kayıplara uğrayarak çekilmek zorunda kalırsak, elimizde ve gerimizde kalacak mıntıkalara ve halka dayanacaktık. Bunları çürümüş halde bulmak ihtimali, zihinleri rahatsız eden bir endişe idi. **Atatürk,** bu endişeyi daha o zaman yürekten duymuştur.

General Falkenhayn'ın telkiniyle başlayan Bağdat'a taarruz hazırlığından vazgeçilmişti. Sonra, yine onun görüşüne uyularak, Sina cephesine taarruz imkânları ciddi olarak araştırılmaya başlandı. **Atatürk,** imkânsız gördüğü bu taarruz heveslerinin karşısına çıkmış ve raporunda her cihetten tenkidini yapmıştır. O, askeri stratejisinin müdafaa esasına dayanmasını tavsiye ediyor, netice olarak, bütün Suriye ve Arabistan cephesinde en yüksek kumanda mevkiinde bir Alman generalinin bulunmasını reddediyordu. Rapora hâkim olan hava budur.

Atatürk, bu raporu Sadrazama, **Enver Paşaya, Cemal Paşaya** gönderdi. Fakat, ne oldu? Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı **General Falkenhayn** ile Ordu Kumandanı **Atatürk** arasında zaten anlaşmazlık vardı. Başkumandanlık görüşünü değiştirmedi. **Atatürk,** ordu kumandanlığından istifa ederek ayrıldı. İstanbul'a gitti. Bağdat'ı kurtarmak için Halep'te hazırlanan ordu, Suriye'de kaldı. Gazze civarındaki İngiliz ordusunun faaliyeti, Arap isyanının vahamet kesbeden inkişafı üzerine Halep ve civarındaki kıtaatın parça parça Sina cephesine sevk olunmasına başlandı. Bundan sonra harp, bizim için Suriye cephesinde azami ehemmiyet kazanmıştı.

Harp Sahasında Bizden Büyük Fedakârlık İstenmiştir

Filistin ve Suriye muharebelerinin ıstırap dolu hikâyelerine geçmeden

[15] Raporun tam metni için bkz. Ek 5.

önce, bu seferin hangi hesaplara dayanarak başlatıldığını hatırlatmakta fayda görüyorum.

Birinci Cihan Harbinin daha seferberlik devrinde, Mısır'a karşı bir taarruz yapılması, **Enver Paşa** karargâhında Türkler ve Almanlar arasında tetkik ediliyordu. İngiliz İmparatorluğunun dominyonlarından toplayarak Avrupa'ya göndereceği orduların kolaylıkla geçecekleri yolun kapatılması, Alman denizcilerine pek cazibeli görünüyordu. **Liman Paşa,** bu görüşmelerde, Mısır seferine imkân görmediğini ve bu sebeple ona taraftar olmadığını söyler. Türkiye harbe girdikten sonra, Alman umumi karargâhı, üç aydan beri sefere hazırlanmış olan bir büyük ordunun ne suretle faydalı olacağını tayinde güçlük çekiyordu. Harp planları Avrupa'da umulan neticeleri vermemiş ve istikbal meçhullerle kaplanmış olduğu bir zamanda, Türkiye'den harp sahasında büyük vazifeler istenmiştir. İlk talepler, ordularımızı, Kafkas cephesinde Rusları ciddi tehlikeye maruz oldukları kanaatine vardıracak dış taarruzları yapmaya sevk etmiş olduğu gibi, Süveyş Kanalı'na karşı sefer şeklinde mühim bir strateji hedefine de tevcih etmiştir. Alman karargâhının arzuları tabii telakki olunur. Bu arzuların yerinde tatbiki şartlarının tetkik ve temini, tabiatıyla, Türk umumi karargâhının vazifesi sayılır.

Suriye'deki 4. Ordu Komutanlığı, Kanal'a karşı teşebbüsü nasıl ve ne ölçüde yapabileceğini uzun boylu tetkik ettikten sonra, hafif yüklü ve çevik bir kuvvetle Süveyş Kanalı'na taarruz etmeyi ve karşı tarafa geçerek yerleşmeyi tasarlıyor. Çölde şose ve çöl hududuna kadar demiryolu yoktur. Çölde kâfi su yoktur. Çölün tabii istikâmetlerinden, ağırlıksız, arabasız, fakat az da olsa bir miktar top geçirmeye çalışmak icap ediyordu. Ordu kumandanından son nefere kadar çadırsız ve yalnız peksimet, zeytin, hurma ve çay gıdası ve insan başına dört kilo su ile hareket ediliyor. Sefer kuvveti, on dört bin insan, biri on beşlik, yedi dağ ve sahra bataryasıdır. Bir ikinci kademe arkadan gelecekti.

Süveyş Kanalı'nı kapama veya taciz etme hedefleriyle başlayan harp hareketleri, derhal Mısır seferi gibi tılsımlı bir mahiyet almış ve uzun zaman insanları, bu tılsımın heyecanı ve gösterişi ile beslemiştir. Mısır'da İngilizlerle aramızda açılmış olan harp cephesi, üç büyük safhadan geçmiştir. Birinci safhada biz, Sina Çölü'nden geçerek Kanal'a taarruz etmeye çalıştık. Bu devre, harbin başından 1916 sonuna kadar devam eder. İkinci devrede, Filistin hududuna kadar ilerlemiş olan İngilizler taarruza başlarlar. Bu devre, 1917 sonbaharına kadar sürer ve Kudüs ile Güney Filistin'in İngilizlerin eline geçmesine müncer olur. Üçüncü devre, İngiliz taarruzunun bütün Arabistan'ı istilası şeklinde genişleyerek, Irak ve Suriye'nin kuzey hudutlarına kadar tarafımızdan kaybedilmesiyle neticelenir.

Harbe girdiğimiz zaman, yetişmiş büyük Türk ordusunun nasıl israf edileceğini bulmakta güçlük çeken zekâlar, harp sonunda, en çok zayiata

uğramış, en yorgun düşmüş memleket haline geldiğimizi şüphesiz elemle görmüşlerdir. Suriye cephesindeki Cihan Harbi devrelerini kısaca hikâye etmeye çalışacağım.

Ordu Kumandanı **Cemal Paşa,** seferin azim ve irade sembolü olarak küçük seferi kuvvetinin başına geçiyor ve İngiliz dünya imparatorluğunun şahdamarına kesin darbeyi tevcih etmek maksadıyla, ona elverişli ve kendisi açısından eksik şartlar içinde ileri atılıyor. Şehit olduktan sonra, muharebeyi neticeye ulaştırmak için, **Enver Paşa**nın gelmesini vasiyet edecek derecede her ihtimali önceden düşünmeye çalışıyor.

4. Ordunun sefer kuvveti 18 Ocak 1915'te çöl içinde harekete başlıyor. Mısır'daki İngiliz kuvvetleri yetmiş bin kişi, Kanal boyunca Türkleri ilk karşılayacak kuvvetler Türklerin insanca en az iki misli, yerli ve seyyar bataryalar ve harp gemilerinin topları hesapsızdır.

Eldeki vasıtalar ile bu hareket çok cesurane ve kahramanca bir teşebbüstür. Mısır'a karşı seferler tarihte daima sahil yolundan yapılmıştır. Sahil yolu, nispeten çölün suyu bol olan mıntıkasıdır ve çölden üç yüz kilometrelik bir derinliği geçecek seferi kuvvetin su ihtiyacı en büyük darlıktadır. Geçmiş fatihlerden hiçbiri, eski zamanın küçük orduları için bile, çöl içerisinden hareket imkânı görmemişlerdi. Sahil yolu düşmanın deniz hâkimiyeti altında bulunduğundan, biz tabiatıyla sahilden uzak bölgelerden ilerlemeye mecburduk.

Ordu, 1 - 2 Şubat 1915'te Kanal karşısındadır. İşte imkânsız olan rüya gerçek olmuştur. Düşman habersiz ve dalgın görünüyor. 2 Şubat günü keşifler ve hazırlıkiarla geçiyor. Saat 22.30'da kıtalar karanlıkta Kanal'a yürüyorlar. Fırtına çıkıyor. Kumların şekli değişiyor. Gündüz gösterilen yollar kayboluyor. Saatler geçiyor. Kıtalar geç vakit buluşuyorlar ve 3 Şubat saat 3.20'de ateş başlıyor. Türkler, Kanal kenarını tutuyorlar. Tombazlar suya indiriliyor. Bir tombaz, bir daha, bir daha, karşıya geçiyorlar. Öteki tombazlar deliniyor, parçalanıyor, batıyor. Karşıda «Allah, Allah» sesleri. İki sahil arasında kesif ateş. Saat 5'ten sonra geçiş yapılamıyor ve ortalık ağarmaya başlıyor. Artık muharebe meydanı aydınlanmış olarak, topçular arasında ateş başlıyor. Bir tek ağır bataryamız, iki harp gemisini birbiri ardından saf dışına atıyor. Muharebe tertibi ve hücum istikametleri belli olduğundan düşman hatları bol bol takviye ediliyor. Ordu Kumandanı, doğru ve haklı olarak, muharebeyi kesme kararını veriyor. İngilizlerin tarifince, sefer kuvveti değil felakete, mağlubiyete bile uğramayarak çekiliyor. Sefer kuvveti takip olunmaksızın, geldiği yerlere intizam içinde dönüyor.

Vaziyet anlaşılmıştır. İyi hazırlanarak ikinci taarruz muvaffakıyete götürülebilir.

Hicaz demiryolunun Mısır şubesini inşaya derhal başlamak; yollar yapmak; peksimetin kâfi olmadığı anlaşıldığından tam erzakı, ileri çöl menzil noktalarında toplamak; çölde su bulmak; hakiki Anadolu evlatla-

rından muntazam kıtalar kullanmak; asgari kuvvet olarak üçer tümenli iki kolordu, toplar, ağır toplar, uçaklar getirmek lazımdır. Derhal bu hazırlıklara başlanıyor. Uzunca bir sulh devrinin himmetine muhtaç olan bu tertipler için dünya ile irtibatı kesilmiş Türkiye'de, bu hazırlıklara esas itibariyle karar veriliyor ve işe başlanıyor. Hayretle takdire şayandır ki, bu imkânsız görülen şeylerin bir kısmı yapılabilmiştir. Le Temps gazetesi, Türklerin Sina Çölü'nde bir dev eser vücuda getirdiklerini yazar. Bu devrede ordunun vazifesi, Kanal'daki gidiş gelişi kesmek teşebbüslerine devam etmektir.

Filistin hududundan Kanal'a kadar yalnız geceleri yürümek üzere, on yedi günde gidilmişti. Çölün hususiyetine göre sefer kuvvetlerinin kademelendirilmesi, erzak ve cephanenin taşınması, askerin en az ölçülerle beslenmeye çalışılması, dikkatle incelenmeye değeri olan eserlerdir. Hususiyle bir ordunun içecek suyunu da beraber taşımak mecburiyeti gibi harikulade bir ihtiyaç, göze alınan fedakârlığı tecessüm ettirmeye kâfidir. Geçmek üzere Kanal'a atılan Türk askerlerinin, karşı sahilde şehit olmayı göze almaları, muharebede, bilerek hayat fedasını Türk askerinin ne kadar tabii telakki ettiğine şeref verici bir misal sayılacaktır. Düşman, Kanal'ı batı kıyısından müdafaa ediyordu. Düşmanın müdafaa tertiplerinin ne kadar kuvvetli olduğunu tahmin etmek güç değildir. Donanma ve kara ordusu dar bir cephede, taarruz eden kuvvetten sayıca da çok üstün olarak, mevzi almış bekliyordu. Seferin az kuvvetle de olsa çölü geçme teşebbüsü, gözü tutma ve nihayet hayatını feda edecek derecede askeri fedakârlık tarafı övülmeye ve iftihar edilmeye değer. Büyük karargâhlardan istenilen akıl ve hesap tarafı, her türlü tenkide müstahaktır. Askeri hareketlerde, hususiyle zamanımız seferlerinde, başarının en esaslı şartı ise muharebe edecek ordunun talim, terbiye ve kahramanlık vasıflarının akılla ve sağduyu ile idare edilmesidir.

Kanal'a bu ilerleyiş ve çekiliş hareketine Mısır seferinin bir taarruzi keşfi mahiyeti verilerek asıl taarruzun bundan sonra yapılacağı telkin edilmiştir. Gerçekte de 1915 Şubatından sonra çölde daimi hareketlerin yapılabilmesi için geniş tesislere başlanmıştır. Bu müddet esnasında vakit vakit büyük çapta Mısır seferi yapılması için hazırlıklara girişilmiştir. Bu devir, plan olarak hatırda dururken, İngilizler Çanakkale'ye taarruz etmişler ve her cephedeki hareketleri Kanal'a karşı teşebbüs ihtimallerinden müteessir görünmemiştir. Suriye ordusu, ilk uzun devirde taciz vazifesi takip ediyordu. Ufak seyyar kollar Kanal'a torpil atmış ve İngiliz süvarilerinin Kanal doğusunda ordugâhlarına, Katya'da olduğu gibi başarılı baskınlar yapmıştır.

Nihayet İngilizler, Kanal müdafaasındaki usullerini değiştirmeye mecbur edildiler. Kanal'ın doğusunda, uzak mesafede, müdafaa hatlarıyla, Kanal'a ateş düşmesini men edecek bir savunma tertibini kararlaştırdılar. Bir müddet sonra, umumi Avrupa vaziyeti kendilerine müsait oldukça, yani kuvvetleri kâfi derecede arttıkça, ilerlemeye ve harbi Filistin içine nakletmeye karar verdiler. Bunun için Filistin'e ilerleyecek ordunun ikmal işlerini hazırlamaya başladılar. Deniz hâkimiyeti sebebiyle sahil yolundan ilerlemek mümkündü. Sahil yolu aynı zamanda denizden çok kıymetli bir menzil sayılırdı. Bundan başka, Mısır'dan orduyu takip ederek, bir geniş demiryolunun döşenmesine başlandı. İhtiyaçların en başında gelen su derdi için gene Mısır'ın tatlı su nehrinden yani Nil'den, orduyu takiben su boruları yerleştirildi.

İleri hareket için İngiliz menzil hazırlıklarını hikâye etmek daha kolay ve basit bir meseledir. Harp maksadı dışında emek, masraf dağıtmaksızın bir sefer ordusunun ikmali ihtiyacı göz önünde bulunuyordu.

Bizim cephemizdeki Mısır seferi için menzil ve ikmal işleri, anlatılması daha muğlak, tabiatıyla daha güçtür. Nil suyunu nakletmeye karşılık, yeraltındaki suyu tahmin etmekte mütehassıs insanların meçhul keşiflerine ümit bağlanıyordu. Demiryolu dar hat olarak Almanya'dan bir türlü gelemeyen malzeme ile ilerletiliyordu. Suriye'de ve Medine'deki bütün demiryolları odun yakıyordu. Bütün bu emekler yanında içerdeki idare gittikçe daha az verimli olan bir sistemden sıkıntı çekiyordu. Askerlik bakımından en zararlı olan fark, karşılıklı askeri hedeflerin tayininde idi. Biz zahiren Mısır'ı zapt etmek hedefini güdüyorduk. Adım adım çölden çekilerek, Filistin hududunu müdafaaya mecbur olduğumuzu kabul etmiyorduk. Düşman, Kanal'da tesis ettiği müdafaa hattını üç yüz kilometre geride bırakmıştı. Büyük sevkü idarelerin hedefleri arasındaki farkı görüp, icabını kabul etmemenin vahim neticeleri, artık tamir edilmez safhalara girmek üzereydi.

1917 Martının son günlerinde İngilizler, Gazze güneyindeki Türk mevzilerine taarruz ettiler. Bu suretle Birinci Gazze Meydan Muharebesi başlamış oldu. Muharebe üç gün sürdü. İngiliz taarruzunun durdurulması ile ehemmiyetli bir muvaffakıyet kazanılmıştır. Bu muharebe, Filistin kenarında vukubulmuşken, kıtaatın mütemadi iaşe müşkülatına maruz kalmasından şikâyet edilmiştir.

1917 Nisanının ortasında Gazze hareket mıntıkasına İngilizler bir daha taarruz ettiler. Muharebe üç gün sürdü ve İngilizler eski mevzilerine kadar geri atıldılar. Çekilen düşman üzerine yürüyerek kati bir netice kazanılması için cephane noksanı mani olduğu söylenmiştir. İki taraf ehemmiyetli zayiat vermiştir. Filistin hududunda İngilizlerle cereyan eden bu

muharebeler, nispeten az kuvvetler arasında ve mahdut sahada cereyan etmiştir.

Gazze Muharebeleri, umumi olarak, **von Kress Paşanın** ordu kumandanlığında cereyan etmiştir. **Miralay Refet Bey (General Refet Bele),** Kanal hareketleri ve hususiyle Gazze Muharebelerinde kıymetli hizmetlerle temayüz etmiştir.

İngiliz ikmal işlerinin mükemmel işlemesi, artık düşmanın büyük kuvvetler toplamasının mümkün hale geldiğini gösteriyordu. Düşman, bu imkândan sistemli ve devamlı bir şekilde istifade etmiştir. Sonbahara kadar piyade ve hususiyle büyük süvari kütlesi hazırlamakta, düşman pek ziyade gayret sarf etmiştir.

Gene bu 1917 Mart ayında, Irak'ta Bağdat'ı kaybetmiş bulunuyorduk. Hicaz'da Arap isyanı ilan edilmiş ve Medine ile Suriye arasındaki demiryolu istasyonlarının, mütemadi taarruzlara karşı tutulması son derece güç bir hale gelmişti.

İmparatorluğun Arap vilayetlerine karşı düşman umumi taarruzu başlamıştı. Uzun devirlerden beri İtilaf Devletlerinin, Arap dünyasında kendilerine ayırdıkları bölgeleri fiilen işgal etmeye çalıştıkları anlaşılmak lazım geliyordu. Her geçen hadiseyi ve ufak çapta bir muharebeyi geçici mahiyette görmek çok tehlikeli bir yanlıştı.

Sina Cephesine Tayin Olunmuştum

Bugünlerde biz, Kafkas cephesinde bulunuyorduk. 4. Ordunun Kurmay Başkanı, sevgili arkadaşım rahmetli **Orgeneral Ali Fuat Erden'e** yazdığım tebrik mektuplarında, gelecek günlerin büyük seferler hazırladığına şüphem olmadığını yazmıştım. Rahmetli **Fuat Paşa,** bazı hatıralarında benim bu endişelerimi hikâye etmiştir.

Harbin başından beri Arap bölgelerinin istilası tehlikesi karşısında bulunduğumuz bir türlü aklımıza yerleşmemişti. Çanakkale ve Kafkas cephesinin ağır zayiatlı muharebelerinden sonra, topraklarımızı harp sonuna kadar korumaya çalışmanın, bizim imkânlarımızı son haddine kadar karşılayacak bir strateji ihtiyacı olduğunu başkumandanlığımız düşünmeye hiç istidatlı değildi. Neticesi meydana çıkmış seferler için sonradan birçok akıl söylemek sevmediğim bir usuldür. Bununla beraber, bizim sevkü idaremizin memleketin ihtiyaçlarını düşünmeyen hayallere ve gayretlere istinat etmesinin mahzurları üzerinde ısrar etmek istikbal için lazımdır. Düşünmeli ki, 1916 senesinde bizim memleket dışında, yani Avrupa harp sahalarında üç kolorduluk bir kuvvet, dost düşman hiçbir büyük ordunun küçük göremeyeceği bir varlıktı.

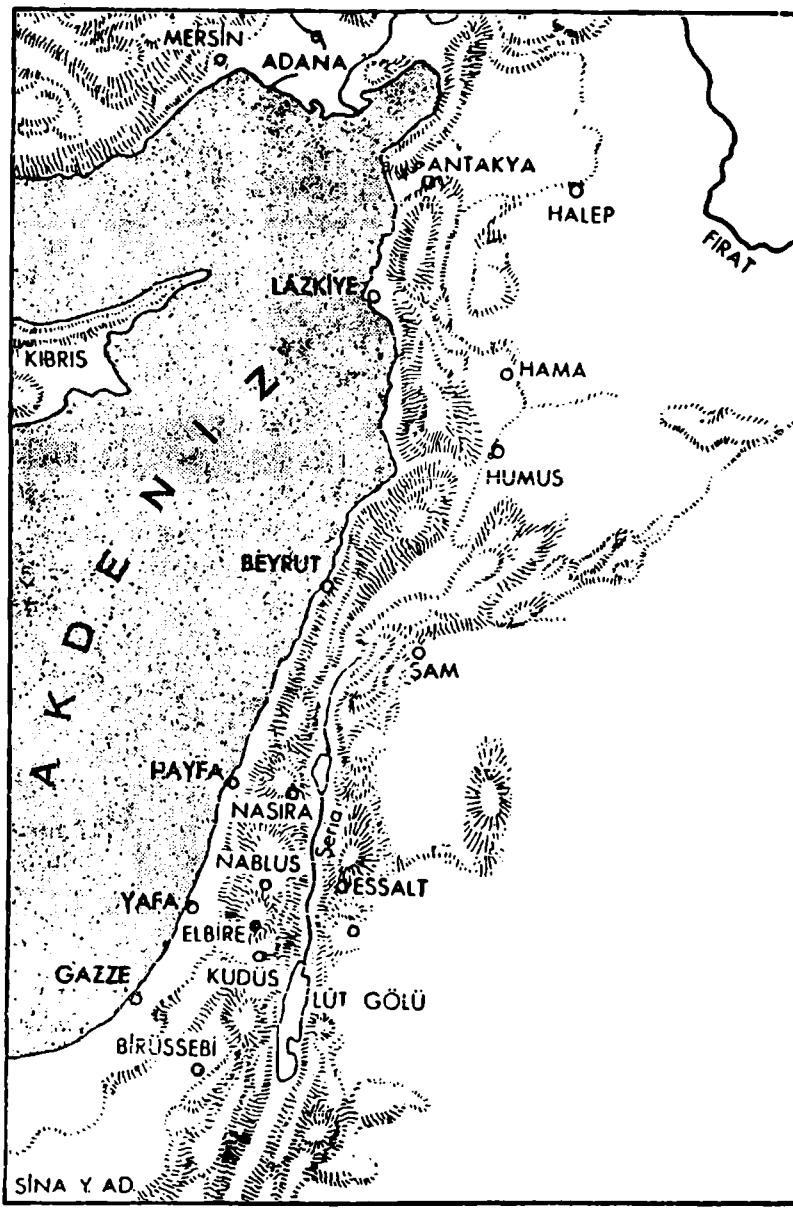
Halep civarında toplanan Yıldırım Kıtaları içinde kolordu kumandanı olarak hazırlıktayken, Sina cephesine 3. Kolordu Kumandanlığına tayin olunmuştum. Ordu kumandanımız **Mustafa Kemal Paşa** ayrılmıştı. Filistin cephesindeki haberler Bağdat'ı geri almak üzere teşkil olunan Yıldırım Kıtalarını Filistin'e çevirmişti. Biz, ilk olarak kumanda karargâhı ile cepheye gittik.

Cephede, Şeria denilen muharebe hattı, Gazze ile Birüssebi, büyük cepheden geniş mesafeyle ayrılmış, münferit bir durumdaydı. Ben, Birüssebi'de kumandayı aldım. Burada 3. Süvari Tümeni ve bir piyade tümeni, 3. Kolordu emrine girdi. 3. Süvari Tümeni galiba iki alaylı idi ve piyade tümeni, büyük miktarı ile Suriye efradından teşekkül ediyordu. Ordu kumandanı **Kress Paşa,** beni düşman hazırlığı üzerinde aydınlattı. Düşman, Gazze güneyindeki ordugâhta çok takviye kıtaatı almıştı. Büyük bir süvari kuvveti karşımızdaydı. Düşman taarruzu bekleniyordu. Bu taarruzun sahil mıntıkasından, çıkarmalarla karışık olarak yapılacağı tahmin ediliyordu. Birüssebi, son iki seneden beri menzil binaları ve su kuyuları ile teçhiz edilmişti. Düşmanın süvari kuvvetleriyle yapacağı nümayiş ve taarruzların Birüssebi'de karşılanması düşünülmüştü. Endişe verici bir nokta, Suriyeli kıtaların muharebe kabiliyetleri üzerinde tereddüt bulunmasıydı. Bir aralık bu tümenin kaldırılması bile düşünülmüş, ancak ihtiyacın şiddeti buna imkân vermemişti. Tereddüt, İngilizlerin Araplar arasında tahriklerinin ilerlemesinden doğmuştu. Umumi hatlarını bu suretle hatırladığım ilk temastan sonra, Birüssebi'de çalışmaya başladık.

1917 senesinin ekim ortalarında, Birüssebi'de çalışmaya başladığımızın ertesi gününden itibaren büyük İngiliz süvari kolları, ordugâhlarından hareket ederek, Birüssebi güneyinden doğuya geçtiler. Akşama doğru bu süvariler, tekrar uzun bir yürüyüşle ordugâhlarına döndüler. Her iki kanadı açık bulunan Birüssebi mevzilerinin çevirmeye maruz kalacağı görülüyordu. Mevziler oldukça hazırlanmıştı. Teçhizat ve beslenme şartları artık bütün cephelerde aynıydı, yani mahdut ve çok idareliydi.

Birüssebi karşısında düşman piyade kıtaatı toplanmaya başladı. Güçlükle yapılan uçak keşifleri malumat veriyordu ve bilgiler, mutat olduğu veçhile daima bir tarafından eksikti. İngiliz uçakları keşif yapabiliyorlardı. Düşman piyade kıtaatı bizim karşımızda çoğalıyordu ve süvari kıtaatı ise her gün Birüssebi doğusuna kadar cevelanlarını yapmakta devam ediyordu. Bizim süvarilerle onların süvarilerini takip etmeye başladık. Müsademeler oluyor ve iyi neticeler alınıyordu.

Ben cepheye gelmeden önce, bizim ordu karargâhı, bu keşif kolları baskınlarının birinde düşman zabitlerinin evrakını ele geçirmişti. Bu evrakta gelecek taarruzun icra planını gösteren işaretler bulmuşlardı. Ordu Kumandanı bizi yanıltmak için mahsus bu evrakın elimize düşürüldüğünü ihtimal olarak söylüyordu. Fakat ele geçen plan, ordunun tahmin ettiği

Gazze cephesi ve Suriye muharebeleri harekât sahası

en makul ihtimale uygun görünüyordu. Yani taarruz sahil mıntıkasından olacaktı.

Uçak keşifleri, ekimin son günlerinde Birüssebi karşısında bir piyade tümeninden fazla düşman kuvvetlerinden bahsettiler ve ayın 31'inci günü şafakla beraber düşman taarruz etti. Düşman süvari kıtası bütün kuvvetiyle Birüssebi doğusuna geçmiş hem kuzeye, hem doğruca Birüssebi üzerine teveccüh etmişti. Düşman süvari kuvveti, iki alayımıza mukabil iki tümenden ibaretti. Kuvvetler mukayesesinde en mühim nokta, birliklerin sayısından ziyade, mevcutlarının arasındaki büyük farkta görünüyordu. Birüssebi'ye doğru gelecek süvari taarruzuna karşı, kısa müddet zarfında makineli tüfeklerle gizli maniler kurulmuştu.

Muharebe 31 Ekim 1917'de bütün cephede birden büyük şiddetle başladı. Ordunun diğer cephelerinde ehemmiyetli muharebe cereyan etmiyordu. Tabii, büyük taarruz daha inkişaf etmemiş zannolunuyordu.

Birüssebi'yi muhafaza etmekle vazifeli olan 3. Kolordu, zayıf kuvvetlerden meydana gelmişti. Şu kadarını söyleyeyim ki, kolordu emrindeki süvari tümeninin bölüklerinin her birinde ancak seksen mızraklı vardı. Ayrıca, tümenin bir alayı kolordu sahasının dışında vazifelendirilmişti. Düşman taarruzundan önce bu süvari alayının kolordu emrine iadesini ısrarla istediğim halde, alayı geri almak mümkün olamamıştı. Taarruz başladığı zaman, kolordu cephesinin sol kanadından, yani doğudan iki tümeninin, batıdan bir tümenden fazla kuvvetin ilerlemekte olduğunu tespit ettim. Durumu orduya bildirerek, büyük kumandanlığın kararını sordum. Muharebelerde çok defa olduğu gibi, ordu kumandanlığı doğudan taarruz eden kuvvetin iki süvari tümeni değil, iki süvari tugayı olduğu kanaatine vararak, kolordunun verdiği bilgiyi mübalağalı saydı. Ordudan gelen emirde «Birüssebi savunulacaktır» deniliyordu. Kolordu bütün gücü ile ve bütün ihtiyatlarını cepheye sürerek savunmaya devam etti. Harpten sonra askeri vesikalar yayınlanmaya başlayınca, 3. Kolordunun tahminlerinin doğru olduğu meydana çıkmıştır. Düşman topçusunun mukayese edilmez üstünlüğü yanında, piyade ve süvari olarak 3. Kolorduya taarruz eden İngiliz kuvvetleri, bizim kuvvetlerimizin altı mislinden fazladır.

Düşman öğleye kadar mevzilere girdi ve daha sonra bir noktada cephenin yarıldığı görüldü. Kolorduya çekilme emri verildi. Çekilmeyi tanzim ederken, akşama doğru düşman süvarisinin bazı aksamının Birüssebi'ye girdiğini ve kolordu karargâhı binasının önüne kadar geldiğini gördük. Kasabanın içinde muharebe başladı. Bizim süvari kuvvetimiz onların tesirini tahdit etmeye tabiatıyla yetmiyordu. Bu şartlar altında Birüssebi'deki kıtaları geri çekmeye mecburiyet hasıl oldu. Ben, kolordu kumandanı olarak, bizzat yanımdaki birkaç subay ve yirmi otuz kişilik bir kuvvetle kasabanın içinde düşmanla muharebe ederek kuzeye doğru çekildim. Ertesi sabah büyük zayiata uğramış kıtalarımızı Şeria cephesinin sol cenahında

topladık. Kuzeye geçerek Kudüs yolunu kapama vazifesini aldım.

İngiliz taarruzu Birüssebi'de büyük bir kuvvetle başlamıştı. Taarruzdan evvelki günlerde düşman kuvvetinin üstünlüğü meydana çıkmıştı. Bizim taraftaki sabit fikirler ne olursa olsun, esas ders, düşman hareketini karşılayacak ihtiyat kuvvetlerin bulunmamasıydı. Halep'te toplanmış olan ordu, parça parça sevk olunuyordu ve yetişmek için çok geç kalmıştı. Bununla beraber, gene harp sahasına yakın bir zamanda varabilecek kuvvetler bulunuyordu. Biraz vakit geçtikten ve arazi kaybedildikten sonra, düşmanı durdurmak mümkün olabilecekti.

Büyük düşman taarruzuyla beraber, yeni kumanda taksimatı yapılmıştı. Şimdiye kadar bütün cepheye kumanda eden **Kress Paşa,** 8. Ordu adıyla kurulan orduya verilmiş, cephenin batı kısmına memur olmuş ve **Fevzi Paşa** emrindeki 7. Ordu doğu kısmını almıştı. **General von Falkenhayn** bütün Sina cephesini idare edecekti. Bundan sonra İngilizler sahil kısmına, yani Gazze mevzilerine taarruz ettiler. Doğuda ve batıda her iki istikâmetten ilerlerken her gün muharebeler oluyordu. İngilizlerin hücumları 8. Orduya karşı daha ziyade süratle ilerledi. Kasım ortasında İngilizler Yafa'yı almışken, 7. Ordu henüz Kudüs'te ve kuzeyinde bulunuyordu.

Biz, 3. Kolordu ile Kudüs'ün kuzeyinde, Elbire Ramallah mıntıkasında bulunuyorduk. Sol cenahımızda 20. Kolordu, Kudüs'ü müdafaa ediyordu. İngilizler Yafa'dan sonra, Kudüs'te 20. Kolorduya doğrudan doğruya taarruz ettikleri gibi Ramallah'ta 3. Kolorduya da aynı zamanda taarruz etmişlerdi. Cephe kumandanı mukaddes şehir içinde muharebeyi arzu etmediğinden, Kudüs aralık ayının ilk haftasında tahliye edildi. Kudüs'ün kaybolması tabiatıyla umumi bir teessür yaratmıştı. Bundan sonra Kudüs'ü geri almak için, hiç olmazsa yakından ona hâkim olabilmek için 7. Ordu tarafından taarruz yapılmış ve bu taarruzdan sonra, İngilizler tekrar mukabil taarruzla Kudüs kuzeyinde geniş mesafe kazanmaya, hiç olmazsa Nablus'u işgal etmeye çalışmışlardır. Bu esnada Halep civarından yeni kıtalar cepheye geliyordu. Kudüs dolaylarında Telelful, Elbire, Betunya cephelerinde kanlı muharebelerle Filistin adım adım müdafaa olunuyordu. 1918 Şubat nihayetinde Kudüs kuzeyinde vaziyetimiz düzelmiş ve cephe metanetle savunulur hale gelmişti. 3. Kolordu Kafkasya'dan gelen 1. Tümenle, 24. Tümenden mürekkep olarak Kudüs - Nablus yolunun iki tarafında yerleşmişti.

Falkenhayn İle Cemal Paşa Süratle Çatıştılar

Bu esnada, Yıldırım Orduları Grubunun kumandanı **General von Falkenhayn** değişmiş ve yerine **Mareşal Liman Paşa** tayin olunmuştu. Rahmetli arkadaşım **Ali Fuat** (Erden) **Paşanın** dediği gibi, mukaddes şehir (Ku-

düs) üç kişiyi de beraber düşürmüştü. Bunlar, 8. Ordu Kumandanı **General von Kress,** Başkumandanlık Vekâleti Kurmay Başkanı **General Bronsart** ve Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı **Falkenhayn**'dır. Bu suretle **General Falkenhayn**'ın kumandası dört ay kadar sürmüş, yeni tertiplerin alınması ve uzun zamandan beri hazırlanan İngiliz taarruzunu karşılamak için parça parça takviyelerle, güç şartlar dahilinde geçmiştir. Alman büyük karargâhının başında, müttefik ordularının halleri ve hareketleri için esaslı bilgi sahibi olması lazım gelen General, tahmin etmediği vaziyetler karşısında kalmış olduğu intibaını veriyordu. Garibi şurasıdır ki, senelerden beri Türkler ile beraber yaşamış ve muharebe etmiş olan Alman subaylarıyla da beraber bulunuyordu. Fakat maiyetindekiler, hiç olmazsa ehemmiyetli ve nüfuzlu mevkilerde bulunanların hepsi, kendisi gibi yeni gelmişlerdi. Bağdat'ı kurtarmak için Halep civarında hazırlanan ordunun Sina cephesine yetişmesinin ne demek olduğu hiç kavranmamıştır.

Güçlük arttıkça **von Falkenhayn** karargâhı, sivil ve asker bütün muhitine hiddetli ve itimatsız bir tesir yapıyordu. Tabii 4. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı **Cemal Paşa** ile süratle çatıştılar. Zaten muharebelerin umumi seyrinde namüsait safhalara ve aşırı güçlüklere rastladıkça müttefikler arasında geçimsizlik artması tabiatın kanunu icabındandır. Bizim cephede de 1918 hususiyetlerinden biri bu olmuştur. Muharebe cephesinde çekişmeler asgari hadde bulunuyordu. İhtilaflar gerilerde ve büyük karargâhlar arasında kendisini hissettiriyordu.

Liman Paşa, martın ilk haftasında cepheye geldi. Tertiplerimizi ve askerlerimizi gördü. Her yerde olduğu gibi bizim cephede de birliklerin mevcutları çok azalmıştı. Bir tümen, harbin başındaki bir piyade alayının yarı kuvvetinde bulunursa bahtiyar sayılıyordu. Bu piyade nispetine mukabil makineli tüfek ve topçu miktarında azalma, harp başına nispetle daha ziyade artmıştı. Martın haftasında İngilizler, bizim cephemize umumi bir taarruza geçtiler. Üç gün süren meydan muharebesi kanlı ve zayiatlı olmuş, neticede İngiliz hücumu kırılıp tardolunmuştu. Muharebede ele geçen vesikalardan anlaşılmıştı ki, İngilizler Nablus'u işgal etmek hedefiyle harekete başlamışlardı. 1., 2. Gazze Muharebelerinden sonra, Kudüs taarruzu için topladıkları kuvvetlerle nihayet takatlarının hududuna varmışlardı. Bu haliyle Suriye'nin müdafaası, zayiatın azıyla tespit edilmiş görünüyordu. Mesele, bundan sonra yeni boğuşma için kimin daha iyi hazırlanabileceği hesabına kalıyordu.

1918 ilkbahar aylarında, Avrupa Batı cephesinde, büyük Alman taarruzları vukubulmuştur. Başlıca zehirli gazlara dayandığını hatırladığım taarruzlar, nihayet durdurulmuştu. Bundan sonra harbin sıklet merkezi aşikâr bir surette Avrupa Batı cephesinde İtilaf Devletlerine dönmüştü.

Düşmanın Filistin - Suriye cephemize karşı kati taarruzunu yapmasına kadar, 1918 Martından itibaren altı aylık bir hazırlık ve bekleme devri geç-

miştir. Bizim tarafımızda Kudüs'e karşı düşman taarruzu devri **General von Falkenhayn** ile bitmiş, son hazırlık **Liman Paşa**yla başlamıştır. **General von Falkenhayn** zamanında türlü mantıksız ve talihsiz sebeplerle Türk - Alman beraber çalışması güçlük içinde kalmıştı. Tecrübeli eski Alman subaylarının kanaatine göre **Liman**'ın gelmesi, cephede yeni bir şevk ve gayret husule getirmişti. **Liman Paşa** da esasen, vakit vakit Almanların da şikâyet ettikleri sert ve geçimsiz bir generaldi. Ancak Çanakkale seferi gibi büyük bir harp safhasını muvaffakıyetle geçirmiş, her manasıyla çalışkan ve ordularıyla meşgul olan bir amir olarak daha tesirli bir mevkideydi.

Liman Paşa, mutadı veçhile ilk günden bütün maiyet kumandanları ve kıtalarıyla temasa geçmiştir ve **General von Falkenhayn**'ın esaslı tertiplerini değiştirmekle işe başlamıştır. **Enver Paşa**yla, son senelerde devamlı münakaşa halindeyken, Filistin'de kumandayı deruhte ettiği zaman, aralarında ciddi bir uzlaşma yapılmıştır. **Enver Paşa, Liman Paşa**ya her suretle yardım edeceğini söyleyerek, onu cepheye göndermiş olduğunu, **Liman Paşa** hikâye eder.

Filistin cephesini kuzeyden güneye akan Şeria nehri iki esaslı kısma ayırmıştır. Son günlerde eski tertipte, Şeria nehrinin batısında bir orduyla, doğusunda da diğer bir orduyla, savunma düşünülmüştü. **Liman Paşa** daha yoldayken, Şeria nehrinin batısında her iki ordunun kalmasını münasip görmüş ve zaman ile nehrin doğusunda yeni bir ordu teşkil etmiştir. 1918 Mart başında gelmiş olan **Liman Paşa** zamanında, İngilizler bizim cephemize, yani başlıca 3. Kolorduya karşı, iki safhada kati taarruzlar yapmışlar ve muvaffak olamamışlardı. Cepheye gelişi bir muzafferiyetle başlayan **Liman Paşa,** şevkini artırarak, umumi vaziyeti düzeltmek için çare aramaya koyulmuştu.

Suriye müdafaasında ehemmiyetli meselelerden biri, Medine'yle Suriye arasındaki irtibatın muhafazasına çalışmak ve günden güne muntazam şekil almaya başlayan Arap tecavüzlerine karşı koymaktı. Askeri ve coğrafi bakımdan bu gayret lüzumsuz ve faydasızdı. Fakat, siyasi olarak hükümet, Hicaz'ın tahliyesini büyük bir mesele zannediyordu. Ta 1916'dan beri Türk kumandanları içinde ve Türklerle Almanlar arasında bu mesele konuşulur ve kimse bir karara varamazdı. Hicaz'ın zamanında boşaltılmaması, Medine'nin kurtulmasına fayda vermemiş, fakat Suriye'nin de beraber kaybedilmesine bir yardımcı unsur olmuştur.

Suriye halkının ve Arap şeyhlerinin idaresi de Türk ve Alman müttefikleri arasında vakit vakit ciddi ihtilaflara sebep olmuştur. Harpte müttefik kumanda heyetleri dost memleketlerde çalışmaya başladıkları zaman, ister istemez, iç idarenin selahiyetli makamları ve türlü unsurlarıyla temasa gelirler. Bu devrelerde, kumandanların halk ile münasebetleri kolaylıkla, anlaşmazlıklara sebep olmaktadır. Büyük karargâhlar arasında karşılıklı bir güven ve bunun temeli olan dikkat hüküm sürerse, ihtilaflar hallo-

lunabilir. Suriye'de birçok çatışmalar ve çekişmeler olmuşsa da nihayet bunların içinde tamir kabul etmez bir hadise vukubulmamıştır.

Vaziyette hususi bir nezaket vardı. Suriye'nin her tarafı bir asırdan beri, İngiliz ve Fransızlarla temastaydı. Şimdi muharebe esnasında düşman tahrikleri azami derecedeyken, bir de Alman müttefikleri resmi vazifelerle Arap âlemi içine karışmışlardı. Tecrübeleriyle şeyhler ve politikacı unsurlar, yabancı devletler mensuplarıyla temas etmenin yolunu biliyorlardı. Harp zamanı, siyasi ve iktisadi şartlar güç ve ağır olduğu için, halkın zaten kumandanlar yanında her gün söyleyecek şikâyetleri vardı. Bu karışık şartlar içinde, iç idarenin birtakım güçlükler ve vehimler arasında yaşamasını tabii görmek icap eder. Bizim derdimiz, harbin namüsait cereyanı ile artan, halk ve hükümet arasındaki uzak ve soğuk münasebetlerdir. Bu münasebetler gittikçe güçleşmiştir. 1918 senesinde Suriye Arap reisleri üzerinde, bizim aleyhimize bir milli kurtuluş harbi telkinlerinin tesiri, iyice görünmeye başlamıştı. Suriye müdafaasında bu unsur, harbin son altı ayında, bizim için yıpratıcı olmuştur. Diğer Arap memleketlerinde ve hususiyle Mısır'da durum böyle değildi.

Tarihimizde Görülmemiş Sayıda Asker Firarisi

Harbin bu son senesi, cephelerde muharebe eden ordularımızın zaviyatını ikmal etmek çok güç bir hale gelmişti. Askerlik çağında bulunanların toplanıp, talim ve terbiye edilerek muharebe meydanlarına sevki büyük bir gaile idi. Tarihimizde görülmemiş sayıda asker firarisi oluyordu. Memleket içinde bütün idare makamları ve cephelerde ordu karargâhları, bu firari hadiseleri ile mücadele ediyorlardı. Derdin esasına çare bulmak gerçekten güçtü. Vatan müdafaası için canını severek vermeye alışmış Türk askeri neden ailesi içinde kendisine utanç verecek bir harekete kapılıyordu? Harp lüzumundan fazla uzamış, memleket içinde mahrumiyetler artmış ve mahrumiyet zamanları mübalağa ile dillerde dolaşan suiistimal hikâyeleri manevi mukavemetleri yıpratmıştı. En fenası, cephede muharebe edenlerin bakımlarından ailelerin şikâyetleri ciddi idi.

Bizim orduda inhitat zamanlarından kalma bir yanlış fikir, hastalık gibi, idaremize yerleşmiştir. Kanaatkârlığı ile şöhretli olan Türk askerinin, harp ihtiyacı olarak, peksimetiyle çarığı yeter zannolunurdu. Bizim, orduya ilk girdiğimiz günlerden beri askerin kanaatkârlığını ifade için mübalağa ile söylenen bu sözlerin, hakikatle ve Türk askerinin tabiatıyla hiçbir ilgisi yoktur. Türk askerinin tabiatı, bilhassa şu noktada, çok açık bir surette bellidir: Asker iyi bakılmak ve iyi beslenmek ister. Harbin çetin isteklerine ancak tam gıdasını alan, iyi giyinmiş olan bir asker dayanabilir. Bu hususta Türk askerinin hususiyeti şudur ki, iyi bakılan asker bir diğer

milletinki gibi kendisine karşı bir vazife yapıldığını takdir etmenin üstünde, ayrıca yüreğinde sadakat, fedakârlık, minnet duyguları da taşır. O zaman Türk askerinin tarihte sabit olan yüksek cevherleri, harbin ümitsiz anlarında kendi tesirlerini gösterirler. Yoksa mahrumiyet ve suiistimal havası içinde, gıdasına ve giyimine bakılmayarak, düşman karşısında ordu teşkili imkânsızdır.

Cihan Harbinin son senesinde muharebe cephelerinin bakım sıkıntısı o zaman için felaketlerin sebebi olduğu gibi, bu sebebin fena tesirli hatırası İstiklal Harbinin ilk zamanlarında da bize çok zarar vermiştir. 1918 senesinde 300 bin kadar asker firarisi olduğundan bahsedilmiştir. Son altı ay zarfında, üç orduya, on beş tümeni ikmal etmek için belki on bin kişi gelmemiştir.

1918 Martının son haftasında İngilizler Şeria nehrinin doğusuna ansızın geçerek yeni bir cephe açmışlardır. Kuvvetli süvari ile ileri atılmışlar, piyade kıtaatı ile taarruzu beslemişlerdir. Bir miktar zayıf kısımlar güneye ayrıldıktan sonra, başlıca kuvvetleriyle Amman hedefine teveccüh etmişlerdir. Bir kısım kuvvetle Şeria boyunca kuzeye teveccüh ederek, asıl taarruzun yanını himaye etmek istiyorlardı. Amman'da zayıf bir Türk kuvvetiyle, Alman tayyareleri ve menzilde vazife gören bazı Alman teşkilatı bulunuyordu. Ordular grubundan geride, yollarda bulunan bütün kıtaların ve ikmal efradının Amman'a yetişmesi için emir verildi. Amman'la Medine arasında bulunan müfrezeler de şimendiferlerle Amman'a celbedildi. Demiryolu Amman'ın kuzeyinde düşman keşif kollarının ve Arapların tahribatına uğrayarak nakliyat yapıyordu. İngiliz öncüleri, üç günde varabildikleri Amman'ın batısında ilk mukavemete uğradılar. Ansızın yapılan taarruz, fena yolların şiddetli yağmurlarla bozulmasından pek yavaş ilerlemişti. Uzun İngiliz menzil hattına, iki taraftan taarruz edildi. Muharebe mart nihayetine kadar sürdü ve baskın hareketi muvaffak olmayarak ricate mecbur oldular. Düşman, geldiği gibi Şeria nehrine kurduğu köprülerden geçerek batı sahiline döndü. Şüphesiz ki, Birinci Şeria Muharebesi denilen bu harekette, İngilizler bir muvaffakıyetsizliğe uğramışlardır. Bu vesileyle, Şeria doğusundaki bölgenin de, İngiliz ordusu büyük kısmının hareket ve ilerleme sahası olduğunu göstermişlerdir. Bu hal, Yıldırım Karargâhını, bizim halimize göre yeni büyük tedbirlere zorlamıştır. Şeria'nın doğusunda bir ordu karargâhı teşkil edilmiş, köprü başında bir kolordu toplamaya başlanmıştır. Bu arada İngilizler 8. Ordu cephesinde de bir münferit taarruz yapmışlardır. İngilizler, bu muharebelerde uzunca hedefler takip ettikleri ve muvaffak olamadıkları tesirini veriyorlar ve karargâhların eline böyle vesikalar geçiriyorlardı. Her iki taraf bu tarzda istihbarat hilelerinden faydalar bekliyordu.

1917 sonbaharında başlayan Kudüs taarruzu devresinde, İngilizler böyle bir aldatma teşebbüsünde ehemmiyetli muvaffakıyet kazanmışlar-

dı. Kendi hareketlerinin nasıl cereyan edeceğini gösteren vesikaları bizim ordu kumandanının eline geçirmişlerdi ve bizim tarafın sevkü idaresi bu suretle telkin edilen ihtimalin tesirinden kurtulamamıştı. 1918 Martından, Eylülüne kadar olan muharebelerde iki taraf sevkü idaresinin, teşebbüslerinde karşı tarafı yanıltmak arzusu kolaylıkla fark edilebilir.

Mayıs ayı başında Şeria nehrinin doğusunda ikinci bir İngiliz taarruzu vukubulmuştur. Bu teşebbüs birincisi gibi daha uzak bir hedefi değil, Es Salt mevkii olarak, yarı yoldaki yüksek bir mevzii hedef tutuyordu. Bu teşebbüsü hazırlamakta ve baskının icrasında gizli kalmayı, İngilizlerin maharetle tatbik ettikleri söylenmiştir.

Baskına uğrayan Salt mevkii, ilk günü düşman eline geçmiştir. Bundan sonra muharebe, Salt doğusunda acele toplanmaya çalışan 4. Orduya mensup kıtaat ve 8. Kolordu ile karşıdaki düşman arasında üç dört gün devam etmiş ve nihayet düşman Salt mevkiinden tardolunmuştur.

İkinci Şeria Muharebesi muvaffakıyetle neticelenmiş, bununla Şeria nehrinin doğusundaki muharebe sahasının ehemmiyeti, bizim cephemizin sevkü idare zihniyetine iyice yerleştirilmiştir. Şeria Muharebeleriyle beliren tehlikeleri önlemek gayreti ve Hicaz hattı üzerinde Arapların mütemadi baskınları, Şeria doğusunda ehemmiyetli kuvvet bulundurmaya bizi mecbur etmiştir. Karşılıklı kuvvetler arasındaki nispet esasından bozulursa, düşman her istediği bölgede harekete muktedir olduğunu ispat eder ve karşı tarafı, ister istemez kuvvetlerini dağıtmaya mecbur bırakır. Burada hatırlatmaya lüzum gördüğüm nokta şudur : Şeria doğusunda yerleştirilmiş olan bizim kıtalar, düşmanın son büyük taarruzu esnasında neticeye seyirci kalmışlardır.

Bu cephede vaziyetin düzelmesi ve kuvvet tasarrufu için Yıldırım Grubu, 4. Orduyla ve 7. Ordunun sol cenahı ile bir taarruz tertip etmiştir. Alman kıtaatı da bu taarruza memur edilmişti. Şeria batısından yapılan taarruz hareketi muvaffak olmadı. Alman ve Türk kıtaatı arasında iyi işbirliği yapılmadığı şikâyetleri uzun müddet söylendi. Zaten temmuz mevsiminde öğle vaktine kalan Şeria Vadisi Muharebeleri, elli derece santigratta tahammül edilmez bir yorgunluk veriyordu. Cephelerin vaziyetini ıslah etmek için yapılan bu teşebbüsten sonra Şeria vadisinde ve Şeria doğusundaki askeri durumla endişe içinde meşgul olmak, **Liman Paşa** karargâhı için zaruri olmuştur. **Liman Paşa**nın hatıra yazısından anlaşılıyor ki, bu son bir iki ay içinde, onun sevkü idaresi büyük karargâhla ve hatta Alman Büyük Karargâhı ile münakaşa ve mücadele içinde geçmiştir. Her taraftan yardım ve kuvvet istiyordu. İç idareden fena halde şikâyet ediyordu. Her münakaşasının başında istifasını veriyor ve güç halle istifası geri aldırılıyor. Aslında ümidi zayıflamış bir kumandanın sinirli hali fark edilmektedir. Bir aralık Suriye vilayetlerinin sivil idaresi de **Liman Paşa**ya ek vazife olarak teklif edilmiştir. Bu hal bizim hükümet mahfilinde bir çare-

sizlik hissinin işareti sayılabilir. **Liman Paşa** iç idareye ve halkın gördüğü muameleyi, mübalağalı ölçülerle hikâye ettikten sonra, başkumandanlık tarafından yapılan teklifi kati olarak reddettiğini söyler.

Bu devirde, bizim Büyük Karargâhla, Suriye müdafaası arasında başlıca bir münakaşa ve ihtilaf konusu da Azerbaycan'da teşkil ettiğimiz ordu yüzünden çıkmıştır. Memleket müdafaasında büyük ihtiyaçlar açık dururken, Azerbaycan ordusuna memleketin insan, malzeme ve her türlü kaynaklarının tahsis edilmesinden Almanlar şikâyet ediyorlardı. Azerbaycan'da karşılaşan Alman ve Türk makamları arasında, siyasi ve askeri ciddi ihtilaflar da çıkmıştı. Suriye'de düşman taarruzu bu dağınık şartlar içinde beklenmiştir.

Ağustos ayında **Mustafa Kemal Paşa,** hastalıkla ayrılan **Fevzi Paşa**nın yerine 7. Ordu Kumandanlığını deruhte etmiştir. Tekrar cephede buluşmak bizim için bahtiyarlık oldu. **Atatürk,** yakında Alman batı cephesinde yapmış olduğu bir seyahatten avdet etmişti. Cepheyi süratle teftiş ederek lüzumlu gördüğü emirleri verdiği gibi, Avrupa harpleri ve iç dış umumi durum hakkında da bizi aydınlatmıştır. Orduların kuvvetleri, ihtiyaç ve ikmal durumları **Atatürk**'ün dikkatini çekmişti. Fakat orduların ikmali ve onlara yeni bir vaziyet vermek, hiçbir ordu kumandanının iktidarı dahilinde bulunmuyordu.

Suriye'den çekilmeye, İmparatorluk, 1918 Eylül ortasında vukubulan İngiliz taarruzu neticesinde mecbur olmuştur. Filistin'in kuzeyinden Halep'e kadar hemen her gün muharebelerle geçen uzun bir çekilme hareketini anlatmak güçtür. Esasen askeri mahiyette olmayan bu hatıralarımda, bir büyük askeri hadisenin teknik safhalarını söylemeksizin tarihi nasıl canlandıracağımı tayin edemiyorum. Herhalde altı aydan beri Suriye'de Osmanlı talihine karşı büyük taarruz, insan mevcudu ve silah kuvvetiyle büyük üstünlük içinde hazırlanıyordu. İçinde yaşadığımız halk dört seneden beri zehirlenmiş, dört yüz seneden beri beraber yaşadığı Türk milletine zorla düşman haline getirilmişti. Büyük tehlikeden haberdar görünmeyen bir merkezi idare, alınabilecek tedbirleri ihmal etmiş ve ordular hakikaten zayıf bırakılmıştı. Bundan başka, 1918 Eylülünde, büyük düşman taarruzunu kabul eden Osmanlı ordularının stratejik tertipleri uygun sayılamazdı. Denilebilir ki, çaresizlik ile, siyasi ve askeri kararlarda teknik zaaf ve medeni cesaretsizlik, yüksek sevkü idareye hâkim olmuştur. Her ümit, Türk askerinin ve Türk kıtalarının bu son dört seneden beri tekrar efsane haline gelen dayanıklılığına bağlanmış bulunuyordu. İmkânsızlıklar içinde Türk cephesinin bütün üstünlüklere dayanması, bütün hataları tamir etmesi bekleniyordu. Hadiseler haksız ümitlere mükâfatlar sunmadı. Tabiat kaideleri insan meziyetlerine büyük ölçüde verdikleri değerlerin yanında, kendi zaruri neticelerini göstermekten geri durmadılar. Türk ordusunun Suriye'den muharebe ile çekilişi, imkânsızlıklar içinde çırpınan bir heye-

tin, insan meziyetleriyle önleyemeyeceği bir hadise olarak vukua gelmiştir. Arabistan'dan çekilişimizin siyasi neticeleri ve elemleri üzerinde birkaç söz söyleyeceğim. Daha evvel muharebeler üzerine pek kısa bir tablo göstereceğim.

Yıldırım Karargâhı Esir Olmaktan Güç Kurtuldu

19 Eylül 1918'de başlayan taarruz, Eylül nihayetinde Şam'ın düşman eline geçmesiyle büyük harekât kısmını bitirmişti. Şam'dan Halep'e kadar vukubulan ricat esnasında düşman büyük takip hareketleri yapamamıştı. Ancak ekim sonuna doğru, Halep civarında ciddi muharebeler olacak hazırlıklar görülebilmiştir. Bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu Mondros Mütarekesini imzalamış olduğundan, harp ve siyaset mücadelesi yeni bir istikâmet ve yeni bir tabiat üzerinde cereyan etmeye başlamıştır.

19 Eylül İngiliz taarruzu karşısında biz üç ordu halinde bulunuyorduk. İlk günü öğleye kadar, Akdeniz sahiline dayanmış olan 8. Ordu saf harici kalmıştır. Cephenin ortasında bulunan 7. Ordu, dört gün, hem kendi cephesindeki taarruzları tardetmeye, hem kendi sağ kanadındaki yaranın mütemadiyen genişlemesine çare bulmaya mecbur olmuştur. Şeria nehri doğusunda bulunan 4. Ordu ise, meydan muharebesi kesin neticeye varıncaya kadar büyük muharebeden hissesini almaya imkân bulamayarak seyirci kalmış ve uzun ricatlarla Bedevilerin taarruzları arasında yıpranmıştır. Bütün ordulara kumanda eden Yıldırım Karargâhı, Eylülün 19'uncu ve 20'nci günleri muharebenin idaresi üzerinde tesirini ve kavrayışını hemen tamamen kaybetmiş bir durumda bulunuyordu.

20 Eylül, sabahleyin Yıldırım Karargâhı olan Nâsıra kasabası düşman süvarisinin baskınına uğramıştı. Düşman ilk günü bütün sevkü idare karargâhını esir etmek gibi müstesna bir teşebbüse girişmişti. Yıldırım Karargâhı metanetle ve tedbirle kendisini kurtardı. Ancak bu hal, ilk günden itibaren, düşmanın yerli halk yardımı ile ne kadar hazırlıklı olduğunun bir misalini gösterir.

Bu meydan muharebesinin cereyanı içinde, benim kumanda ettiğim 3. Kolordu, Şeria nehrinin batısında, Kudüs - Nablus yolunun iki tarafında, düşmanı karşılamıştır. 1. ve 11. Tümenler, Kolorduya bağlı idiler. Sağımızda Alman Asya Kolu denilen bir muhtelit piyade alayı, 3. Ordunun sol kanadında bulunuyordu. Bizim solumuzda, 20. Kolordunun iki tümeni ile beraber, biz 7. Ordu Kumandanı **Mustafa Kemal Paşa**nın emrindeydik. 7. Ordunun cephesinde düşman birden büyük mesafeyle ilerleyememiş, hatta taarruzları tekrar tekrar kanlı bir surette tardolunmuştur. Düşman sağımızdaki 3. Ordu üzerinde ilk kati neticeyi tasavvur ettiği ve hazırladığı gibi baskın suretinde temin ettikten sonra, 7. Orduyu tabiatıyla mevziden

mevziye çekilmeye mecbur etmiştir. 20 Eylülden itibaren kısa mesafelerle mevziden mevziye geçiyorduk. 3. Kolordu mevzi değiştirdikçe, sağ yanından açılan gediğin kapanmasını, hiç olmazsa tarassudunu da düşünmeye mecbur oluyordu. Bizim kolordunun muharebeleri, Nablus etrafına kadar ilk safhasını sarsıntısız geçirdi. Nablus'tan geçerken ben halkta durgunluk gördüm, fakat düşmanlık hissetmedim. Ama etrafta ve köylerde şeyhlerin ve halkın aşikâr sevinç gösterdiklerini ve süslü elbiseleri ile misafir beklediklerini haber alıyordum. Nablus'tan kuzeye giden büyük cadde bizim kolordu bölgesindeydi. 8. Ordunun tekerlekli bütün vasıtaları ve ağırlıkları bizim caddeyi yukardan doldurmuş ve tıkamıştı. Düşman ilerledikçe muharebenin bütün intizamsız kitleleri bizim yolumuz üzerinde yığılıyordu. Biz düşmanla cephede meşgul iken, ricat hattımız üzerinde ve kuzeyinde biriken engellerle uğraşmaya, kolordu olarak hem vasıtamız hem selahiyetimiz yoktu.

Nablus'tan sonra 7. Ordunun kuzeye doğru yolları düşman elinde idi. Şeria nehrini doğuya geçerek kuzeye yürümek emrini aldık. Bu safhada düşman kıtaları bizim kuzey ile irtibatımızı kesmiş bulunuyordu. Şeria'ya doğru yürüyüşe başladığımız zaman, tekerlekli bütün vasıtalarımızı tahrip etmek emrini almıştık. Şeria nehrinden 3. Kolordunun doğuya geçmesi bu harpte zihnimde yerleşmiş zahmetli ve zamanında, arkadaşlarım ve amirlerim tarafından takdir olunmuş hatıralardan biridir.

24 Eylülde de, Şeria kenarında Eşşak denilen mevkie kolorduyu getirmiştim. Önümüzde geçitlerini bilmediğimiz süratli akan bir nehir duruyordu. Biz bu nehrin doğusuna geçecektik. Geçidimizi kendimiz koruyacaktık. Vadi, geniş ordugâhlar halinde, bütün Kolordunun bulunduğu ordugâhtan çıplak gözle bu ağırlık yığınlarının düşman tarafından parça parça toplandığı görülüyordu. Düşman süratle güneye ilerleyerek, bizim muhtemel geçitlerimize mani olacak mevzileri işgal ediyordu. Bu esnada kolordu seyyar vasıtaları tahrip edilmiş, günlerden beri her türlü ikmal tedbirlerinden mahrum olarak, son demirbaş erzakını ve elde bulunan piyade dağ silahları için sayılı cephanesini taşıyordu. Bu mahrumiyetlerin hepsinden mühim olan endişe, felaketler ve yıpranma manzaraları içinde emir altında bulunan insanoğlunun ümidini koruyabilmek meselesiydi.

Eşşak'ta, akşam üzeri, tecrübeli bir asker olan Tümen Komutanı **Guhr Bey** bütün alay komutanlarıyla yanıma gelmişti. **Guhr Bey** alay komutanlarına atfederek, onların vaziyetten çok endişeli olduklarını söyledi. Kendi düşüncesini sorduğum zaman bana metanetle cevaplar verdi. Kumandanlarımla kısa bir hasbihal sonunda onları yarınki güç hareket üzerinde aydınlatmaya çalıştım. Amirlerin dar zamanlarda, bedenen kendilerinden daha çok harp eziyeti çeken maiyetlerini manen korumak ve beslemek vazifeleri üzerinde konuştuk. Cihan Harbinde ve İstiklal Harbinde, birçok karanlık durumlarda, insanların aklına aydınlık veren amirler tesi-

rinde huzur bulduklarını ve ümitle vazife hissi kazandıklarını tecrübe etmişimdir. Küçük, büyük amirlerde bu manevi kudret, harplerin ümitsiz zamanları için çarelerin en tesirlisi sayılır.

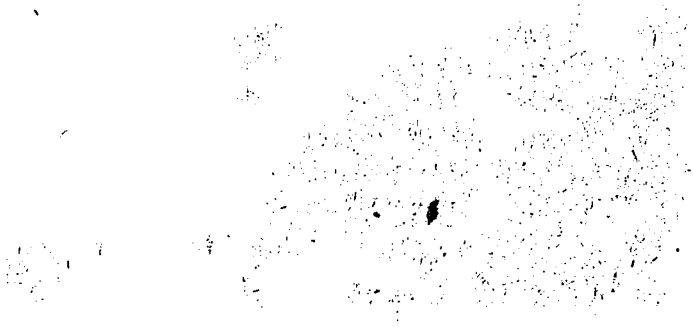
25 Eylül 1918'de iki koldan 3. Kolorduyla Şeria nehrinin doğusuna geçtik. Hareket ansızın ve süratle tamamlanmış, suya yaklaştığımız ve karşıya geçtiğimiz zaman düşmanın tesirli ateşi bizim geçit hareketimize açılmıştır. Elimizde kalan cephaneyi idare ederek düşmanla dövüşüyorduk. İki geçit, piyadenin belini aşan derinlikte ve süratle cereyandaydı. Atları yüzdürüyorduk. Karşıya geçtik. Kıtaları toplamaya ve intizam vermeye çalışıyorduk. Nehrin doğusunda **Guhr Beyi** sırsıklam, neşeli buldum. Yalnız bir kederi vardı. Cebinde taşıdığı karısının ve kızının fotoğrafı ıslanmıştı. Resmini saklamasını söyledim, mukaddes suda vaftiz edilmiş olmaktan resim sahiplerinin çok sevineceklerini konuştuk. **Guhr Bey** kolaylıkla şakanın lezzetine varmıştı.

Şeria'yı geçtikten sonra, akşam geç vakte kadar yürüyerek, Aclun denilen kasabaya ulaştık. Burada ordu kumandanımızı buldum. Beni lütufkâr bir surette karşıladı. Bildiği kadar bütün Suriye'deki askeri ve siyasi vaziyeti anlatmaya çalıştı. **Mustafa Kemal Paşa** güç bir vaziyetten askerimi kurtarmış olarak benim gelmemden dolayı aşikâr bir surette memnunluk ve sevinç gösterdi. Gece bir müddet sonra ordu karargâhı kuzeye doğru hareket etti. Ertesi sabah Şam'a doğru yürüyüşümüze devam etmek emrini aldık. Suriye'deki bütün ordular meydan muharebesini kaybettikten sonra, Ordular Başkumandanlığının Şam'ı muhafaza ederek düşmanı bir cephede durdurmaya çalışmak istediği sanılıyordu. Bu tahminle biz Şam istikametinde yürüyorduk. Gerçekte Ordular Grubunun tasavvurları ve kararları, vaktinde hiç olmazsa kolordular tarafından bile bilinmiyordu. Kıtalar kararsız, yahut sık değişen kararlarla bir türlü toplanamaz bir vaziyete düşmüş bulunuyordu. Biz 3. Kolordu, Şeria nehri batısında bulunan kıtaların sonuncusu olarak Şeria doğusuna geçmiştik. 4. Ordu, yani Şam güneyinde Hicaz'a doğru yayılmış olan kıtaat, pek yavaş bir tempoyla kuzeye doğru yola çıkmışlardı. Bu esnada Şam'ın kuzeyinde Rayak ve Beyrut bölgesinin düşman eline düşmemesi için Ordular Başkumandanlığı çırpınıp durmaktaydı. Kararsızlık ve dağınıklık uzak bölgelerde muharebeye iştirak etmemiş kıymetli kıtaların, uzun ricatların yıpratıcı yorgunlukları ve mahrumiyetleri yüzünden büyük zayiata uğrayıp erimelerine sebep olmuştur. Şeria doğusunda bulunan muhtelif ordulara mensup kıtaların arkasında, 3. Kolordu Aclun'dan Şam'a kadar dört gün muharebeler vererek yürümüştür. İki günde İrbit'e, sonra Müzeyrep'ten geçerek Kisve'ye vardık. Yolda içinden geçtiğimiz, hususiyle karanlığa kaldığımız köyler bizi ateşle karşılıyor ve ateşle takip ediyorlardı. Bu şekilde yürüyüşe devam etmek imkânı yoktu. Zehirlenmiş olan ve içinde düşman tertipçileri saklayan köylerden gelen darbeleri hazmederek gitmenin faydası, hatta

imkânı olmadığını gördük. Taarruza uğradığımız yerlerde durup, ilk önce onlarla hesaplaşmayı kararlaştırdık. Bu suretle hareket tarzımız bütün yolda öğrenildi; artık uğradığımız taarruzlar ehemmiyetsiz ve az oldu. Yolda bir iki terk edilmiş menzil noktasından erzak ve cephane ikmal etmek talihine mazhar olduk.

Bu ricatlar esnasında, kıtasını kaybeden veya dermansızlığından geride kalan münferit askerlerin halktan gördükleri muameleler yürekler acısıdır. Diğer taraftan, çok zayiata uğrayarak bazıları yüz mevcuda düşmüş alaylarımızı, bulabildiğimiz dağınık askerlerle doldurmaya çalışıyorduk. Hatta, geçitle Şam arasında hiç muharebe görmemiş taze bir piyade alayı ile muhtelif hizmetlerden toplanmış iki yüz kadar Alman askerine de rastgelmiştik. Bu kıtaları piyade fırkalarına dağıtarak, daha dermanlı bir halde, Şam güneyinde, Kisve civarına vasıl olmuştuk. Biz burada Şam'ı güneyden gelecek taarruzlara karşı savunma gibi tabii bir vazifeye hazırlanıyorduk.

Üst üste muhtelif ordulardan ve en nihayet Yıldırım Grubundan doğrudan doğruya gelen emirler, Kisve'de durmamayı ve Şam'ı yakından güneye ve batıya doğru korumayı bildiriyordu. Bu emre göre tertip alınması devam ederken de, süratle Şam'ın terk edilerek, onun kuzeyine geçilmesi emredilmişti. Müteakip emirleriyle ve değişen tertiplerle bir kat daha yorgun düşmüş olan askerimizi 30 Eylül gecesi Şam'dan geçirip kuzeyine çıkarmak hareketine başladık. Birbirini nakzeden ve tatbiki birbirinden karışık olan emirlerin sebebi, Şam'ın batısında ve kuzeyinde cephenin bir türlü kurulamaması ve düşmanın serbestçe ve halk isyanı halinde Şam'ı âdeta işgal etmiş olmasıdır.

Şam'dan Geri Çekiliş

3. Kolordu bir defa daha arkası kesilmiş; hem bu sefer düşmanlık galeyanı ve taşkın tecavüzler sarhoşluğu içinde bulunan bir halk tarafından yolumuz kesilmiş bulunuyordu. Şam'ın gece gördüğüm güney kısmı hesapsız bahçelerin hendekleri ve çitleriyle dehşetli bir engel tarlasına benziyordu. Tel örgü engelleri, bizim içinde bulunduğumuz vaziyete nispetle, hafif ve kolay tabiatta sayılırdı. Bu engel tarlasından yol açarak ve yol yaparak Şam'ın kenarından kuzeyine çıkmaya başladık. Askeri hayatımda bir de burada, Şam bahçelerinden ateş içinde geçerken, herkesin yorgunluktan bitkin ve ümitsiz olduğu bir manzara karşısında bulunuyordum. Bir dereceye kadar genişçe bir sahaya vardığımız zaman durdum, kumandanları ve yakınımda bulunan subayları, askeri etrafımda topladım. İçinde bulunduğumuz vaziyetin tehlikeli olduğunu söyledikten sonra, bu vaziyetten şerefimizle, selametle çıkmanın mümkün olduğunu, ancak bu neticenin kolordu kumandanı olarak benim tertibimle elde edilebileceğini anlattım. Sözlerim iyi tesir etti. Ufak bir dinlenmeden sonra yeni bir şevk ile Şam'ı geçmeye başladık. Gün doğarken Şam'ın doğusundan kuzeyine çıkmış bulunuyorduk. Sonradan öğrendiğimize göre Şam, aynı gün batıdan ve içerden işgal edilmiş ve Arap İstiklali ilan olunmuştur.

Şam'ın kuzeyine çıktıktan sonra Humus yolu üzerinde bir iki kilometre yürüyerek münasip bir yerde mola vermek istiyordum. Bu esnada Şam' dan kuvvetli bir süvari kıtası süratle çıkarak bize teveccüh etti. Bizde yorgunluk son haddindeydi. Düşman süvarisinin taarruzunu olduğumuz yerde kabul için hemen yayıldık. Biraz sonra silahlı ve atlı taarruz başladı. Takriben bir iki saat süren muharebeden sonra düşman zayiat vererek geri çekildi ve uzak mesafelere kadar ayrıldı. Son tehlikeyi atlatmıştık. Öğleden sonra, arazi tabiatı olarak daha uygun ve bize beslenme imkânı verecek bir muhit aramak üzere yürüyüşe başladık.

Türk kıtaatının Şam'dan itibaren geri çekilişi, geçen günlere nispeten daha sükûnetli, yahut daha az vukuatlı olmuştur. Çok geniş sahalarda dağınık ve yorgun kıtalar eriyebildikleri kadar eridikten sonra, Şam'la Halep arasında hareketler ve tertipler daha ziyade anlaşılır hale gelmiştir. Halkın düşmanlığı, Şam kuzeyindeki bölgelerde henüz taşkın bir mayalanma haline gelmemişti. Sonra İngiliz kıtaatı Şam - Beyrut hattına gelince, yeni

bir hareket için birkaç gün nefes almaya mecbur olmuşlardı. Bunların hepsi kadar ehemmiyetli olan askeri sebeplerle, artık ufak mesafeler ve hesaplar mülahazası terk edilerek, uzak mesafede Halep civarında ilk mukavemet teşebbüsüne karar verilmiş idi. Bu halde ilerde bulunan bütün kıtaları toplamak, bunlardan yeni birlikler teşkil etmek gibi sade bir tertibe girişilmişti.

Bu şartlar içinde ekim nihayetine doğru Halep güneyinde bir müdafaa kuvveti teşkiline ve düşmanı orada beklemeye imkân hasıl olmuştu. Gerçekten düşman, isyana katılan kabileler ve Bedevilerle beraber Halep'in güneyinden, içinden ve kuzeyinden taarruz ettiği zaman ordumuzun tesirli ve şerefli bir surette karşı koymasına imkân hasıl olmuştur.

Ben Şam civarından geçtikten sonra, ekim ortasını bulmadan tehlikeli bir surette hasta oldum. Pek farkında olmayarak Halep'te hastaneye ve oradan İstanbul'a, şimendiferle nakledildim. Yirmi günden beri gece gündüz yıpratıcı şartlar, hususiyle fena ve kirli su tesiriyle şiddetli tropikal hararet ve amip salgınına tutulmuş bulunuyordum. Burada uğradığım hastalıklar sonraları birkaç vesileyle tepmiştir. Kanaatim odur ki, karaciğerimde kalan zayıflık bu zamanların yadigârıdır.

Milli Mücadeleye Daha Kuvvetli Bir Durumda Girebilirdik

1918 Ekim nihayetinde Mondros Mütarekesi olmuştur. Ben bu esnada İstanbul'daydım. Sadrazam ve Harbiye Nazırı **Ahmet İzzet Paşa,** ben yataktan ayağa kalkacak hale gelir gelmez beni Harbiye Nezareti müsteşarlığına tayin etmişti. Şimdi hikâyelerimiz bir ucundan Mütareke devrine girmiş oluyor. Ben burada o devre girmeden, Arabistan seferinin devamını ve neticelerini kısaca gözden geçirmek istiyorum.

Mondros Mütarekesiyle Suriye ve Irak'taki düşman hareketleri durmadı. Aksine, mütarekenin bir maddesine dayanarak stratejik noktaları işgal etmek bahanesi muharebeyi devam ettirmek için kolaylaştırıcı bir vesile olarak kullanıldı. Mütareke zamanı düşman elinde bulunmayan Musul daha sonra işgal edildi. Halep kuzeyinde işgal mıntıkası her gün genişletiliyordu. Urfa, Antep, Maraş, Adana, Pozantı'ya kadar istila edildi. Suriye ve Irak cephelerinde şimdiye kadar yalnız İngilizler bulunurken, tedricen Fransız ordusu Suriye kuzeyini işgal etmiş ve Arabistan seferi şimdi Fransızlar elinde, büsbütün yeni bir istikamet ve mahiyet almıştır.

Mütareke hükümleriyle bir taraftan memleket içinde silahlar toplanırken, öte taraftan halk, Cihan Harbinin devamı olarak silahsız bir halde ateş içine atılmış bulunuyordu.

İstiklal Harbi ve Milli Mücadele dediğimiz ölüm kalım savaşında biz, askeri bakımdan, Suriye'deki büyük zayiat ile gerçekten güç bir duruma düşmüş bulunuyorduk.

Suriye'deki hareketler, askeri bakımdan tenkit olunmuştur ve olunacaktır. Arabistan'ın kaybolması, aslında, beraber bulunduğumuz İttifak cephesinin harbi kaybetmesinden ileri gelmiştir. Merkezi devletlerle ittifak içinde harbe girmeye karar verdikten sonra, merkezi devletlerle beraber kaybın neticesine katlanmak tabiiydi. Bu sebeple biz, Suriye'de mağlubiyetlere uğramamış olsaydık dahi, mütarekeyle Kafkasya'dan çekildiğimiz gibi, Suriye'den de çekilmeye bizi mecbur edeceklerdi. Ancak verdiğimiz zayiatı vermemiş, kaybettiğimiz silahları ve serveti kaybetmemiş bir halde, Milli Mücadeleye manen ve maddeten daha kuvvetli bir durumda girmiş bulunacaktık.

HADİSELERE TOPLU BAKIŞ

Birinci Dünya Harbi Kaçınılmaz Hale Gelmişti

Birinci Cihan Harbi hikâyelerini, Suriye bozgununu ve Suriye'den çekilişimi anlatarak bitirmiştim. Suriye'yi, askeri mağlubiyete uğrayarak kaybettik. Mütareke imzalandığı zaman, ordularımız muzaffer olarak Kafkasya'yı ellerinde bulunduruyorlardı. Mütareke şartları zorlanarak Kafkasya'dan da çekilmemizi istediler, çekildik. Bunları takip eden gelişmeleri ileride anlatacağım. Şimdi, hatıraların bu kısmına gelmişken, Birinci Cihan Harbi üzerinde bir muhasebe yapmakta fayda görürüm. Harbe girip girmeme meselesi... Harbe girme zamanının tayini ve olanlar, tenkit edenlerin düşündüğü gibi cereyan etseydi netice değişecek miydi, gibi birçok münakaşa mevzuu ortada duruyor. Ve bu münakaşalar her cihetiyle İttihat ve Terakki İdaresine, onun birinci derecede sorumlu idarecilerine dayanıyor. Harbe, Alman ittifakı içinde girdiğimiz, Almanlarla beraber çalıştığımız için, Birinci Cihan Harbinde Almanlarla münasebetlerimizden de tekrar bahsedeceğim.

Birinci Cihan Harbi daha 1910'da kaçınılmaz hale gelmişti. 1870 - 1871 seferinden sonra nesiller, yeni zaferler için hazırlanmak veya geçmiş acıları tamir etmek düşüncesi ile yaşıyordu. Fakat hakikatte Birinci Cihan Harbinin çıkmasını mukadder kılan sebep, kırk yıldan beri birikmiş olan siyasi ihtilafların, görüşme ile çözülecek halde olmamasına alakalı devletlerin inanmış ve hal yolunun tamamıyla askeri zihniyete bırakılmış olmasıdır. O günlerde milletleri birbiriyle tutuşmaya sevk edebilen siyasi ve içtimai sebepler, bugünküyle kıyas edilemeyecek kadar iptidai idi. Milli kudreti ve toprakları genişletmek, rakipleri zayıf ve ilerisi için tehlikesiz hale getirmek başlıca amaçlardı. Bu bakımdan askeri hesapların tesiri, hâkim rol oynuyordu. Bir seferin kazanılması için, seferberlikte, yığınakta düşmana takaddüm etmek, düşman tamam hazır olmadan onu bastırmak ve düşmanın silahlı kuvetlerini mahvetmek ve bu yoldan düşman milletleri teslim olmaya mecbur bırakmak lüzumlu görülüyordu. Genelkurmay başkanları siyaset tespitinde hâkim rol oynarlardı ve hükümetlerine verdikleri mütalaalar şu şekilde kısa ve ciddi surette ürkütücü olurdu :

«Harbe karar verip vermemek bizim salahiyetimiz dahilinde değildir. Ancak, bir harp olacaksa şu tarihe kadar karar verilmelidir. Daha sonraya bırakılırsa zaferi garanti edemeyiz!» derlerdi.

1904 Rus - Japon seferinden sonra Çarlık Rusyası bir Avrupa harbi için ciddiyetle hazırlanmaya başladığından askeri hesaplar daha çok karışmış bulunuyordu. 1910'dan itibaren, Osmanlı İmparatorluğunun Afrika'da ve Avrupa'da parçalanması seferleri süratle birbirini takip etmiştir. Bu sırada büyük devletler kendi aralarında bir tutuşmaya varmamak için dikkatli davranmışlardı. Ufukta görünen Cihan Harbinin hesaplaşmasından önce bu ilk paylaşmalar lüzumlu görülmüştü.

Birinci Cihan Harbi —ilerde, daha büyük bir harp çıkıp da birincisini gölgede bırakıncaya kadar «Büyük Harp» diye bilinen bu Cihan Harbi— tarafların denizaltı, ağır toplar ve yeni muharebe usullerinden büyük neticeler bekleyen hayalleri içinde vukua gelmiştir. Harp, her tahmini aşan bir müddetle uzamış, büyük can kaybına mal olmuş ve ati için dehşet verici hatıralar bırakarak bitmiştir. Verdiği neticelerse pek mahdut ölçüde kalmıştır.

Birinci Cihan Harbini yarım yüzyıldan beri hazırlayan büyük devletlerin dünyayı paylaşma politikaları, bu harple sona ermemiştir. Milletler Cemiyetinin kurulmasında, daha ziyade, galip devletlerin durumlarını ve kazançlarını korumak zihniyeti hâkim olmuştur. Yeni ihtiraslar belirmiş, yeni paylaşma usulleri yaratılmıştır. Kolonilerin yeni taksimi ve manda sistemi bu cümledendir.

Birleşik Amerika, Birinci Cihan Harbinin hitamından evvel yeni barış şartlarının esaslarını ilan etmişti. Yeni muahedeler hazırlanır ve yeni müstakil devletler vücuda getirilirken, Avrupa devletleri, bu şartları ancak kendi maksatlarına göre ve bazı hallerde adaletsiz ölçülerde dikkate almışlardır.

Galip devletler, daha barış muahedelerinin imzası günlerinde, birbirlerinden memnuniyetsiz ve kırgın ayrılmışlardır. Paylaşmadan hepsi aynı derecede memnun olmamışlar ve fedakârlıkları ile mütenasip mükâfat elde edemediklerini söylemişlerdir. İtalya ile Japonya hayal kırıklığına uğrayanların başında geliyordu. İngiltere de, harp sonunda, Avrupa hâkimiyetini Fransa'ya ve onun etrafındaki ittifak sistemine kaptırdığı için vaziyetten memnun değildir.

Bütün bunların üstünde, Komünist Rusya'nın, dünya siyaseti alanında büsbütün yeni bir telakki ve enerji ile ortaya çıkması büyük önem taşıyan bir gelişme idi. Harp, başlangıcında yatan hayaller büyük ölçüde gerçekleşmeden ve dünya siyasetine yeni meseleler getirerek sona ermiş oluyordu. Cihan Harbinin taraflarından, İtilaf cephesinde, Rusya'da Çarlık idaresi yıkıldı; İttifak cephesinde üç büyük imparatorluk —Almanya, Avusturya - Macaristan ve Osmanlı İmparatorlukları— tasfiyeye uğradı. Galipler cephesini de, mağluplar cephesi gibi zarara sokan ve sonunda bütün devletlerin, karşılıklı olarak birbirlerinden ve müttefiklerinden şikâyetçi ol-

dukları Birinci Cihan Harbi, 1914'te umumiyetle kaçınılmaz bir akıbet gibi kabul edilmiştir.

Bizim Cihan Harbine girmemizin sorumluları da kendilerini haklı çıkarmak için türlü sebepler ileri sürmüşlerdir.

Balkan Harbi mağlubiyetinde, İttihatçılar, zamanın idaresini «Memleketi batırdılar» diye suçlayarak Babıâli baskınını yaptılar. Memleketin idaresi ellerine geçti. Orduyu yeniden kurdular. Fakat, karşı kampta olanlar, Cihan Harbine girdik diye İttihat ve Terakkiyi memleketi batırmakla suçladılar. Cihan Harbine girdik ve gerçekten devlet tamamıyla munkariz oldu. Şimdi, mühim olan mesele şudur : Birinci Cihan Harbine girmemek mümkün müydü? Cihan Harbine girilmese ne olurdu?

Harbe Girmemek Mümkün Müydü?

Öteden beri bunun münakaşası yapılmaktadır. Aslında İttihat ve Terakkiyi, memleketi Birinci Cihan Harbine sokmakla suçlamak yerine, o günün şartları içinde, İmparatorluğu tehlikeden kurtarmanın mümkün olup olmadığını araştırmak gerekir. Bu meseleyi bir defa **Atatürk**'e sormuştum. Oturduk, karşılıklı konuştuk. **Atatürk** bana dedi ki :

«İttihat ve Terakki ihtilalinin başında bulunanlar ve sonra hükümete geçenler bizim yakın arkadaşlarımızdı. Biz ilk safhada bunlarla beraberdik. İhtilal olduktan sonra karşılarına çıktık, ordu bu işe karışmasın, daha doğrusu biz ordu olarak siyasete karışmayalım dedik ve bu fikir etrafında kendileri ile mücadele ettik. Anlaşamayarak ayrıldık. Siyasetten biz çekildik ve muharebelerde vazife aldık. Memleket idaresi ile doğrudan doğruya alakadar değildik. Birçok merhalelerden ve tecrübelerden geçtik; bir kariyer yaptık ve bugünkü hale geldik. Şimdi düşünelim bir kere, bizim seviyemizde olan ve bizimle beraber ihtilali yapan arkadaşlarımız o zaman memleketin başına geçtiler. Yeni bir kariyere girdiler. Biz o günkü adamlar mıyız ki? Farklı adamlarız değil mi? Onlar bizim gördüğümüz bu tecrübeleri geçirmeden, bizim o günkü halimizde, memleketi birinci derecede sorumlu olarak idare edip bütün tehlikelere karşı koymaya çalıştılar. Nasıl yapacaklardı? Esasında bir ölçüde, yalnız tecrübeleri değil, kabiliyetleri de yoktu. İşte, onların yapacakları bu kadar olurdu.»

Şimdi, ikinci meseleye geliyorum. Benim kanaatime göre, Birinci Dünya Harbine girmemek de mümkündü. Onlar bizim bugünkü anlayışımızda olsalardı, girmezdik. Meselenin ikinci kısmı var. Girmezdik de ne olurdu? Belki harbe bu kadar erken değil, çok sonraları, harbin sonuna doğru girerdik. Bunu yapabilir miydik? Aradan bunca zaman geçtikten sonra hüküm vermek kolay değil. Yapabilir miydik? Belki evet, belki hayır. Harbe hiç girilmeseydi, tehlikeleri bilip, ondan korunmak için tedbirler almak

mümkün olsaydı, herhalde ne kadar korunabilirsek korunacaktık. Harbe girmekle olandan daha beter ne olacaktı? Yalnız askerlik açısından bakınca, Birinci Dünya Harbine girişimizin müdafaa edilecek hiçbir tarafı yoktur. Biz Dünya Harbine, daha önce de söylediğim gibi, harp, müttefikimiz için kaybolduktan sonra girmişizdir. Anlayışlı bir insan bunu görebilirdi.

Schlieffen vasiyetinde söylemiş. Almanlar için harp stratejisi, bütün kuvvetlerle önce Fransa'ya taarruz edip, onu harp dışı bırakmak, sonra doğuya dönmektir. Yine **Schlieffen** tavsiye etmiş ki, eğer Almanya garp cephesini sökemezse hemen sulhe talip olmalıdır. **Schlieffen'in** görüşünün bile eksik olduğu sonradan anlaşılmıştır. Halbuki bizim harbe girişimiz Almanların Marne Muharebesini kaybetmelerinden sonraya rastlar.

Bazılarında Birinci Dünya Harbine girişimizden nazari olarak mutlaka bir fayda çıkarmak arzusu var. Ben bu fikre katılırım. Harpten önce yeni bir ordu yapıldı. Bu ordu ile Balkan Harbini yapan **Sultan Hamit** ordusunun hiçbir alakası yoktur. Yeni ordu, Balkan Harbindeki ordudan belki iki defa, belki üç defa daha ıslah edilmiştir. **Enver Paşa** Harbiye Nazırı olunca, Balkan Harbini yapan orduyu tamamıyla temizledi. Balkan Harbine kumanda eden heyeti kâmilen tasfiye etti. Yüzbaşılar, binbaşılar birinci derecede kilit yerlerine geldiler. Yarbaylar tümen kumandanı oldu, albaylar kolordu kumandanı oldu. Bu genç subay kadrosu canla başla çalıştı ve yeniden düzenlenen ordu ile Cihan Harbine girdik.

Ordu böyle kuruldu ve ordunun yetiştirdiği kadro, bu ordunun yetiştirdiği kumandanlar, Milli Mücadelenin belkemiği olan insanlardır. Bunların hepsi muharebe içinde yetiştiler. Başta **Mustafa Kemal Paşa** olmak üzere, herkes böyle bir harbin bütün sanatlarını, bütün güçlüklerini ve marifetlerini içinde yaşayarak, itilip kakılarak öğrendi. Birinci Cihan Harbinin tecrübeleri ve öğrettikleri yanında, yüz elli seneden beri ecnebi mütehassıslarla öğrenilenler bir zerre teşkil etmektedir. Biz ayrıca Birinci Cihan Harbinde büyük orduların yenildiğini gördük. Rus Ordusunun, İngiliz Ordusunun mağlubiyetlerini görmekten istifadeli dersler aldım. Harbin sonunda bütün kumandanlar, cephelerden askerlik ve kumandanlık sanatı bakımından çok şey öğrenmiş ve yetişmiş olarak geldiler. İlerideki ihtilali yapabilmek için büyük bir otorite sahibi olmuşlardı. **Mustafa Kemal Paşa,** Çanakkale Muharebelerini yapmış, her yerde muharebe etmiş, muzaffer olmuş bir kumandan olarak döndü. Millet nazarında itibar kazanmış arkadaşları vardı. **Enver Paşa** da otorite sahibiydi. Fakat, o **Binbaşı Enver Beyin** itibariyle hükmediyordu. Bunların hepsi iyi ama, değerli kumandanlar, tecrübeli kumandanlar yetişecek diye, kaybolmuş bir Cihan Harbine girilmezdi.

Bizim Cihan Harbine girmemiz, ibret verici safhalardan geçerek tahakkuk etmiştir. **Sultan Reşat'ın,** devletin başı olarak, olup bitenlerden

haberdar olmadığını biliyoruz. Zamanın Sadrazamı, harbe girmemizden önceki gelişmelerin dışında kalmış görünüyor. Almanya ile yapılan İttifak anlaşmasını imza etmiş; fakat, sonra öğrendiğimize göre, İtilaf Devletlerinin bize harp ilan etmelerini hazırlayan hadiseleri hükümet başkanı bir emrivaki olarak kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Cihan Harbine girme kararının alınmasında, birinci derecede söz sahibi olanların fikir ve karar mutabakatını gösteren bir delile rastlamış değiliz. Birinci Cihan Harbine Meclis kararı olmaksızın girmişizdir. Devlet başkanının haberi yoktur, kabine üyelerinin haberi yoktur. İttihat ve Terakkiyi suçlayanlar, bu durumu sağlam bir koz olarak kullanmışlardır.

İlk Günlerde Hükümet Başkalarının Elindeydi

İttihat ve Terakki hareketi, uzun sürmüş bir istibdattan ve hakikaten çürümüş bir idareden kurtulma hareketi olarak mühim bir hadisedir. İttihat ve Terakkinin öncülüğünde yapılan inkılap hareketi, ordunun iştiraki ile olmuş ve mevcut idare, kadere boyun eğmiştir. İnkılaptan biraz önce ve ondan sonra, İttihat ve Terakki ile içinde bulunularak çalışıldı. Kanunu Esasi gelecek ve her mesele hallolunacak kanaati vardı. Bunun dışında, bizim başkaca bir bilgimiz yoktu. Fakat teşebbüs bizden geliyordu. Bizden yaşlıları, ama aşağı yukarı birbirine yakın erkânıharp sınıfları söz sahibiydik.

1908 İnkılabı bir kahramanlık hareketi, bir fedakârlık hareketi, samimiyet ve vatanperverlik hareketidir. İnkılap, memleket idaresinin çok bozulmuş bir zamanında, İttihat ve Terakkinin hazırlığının her sahada son derece az ve kifayetsiz olduğu bir devrede olmuştur. Esef etmek gerekir ki, inkılabı yaratanlar, yani bizler, ne kadar kifayetsiz olduğumuzun da kâfi derecede farkında değildik. Müslüman olan veya olmayan milletlerin türlü emellerini ve dışarıdan yapılan tahripkâr tesirleri de bilmiyorduk. İhtilal olduğu zaman her şeyin kolayca düzeleceğine o kadar inanıyorduk ki, idareye doğrudan doğruya el koymayı düşünemedik. Hükümet değişmişti. İşbaşına namuslu adamlar seçildiler, geldiler. Onlar idare etsinler, biz kontrol ederiz diye düşünüldü. Bu kafa ile hiç olmazsa bir sene geçti ve bu zaman zarfında sadrazamlar, nazırlar bulundu, fakat aslında hükümeti başkaları idare etti. İttihat ve Terakki merkezi, idareyi dışarıdan kontrol etmekle iktifa eyledi. Bu devrede hükümeti idare edenler, Padişahımız efendimizin tebaası ve adamları olarak geldiler, hükümet ettiler. Yani bir ihtilal olmuştu ama, ihtilal kadrosuna hâkim olan siyasi zihniyet bu kadar geri ve kısır idi.

İhtilali yapmışız, hükümet başkalarında, biz kontrol ediyoruz. Bir taraftan da her yerde dahili vukuat oluyor. Çok alışkınız bu dahili vukuata. Orduya hâkimiz ve orduyu kullanıyoruz. Ordu ile her tarafa yetişmeye çalışıyoruz. İlk sene böylece bir teneffüs olarak geçti.

Ondan sonra Balkan Harbi çıktı. Balkan Harbinin birinci safhası bilinen maceralarla geçip bittikten sonra, hükümet darbesi yapıldı. İttihat ve Terakki Babıâli baskını ile iktidarı ele aldı. **Mahmut Şevket Paşa** sad-

razam oldu. Ancak Babıâli baskını ile, tam bir İttihat ve Terakki hükümeti kurulabildi. İttihat ve Terakki artık, Cemiyet olmaktan ayrılmış, siyasi fırka hüviyetine bürünmüştür. Fakat bundan sonra da yeni hadiselerle, yeni mücadele şartları ile karşı karşıya kalındı. Şiddetli bir iç mücadelenin başladığı açıkça görülüyordu. İttihat ve Terakki Fırkasının karşısında Hürriyet ve İtilaf Fırkası teşekkül etti. Muhalif olan unsurları ve bütün yabancı unsurları, Hürriyet ve İtilaf Fırkası kendi bayrağı altında topladı. Muhalefet fırkası olarak, Hürriyet ve İtilaf, bir taraftan yabancı unsurları himaye ediyor ve şeriata dayanarak Müslüman unsurları tatmine çalışıyordu.

Osmanlı İmparatorluğunda irtica, zamanın tabiatına uygun olarak, her hükümet devrinde şeriat elden gidiyor diye ayağa kalkar; ondan sonra gelen iktidar, şeriatın asıl sahibinin kendisi olduğunu ispat etmek için daha çok yarış yapar. İdarede hiçbir zaman temelli bir değişiklik olmaz. Cumhuriyet devrinde biz laikliği koyduğumuzda, o zaman şeriatla aramız esasından açılmış oldu. Daha başka bir tabirle, Türkiye'de ilk defa şeriata açıkça biz karşı çıktık. Fakat esefle belirtmek gerekir ki, bizim zamanımızda ve bizden sonra gelenler arasında da şeriata sahip çıkanlar oldu. Bugün hâlâ şeriata dayanarak politika yapmak istiyorlar.

Alman İttifakında Enver Paşanın Rolü

Benim hatırladığıma göre Meşrutiyet ilan edildiği zaman sempatimiz daha çok Fransa ve İngiltere'ye karşıydı. Çünkü Jöntürkler Fransa'daydılar. Hürriyet mücadelesini memleket dışında sürdürmek zorunda kalan bu ilk hürriyet mücahitleri, Fransa'yı kendilerine uygun bir vasat olarak bulmuşlardı. Edebiyatımız Fransız edebiyatının tesiri altındaydı. Fransa'nın ihtilal edebiyatı, bizim hürriyet edebiyatımıza örnek teşkil etmişti. Bütün bunlar, Osmanlı hürriyetçilerinin Fransa'ya hayranlık ve sempati duymalarının başlıca sebepleridir.

Almanya'ya gelince; biz Almanya'yı ilk zamanlar istibdadın yardımcısı olarak görüyorduk. Fakat **Abdülhamit** politikası Almanya'ya teveccüh etmişti. Bu politikaya göre, İngilizlere ve Ruslara karşı Almanya ile beraber olmak İmparatorluk için bir emniyet meselesiydi. Almanlar da görünürde, Türkiye'nin yanında hami olarak bulunuyorlar ve Türkiye'den demiryolu imtiyazı almak gibi bazı iktisadi menfaatler sağlamayı gözetiyorlardı. Balkan Harbi çıktığı zaman Osmanlı İdaresi Almanlara çok güvenmiştir. Fakat Almanların bize hiçbir faydası olmadı. Balkan Harbinde diğer büyük devletler gibi seyirci kaldılar, hiçbir şey yapmadılar. Bu durum, Türk - Alman dostluğuna bir soğukluk soktu. Ondan sonra uzun görüşmelerle, muhtemel bir Cihan Harbine karşı Almanlarla beraberlik tezi ortaya çıktı. Bu tezi savunanlar «Başka çare yok. Diğerleri bizi tutmuyorlar ve tutma-

yacaklardır» diyorlardı. Bu lafları çok işitmişizdir. Bir defa **Doktor Nâzım Bey** bana anlatmıştı. **Nâzım Beyin** anlattığına göre, Fransa ve İngiltere ile ittifak yapmak için, beraber olmak için çok çalışılmış. Fakat müsait bir zemin bulunamamış. Yalnız kalmamak için Almanlarla beraber olmak, son çare olarak kabul edilmiştir.

Türk - Alman beraberliğinde **Enver Paşanın** çok tesiri olduğunu zannederim. Hürriyetin ilanından sonra Berlin'e ataşemiliter olarak gitmişti. Orada kendisine özel muamele yapmışlardır. Fakat, İttihatçıların Almanya'ya büsbütün yapışmalarına rağmen, Almanlar müstereddit görünüyorlardı. Almanlar bu sıralarda Türkiye'ye henüz bağlanmamışlardı. Kulağımıza gelen bir havadise göre, Cihan Harbinin yaklaştığı günlerde biz Almanya'ya ittifak teklif etmişiz. Alman Hariciyesi itizar cevabı vermeye kalkmış, fakat imparator «Reddetmeyin, açık kalsın» demiş. Sonra Cihan Harbi başlayıp, Türkleri yanlarına almak ihtiyacı hasıl olduğu zaman, İmparatorun uzak görüşünü takdirle karşılamış, Türkiye ile ittifak imkânını sağlamışlardır. Bununla beraber Almanya ile yapılan ittifakta ve bu ittifakın değerlendirilmesinde daha çok bizimkilerin gayreti olduğunu zannederim. Almanlarla beraber olunca, Rusya içinde, Müslüman âleminde ihtilaller çıkarılacak ve büyük neticelere ulaşılacaktı. Bu ümitlerle Alman ittifakına sıkı sıkıya bağlanılmıştır. Bu ümitle Birinci Cihan Harbine girilmiştir.

Enver Beyin, genç yaşında Harbiye Nazırı olması, orduda yadırganmadı, gayet iyi karşılandı. Daha evvel anlattığım gibi, Harbiye Nazırı olarak büyük bir tasfiye hareketiyle, derhal ordunun ıslahına girişti. Teşebbüs, gerçekten başarılı oldu.

Enver Paşa, bu tasfiyeyi yaptıktan sonra, bütün gücünü, orduyu siyasetten ayırmaya hasretti. Çok yakın arkadaşlarını, beraber ihtilalde bulunmuş kimseleri —aralarında küçük rütbede olanlar da dahil— hepsini ordudan çıkardı. Bunlara, dışarıda vazifeler bulundu. Kendilerine itibar edildi. Bir kısmına Parti içinde işler verildi. Hulasa, siyaset yapmış, siyasete heves etmiş olanları ordu içinde bırakmadı. Bu hareketi yapmak şarttı. Siyasi ilişkilerinden dolayı Cemiyetin gözünde itibarlı sayılan subay, mesela bir binbaşı, orduda, amirleri tarafından emrolunamaz, kendisine vazife verilemez bir set halinde iken, bu setlerin hepsi bertaraf edildi ve kumanda mekanizması muntazam işler hale geldi.

Enver Paşa, İmparatorluğun kaderinde birinci derecede rol oynamış olan insandır. İttihat ve Terakkinin muvaffakıyetinde, prestijinin muhafazasında ve nihayet Balkan Harbinden sonra Harbiye Nazırı olarak doğrudan doğruya giriştiği teşebbüslerle, rolü hep birinci derecededir.

Memleketin Cihan Harbine girmesini sağlayan odur. Bütün harp esnasında onun stratejik fikirleri birinci derecede rol oynamış, harbin sevk ve idaresine hâkim olmuştur.

Enver Paşa, şahsi meziyetleriyle, iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak, cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır. Şimdi, **Enver Paşa**nın kumandan olarak ve siyaset adamı olarak vasıflarının tasvir edilmesi lazım gelir.

Kumandan olarak, **Enver Paşa**nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi, muayyen bir hududa kadar işlemiş, o hududa eriştikten sonra kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştır. Başkumandan olduğu halde, kendisinin doğrudan doğruya vazifesi dahilinde değilken, Sarıkamış Muharebesi gibi büyük bir hareketi bizzat idare etmeye heves etmiş, büyük başarılar kazanacağını sanmıştır. Sonunda, kendi adını da, memleketin ordusunu da, bu seferin akıbetini de büyük felaketlere uğratmıştır. Müteakip seferlerde de, anlayış ve sevkü idare bakımından yüksek bir seviye göstermez.

Enver Paşanın Alman askeri heyetiyle münasebetlerinde, Almanlara tamamıyla tabi olduğu söylenemez. Bilakis Almanlar, ondan daima çekinir ve onu memnun etmeye çalışırlardı. Ancak, kendisi zayıfladıkça, askeri kabiliyetlerinin ve vasıtalarının mahdut olduğunu anlamaya, öğrenmeye başladıktan sonra, nihayet Alman sevk ve idaresinin bir vasıtası haline gelmesi zaruri olmuştur. Harp esnasında, harbi sevk ve idare ederken, onun devlet ve siyaset adamı anlayışına göre, memleketin bütün siyaseti harp vazifeleriyle hulasa olunuyordu. Bunun dışında herhangi bir siyasi vazife ne memleket için ehemmiyetliydi, ne de kendisi için ayrıca bir iştigal sahasıydı.

Enver Paşa İle Münasebetlerim

Ben **Enver Paşa** ile büyük ölçüde, Harekât Şubesi Müdürü olarak çalıştım. Evvela başımda bir Alman müdür vardı. O Alman müdür, Sarıkamış Muharebesine **Enver Paşa** ile beraber gitti. Oradan hasta döndü. Yerine başka bir Alman getirmediler, beni yalnız bıraktılar. Demek ki, 1914 - 1915 kışından itibaren, ayrıldığım 1916 yılı nihayetine kadar bütün Çanakkale Harbi, Irak Harbi esnasında, **Enver Paşa**nın yanında Harekât Şubesi Müdürü olarak bulundum.

Enver Paşa ile münasebetlerim çok geniş olmuştur. Bana büyük itimadı vardı. Sözlerime itimat ederdi. Fakat, tabiatı ve mizacı itibariyle o hale gelmişti ki, kendisiyle, bir teklifin veya bir vaziyetin münakaşasını yapmak mümkün değildi. Ama ben, iddiasız, vazifem icabı olarak ne teklif yaptıysam, hepsini kabul ettirmişimdir. Onun için, Harekât Şubesinde bu-

lunduğum bir, bir buçuk sene zarfında, vazifemi iyi yaptığım kanaatindeyim. Kendisinden müşkülat görmedim, destek gördüm.

Almanlar, bu irtibattan ve nüfuzdan gocunuyorlar, beni **Enver Paşa**nın yanından ayırmak istiyorlardı. Çanakkale Muharebelerinden sonra, Avrupa cephesine gönderilmek üzere Trakya'da kurulan 2. Ordunun erkânıharp reisliğine benden daha elverişli kimse bulunamayacağı görüşünü ileri sürdüler. Benim üzerimde ısrar ettiler. Nihayet, Almanların tesiriyle, daha ehemmiyetli vazifelere atanmak suretiyle, bulunduğum vazifeden ayrıldım.

İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, cephelerde kumandanlık yaptığım zamanlarda iyi günler, güç ve kötü günler geçirdim. **Enver Paşa** ile, cephelerde kumandanlık münasebetiyle temaslarımız oldu. İnsaflı davrandı, vaziyeti mütalaa edip tarzıma ve görüşlerime daima müsait bulundu. **Enver Paşa** ile münasebetimizin bir hususiyeti de şudur : Umumiyetle yalnız konuşmuşuzdur. Harekât Şubesinde çalıştığım sırada, bazen benim, yanında kendisine akıl veren bir insan olarak bulunduğum vehmine kapıldığını ve bu durumu başkumandanlık sıfatına sığdıramaz göründüğünü hissederdim. Kendi kumandanlık cevheri güçlükler karşısında imtihanlardan geçmediği müddet zarfında, onun bu tabiatı, bir askeri veya siyasi meseleyi kimseyle münakaşa edemez hale gelmesine başlıca amil olmuştur.

Benim **Enver Paşa** ile münasebetlerim, anlattığım ölçüler içinde olmuştur. Zaman zaman, bana soranlar çıkar, **Enver Paşa** ile **Atatürk**'ün münasebetleri nasıldı, diye... İkisi arasında çatışma olduğundan bahsederler. Meşrutiyetin ilanı günlerinden itibaren ihtilal hadiseleri yüzünden, onun şerefinin paylaşılması hakkında umumi efkârda yaratılan kanaatler yüzünden çekişmeler, uzaklaşmalar olduğundan bahsolunur. Şimdi, bu hususta bildiklerimi söyleyeceğim.

Atatürk Ve Enver Paşa

İttihat ve Terakki nüfuzluları içinde, **Atatürk, Fethi Bey**le beraber ayrı bir grup teşkil ederdi. Trablusgarp Harbi sırasında, bunlar, yani **Enver Bey, Fethi Bey** ve **Mustafa Kemal Bey,** beraber bulundular, beraber muharebe ettiler. **Enver Bey,** Bingazi'de kumandan iken, **Atatürk** Derne'de onun emrinde kumandan olarak çalışmıştır. Nasıl geçindiklerini uzaktan ben de merak ederdim. Muharebeden sonra, bizzat **Enver Paşa**dan, **Atatürk**'ün kendi yanında iyi hizmet ettiği, iyi kumandanlık yaptığı, muvaffak olduğu sözlerini işitmişimdir. Ondan sonra, **Enver Paşa** Harbiye Nazırı olduğu zaman **Fethi Bey,** Sofya Sefiri oldu ve **Atatürk** de Ataşemiliterdi. Muharebe ilan oluncaya kadar **Atatürk**'le temas etmediler. Birinci Cihan Harbi ilan olunduğunda, daha seferberlik zamanında **Atatürk,** Tekirdağ civa-

rında yeni teşekkül etmekte olan bir fırkanın kumandanlığına tayin olunmuştur. O fırkanın teşkil olunduğu sıralarda, İngilizlerin Çanakkale seferi başlamış ve **Atatürk** elindeki kuvvetler ne haldeyse, o vaziyette yarımadaya girip muharebelere iştirak etmiştir. Ondan sonra **Atatürk**'ün **Enver Paşa** ile münasebetleri iki şekilde cereyan etti. Aralarında kumanda makamları vardı. **Atatürk**'ün üstünde kendi kolordu kumandanı bulunuyordu. Ordu kumandanı olarak **Liman von Sanders** vardı ve ondan sonra Başkumandan olarak **Enver Paşa** geliyordu. Bu müddet esnasında, Çanakkale'ye müttefiklerin asker çıkarmasının hemen ilk gününden itibaren, **Atatürk,** bir yıldız olarak parlamaya başlamış ve her gün biraz daha dikkati çeker hale gelmiştir. Burada **Atatürk,** kumandanlık imtihanını, tasavvur olunabilecek en büyük güçlükler içinde, her gün yeni bir muvaffakıyetle yürütür bir yola girmiştir. Çanakkale'de ilk günden itibaren üzerinde toplanmış olan şerefler ve ümitler, **Atatürk**'ü dokunulmaz hale getirmiştir. Çanakkale seferi bittikten sonra, **Atatürk,** Doğu cephesine tayin olundu. Ve hep büyük kumandanlıklarda bulundu. **Enver Paşa** ile aralarında hiçbir zaman büyük münakaşa geçtiğini sanmıyorum. Zaten **Enver Paşa,** hiç kimse ile, bir meseleyi, yüzyüze münakaşa etmiş değildir. Nihayet, karşısındakinin söyleyeceği varsa dinler, «Peki efendim» der, keser atardı. Verdiği bir emir için, «Bunu, böyle emir buyurmuşsunuz» derler. «Öyle münasip gördük, efendim» der, keser atardı.

Cemal Paşa sonradan şöhret yapmış ve nüfuz kazanarak İttihat ve Terakkinin üç liderinden biri olmuştur. Hürriyet ilan edildiği zaman ancak kendi çevresi içerisinde tanınan **Cemal Paşa**nın adı, ilk defa Balkan Harbinde yaptığı muharebelerle ordu içinde yaygın bir şekilde duyulmuştur. Babıâli baskınında İstanbul muhafızı olan **Cemal Paşa,** büyük ölçüde politika yaptı, nüfuz kazandı ve birinci derecede idareciler arasına girdi.

Cemal Paşa ile ilk tanışmam Meşrutiyetin ilanından önce İttihat ve Terakkinin gizli ihtilal cemiyeti olarak çalıştığı yıllara rastlar. Selânik'e gittiğim zaman, Cemiyetin diğer mensupları ile olduğu gibi, **Cemal Paşa** ile de tanıştırıldım. Evinde bulundum. Hatta bu tanışma esnasında, evinde, ufak bir kusurum da oldu. Bir tabanca getirdiler, bana gösterdiler. Tabanca benim elimde. Muayene ediyorum, açıp kapatıyorum. Açıp kapatırken böyle mi olur, şöyle mi olur diye dikkatimin tabanca üzerine toplandığı bir sırada, tabanca elimde patladı. Bir şey oldu mu diye baktık, mermi kimseye isabet etmemiş. Bir süre sessiz kaldık. Tabanca sesi etraftan dikkati celbeder mi diye hatırımızdan bir tereddüt geçti. **Cemal Paşa** ile ilk tanışmamın hatırası budur.

Cemal Paşa ile yakın tanışmam ve beraber çalışmam Balkan Harbinden sonra olmuştur. Bulgarlarla yapılacak sulh müzakeresi için teşekkül eden murahhas heyeti içinde **Cemal Paşa** askeri murahhas olarak bulunuyordu. Ben de ona muavin olarak müzakerelere memur edildim. Burada

beraber çalıştık ve birbirimizi tanımış olduk. Daha sonraları, Birinci Cihan Harbi esnasında, 2. Ordu Erkânıharp Reisi olarak ordunun ihtiyaçları için Şam'a gittiğim zaman 4. Ordu Kumandanı **Cemal Paşa** ile tekrar görüşmek ve beraber bulunmak imkânı oldu. Evvelce anlattığım gibi, kendisinden birçok şeyler istedim, «Elimde olanların hepsini veririm» dedi ve bizim orduya büyük yardımda bulundu.

Cemal Paşa şöhret kazandıktan sonra bir numaralı despot olmuştur. Suriye'de, görülecek bir haldeydi. Nazır, Ordu Kumandanı ve Umumi Vali. **Falkenhayn** da bu esnada Suriye'de idi. **Cemal Paşa,** başta **Falkenhayn** olmak üzere Almanlarla uğraştı. İstanbul'da **Enver Paşa** ile uğraştı.

Cemal Paşa Suriye'yi bir zalim olarak idare etmiştir. Ve Araplar üzerinde onun idaresi sebebiyle bizden kalan hatıra bu olmuştur. Ama böyle yapmasaydı, nasıl idare edebilirdi, bunu da kestiremiyorum. **Cemal Paşa** o kanaatte idi ki, Arap milleti ancak yüz verilmeden kuvvetli bir irade ile idare edilebilir ve her türlü menfi cereyanlar ancak bu hâkimiyetle önlenebilir.

Cemal Paşa, Atatürk'ün yakın arkadaşıdır. Daima iyi münasebette bulundular ve **Cemal Paşa** Tiflis'te öldürüldüğü zaman **Atatürk** bunu uzun müddet mesele yaptı.

İttihat ve Terakki'nin En Değerli Adamı : Talât Paşa

İttihat ve Terakkinin sivil ricali içinde birinci safta bulunan, en önde olan şüphesiz **Talât Paşa**dır. **Talât Paşa**yı ben Meşrutiyetin ilanından evvel tanıdım. Girgin, gayet sıcak kanlı, gayet çalışkan bir yaradılışı vardı. Cemiyet teşkilatının küçükten büyüğüne kadar her kademesine girip çıkar ve tasavvur edilemeyecek bir sevgi ile, sıcak bir ilgi ile kabul görürdü. **Talât Paşa** henüz Meşrutiyet ilan edilmeden ve şöhreti yayılmadan önce, fedakâr bir örnek olarak tanınmıştır. Rakipleri ve hasımları «posta memurudur, posta memurluğundan gelmiştir, tahsili yoktur» tarzında sözlerle tariz ederlerdi. Halbuki, o da diğerleri gibi zamanın tahsilini yapmıştı. Yani hukuk tahsil etmişti. Vaktiyle posta memuru oluşunun sık sık hatırlatılması, rakiplerinin kendisinde kolay kolay kusur bulamayışlarındandır.

Bununla beraber **Talât Paşa**nın, bütün vasıflarının yanında, bir önemli eksikliği vardı. Komitacılıktan geldiği ve öyle geliştiği için, partisinin ve kendi yakın arkadaşlarının menfaatine olan hususlarda, bütün komitacılar gibi dar görüşlülükten kendisini kurtaramazdı.

Meşrutiyetin ilanından sonra, **Ahmet Rıza Bey,** İttihat ve Terakkinin kurucusu ve başlıca mücahidi olarak Avrupa'dan geldi. **Ahmet Rıza Bey** ile ben hiç tanışmadım. Bir iki defa kendisine büyük kademelerde rastladım ve saygı ile selamladım. Benim münasebetim bundan ibaret. **Ahmet**

Rıza Beye büyük ümitler bağlanmıştı. Propagandasını da **Doktor Nâzım Bey** yapmıştır. Fakat, memlekete döndükten sonra **Ahmet Rıza Bey** ile yakından temasta bulunanlar, kendisinin böyle bir teşkilatı idare edecek kudrette olmadığı kanaatine vardılar. Buna mukabil **Talât Paşa,** siyasi kariyerine ufak bir memur olarak başlamış, on sene zarfında siyasi hayatın en son kademesine; sadrazamlığa kadar ilerlemiştir. Daha önemlisi, İttihat ve Terakkinin fikriyatını, politikasını nihayetine kadar sadakatle ve sebatla takip eden zümreye başlıca örnek olmuştur. İttihat ve Terakki içinde ondan daha değerli adam da çıkmamıştır.

Talât Paşanın cemiyet toplamak ve cemiyete kendi arzusunu, kendi politikasını kabul ettirmek hususunda gerçekten bir lider vasfı vardı. İlk günlerde beraber çalışıp, sonra vaziyetleri ve mevkileri tamamiyle birbirinden ayrılmış olan eski arkadaşlarından birisi **Talât Paşa** ile temas edecek olursa, mutlaka ona iyi muamele ederdi. Bu koruyucu ve idare edici vasıfları, onun her mizaçta insanla görüşüp anlaşmasına ve saygı telkin etmesine imkân sağlamıştır. Kendisi ile bir meselenin münakaşası zor olan arkadaşı ile, **Enver Paşa** ile, diğer askerlerle, münasebetlerini gayet iyi tanzim eder, hepsi ile görüşürdü. Bunlara, bir insanın o zamanki şartlar içinde sağlayabileceği ölçülerin hepsinin üstünde hâkim olmuştur.

Talât Paşanın insanlarla olan münasebetine misal olmak üzere iki olay anlatacağım : 31 Mart Olayından sonra Beyoğlu'nda bir yerden bir yere gidiyordum. Birden bire yanımda bir araba durdu. İçinden **Talât Bey** indi. Yanında **Hüseyin Cahit** vardı. **Talât Bey** bana :

«Seni gördüm de indim.» dedi.

Hüseyin Cahit Bey ile bizi tanıştırdı.

İkinci hatıram, Bulgarlarla yapılan sulh müzakerelerine aittir. Balkan Harbinden sonra Bulgarlarla yapılacak sulh müzakereleri için tespit olunan murahhaslar o zaman Dahiliye Nazırı bulunan **Talât Bey** başkanlığında Bahriye Nazırı **Çürüksulu Mahmut Paşa** ve Şûrayı Devlet Reisi **Halil** (Menteş) **Bey**di. Cemal Paşa askeri murahhastı, ben **Cemal Paşa**nın muavini olarak heyete dahildim. Bulgar heyeti **General Savoff**'un başkanlığında kurulmuştu. Bulgar heyetinde, benim gibi bir binbaşı ile ben, Bulgar hududunun tespiti için çalışmaya başladık. Hududu Karadeniz kenarındaki bir noktaya kadar getirdikten sonra, Tırnovacık'ı murahhas heyetlerinin verdiği karar gereğince Bulgarlara bıraktıktan sonra onun güneyinde bir hudut aramaya koyulduk. Ben Bulgar binbaşısına, hudut olmak üzere, Rezva nehrini gösterdim. O, daha güneye inmek istiyordu. Ben buradan ileri gitmem dedim ve sözlerime şunu ilave ettim :

«Bizi daimi olarak stratejik bir hâkimiyet altında bulundurmak istiyorsunuz. Buna razı olamam.»

Müzakere burada kesildi. Ama çok ıstırap içindeydim. Murahhas heyetinin çalıştığı odanın önüne geldim, heyetle görüşmek istediğimi söyle-

yerek haber gönderdim. Karşıma **Halil Menteş** çıktı. Durumu **Halil Beye** olduğu gibi anlattım. Bulgarların güneye sarkmak istediklerini, hududun benim gösterdiğim derenin güneyine inmesi halinde, Trakya'da çıkacak bir harbe karşı bizim ilk andan itibaren her hazırlığımızın güçlük içinde kalacağını, düşman hâkimiyeti altına gireceğini söyledim. Coşmuşum, sert sert anlatıyorum. Onların gösterdiği hattı kabul etmenin, Trakya'dan vazgeçmek mukabili bir şey olduğunu açıkladım. Halbuki bizim heyet Bulgarlarla anlaşmak istiyormuş. İlerideki menfaatler için müsait davranmak niyetinde ve kararında bulunuyorlarmış. Nitekim bir sene sonra, Birinci Cihan Harbi oldu ve Bulgar ittifakı önem kazandı. Ben heyetin düşündüklerini bilmiyorum. Kendi ihtisasım içinde, Bulgar binbaşısı ile olan müzakereleri **Halil Beye** büyük bir samimiyetle anlattım. **Halil Bey,** kızdı, bana :

«Anlayalım sen murahhas mısın, müşavir misin?» diye sordu ve «nihayet müşavirsin, fikrini söylersin, halbuki murahhas gibi konuşuyorsun,» dedi.

Ben biraz durakladıktan sonra :

«Hayır murahhaslık iddia etmiyorum», dedim. «Askeri müşavir olarak, mütehassıs olarak konuşuyorum. Karşımdaki mütehassısla aramızda yaptığımız müzakerelerde bir inkıta olmuştur. Onun sebeplerini söylüyor ve sizden noktai nazarımın kabul edilmesini, müdafaa edilmesini rica ediyorum.»

Ben bunları daha yüksek bir sesle söylerken, **Talât Bey** ileriden bizi dinliyormuş. Hemen yanımıza geldi :

«Ne var **İsmetçiğim,**» diye sordu.

Halil Bey, Talât Beyle münasebetimize ilk defa şahit oluyordu, şaştı. **Talât Bey** «Bir de bana anlat, mesele neymiş anlayalım» dediği için ona da anlattım. **Talât Bey** benim sözlerime ehemmiyet verdi, tatmin edici sözler söyleyerek yanımızdan ayrıldı. Hudut benim düşündüğüm gibi çıktı.

Bu olayı, bir misal olmak üzere anlattım. Misal, **Talât Paşanın** insanları tanımak ve insanlarla münasebetlerini muhafaza edebilmekteki suplesini, olgunluğunu, yahut uyuşur tabiatını gösteren yüzlerce misalden bir tanesidir.

Ben, **Talât Paşanın** mütarekeden sonra, felakete uğrayan memleketi bırakıp gitmesini bir türlü anlayamadım. Fedakâr bir adamdı. Ne yaparlarsa yapsınlar memlekette kalırdı. Fakat bilemiyorum, ne ümit etti de gitti? Zannederim gerek **Talât Paşa,** gerekse **Enver** ve **Cemal Paşalar,** harp sonu şartları ne olursa olsun, Almanya'da çok kuvvetli bir ittifak sadakatinin bağları ile özel bir muamele göreceklerini ummuşlardır. Halbuki idareler değişmiş, işbaşına yeni insanlar gelmiş, Avrupalı zihniyeti ile bunlar eskimiş, devri geçmiş insanlar olarak Almanya'ya gitmişlerdir.

ALMAN İTTİFAKI

Almanların Tutumundan Şikâyetlerim, Istıraplarım

Balkan Harbinden sonra **Sait Halim Paşa** sadrazam iken ordunun ıslahı için Almanya ile bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşmaya göre **General Liman von Sanders**'in başkanlığında kalabalık, zannederim elli altmış kişilik bir «heyeti ıslahiye» İstanbul'a gelmişti. Almanlarla geniş ölçüde beraber çalışma böyle başlamıştır. Sonra, harp içinde, Türkiye'ye vazifeli olarak gelen Alman kumandanlarının ve subaylarının sayısı çok artmıştır. Ben Avrupa gezisinden memlekete döndüğüm gün bizde umumi seferberlik ilan edilmişti. Fakat henüz harbe girmiş değildik. Büyük Karargâhta harekât şubesi müdürüne yardımcı olarak çalışmaya başladım. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi **Bronsart Paşa** idi. Büyük karargâhtaki şubelerin bir çoğunu Alman subayları, müdür olarak idare ediyorlardı. Benim Almanlarla sıkı işbirliği halinde çalışmam Büyük Karargâhta başlamıştır. Sonra cephelerde Alman kumandanların yanında çalıştım ve benim emrimde Alman kumandanlar bulundu.

Avrupa'da harp bütün şiddeti ile devam ederken, biz seferberliğimizi ilan etmiş olarak bekliyorduk. Almanlar bir an önce harbe girmemiz için bizi sıkıştırıyorlardı. Kabine harbe girmek hususunda fikir birliği halinde değildi. Büyük Karargâhta, Almanların harbe girmemiz hususundaki aceleleri gün geçtikçe artıyordu. Avrupa'da Batı cephesinde her zafer günü harbe girmekte Türkiye için son fırsatların kaybolmakta olduğu havası telkin edilmek istenirdi. Bir defa **von Feldmann** ile harbe girmek meselesini konuştuğumu hatırlarım. Bana, niçin harbe girmediğimizi soruyordu. Sebep olmadığını söylüyordum. Orduyu nasıl besleyeceğimizi hatırlatıyordu. Gerçekten seferber ettiğimiz büyük ordunun beslenmesi, henüz harbe girmediğimiz halde, bizim için büyük bir mesele idi. Fakat ben de **von Feldmann**'a soruyordum :

«Harbe girersek ordu nasıl beslenecektir?»

Nihayet biz 1914 Kasım ayında, Avrupa harbinin kaderi, Alman genelkurmayının tahminine göre mühürlendikten sonra savaşa katıldık. **Enver Paşa,** Alman ordularının kudret ve kıymetine sarsılmaz bir hayranlık besliyordu. Bu orduların hesap ve takat dışı bir sefere girmiş olduklarını fark etmiyordu. Birinci Cihan Harbine bu şartlar altında girmek kararı, Osmanlı İmparatorluğunun talihsiz akıbetine sebep olmuştur. Alman planının tasavvur ettiği gibi, Fransa mağlup olduktan sonra harbin nihayet bulacağı he-

sabının da isabetsizliği İkinci Cihan Harbinde sabit olmuştur. Hatanın esası, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kuvvetlerinin yekûnunun, hele hiç hesaba katılmayan Amerika ile beraber, fazla gelmiş olmasındadır.

Büyük Karargâhta olduğu gibi, kumandan olarak Suriye cephesinde Almanlarla çatıştığımız birçok zamanlar oldu. Muharebeler esnasında Almanların tutumundan çok şikâyet ettim, mustarip oldum. Almanlar, Arabistan'da Türk ordularının başında kumandan mevkiinde bulunuyor ve Alman İmparatoru adına Araplara ayrı bir teveccüh ve ilgi beslediklerini her vesile ile belli ediyorlardı. Politika bakımından da Almanlarla çok çalıştık. Şimdi bunun hikâyesini anlatacağım. Fakat daha önce Büyük Karargâhta bulunduğum ve Çanakkale seferi devam ederken vazife ile Çanakkale'ye gittikçe oradaki büyük Alman müşirleri ile yaptığım temasları anlatmak istiyorum.

Harbe girdiğimiz günlerin birinde, Büyük Karargâhta, benim gibi başka erkânıharp zabitlerinin de bulunduğu bir sırada **Bronsart Paşa**ya sordum :

«Harp yapılıyor, ne olacak, kazandınız ne olacaksınız? Bu kadar büyük fedakârlığın karşılığı nedir?»

«Belçika, Belçika!» diye cevap verdi.

Tekrar sordum :

«Belçika bu kadar fedakârlığı karşılayacak bir değer midir? Belçika'nın nesi var? Eti ne, budu ne?»

Bronsart Paşa, «Evet ufaktır, ufaktır ama çok değerlidir» dedi. Ben kendisini sıkıştırmaya devam ettim. Israrla kendisine soruyordum : «Harpten sonra ne olacak?»

Nihayet baklayı ağzından çıkardı :

«Türkiye!» dedi.

Bunu, Türkiye'yi kazanacağız, manasına söylediğini anladım. Fena halde çarpılmıştım ama, kendimi tuttum.

«Evet, dedim, ne şekilde? Nasıl olacak?»

«Beraber çalışacağız» cevabını verdi.

«Harpten sonra beraber çalışacağımızı düşünmüyoruz,» dedim.

Bronsart Paşa, niyetlerini daha çok açığa vuran bir cevap verdi ve dedi ki :

«Anlıyorum, düşünmüyorsunuz ama kaç kişisiniz? Bu fikri devam ettirecek kaç kişisiniz?»

«Varız kâfi derecede,» dedim.

Üç Alman Mareşali Arasındaki Anlaşmazlık

Büyük Karargâhta, Harekât Şubesi Müdürü olarak çalıştığım sıralarda yalnız veya Başkumandan ile beraber Çanakkale'ye sık sık giderdim.

Ordu Kumandanı **Liman Paşa,** her buhranlı zamanda beni görmekten memnun olurdu. Gelecek ihtimalleri benim ağzımdan dinlemekten rahatlık duyar, bana ihtiyaçlarını ve endişelerini uzun uzun anlatırdı. **Liman Paşa,** çok çalışkan ve vazife hissi kuvvetli bir kumandan olmakla beraber sert ve titiz bir mizaçtaydı. Kumanda ettiği Türk ordusu ile zihni ne kadar meşgul ise, vatanının geçirdiği buhranlarla daha ziyade meşgul olduğu hissedilirdi.

Çanakkale Harbinin nihayetine doğru, Türk ordusunun eski muallimi, emekli **Mareşal von der Goltz Paşa** Türkiye'ye gelmiş, vazife almıştı. **Liman Paşa** yarımadanın güney kesiminde, 5. Ordu karargâhında yaşıyordu. **von der Goltz Paşa,** Gelibolu'da 1. Ordu Kumandanlığını kurmuştu. Bir de Alman Büyük Amirali **von Uzedom Paşa** gelmişti ki, bu da Çanakkale'de deniz müdafaasıyla vazifelendirilmişti.

Bir defa, Çanakkale'ye gideceğim vakit, Alman ataşemiliteri **von Lossow** bana gelmiş, bu üç mareşal arasındaki geçimsizliği anlatarak, bir çare bulmamı istemişti. En ziyade ateş içinde çırpınmakta olan **Liman Paşa,** bana öteki mareşalleri şöyle anlatıyordu :

«Yanımda **von der Goltz Paşa**yla bir ordu teşkil ettiler. Ne manası, ne lüzum vardı? Avuç kadar yeri müdafaa etmek için bütün vasıtaların bir elde, tabiatıyla benim elimde, bulunması lazımdır. **Goltz Paşa** bir hocadır. Hocalık başka, kumandanlık başkadır. Bu yaştan sonra —**Goltz Paşa** bu esnada yetmişi hayli geçkindi— kumandanlığı ben ona nasıl öğretirim. Öbür tarafımda **Amiral von Uzedom,** bana yapmadığı eziyet kalmıyor. Her gün düşmanın küçük gemileri Boğaz'ın ağzına yanaşırlar. Arkalarını Anadolu yakasına vererek yarımadadaki cepheyi saatlerce döverler. Anadolu sahilinde, obüs bataryaları var. Bunların gemilere ateş etmesini **Cevat Paşa**dan isterim. **Cevat Paşa, 'Uzedom Paşa**ya söyleyiniz' der. **Uzedom,** 'Cephanem azdır, tasarrufa mecburum' diye karşılık verir. Bizim bildiğimiz, cephede muharebe eden kumandan, bütün yardımcı kuvvetlere amir olur. Avuç kadar yerde sırayla başkumandanlar, bir felaket! Amiral'e güvertedeki topla, karadaki topun arasındaki farkı bir türlü anlatamıyorum.»

Uzedom'la görüşmedim. Fakat **von der Goltz Paşa,** bana, **Liman Paşa**yı aynı mahiyette, fakat daha alimane bir surette tavsif etmekte geri kalmamıştı. **Goltz Paşa** bundan sonra Irak Kumandanlığına memur edildi.

Yarbay Böhme'ye Yaptığım Sert İhtar

Suriye cephesinde kolordu kumandanı olarak bulunduğum zaman, **Falkenhayn**'ın Yıldırım Orduları Grubu kumandanlığı sırasında, yol yaptırıyorduk. Yol inşaatında Arap ve Hıristiyan köylüleri çalıştırıyoruz. Adamlara para vermek istiyorum. Durumu orduya bildirdim, para yok, diye ce-

vap verdiler. Tekrar yazdım, buluruz bulacağız gibi cevaplarla beni oyalıyorlar.

Bir gün, atla kolordu mıntıkasında dolaşmaya çıktım. Tümenlerimden birinin kumandanı **Böhme** isminde bir Alman yarbayı idi. Onun bölgesine geldiğim zaman yol inşaatında çalışan köylüleri gördüm. Söz arasında öğrendim ki, burada tümen, çalıştırdığı insanlara para veriyormuş. Merakla sordum: «Nasıl para veriyorlar?» Hem de altın para veriyorlarmış. Doğrusu şaştım. Ben kolordu kumandanı olarak para temin edemiyorum, fakat benim emrimdeki bir tümen kumandanı çalıştırdığı adamlara verecek altın para bulabiliyor. Kolordu Karargâhına dönünce tümen kumandanına bir yazı yazdım. «Tümen mıntıkasında yol inşaatının iyi gittiğini gördüm. Ameleler muntazam çalışıyorlar, tümence kendilerine para verildiğini de öğrendim, parayı nereden aldınız? Ben size para göndermedim. Para verildiğine memnun oldum ama, sizin tediyeniz benden geçer. Benim haberim olmadan bulduğunuz paranın kaynağını merak ediyorum. Parayı nereden temin ettiğinizi, hangi şartlarla verdiğinizi bana bildiriniz ve elinizdeki parayı da Kolorduya gönderiniz» dedim. Tümen kumandanı henüz dağıtılmamış elinde kalan parayı kolorduya gönderdi ve bana verdiği cevapta, amelelere dağıtılan parayı **Falkenhayn** karargâhından aldığını bildirdi. Durumu tahkik ettim, öğrendim ki, verdikleri altın para Alman parasıymış ve bunu çalışan köylülere verirken «Alman İmparatoru namına veriyoruz» diyorlarmış. Bunun üzerine tümen kumandanına bir yazı daha yazarak «Benim dışımda hiçbir yerden pàra alamazsınız. Bilmiyorsunuz ki yapmışsınız. Bir daha yapamazsınız. Böyle bir muameleyi tekrar gördüğüm zaman sizi kumandanlıktan derhal ıskat ederim» dedim.

Aradan ne kadar zaman geçtiğini hatırlayamıyorum. Bir gün komşu ordunun kumandanı **Cevat Paşa** benim kolordu karargâhıma geldi. Dolaşırken uğramış intibaını vermek istiyordu. Şundan bundan bir müddet konuştuktan sonra bana, «Senin bu **Böhme** işi ne olacak?» diye sordu. Hadise belki üç ay evvel olmuş, birden hatırlayamadım. Sonra **Cevat Paşa** meseleyi açtı. **Böhme'**ye «Seni kumandanlıktan ıskat ederim» demişsin, dedi. O vakit hatırladım ve kendisine sordum:

«Ne olmuş? Ben kolordu kumandanıyım? Emrimdeki bir tümen kumandanının usulsüz bir muamelesini görmüş ve ihtarda bulunmuşum. Bunun nesini soruyorsunuz?»

Cevat Paşa anlatınca öğrendim ki, benim ihtarım **Böhme'**nin ağırına gitmiş. Hakkımda şikâyette bulunmuş. Birtakım muhabereler olmuş ve şimdi **Cevat Paşa**yı, **Böhme'**ye tarziye vereyim, gönlünü alayım diye aracı olarak bana göndermişler. **Cevat Paşa** samimiyetle konuşuyordu. Ben **Böhme'** nin gönlünü alacağım ve mesele kapanacakmış. Birden isyan hissine kapıldım:

«Nasıl söylüyorsun bunu bana,» dedim. «Kesin olarak reddederim. Eğer tarziye vermem için ısrar ederseniz her şeyi yüzüstü bırakır giderim. Adam gelmiş buraya, benim vatanımda, kumandanını, beni tanımıyor, benim idaremi tanımıyor, Alman İmparatorluğu namına hüküm sürüyor. Yakalamışım, azarlamışım, fazla bir şey de yapmamışım. Ondan sonra bunun tarziyesini vereceğim! Tarziye lafını ağzınıza almayın.»

Cevat Paşa «demek mümkün değildir,» diye son bir ümitle sordu. «Hâlâ soruyorsun» dedim. Bunun üzerine vedalaştı ve gitti.

Cevat Paşanın da bana hak verdiğinden hiç şüphem yoktu. Fakat anladığıma göre, ona telkin ettiler. «Bunu hallet, senin dirayetinden bekleriz» gibi laflar söylediler ve **Cevat Paşa** bunun üzerine bana geldi.

Sonra, hadiseye başka bir hal tarzı bulmuşlar. **Böhme'yi** tümeni ile birlikte benim kolordumdan alarak başka bir kumandana bağladılar.

Kolordumun diğer tümeninin kumandanı da, bir Alman subayı olan, **Yarbay Guhr Beydi. Guhr Beyi** Kafkasya cephesinden tanıyordum. 24. Tümen Kumandanı **Albay Böhme Bey** doğruca Filistin cephesine gelmişti. İlk zamanlar münasebetlerimiz umumi olarak iyiydi. Fakat sonra aramızda anlattığım nahoş hadise çıktı. **Albay Böhme,** aramızda çıkan nahoş hadiseye rağmen söylemek gerekir ki, aslında muktedir, cesur ve usullere riayet eden bir askerdi. Tümenlerin vakit vakit bir kolordudan ötekine geçtiği bir zamanda, 24. Tümen, yani **Böhme'nin** tümeni 20. Kolorduya geçti ve benim emrime 11. Tümen verildi.

Harp nihayetine kadar **Guhr Beyin** 1. Tümeni ve 11. Tümen ile çalıştım. 11. Tümen kumandanı ile eski dost idik. Tecrübeli ve kıymetli bir arkadaş olan **Guhr Bey** ile münasebetlerimiz sonuna kadar arızasız geçmiştir. Şimdi ona ait bazı kıymetli hatıralarımı anlatacağım.

1. Tümen Kumandanı **Yarbay Guhr Bey,** harp nihayetine kadar cephede kalmış ve mütareke esnasında Alman kuvvetleri üzerinde ehemmiyetli vazifeler almıştır. Kıymetli ve tecrübeli bir askerdi. Cephede resmi ve hususi münasebetlerimiz güven ve riayete dayanırdı. **Guhr Bey** haziran sonunda Almanya'ya izinli gitmiş ve temmuz nihayetinde cepheye dönmüştür. Kendisini merakla bekliyordum. Bu aylarda Avrupa Batı cephesinde büyük Alman taarruzları olmuştur. Almanlar uzun zamandan beri hazırlıklarının son tecrübesini büyük fedakârlıkla yapıyorlardı. Marttan itibaren başlayan Alman hareketleri, karşı cephenin mühim bir eksiğini meydana çıkarmıştı. İtilaf devletleri **General Foch** emrinde kumanda birliğini tesis etmişler ve kısa bir müddet içinde **Foch'a** başkumandan unvanını vermişlerdi. İtilaf cephesinin muhtelif kısımlarına yeni usullerle taarruzlar yapıldı. Martta başlayan taarruzlar fasılalarla temmuz sonuna kadar devam etmiş, bizim uzaktan görebildiğimize göre hepsi akamete uğramıştı. Yeni Amerikan ordularının muharebelere katılması da bu devreye tesadüf

eder. Son ümitlerin toplandığı hareketler hitam bulduktan sonra teşebbüs ve karşı taarruz devri İtilaf ordularının eline geçmiş oluyordu.

İşte, benim tümen komutanım **Guhr Bey**, bu temmuz ayının sonunda bizim cepheye dönmüş bulunuyordu. Gelir gelmez kolordu karargâhında göründü. İki yakın vazife arkadaşı olarak tehalükle görüştük. Kendi bulunmadığı zaman bizde geçen hadiseleri, kendi tümeninin halini ve vazifelerini anlattım. Kendisiyle alıştığımız veçhile umumi askeri vaziyeti konuşurken Alman cephesini öğrenmek istedim. Uzun müddet yabancı diyarda kaldıktan sonra memleketine sılaya gitmiş olan yorgun asker, ailesi dışındaki muhitten az haberdar olmuş görünüyordu. Ben kendisine vaziyeti iyi görmediğimi, sonun başladığı devre girdiğimizi, harpten sonra Almanya'da çekeceklerinin bizde gördüklerini unutturacağını yarı şaka yarı ciddi söyledim. İtiraz etti. Konuşma bir gülüşmeyle biterek unutuldu gitti.

Harpten sonra **Guhr Bey** yazdığı hatıratında benim unuttuğum bu hikâyeyi bir ehemmiyetli mesele gibi nakletmiştir. Benim sözlerime pek hiddetlenmiş olduğunu, benim yanımdan ayrıldıktan sonra kendi kendine söylendiğini anlatır ve harp sonunda Almanya'ya döndüğü zaman benim sözlerimi hatırlayarak hikâyesini «Bu adam bir Peygamber gibi bizim harpten sonraki hazin durumumuzu daha evvel görüp söylemişti» şeklinde mübalağalı bir övgü hükmüne bağlar.

Guhr Bey ile konuşulan hadiselerden biri de enflasyon meselesiydi. Suriye'de bizim iç idaremizi fena gösteren sebeplerin bir ehemmiyetlisi de bu garip enflasyon olayıdır. Kırk sene önceki «kaime» musibeti hatırlanıyor, aşırı derecede korkuluyordu. Almanlar da alışmadıkları tabiatta enflasyon manzaralarını şiddetle tenkit ediyorlardı. Müzmin bir yara haline gelen enflasyonu önlemek için alınan şiddet tedbirleri inanılmaz derecede cahilane idi.

Almanlar Türkiye'ye, Gitmek Üzere Gelmemişlerdir

Resmen bir banknot, bir altın lira idi. Gerçekte bir altın beş altı lira değerindeydi. Kim böyle bir muamelede görülürse hayatına kadar tehlikeye düşüyordu. En fenası orduya hem kâğıt para, hem altın para veriliyordu. Maaşlarda ve alışverişlerde kanunca müsavi değerlerde olan altın ve kâğıdı birbirinin yerine koymak ve kullanmak korkunç suiistimal mekanizması idi. Enflasyon devirlerinde gözdelere resmi fiyat üzerinden döviz vermenin bütün kötülükleri bir başka şekilde ve harp zamanında cemiyeti amansız bir surette tahrip ediyordu. Ordunun temiz unsurları bu fenalıkları kendi aralarında serbestçe konuşurlardı.

1. Tümen Komutanı **Guhr Bey** ile de bu enflasyon manzaraları, diğer kumandanlarla olduğu gibi tabiatıyla konuşulurdu. Gariptir ki, enflasyon

tahribatı asıl Almanya'da, harpten sonra dehşetli nispetlere çıkmış, Türkiye'de ise para değeri, suni şiddet usulleri kalktıktan sonra, kendiliğinden normal dalgalanma yoluna girmişti. **Guhr Bey** harp zamanında Almanya'da enflasyon felaketlerini hiç aklına getirmezdi.

Tümen Komutanı **Guhr Bey**, general olarak İkinci Cihan Harbinde de Türkiye'ye gelmiştir. Emekliyken hizmete alınmış ve harp esnasında içerde bir bölge komutanlığı yapmıştır. Eski harp arkadaşı hususiyeti içinde Ankara'da buluşup görüştük. Tecrübemiz olduğu için İkinci Cihan Harbi ihtimallerini gözden geçirdik. Vatansever temiz emekli general teessür içindeydi. Görüştüğümüz zaman, Alman Doğu cephesinde uzun ricatların başladığı devirlere rastlar.

Bu bahsi bağlarken birkaç söz söylemek istiyorum. Birinci Cihan Harbinde Almanlarla beraber çalıştık. Anlaştığımız zamanlar oldu, çatıştığımız zamanlar oldu. Çok defa Almanlar da bizden şikâyetçi olmuşlardır. Almanlarla münasebetlerimizin hususiyetini belirtmek için şunu işaret etmek isterim ki, Türk - Alman ittifakı içinde beraber çalıştığımız Almanların, Alman İmparatorluğu menfaatine birtakım hesapları vardı. Bilhassa Suriye' de ve Arabistan'da hususi bir politika güdüyorlardı. Bize, yüzümüze karşı açıkça söylediklerine göre, Ermenilere yapılan muameleden son derece kırılmışlardı. Gerçi onlar zulüm görmüşlerdi, kötü muamele görmüşlerdi. Almanlar da buna üzülüyorlardı ama, Ermeniler de bize yapmışlardı. Bu noktayı hiç hesaba katmıyorlardı. Almanların Araplara karşı politikaları büsbütün başkaydı. Onlara hususi bir muamele yapıyorlardı ve aslında harbi kazansalardı, yani Almanların istedikleri ölçüde kesin bir zafer kazansaydılar, onlardan kurtuluş kolay olmayacaktı. Açıkça görünüyordu ki, Türkiye'ye gitmek üzere gelmemişler.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE YILLARIM

(1918 — 1922)

CEPHEDEN DÖNÜŞ
BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILIŞI
BÜYÜK TAARRUZ

CEPHEDEN DÖNÜŞ

İlk Öğrendiğim Şey Mütareke Kararı Oldu

Ben Suriye cephesinde, Şeria Muharebesinin başından itibaren sonuna kadar kolordumun başında olarak harekâtı idare ettim. Özellikle Şam'dan çekilinceye kadar, mütemadi muharebelerle geçen sefer, hatıraların birinci bölümünde de anlattığım gibi, yerli halkın şüpheli halinden ve tecavüzlerinden başka büyük bir sıkıntıya uğramadan şimale doğru çekilmek şeklinde devam etti. 3. Kolordunun başında olarak Halep'e geldiğim zaman, ayakta duramayacak kadar hastaydım. Amipli dizanteriye yakalanmıştım. Tedavim için beni Halep'ten İstanbul'a gönderdiler. Ben Halep'e geldiğimde, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı **Liman Paşa,** Alman üniformasını tekrar giymiş olarak kumandayı devretmek üzereydi. Nitekim birkaç gün sonra, **Atatürk, Liman Paşa**dan devraldığı Yıldırım Orduları Kumandanlığını deruhte etmiştir.

Hatırladığıma göre ekim ayının sonlarına doğru İstanbul'a vardım. **Ahmet İzzet Paşa** Kabinesinin teşekkül ettiğini öğrendim. **Ahmet İzzet Paşa,** Sadrazam ve Harbiye Nazırı olarak en buhranlı bir zamanda vazife almıştı. Gelişimin üzerinden kaç gün geçmişti bilmiyorum, beni arayıp buldular. **Ahmet İzzet Paşa** çağırmıştı. Sadarete gittim, kendisi ile görüştüm. Bana Harbiye Nezareti Müsteşarlığını teklif etti. Sıhhatimin müsait olmamasına rağmen bu vazifeyi kabul ettim. Harbiye Nezareti Müsteşarı oldum. Cepheden ayrılışımdan bu yana geçen bir iki hafta içinde istirahat imkânı bulduğum için, dermanım az çok yerine gelmişti. Vakit kaybetmeden hemen vazifeye başladım. İlk öğrendiğim şey, mütareke kararı oldu. Yeni hükümet mütarekeye karar vermiş, çeşitli kanallardan İngilizlerle temas aramış ve **Bahriye Nazırı Rauf Bey,** mütareke müzakeresine memur edilerek gönderilmiş.

Harbiye Nezaretindeki muameleler, bir harbin sonunda mütareke beklenirken olan cari işler, kalabalık ve yorucu işlerdir. Enteresan bir tarafı yoktur. Bu şartlar altında müsteşarlık vazifemin icaplarını yapıyordum.

Osmanlı Devletini harpten çıkaran mütareke, Mondros'ta 30 Ekimde imza edildi ve 31 Ekimde ilan olundu. Mütareke müzakereleri Sadrazamla vazifeliler arasında, Sadrazamla Hükümet arasında cereyan etmişti. Bu müzakerelerin Harbiye Nezaretinden geçen bir yönü yoktu. Genelkur-

may Başkanlığı, tabiatıyla, aynı zamanda Başkumandan olan Sadrazam ile beraber çalışıyordu. Umumi merak, mütareke şartlarının neler olduğu üzerinde toplanmış bulunuyordu. Bizim gibi vazifeliler için bunun ayrı bir ehemmiyeti vardı. Ayrıca umumi efkâr için de büyük ilgi çekici bir hadise idi. İlk işimiz mütareke şartlarını öğrenmek oldu.

Hatırladığıma göre, İstanbul'da mütarekenin resmi mehafilde ve onunla alakadar olan çevrelerde yaptığı ilk tesir çok iyi olmuştur. Umumi kanaat, Mondros Mütarekesinin korkulan, elverişsiz ve tehlikeli bir mahiyetten uzak ve oldukça müsait telakki edilecek bir karakter taşıdığı merkezindeydi. Herkes mütarekeyi bir muvaffakıyet addediyor ve müttefiklerin Osmanlı Devletine karşı müsait bir davranışı sayıyordu. Gerçekten mütareke metni okunduğu zaman, açık ifade ile göze batacak mahzurlar taşımadığı intibaı uyanıyordu. İleride, mütarekenin tatbikatı esnasında memleketin canını yakmış olan esaslı maddeler, çok kapalı ve aynı zamanda her türlü tefsire müsait bir şekilde kaleme alınmıştı. Mütareke metni içinde, fena niyetle kullanılırsa son derece zarar verecek istidatta manalı maddeler vardı. Bunlar kapalı ve müphem bir ifade taşıyordu. Bu maddelerin getirdiği mahzurları, nazari olarak, İngiliz amiralinin mütarekeyi aktederken bizim murahhas heyetimizle münasebetinin verdiği ümitler ve itimatlar büyük ölçüde telafi ediyordu. Mütareke müzakereleri cereyan ederken, İngiliz vis - amirali **Arthur Calthorpe,** bizim murahhas heyetimizi, mütareke hükümlerinin tarihi Türk İngiliz dostluğundan mülhem olan itimat havası içinde tatbik olunacağı hususunda temin etmiş. Mütareke görüşmeleri böyle anlatılıyor, böyle söyleniyordu.

Mütarekenin akti ile **İzzet Paşa** Kabinesinin düşmesi ve **İzzet Paşa**nın iktidardan ayrılması, hemen hemen sekiz on günlük bir iştir. Mütarekenin ilanından sonraki on beş gün içinde, İtilaf donanmasının İstanbul'a girmesinden, ilk İtilaf memurlarının ve çok mahdut sayıda İtilaf askerlerinin İstanbul'da görülmesinden, münferit vazifeler almasından başka göze çarpacak, şikâyet edilecek bir şey yok zannolunuyordu. Bugünlerin en çok konuşulan hadisesi hükümet meselesiydi. İttihatçıların, çekilirken, emniyetleri için, gelecek hükümetin bir intikam hükümeti olmamasında ısrar ettikleri ve böyle bir anlaşma ile **Ahmet İzzet Paşa** başkanlığında muhtelif bir hükümetin kurulmuş olduğu söyleniyordu. Gerçekten hükümette **Fethi Bey, Cavit Bey** ve **Rauf Bey** gibi tanınmış İttihatçılar vazife almışlardı. Hükümetin teşekkülünde çok münakaşalar olmuş. 8 Kasımda hükümet istifa edince, mesele yeniden alevlendi. Sonradan öğrendiğime göre, **Ahmet İzzet Paşa**nın istifası, Padişaha hiçbir zaman unutmadığı bir ihtar ve tecavüz mahiyetinde telakki olunarak Padişah tarafından çok menfi karşılanmıştır. Yine o zaman işittiğimize göre hükümet, Padişahın müdahalelerinden dolayı çalışamaz hale geldiğini ve bunu kabul edemeyeceğini ileri sürerek istifasını vermiştir.

Benim Harbiye Nezareti Müsteşarı olarak vazife gördüğüm kısa müddet içinde, harpten yenilmiş olarak çıktığımız halde, İstanbul'da durumu vahim gösterecek bir hadise olmamıştır. Yukarıda da belirttiğim gibi, mütareke müspet karşılanmış ve herkese iyimser bir hava hâkim olmuştu. Hatırladığıma göre, İsveç sefaretinden bir ataşemiliter Harbiye Nezaretine gelerek benimle görüşmüştü. Bu İsveçli, cari bir işi için fikrini söyledikten sonra, mütarekenin imzalandığından bahsederek mütareke hükümlerinin tarafların iyi niyetleri ile tatbik olunması ümit ve temennisinde bulundu. Cevaben, bizim tarafımızdan mütarekenin iyi niyetle tatbik edileceğinden hiç şüphe edilmemesini söylediğimi hatırlarım.

Bir başka gün, zannederim yüzbaşı rütbesinde, bir Fransız subayı ansızın müsteşarlık odasının kapısını açarak içeriye girdi. Ben başı açık olarak masamda oturuyorum. Adam şapkasını çıkarmaya lüzum görmeden, selam vermeden konuşmaya başladı. Kısmen Fransızca, kısmen de Türkçe konuşuyordu. Kendisine ters muamele ettim, çekilip gitti. Sonradan öğrendiğime göre Fransızların, yabancılardan teşkil olunan «Legion étrangère» denilen teşkilatına mensup, Türkiye'den gitmiş bir subay olan bu adam, Fransız üniforması ile ortaklıkta cirit atıyor, Harbiye Nezaretinin her tarafına girip çıkıyormuş. Sanıyorum ki, müsteşarlık vazifeme son verilmesine amil olan sebeplerden biri de bu olaydır.

Ahmet İzzet Paşanın, kabinenin istifasını Padişaha vermesinden sonra büyük mesele olarak, hükümetin devam etmesi veya etmemesi söylentileri ortada dolaşırken, memleket âdeta bir iki gün hükümetsiz kaldı. Nihayet 11 Kasımda **Tevfik Paşa** Kabinesinin kurulduğu açıklandı. Yeni hükümet teşekkül edince, Harbiye Nezaretine **Abdullah Paşa** geldi. Müsteşar olarak yeni Harbiye Nazırını ziyaret ettim. Konuşurken, ne vakit müsteşar olduğumu, nereden geldiğimi sordu. Anlattım. Pek genç yaşta Harbiye Nezareti Müsteşarlığı gibi bir vazifeye getirilişimi, takdirle karışık taaccüp içinde karşılar bir üslup ile konuşuyordu. Anladım ki, yeni nazırın Harbiye Nezareti Müsteşarlığı için ayrı bir düşüncesi var. Onun arzusunu kolaylaştıracak şekilde hareket ettim. Hatırımda kaldığına göre kendisi ile şu mealde konuştum :

«Aldığınız bu yüksek vazifede size yardım edecek, en yakınınızda çalışacak insanı seçmek tabii sizin hakkınızdır. Takdir ve hüküm vermek size aittir.»

Sözlerimi bitirdikten sonra yanından ayrıldım.

Abdullah Paşa Meşrutiyetin ilanından önce 2. Ordu Kumandanı olarak Edirne'ye gelmişti. Ben o vakit orada bir erkânıharp zabiti idim. Kıtada ve kumandanlık erkânıharbiyesinde çalışıyordum. Beni oradan tanırdı. Ama bir ordu kumandanının bir erkânıharp zabitini tanıması ve onunla münasebette bulunması hududu nispetinde tanırdı. Harbiye Nazırının durumunu rahatlatmak için Erkânıharbiye Reisi **Cevat Paşayı** ziyaret ettim.

Meseleyi kendisi ile görüştük. **Cevat Paşa** ile muharebeden tanışıyorduk. **Cevat Paşa** bana, tahmin ettiğim gibi, Harbiye Nazırının başka bir müsteşar düşündüğünü, **Hilmi Paşayı** müsteşar yapmak istediğini, bana da başka bir vazife vereceklerini söyledi. Durumu gayet tabii olarak karşıladım. Harbiye Nezareti Müsteşarlığından ayrıldım. Bunun için **Abdullah Paşaya** karşı hiçbir kırgınlığım yoktur. Kendisini bir bakıma haklı buluyordum. En buhranlı bir devirde, iyice tanımadığı, bu kadar genç yaşta ve miralay rütbesinde bir insanın Harbiye Nezareti Müsteşarı olmasını garip karşılamakta haklıydı. Fakat, benim müsteşarlıktan ayrılmamı düşünmesinde belki başka mülahazalar da vardı. Bunu kesinlikle bilemiyorum. **Abdullah Paşanın** hatırımda kalan iyi bir hatırası şudur : Büyük Zaferden sonra, Garp Cephesi Kumandanı olarak İzmir'e geldiğim zaman **Abdullah Paşa**dan bir tebrik telgrafı almıştım. Eski amirlerimden, eski nesillerin kumandanlarından, rütbe sahiplerinden aldığım ilk tebrik telgrafı **Abdullah Paşa**nındır.

Atatürk'ün İstanbul'a Gelişi

Atatürk İstanbul'a kasımın ortasına doğru geldi. Yıldırım Orduları Grubu, 7. Ordu, 6. Ordu lağvolunmuş, kumandanların cephede vazifeleri bitmişti. Bu zamana kadar, mütareke tatbikatı hudutlarda çok çekişmeli geçti. Cephedeki kumandanlarla muhabere, erkânıharbiye kanalından geçerek doğrudan doğruya Sadrazamla oluyordu. Fakat Harbiye Nezaretine sızan haberlerden öğreniyorduk ki, İngilizler, mütareke hükümlerini ileri sürerek durmaksızın ilerliyorlar, önemli gördükleri yerleri işgal ediyorlar ve işgal ettikleri bu yerleri ya ellerinde tutuyorlar veya Fransızlara devrediyorlardı.

Atatürk, İstanbul'a geldikten sonra ilk temasımızda, bana hududtaki hadiselerden ve müttefiklerin tutumlarından uzun uzadıya bahsetti. Müttefiklerin mütareke yapıldığı andaki hatta durmadıklarından, hiçbir itirazı dinlemediklerinden, mütareke şartlarını diledikleri gibi tefsir etmeye çalıştıklarından şikâyet etti. **Atatürk** İstanbul'a geldiği zaman **Ahmet İzzet Paşa** istifa etmişti, fakat sanıyorum ki, henüz yeni hükümet kurulmamıştı. **Atatürk** bunun üzerine büyük bir siyasi faaliyete girişti. Önce **Ahmet İzzet Paşanın** istifasını durdurmak, sonra **Tevfik Paşa** Hükümetinin Mebusan Meclisinde itimat oyu almasına mani olmak ve tekrar **Ahmet İzzet Paşa** riyasetinde bir kabine kurdurmak gibi teşebbüslere geçti. Bu ilk zamanlarda, onun planı, Türkiye'yi siyasi yoldan, siyasi tedbirlerle kurtarmak esasına dayanıyordu. Daha cephede iken Harbiye Nazırı olmayı düşünmüş ve bunu telgrafla **Ahmet İzzet Paşa**dan istemiş. Ayrıca Padişaha yazmış. Öğrendiğime göre **Ahmet İzzet Paşa, Atatürk'**ü oyalamış ve kabineye

almamış. **Atatürk, İzzet Paşayı** sonuna kadar affetmedi. **Atatürk'e** hâkim olan fikre göre, iyi bir hükümet, hedefini, vaziyetini iyi bilen bir hükümet, memleketin kuvvetini müsait şartlarda değerlendirerek çok iş yapabilirdi. İstanbul'a geldiği günden itibaren bunu sağlamaya çalışıyordu.

Atatürk'ün düşüncesine temel teşkil eden bu esasa göre istediği gibi bir hükümet kurulur, kendisi de Harbiye Nazırı olursa, galip devletlere karşı yeni bir politika takip etmek, Türk olmayan yerlerden zaten sarfınazar etmiş olan Türkiye'yi kurtarmak mümkündür. Kurulacak haysiyetli bir hükümet, buna göre bir dış politika takip ederek büyük devletleri yeni bir istikamete çevirebilirdi. Bu imkânlar araştırılırken, bir taraftan da, siyasi tedbirlerin nihayet bir çatışmaya, bir harbe varması ihtimaline karşı ordu hazırlanacaktır. Başlangıçta **Atatürk'**ün görüşü budur.

Atatürk, tasavvur ettiği şartları hazırlayabilmek için herkesle temasa geçmişti. **Vahdettin'**in yaveri ile konuşmuş, bir taraftan Padişahla münasebet arıyor. Diğer yandan **Ali Fuat Paşa** vasıtasıyla tanıdığı Dahiliye Nazırı **Mehmet Ali Bey** kanalı ile çalışıyor. **Ahmet İzzet Paşa** ile, **Cevat Paşa** ile, nazırlarla konuşuyor. Mütemadiyen haber almak için uğraşıyor. Önemli bir vazife almak istiyordu.

Memleketin Halini Düşünmekle Geçen Günler

22 Kasım tarihinde, Harbiye Nezareti Müsteşarlığından ayrıldıktan sonra beni İstihzaratı Sulhiye Komisyonu (Barış Hazırlıkları Komisyonu)na askeri murahhas tayin ettiler. Büyükelçilerden, nazırlardan kurulan bu komisyon, Babıâlide, Hariciyede toplanırdı. Bizim vazifemiz, sulh konferansına gidecek murahhas heyetimizi, memleketin hukukunu koruyacak vesikalarla teçhiz etmek, onlar için gerekli bilgileri hazırlamaktı. Sulh Komisyonu azasından olan eski nazırlardan **Ali Nizami Paşa** muhterem bir zattı. Bir gün bana çalışmalarıma ışık tutacak tavsiyelerde bulundu, dedi ki :

«Sulh konferansına gidecek murahhasların, mebusların uzun uzadıya okumaya vakitleri ve hevesleri yoktur. Bunlara, kullanacakları bilgileri göze çarpacak surette ve en az zahmetle okuyabilecekleri şekilde hazırlamak lazımdır.»

Biz de vazifemizi faydalı bir şekilde yapabilmek için lüzumlu bilgileri, istatistikleri hazırlamaya çalışıyorduk. Üzerinde hassasiyetle durduğumuz hususlar, memleketimizin her tarafında Türklerin çoğunlukta olduğunu, **Wilson** prensiplerine göre Türkiye'nin Türklere ait bulunduğunu ispat edecek istatistikleri ve vesikaları toplamaktı. Benim bu teknik işlerden başka hiçbir vazifem yoktu. Günlük işimi bitirdikten sonra serbest kalıyordum. Memleketin siyasi ahvalini düşünmeye, tetkik etmeye geniş vakit bulabi-

liyordum. Resmi bir bilgiye ve resmi bir münasebete dayanmaksızın karşıdan görerek, içinde bulunduğumuz şartları anlamaya ve çıkış yolu bulmaya çalışıyordum. Mütarekenin bu devrinde, İstanbul'da, zamanın siyasi cereyanlarını takip edebilmek için benim iki büyük selahiyetli kaynağım vardı. Birisi **Ahmet İzzet Paşa**, birisi de **Atatürk**'tü. **Ahmet İzzet Paşa** ile münasebetimi muhafaza ediyordum. Hükümetten çekildikten sonra kendisini haftada hemen hemen iki defa, iki olmazsa bir defa görmeye çalışırdım. **Ahmet İzzet Paşa**, tabiatıyla, hem âyan azası olarak, hem her tarafla münasebeti bulunan eski devlet ricalinden bir insan olarak ve nihayet son Sadrazam[16] olarak siyasi cereyanların içinde idi. Fikirlerdeki teşevvüşü, ihtilafları, çekişmeleri, kendi ölçüsünde bilir ve anlatırdı. Ben de hadiseleri onun zihniyeti ve muhakemesi ölçüleri içinde takip ederdim.

Daha önce de söylediğim gibi, **Atatürk** İstanbul'a gelmiş, çalışıyordu. Muharebelerden kader arkadaşım **Atatürk**, hulasa olarak bahsettiğim geniş bir siyasi çalışma devresinde bulunuyordu. İstanbul'a gelince evvela Perapalas'ta bir yer tuttu. Perapalas'taki dairesinde, resmi bir daireymiş gibi ziyaretleri kabul ederdi. İktidarda bulunan, iktidardan çekilmiş olan, siyaset âleminde veya ordu içinde çalışan, resmi selahiyeti olan veya olmayan, hadiselere vukufu varsayılan ve herhalde enteresan ne kadar insan varsa bunlarla, herkesle konuşur, kendilerini dinler ve fikirlerini muhataplarına telkin etmeye çalışırdı. **Atatürk**'ün İstanbul'da geçirdiği bu devir, ciddi olarak büyük bir mücadele devridir. O, gelecek tehlikelerin büyük olduğu endişesi ile dolu idi. Mütareke ile İtilaf Devletlerinin zaten her gün artmakta devam eden taşkınlıkları göz korkutucu bir mahiyet almıştı. Bunlarla nasıl uğraşılacak, ne yapılacak? İşte **Atatürk**, bunların çaresini aramakla gece gündüz meşgul olurdu. **Atatürk**'le hemen her hafta, haftayı geçmeden, bir yerde buluşur konuşurduk.

Atatürk Perapalas'ta bir müddet kaldıktan sonra kendi evine çıktı. Bundan sonra görüşmelerimiz daha çok evinde cereyan ediyordu. Ya o çağırırdı, giderdim; yahut kendiliğimden giderdim. **Atatürk**, İstanbul'da iyi bir hükümet kurulması peşinde çok ciddi olarak çalışmıştır ve pek çok temaslar yapmıştır. Fakat hükümetler gittikçe sık değişiyordu. **İzzet Paşa**dan sonra **Tevfik Paşa** hükümet kurdu. Sonra bir hükümet daha kurdu. Nihayet Hürriyet ve İtilaf Hükümeti açıktan teşekkül etti. **Damat Ferit Paşa** ve kendisine uygun nazırlarla ilk intikam hükümeti meydana çıktı.

Atatürk İstanbul'a geldiği zaman **İzzet Paşa**nın istifasını öğrenir öğrenmez, seri bir karar vererek, bu istifayı geri aldırmak veya **İzzet Paşa**ya yeni bir hükümet kurdurmak hevesine düşmüştür. Bunu tatlı bir surette anlatırdı. Mebuslara durumu izah etmiş, onları ikna etmiş. Yeni hükümet itimat oyu almaya geldiği zaman, mebuslar bu hükümeti kabul etmeye-

[16] Henüz Tevfik Paşa hükümeti kurulmamıştı.

cekler, onu düşürecekler. Padişah mecbur olacak, yeniden **İzzet Paşaya** hükümet kurduracak ve kendisi, **İzzet Paşa** ile, bu defa, düşündüğü gibi bir hükümet teşkil edecek. Mebusların hepsini ikna etmiş. İtimat oyu verileceği sırada mebuslar salona gitmişler ve **Tevfik Paşa** Hükümetini düşürecek yerde, ittifakla itimat reyi vermişler.

Enerjik, kuvvetli bir hükümet kurmak ve onunla İstanbul'da memleketi kurtarmaya çalışmak. Şimdi bu fikrin doğruluğunu veya kabili icra olup olmadığını münakaşa etmek aklımdan geçmez. Böyle bir niyetim yok. Bunu anlatışım, kendisinin nazır olması veyahut **Ahmet İzzet Paşanın** tekrar Sadrazam olması noktasında değil, esaslı bir hükümetin, tehlikeyi bilen muktedir bir hükümetin teşekkül etmesi fikri, ona, memleketin o günler için başlıca ihtiyacı olarak görünüyordu. Halbuki hadiseler tam aksi istikamette inkişaf etmiştir. Her gelen hükümet, daha çok intikamcı bir hükümet karakteri almıştır.

Kışın, 1918'in sonuna doğru, Mebusan Meclisi feshoIundu. Sözde yeniden seçim yapılacaktı. Bu esnada, İstanbul'da Fransızların Selânik cephesi Kumandanı olan **General Franchet d'Esperey'**in bir zafer alayı yaptırdığını hatırlarım. Artık bir mütareke ile harbin sona ermiş olduğu manzarası tamamıyla ortadan kalkmıştı. İtilaf Devletlerinden her birinin, ayrı ayrı, ne isterse onu tatbik edeceği anlaşılıyordu. Mütarekenin ilk günlerinde **Rauf Beyle** konuşmuştuk. **Rauf Bey,** mütarekeden memnun görünüyordu. Çok çalışmıştı. Mütareke şartları bizim için çok müsait farz olunuyordu. Bu son günlerde **Rauf Beyle** bir kere daha görüştüğümüzü hatırlıyorum. Mütareke maddelerinin bu tarzda, hiç düşünülmeksizin, açıkça ihlal olunarak çiğnenmesinden canı yanıyordu ve hükümetlerden çok şikâyetçiydi. Hükümetler sahip çıkmazlarsa, mütareke maddelerini muhafaza etmek için çok dikkatli ve ısrarlı olmazlarsa, bunun atisinin nereye varacağından ciddi olarak endişe ediyor, feryat eder gibi konuşuyordu.

1919 yılı başında **Damat Ferit Paşa** Hükümeti iktidara geldi. Yeni hükümet, İttihat ve Terakki ricaline ve onlara yakın olanlara karşı tecavüze geçti. Mütareke hükümetlerinin, İttihat ve Terakkiye tam manasıyla düşman olan hükümetlerin bir karakteristiği vardır : İtilaf Devletleri, iç ve dış politika bakımından ve propaganda olarak bizi nelerden mahkûm etmek, mesul tutmak istiyorlarsa, onlardan evvel teşebbüse geçmek. Böyle de yaptılar. Birçok insanı tevkif ettiler.

Esas fikir şu : Çok fena, çok zalim bir idareden geçmişizdir. İtilaf Devletleriyle zararsız bir sulh yapabilmek için, onlara itimat telkin etmek, bunun için de onların mahkûm ettikleri bütün insanları cezalandırmak lazımdır. Bu, kendilerinin vaktiyle birçok ıstırap çekmiş, birçok mahrumiyetlere uğramış olmalarının mukabelesi mahiyetinde görünmüyor, memleket menfaatleri uğruna İtilaf Devletleriyle iyi münasebetlere girebilmek için zaruri bir hamiyet borcu şekline bürünüyordu.

Memlekette ciddi bir vazife almış olan herkesin en adi bir iftira ile tamamıyla mahvedilmesinin bütün kapıları açılmış bulunuyordu. **Atatürk,** İstanbul'da bulunduğu zaman evine İtilaf Devletlerinin polisleri girmiş ve bir defasında, kaybolmuş bir Ermeninin o evde olduğu ithamı ile onu aramaya gelmiş olduklarını söylemişlerdir. **Atatürk'**ün, İstanbul'da bulunurken bir tecavüze uğramaması hakikaten şaşılacak bir şeydir. Ancak, benim kanaatimce bu, herhangi bir kimsenin himayesi veya koruması sebebiyle değil, bizzat kendisinin herkesle ve bütün ecnebilerle icap ederse, karşı karşıya insan gibi, müsavi insan gibi konuşacak, çekişecek tabiatta olduğunun bilinmesindendir. **Atatürk'**ün hayatı, bu şartlar altında, manen son derece yorucu bir mücadele hayatıydı.

Mütarekeyi Feshedip Mücadeleye Girmek Fikri Hiç Kimsede Yoktu

Bugünlerde, haber aldığımıza göre, memleketin muhtelif yerleri, arzu edildikçe işgal olunuyordu. Nisan ayı içinde, Kars ve Ardahan'ı tahliye ettirmişlerdi. Buralardan çekilen kıtalarımızın yerini, Kars'ta Ermeniler doldurdular. Yine nisan ayında, Antalya'yı İtalyanlar işgal etmişlerdi. İstanbul'da siyasi hava, Müttefiklerin her türlü propagandasına tamamıyla açık bir meydan halindeydi. Herkes kendi arzusuna göre, planları neyse, o fikirleri halka telkin ediyor ve İstanbul vasıtasıyla memlekete yaymaya çalışıyordu. Birbiri ardından gelen hükümetler, tabiatıyla, kendi karakterlerine göre devletlere karşı ayrı münasebet peşinde idiler. İttihat ve Terakki düşmanı olarak kurulan intikamcı hükümetlerin hepsi İngiliz taraftarı görünüyordu. Gerek Hürriyet ve İtilafçılar, gerekse tarafsız addedilenler, harple yapılacak bir şey yoktur kanaatinde bulunuyor ve sulh konferansından netice alınabileceğini umuyorlardı. Umumi bir ümitsizlik havası yaratan bu durum içinde, maharet göstererek, müttefikler arasında münasebetlerden ve çekişmelerden yararlanarak en az zararla kurtulacağımız bir siyasi çıkar yol arıyorlardı. Mütarekeyi feshedip mücadeleye girmek, yeniden harp açarak, İtilaf Devletleri nezdinde harp yolu ile bir netice almak fikri hiçbir kimsede yoktu. Mütareke yapıldığı günlerdeki yaygın iyimserlik, aradan bunca zaman geçtiği ve mütareke tatbikatı bütün çıplaklığı ile ortaya çıktığı halde, hâlâ devam etmekte idi. İlk devrede mütarekeyi iyi niyetle tatbik ederek İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında bir itimat havası kurma politikası, ilk mütareke hükümetinden itibaren yerleşen hâkim fikir olmuştu. Bunun için, mütareke olur olmaz, hudutlarda görülen taşkınlıklar, düşman kuvvetlerinin mütareke hükümlerini ihlal eden davranışları, bir harbin sonunda yakından karşı karşıya gelen kıtalar arasındaki gergin hava içinde, tabii karşılanacak münasebetler olarak kabul ediliyor ve bu münasebetlerin birdenbire düzelmesindeki güçlükler mazeret

olarak ileri sürülüyordu. Bütün bu hadiselerin, mütarekeyi yapan İtilaf Devletlerinin gizli niyetlerini ilk andan itibaren ortaya koyan tezahürler halinde kabulüne kimse yanaşmak istemiyordu. Böyle bir şüpheye kapılmanın hata olacağı söyleniyordu.

Atatürk İstanbul'a gelip çalışmaya başladıktan sonra lağvedilen orduların, kolorduların kumandanları da birbiri ardından İstanbul'a gelmeye başladılar. Bu arada benim yakından temasta bulunduğum **Kâzım Karabekir Paşa** da İstanbul'a gelmişti. O, Kafkas cephesinde Kolordu Kumandanı idi. Kolordusu lağvolmuş, çağırmışlar, geldi. Zeyrek'te bir evi vardı, orada otururdu. Mütarekenin bu dağınıklık ve keşmekeş içinde geçen günlerinde **Karabekir Paşa** ile çok görüştüm. **Karabekir Paşa**nın görüşü ve mütalaası şu : Anadolu'ya gitmek, tekrar kolorduların başına dönmek ve memleketin kurtulması için çalışmak. **Karabekir Paşa**da ve diğer arkadaşların bir kısmında, haklı olarak, hâkim fikir bir vazife ile kıta başında bulunmak ve oradan ahvali takip ederek memleket hayrına gerekli tedbirleri zamanında alabilecek durumu muhafaza etmekti.

Bu arkadaşların hepsi, İttihatçılarla münasebetleri bakımından, yeni hükümetler nezdinde itimat uyandıracak durumda oldukları veya böyle bir durumda olabilecekleri, yani vazife alabilecekleri ümidi içinde yaşarlardı. Bir defa, İttihat ve Terakki ricalinin başlıcaları ile daimi ihtilaf halinde bulundukları yayılmıştı. Sonra onların, meselâ **Karabekir Paşa**nın, eski tanıdığı cevherler, haksız yere emekliye ayrılmış bu tanıdıklar, şimdiki iktidarlara daha yakın insanlardı. Bu kanaldan **Karabekir Paşa**nın ve aynı durumda olan diğer arkadaşların yeniden vazife alabilmeleri mümkün görülüyordu ve kendileri bu kanaatte idiler.

Benim vaziyetime gelince; bu şartlar içinde benim vaziyetim tamamıyla başka idi. Günün siyaset adamları ile, zamanın iktidarları ile hiçbir vakit, hiçbir münasebetim olmadıktan başka, münasebetlerimin görünüşü bakımından onlara karşı son derece antipatik geliyordum. Evvela, İttihatçı düşmanları benim İttihatçılarla olan münasebetlerimi mübalağa ölçüleri iie kabul ediyorlardı. Onları bu kanaate sevk eden sebep şudur : İttihat ve Terakkide, son zamanlarda çok ayrılık ve çok çekişme olmuştu. Eski İttihatçılar arasındaki bu ayrılıklar ve çekişmeler sırasında ben İstanbul'da değildim. İki sene yoktum. Yemen'e gitmiştim. Döndüğüm zaman hepsi ile dost olarak görüşüyorduk. Yemen dönüşünden, Birinci Dünya Harbinde cepheye gidinceye kadarki zaman içinde de bütün bu çekişmelerin dışında kaldım. Bu hususiyetle, İttihatçılarla, İttihatçıların herhangi biri ile hiçbir ihtilafa düşmemiş, onlarla daima mutabık olarak yaşamış bir İttihatçı olarak görülüyordum. İkinci bir sebep, **Ahmet İzzet Paşa** ile yakınlığımdır. Yemen'e beraber gitmiştik. Balkan Harbinde karargâhında bulundum. Cihan Harbinde o, 2. Ordu Kumandanı, ben Kurmay Başkanı idim. Son defa **Ahmet İzzet Paşa** Sadrazam oldu ve beni Harbiye Nezareti Müs-

teşarı yaptı. **İzzet Paşa,** sadaretten padişah ile bozuşarak ayrıldı. Hemen arkasından beni de müsteşarlık vazifesinden ayırdılar. Beni ayrıca **Ahmet İzzet Paşanın** yakını diye de istemiyorlar. Padişahta ve saray erkânında bile bu hava vardı. Bir gün selamlık resmine gitmem gerekiyormuş, Kolordu Kumandanı sıfatıyla cepheden döndüğüm için mecburmuşum. Söylediler, gittim. Selamlık resminden evvel Padişahı bir salonda önümüzden geçerken gördüm. Beni Harbiye Nezareti Müsteşarı olarak takdim ettiler. Selam verdik, o da selamımızı alır görünerek önümüzden geçip gitti. Gayet donuk, soluk, hiçbir kelime söylemeksizin önümüzden geçti. Halinden onda ve tabiatıyla saltanat erkânında bana karşı soğuk bir edanın bulunduğunu derhal fark ettim.

İçinde bulunduğumuz umumi vaziyeti, tabii herkesin gördüğü kadar, herkesin gördüğü gibi karanlık görüyordum. Meçhullerle dolu bir hava içinde, galip devletlerin taşkınlıkları karşısında üzüntülü bir hayat geçiriyorduk. Hele intikamcı hükümetler işbaşına geldikten ve **Nemrut Mustafa** Divanıharbi, insanları gözü kapalı mahkûm etmeye başladıktan sonra emniyetten eser kalmadı. Gerçi ortada İttihat ve Terakki devrinin sorumluluklarına iştirak etmiş hiç kimse yoktu. Bizlerin, yani sonradan Milli Mücadeleye katılacak olanların, hiçbirimizin, İttihat ve Terakkinin sorumlu tutulduğu katliamla, tehcirle ve yolsuzluk işleri ile en ufak bir ilgimiz bulunmuyordu. Fakat izah ettiğim sebeplerden dolayı benim herhangi bir vazife almam veya elime resmi bir selahiyet verilmesi ihtimali, hiçbir suretle mümkün görünmüyordu. Mütarekede İstanbul'da kaldığım müddetçe bana hep tali vazifeler verilmiş, her bir vazifem bir hafta, on gün, en çok bir ay sürmüştür. Umumiyetle boş kalmışımdır. Umumi şartların yarattığı karamsarlık nispetinde hizmet imkânımın ufukta bile görünmediği bir zamanda, ben, hadiseleri doğru görmeye çalışmaktan başka bir arzu beslemiyordum. Şahsi hiçbir hevesim, hiçbir emelim kalmamış gibiydi. Yalnız memleketin bu badireden çıkması için iş başına gelen hükümetlerin neler yapabileceğini, ne istikamette bulunduklarını doğru olarak görmeye çalışıyordum. Memleket tabii bir hayata girdikten sonra, bize, yani bana ve pek çok arkadaşıma yapılacak muamele belki tamamıyla ordudan çekilmemize sebep olacaktı. O zaman hayatımızı herhangi bir köyde temin etmek de bizim için bir mesele olamazdı. Bu meseleleri, bu tarzda, teklifsiz arkadaşlarımla, hiçbir maksat gütmeksizin, hasbihal halinde konuştuğum da çok olmuştur.

İstanbul'un Siyasi Havası Ve Amerika

Kâzım Karabekir Paşa kendisini Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlığına tayin ettirerek gitti. Şimdi **Atatürk**'ün vazife alışını ve Anadolu'ya

gidişini anlatacağım. Fakat evvela İstanbul'un siyasi havasını tasvir eden sözlerimi tamamlamak istiyorum. Böylece hem insicamı kaybetmemiş olacağız, hem de dedikodusu çok yapılmış, çok önemli bir meseleye temas edeceğiz.

Günler geçip, mütareke tatbikatı ilerledikçe anlaşıldı ki, mütarekeye bağlanan ümitler boşunadır. **Amiral Calthorpe**'un emniyet verici sözleri sadece İngiltere'nin asıl niyetlerini gizlemeye yaramıştır. Suriye'yi İngilizlerden devralan Fransızların Anadolu'yu güneyden işgal için giriştiği hareketler ise, tehlikeyi büsbütün ortaya koymuştur. İngilizlerin, Fransızların ve İtalyanların, bütün galiplerin ilk zamanlarda anlaşılamayan birçok emelleri vardır. Bunların içinde yalnız Amerikalılar bize karşı görünmüyorlar. Memleketin yer yer işgal edildiği ve her tarafına herkesin girip çıktığı bu zamanlarda Amerikalılar hiçbir yerde, bir işgal teşebbüsünde bulunmamışlardır. İngilizler memleketimizde vaziyete hâkimdirler. Bizim davamız, başta İngilizlerledir. Muharebeyi onlarla yapmışız. Onlarla anlaşmak lazımdır. Devlet ricaline, yani gelip geçmiş sadrazamlara, nazırlara, onların etrafındaki partilere ve fikir çevrelerine, bu görüşler, iki ayrı istikamet vermiştir : İngiliz taraftarlığı, Amerikan taraftarlığı.

İngiliz taraftarlığı her zaman mevcut olmuştur. Fakat, mütareke tatbikatının gelişme istikametinin zihinlerde yarattığı şüphe ve endişe, Cihan Harbinden sonra sulh muahedelerine bir tedbir yaldızı ile sokulan manda fikri etrafında bir filizlenmeye yol açtı. Amerika taraftarları için şüphesiz başka sebepler de vardı. Yunanlıların İzmir'i işgal ettikleri ilk günlerde yaptıkları şiddet hareketleri şikâyet edildi ve bir enternasyonal komisyonda bu şikâyetler tetkik olundu. Komisyon, Yunanlıları haksız buldu. Bu netice, tabiatıyla, zulme uğramış bir millet için, galip devletler safında bir adaletsizliğin tespit edilmesi ile müspet tesir yaratmıştı. Bu adaletsizliği meydana çıkaran devletin Amerika olduğu kabul ediliyordu. Amerikan taraftarı çevrelerde, Amerikalılarda adalet duygusu vardır, zaten mütareke de **Wilson** prensipleri üzerine yapılmıştır, deniliyordu. Yunanlıların Anadolu'ya çıkarılmalarında, İzmir'i işgal etmelerinde başlıca **Wilson**'un kararının ağır bastığını, onun sebep olduğunu da bilen yoktu. Böylece İngiliz taraftarlığına İngiliz mandacılığına karşı Amerikan mandası, Amerikan muaveneti, karşı bir fikir olarak mütareke devri İstanbul'un fikir cereyanları arasında ehemmiyet kazandı. Bunları, o zamanın siyasi cereyanlarını bilmek bakımından bir hadise olarak söylüyorum. Biz arkadaşlarla görüştüğümüz zamanlarda bu fikirler üzerinde durur, her birini ayrı ayrı mütalaa ederdik. «Bunun aslı yoktur, şunun maksadı böyledir» gibi sözlerle hadiseleri değerlendirmeye çalışırdık. Hakikatte, bütün ümitsizlikler meydana çıktıktan sonra, memleketin kurtulması hususundaki ciddi münakaşalarda bu fikirlerin hiçbir zaman yeri olmamıştır. Böyle zamanlarda, diplomatlar, geçmiş tarih hadiselerinden de ders olarak memlekete musallat olan

muhtelif devletler arasına türlü şekilde rekabet ve ayrılık sokma teşebbüsünü de bir tedbir olarak görürlerdi.

Tarihte bunun birçok misalleri vardır. Muhtelif cereyanları iltizam edenler arasında, böyle usullerden de fayda umanlar tabii bulunacaktır.

Atatürk İstanbul'da herkesi uyarmak, memleketin kurtuluşu için resmi kudret sahiplerinin, muktedir memleket evlatlarının bir hükümet halinde memleket çabasına girmelerini sağlamak için bütün tecrübeleri denedikten, bütün imkânları sarf ettikten sonra, nihai kararını şu şekilde tespit etti : Bir an evvel vazife olarak Anadolu'ya gitmek. Artık bundan sonra Anadolu'ya gitmenin imkân ve çarelerini araştırmaya başlamıştı. İyice hatırlarım, bir gün, «Anadolu'ya nasıl çıkabiliriz, nereden çıkabiliriz, yol nedir?», beraber bunları konuşuyorduk. Bir harita başında konuşuyorduk. Bana soruyordu : «Nasıl gideriz?» Ben kendisine şu cevabı verdim : «Canım her taraftan gideriz. Yol da çoktur, tedbir de çoktur. Mesele çalışmak için istikameti tayin etmektir.» Ben bu fikirdeydim.

Atatürk'ün Anadolu'ya bir vazife ile gönderilmesi kararı, umumi siyasi tehlikeler yüzünden, Karadeniz sahillerinde, İtilaf Devletlerinin Türkiye'yi ittiham edemeyecekleri bir inzibatın, bir idarenin tesis edilmesi ihtiyacından doğmuştur. Hükümeti böyle bir tehlike ile tehdit etmişlerdir. **Atatürk**'ü bu vazifeye, **Ali Fuat Paşa**nın akrabası olan Dahiliye Nazırı **Mehmet Ali Bey** teklif etmiştir. **Atatürk** birçok kimse ile olduğu gibi, **Ali Fuat Paşa** vasıtasıyla tanıdığı **Mehmet Ali Bey**le de görüşürdü. Bana görüştüğünü söylerdi. Fakat onunla memleket meselelerini halledecek bir değer vererek konuştuğunu bana anlatmış değildir. Böyle bir şey hatırlamıyorum. Zaten bunlar, tecrübeleri ve değerleri olmayan insanlardı.

Böyle mühim bir vazife ile Anadolu'ya göndermek için **Atatürk**'e nasıl güvendiler? Hükümet **Damat Ferit Paşa** Hükümeti. **Mehmet Ali Bey** de **Damat Ferit** gibi bir intikamcı ve İngilizci politika adamı. **Ali Fuat Paşa** ailesi, **Atatürk**'ü kendisine, düşman bildikleri insanlardan başka bir insan, sabit fikri olmayan, kimseye fenalık etmemiş, bütün vasıfları daimi olan bir insan olarak tanıtmışlardır. Bir ordu kumandanı olarak **Mehmet Ali Bey**e takdim edilen **Atatürk**, bunu büyük bir nimet, büyük bir fırsat addetti ve bundan behemahal istifade etmek istedi. Kendisine teklif yapıldığı andan itibaren, gidinceye kadar, Erkânıharbiyede büyük ölçüde uğraşarak selahiyetlerini genişletmeye, yapabildiği yerde açık olarak, yapılamadığı yerde dolayısıyla mana çıkarılarak genişleyecek bir selahiyet ifadesi bulmaya çalıştı. Erkânıharbiyede **Cevat Paşa**nın, sonra İkinci Reis **Kâzım Paşa**nın vasıtasıyla, yazılan talimatın ifadelerini maksadına uygun şekilde nasıl düzelttirmeye çalıştığını, Harbiye Nazırı **Şakir Paşa**nın talimatı nasıl istemeyerek imza ettiğini veya mühür bastığını bana anlatırdı.

Atatürk'ün ordu müfettişliğine tayini ve geniş selahiyetleri üzerinde Sadrazam **Damat Ferit Paşa** çok durmuş, çok düşünmüştür. Erkânıharbiye

Reisi **Cevat Paşa** ile beraber **Ferit Paşa**nın evine gitmişler. **Atatürk**'ün kumanda edeceği bölgeyi sormuş. **Cevat Paşa** haritada küçük bir yer göstermiş, «Zaten bir yerde kuvvet kalmadı» diyerek işi geçiştirmiş. **Ferit Paşa**nın ne dereceye kadar inandığını kestirmek güç. Fakat anlaşılıyor ki, adamın zihni **Atatürk**'e verilen vazife ve selahiyetlerle meşguldür.

Ferit Paşanın geçirdiği tereddüdü haklı bulmak lazımdır. Karşısında bir ordu kumandanı var. İhtilalden geçmiş, tanınmış bir kimse. Fakat İttihatçı mı, değil mi belli değil. Daha doğrusu, bu husus **Ferit Paşa** için meçhul. Yalnız İttihatçı liderlerle anlaşamadığı şöyle böyle biliniyor. Ayrıca, **Atatürk**'ün iktidarını söyleyenler kadar, aleyhinde bulunanlar da var. Düşmanı da çok. Meselâ o günlerde **Kâzım Karabekir Paşa**ya sormuş olsalardı, «Bu vazifeyi ona vermeyin» derdi. **Karabekir Paşa** öteden beri **Atatürk**'ten korkardı ve onu sevmezdi. Ama bu his, tek taraflı değildi. Karşılıklı ikisi de birbirlerini sevmezlerdi. **Kâzım Karabekir Paşa** İstanbul'da iken, **Atatürk** ile beraber olacağım diye endişe ederdi. Erzurum'a giderken bana «Korkuyorum, sen de onunla beraber olacaksın» demiştir. Korktuğu da başına geldi. Fakat zaman ve şartlar yardım etti, münasebetler değişti ve ben Anadolu'ya geçtiğim zaman telgraf çekti «İyi oldu geldin, beraber çalışacağız» diye memnuniyetini belirtti.

Atatürk Anadolu'ya geçip Erzurum'a gittiği zaman, hükümetle münasebeti iyice kopmuştu. Erzurum'da vazifesinden ve sıfatlarından ayrıldı. **Kâzım Karabekir Paşa,** o zaman büyük jest yapmış ve **Atatürk**'e destek olmuş. **Atatürk**'ten dinlediğim bu olayı daha sonra anlatacağım.

İzmir'in İşgaliyle Herkesin Ayağı Suya Erdi

Atatürk'ün Anadolu'ya hareketi İzmir'in işgali günlerine rastlar. **Atatürk**'ün ordu müfettişi sıfatıyla hareket hazırlıklarını yaptığı günlerde İzmir'in işgal edileceği hatırımızdan bile geçmiyordu. Çünkü Mondros Mütarekesi görüşmeleri sırasında ve mütarekeden sonra, İtilaf Devletlerine mütareke hükümleri ile tanınan haklardan Yunanistan'ın da istifade ettirilmesinin memlekette şiddetli tepkilere sebep olacağı **Amiral Calthorpe**'a ve diğer selahiyet sahiplerine ehemmiyetle anlatılmıştı. Gerçi Beyoğlu'nda Rumların taşkınlıklarını görüyor, Karadeniz sahillerinde açıktan teşkilat yaptıklarını işitiyor ve Anadolu'dan, bilhassa Karadeniz sahillerinden gelen subay arkadaşlarımızdan türlü hadiseler dinliyorduk. Fakat buna rağmen, Yunanlıların Anadolu topraklarına çıkacaklarını tahmin etmiyorduk. Halbuki bütün bu ümitlerimiz ve tahminlerimiz hilafına, 15 Mayıs günü Yunanlıların İzmir'i işgal ettikleri haberi İstanbul'da duyuldu. İşgal, İngiliz donanmasının himayesi altında ve bir facia şeklinde olmuştur. Yunan askerleri karaya çıktılar, birçok taşkınlıklar yaptılar, Türk subaylarına ve

askerlerine hakarette bulundular.

Yunan işgalinin tıpkı diğer işgallerde olduğu gibi, Mondros Mütarekesi ahkâmına göre yapıldığı söylenmiştir. **Amiral Calthorpe**'un İzmir Valisine, **Amiral Web**'in İstanbul'da hükümete verdikleri notalar ile, bir sürpriz halinde tahakkuk eden İzmir'in işgali olayı, İstanbul'da büyük bir şaşkınlık yarattı. Hükümet bu emrivakiyi kabul etti. Ama iyi bir mütareke yaptık, İtilaf Devletleri bize müsait davrandı diyenlerin ve herkesin, artık ayağı suya erdi. Yunan işgalinden sonra galip devletlerin Türkiye'yi taksim etmek istediklerinin, hiç şüphe eder yeri kalmadı.

Atatürk bir gün ansızın bizim eve geldi. Hareketinden bir gün evvel idi. Bu hesaba göre, bize gelişi, İzmir'in işgal edildiği güne rastlıyor. Oturduk, konuştuk. Fakat henüz İzmir'in işgal edildiğini ne o biliyor, ne ben biliyorum. **Atatürk** bana veda için uğramış. «Ben yarın gidiyorum. Zamanı gelince sana haber vereceğim, seni çağıracağım, sen de gelirsin,» dedi.

Aylardan beri devam eden siyasi çalışmalar artık sona ermiş, başka çare olmadığı için Anadolu'ya gitmeye karar vermişti. Şimdi yeni bir safha başlayacaktı. **Atatürk** ile İstanbul'da son görüşmemiz böyle oldu ve o, ertesi gün geniş bir karargâhla ve büyük yetkilerle Samsun'a hareket etti.

Mustafa Kemal Paşanın Samsun'a hareketinden sonra, bir iki gün içinde, bütün havadis onun etrafında toplanmıştır. Bu zamanda, İstanbul'da, kasıtlı ve maksatlı olarak, hadiseler tabiatı değiştirilmiş olarak ve mübalağa ile nakledilirdi. Bizim bildiğimize ve öğrendiğimize göre, **Atatürk** Samsun'a çıktıktan sonra kıtalarını teftiş ederek ve uğradığı yerlerde halkla temasta bulunarak Sıvas'a kadar geldi. Oradan ordu merkezi olan Erzurum'a gelmesi hemen hemen iki üç ay sürdü. **Mustafa Kemal Paşanın** Anadolu'daki icraatını nakleden havadisler, İzmir işgalinin yarattığı tepkilere ait haberler, sinirleri kamçılıyor ve zihinleri işgal ediyordu.

Yunanlılar İzmir'e çıktıktan sonra işgal sahasını içerilere doğru genişletmişlerdir. Bu genişleme birçok vukuatla olmuştur. Yunan istilası nihayet bir ön hattın gerisinde, hazırlık ve yerleşme şeklinde bir tevakkuf gösterdi.

Ben, daha önce de söylediğim gibi ordu ile münasebetim kesilmediği halde, umumiyetle açıkta bulunuyordum. İstihzaratı Sulhiye Komisyonundaki vazifeme nihayet verilmiş, fakat başka bir vazifeye tayin edilmemiştim. Nihayet 4 Ağustosta Kolordu Kumandanı selahiyet ve tahsisatı ile Askerî Şûra Muamelatı Umumiye Müdürlüğüne tayin olunduğum bana tebliğ edildi. Bu vazifem de uzun sürmedi. Ya ağustosun son günlerinde, yahut eylülün başında, Askerî Şûra lağvedildi. Bu müddet zarfında, gazetelerden ve çeşitli çevrelerden aldığım haberlerle ahvali takip ve muhtemel gelişmeleri tahmin etmeye çalışıyordum. En büyük meşgalem kitap okumaktı. Bu meşgaleme bir yenisini ilave ettim. İngilizce öğrenmeye baş-

ladım. Bir İngiliz hoca bulmuştum, onunla çalışıyordum. Zaman zaman akşamları, arkadaşlarla buluşur, Cenyo birahanesinde bir iki kadeh içerken hem havadis alışverişi yapar, hem de memleket meselelerini konuşurduk. 1920 yılını bu suretle bulduk. Arada, Erzurum ve Sıvas Kongreleri toplanmış, eylül ayında Heyeti Temsiliye ile İstanbul Hükümetinin irtibatı bir süre için kesilmişti. Sonbaharda, Anadolu'nun tazyiki üzerine, hükümet seçim yaptırmış ve Osmanlı Mebusan Meclisini yeniden toplamaya karar vermişti. Fakat, benim zihnim devamlı olarak Anadolu ile meşguldü. Vaziyetten etrafı ile haberdar olmak ve **Mustafa Kemal Paşa**nın ne şartlar içinde çalıştığını öğrenmek benim için büyük bir merak olmuştu. İlk vazife olmuştu. 1920 Ocak ayının ilk günlerinde, 8 Ocakta Ankara'ya gitmek üzere İstanbul'dan yola çıktım. Ankara'ya geldim.

Atatürk'ü ve Anadolu'daki Vaziyeti Görmek İçin Ankara'ya Gidişim

Ankara'ya gidip **Atatürk** ile buluşmak ve görüşmek kararını verdiğim zaman hiçbir tarafa resmi bir müracaat yapmaksızın, kimseye haber vermeden yola çıktım. Normal bir yolculukla, normal bir yolcu olarak trenle Ankara'ya gittim. Benim gideceğimden **Mustafa Kemal Paşa**nın da haberi yoktu. Ankara'ya ansızın geldim. Heyeti Temsiliye eski Ziraat Mektebinin bulunduğu yerde, tepedeki binada idi. Ben de Heyeti Temsiliye karargâhına misafir oldum. Bir yer gösterdiler, orada kalıyordum.

Mustafa Kemal Paşa, ben Ankara'ya gider gitmez hemen erkânıharbiyede çalışmamı söyledi. Ertesi günden itibaren Heyeti Temsiliye Erkânıharbiyesinde çalışmaya başladım. Artık karargâhın bir ferdi sıfatıyla ve vazife sahibi olarak günlük muhaberatı takip ediyor, onlar üzerinde gerekli muameleleri yapıyordum. Kumandan, yani Heyeti Temsiliye Reisi **Mustafa Kemal Paşa**dan talimat alarak vazife görüyorduk. Bu sırada **Atatürk**, Heyeti Temsiliye reisi olarak Anadolu'daki bütün kıtaların ve bütün kumandanların üstünde, kumandanlığı fiilen ifa etmekte idi. Hepsi ile muhabere ediyor, onlardan vaziyet hakkında raporlar alıyordu. Gerek iç münasebetlerde uğradıkları güçlüklerden, gerekse işgal kuvvetleri ile olan münasebetlerden dolayı bütün kumandanların müracaatına Heyeti Temsiliye Reisi **Mustafa Kemal Paşa** hedef oluyor ve onlara gerekli direktifi veriyordu. İstanbul Hükümetlerinin de kabul ettiği gibi, fiili olarak Anadolu'da kumandası cari olan başlıca insan durumunda idi. Altı ay zarfında, yani geçen yılın mayıs ayından Ankara'ya gelinceye kadar, **Mustafa Kemal Paşa**nın geçirdiği buhranlar, güçlükler hakikaten insana hayret verecek derecede büyüktür ve alınan neticeler de o nispette önemlidir. **Atatürk** bu buhranları atlatarak, güçlükleri yenerek gördüğüm hava içinde bütün Anadolu'ya hükmeden bir düzen kurabilmiştir.

Ankara'da bir ay kadar kaldım. Bütün vaktim karargâhta ve karargâh binası olarak kullanılan Ziraat Mektebinin etrafında geçti. Şehri pek az dolaştım. Ankara'nın hayatı ile yakın bir ilgim olmadı. Bunun için o günün Ankarası hakkında fazla bir şey bilmem.

Gündüz olduğu gibi, geceleri de **Atatürk**'le beraberdik. Akşamları umumiyetle aşağıda tabldotta yemek yerdik. Bazen yemeğe yukarıda başlardık, sonra tabldota inip tamamlardık. Pek az olan boş zamanlarımızda ve yemeklerde **Atatürk** ile türlü hikâyeleri birbirimize anlatırdık. **Atatürk** bana Erzurum Kongresini, Sıvas Kongresini ve arkadaşlardan gördüğü muameleleri tafsilatıyla anlatmıştır. Samsun'dan hareketinden itibaren Sıvas'a gelmesi, takriben haziran sonunu bulmuştur ve oradan Erzurum'a varması çok heyecan verici hadiselerle doludur. Mesela, Sıvas'ta **Mustafa Kemal Paşa**yı tevkif etmek için hazırlanan tertipler, Sıvas Valisi **Reşit Paşa**nın tereddütleri, Elazığ valiliğine tayin edilen **Ali Galip**'in hıyanet hazırlıkları, Samsun'dan başlayan yolculuğun ilk tehlikeli safhasıdır. Sıvas'taki tertipleri cüretkâr bir teşebbüsle ve tertipçileri şaşırtan bir baskınla nasıl bertaraf ettiğini **Atatürk**'ten uzun uzadıya dinledim. İstanbul Hükümeti bu esnada **Mustafa Kemal Paşa**yı yakından takip etmekte, artık resmi bir vazifesi kalmadığını tamim ve tebliğ ederek ona yardım edilmemesini, uzaklaştırılmasını ve tevkif edilmesini istemektedir. Memurlar Kuvayi Milliyeci olsalar da istemeye istemeye bu usullere uyarak bir cevap bulmaya ve bir hareket tarzı düşünmeye mecbur bırakılmışlardır. Sıvas Valisinin durumu da böyledir.

Karabekir ve Ali Fuat Paşaların Atatürk'e Yardımları

Erzurum'da kongre toplanacaktır. **Mustafa Kemal Paşa** bir an evvel Erzurum'a varmak istiyor. Sıvas'ta birkaç gün kaldıktan sonra hemen hareket ediyor. Kongreden evvel Erzurum'a vaktinde yetişiyor. Fakat gelir gelmez resmi vazifesi de hitam buluyor. İstanbul telgrafla kendisine bunu bildirirken, o da istifa ettiğini yazıyor. Hükümet, Kolordu Kumandanı **Kâzım Karabekir Paşa**ya, **Mustafa Kemal Paşa**nın vazifesine son verildiğini tebliğ ediyor. Hadiselerin böyle hızla geliştiği sırada, bir gün, **Kâzım Karabekir Paşa**nın kalabalık maiyeti ile ve arkasında bir süvari bölüğü olduğu halde gelmekte olduğunu haber veriyorlar. Heyecanla bekliyor. **Karabekir Paşa**nın niçin geldiğini bilmediğinden, şüpheli ve kuşkulu bir haldedir. Fakat bu hali maiyetindekilere hissettirmemeye çalışıyor. O sırada maiyetine karanlık bir hava hâkim olduğunu anlatırlar. **Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa**nın bulunduğu odaya giriyor; onu askerce selamladıktan sonra, kendisinin kolordusu ile beraber emrinde olduğunu, vereceği bütün emirlerin yapılacağını bildiriyor. **Mustafa Kemal Paşa**nın Anadolu'da hatırında

kalan en heyecanlı hadise budur. Çünkü mizaçları ve zihniyetleri bakımından **Karabekir Paşa** ile kendisi öteden beri birbirlerinden uzak kalmışlardır. Kendileri böyle farz ediyorlar ve böyle biliyorlar. Halbuki **Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa**nın resmi vazifesinin hitam bulduğu zamanda, ordu kumandanı iken elinde ne vasıtalar ve imkânlar varsa, hepsinin devam ettiğini ve kendisinin de emrinde olduğunu söylüyor. **Mustafa Kemal Paşa** için çok ehemmiyetli bir sürpriz.

Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşanın bu hareketinden bana, çok teşekkür ve minnet hisleri ile bahsetti. Geçmiş zaman içinde kendisine kuvvet ve cesaret veren en mühim hadisenin bu olduğunu anlattı ve **Kâzım Paşa**ya çok müteşekkir olduğunu söyledi.

Ankara, 20. Kolordu merkezi idi. Kolordu Kumandanı **Ali Fuat Paşa** ile **Atatürk,** sınıf arkadaşı olarak birbirlerini mektepten tanırlar ve severlerdi. **Atatürk** henüz İstanbul'da iken, **Ali Fuat Paşa** da cepheden İstanbul'a gelmişti. Orada sık sık görüşüyorlardı. **Atatürk** bana, Ankara'ya gelip **Ali Fuat Paşa** ile buluşmaları ile yeniden başlayan yakın işbirliği ve arkadaşlık hayatını memnuniyetle anlattı. Zaten Ankara'ya gelmesi ve burada yerleşmesi, İstanbul'a yakın bir merkezden durumu daha iyi takip mecburiyeti ön plana geçmişken, **Ali Fuat Paşa**nın kolordu kumandanı olarak Ankara'da bulunması, emniyet ve kolaylık bakımından, ayrıca değerlendirilecek bir husus sayılmıştır.

Cihan Harbinde, Filistin'de ve Suriye cephesinde **Atatürk**'ün kumanda ettiği orduda, **Ali Fuat Paşa** ile, kolordu kumandanı sıfatıyla yakın muharebe arkadaşlığımız vardır. Ankara'ya bu ilk gidişimde **Ali Fuat Paşa** ile de görüşmek imkânını buldum. **Ali Fuat Paşa,** 20. Kolordu Kumandanlığı vazifesinden ayrı olarak, Kuvayi Milliye Umum Kumandanı sıfatıyla cephe harekâtı ile de meşguldü. Bu sebeple zaman zaman Ankara'dan ayrıldığı oluyordu. **Ali Fuat Paşa**nın Ankara'da değerli bir yardımcı olarak çalıştığını gördüm.

Ankara'ya gittiğim zaman gördüğüme göre, Anadolu'nun garbında ve cenubunda Kuvayi Milliye hemen her cephede teşekkül etmiş. Kuvayi Milliye umumi olarak mahalli teşkilatla idare ediliyor. Her yerde Kuvayi Milliye Heyetleri var, Müdafai Hukuk Heyetleri var, heyetlerin başkanları ve diğer vazifeliler var. Bu heyetler, ordu teşkilatı dışında kalan yerli müfrezelerin her türlü ikmal hizmetlerini ifa ediyorlar. Ordularla, kolordularla temas ederek Kuvayi Milliyenin silah ihtiyaçlarını ve diğer harp ihtiyaçlarını temin etmeye çalışıyorlar.

Kuvayi Milliye liderleri, cephenin muhtelif yerlerinde vazife almış olan mahalli liderler, bulundukları yerlerde kumandayı deruhte etmişler, çalışıyorlar. Bunların içinde askerler de var. İstifa etmiş subaylar var, orduya mensup oldukları halde kendilerine izin verilmiş muvazzaf subaylar var. Kolordu kumandanları, tümen kumandanları, kumandanlık vazifelerinden

ve askerlik işlerinden çok cephelerde düşmanla, işgal kuvvetleri ile çarpışan Kuvayi Milliye ile uğraşıyorlar. Bunları beslemek için, idare etmek için kendilerini mesuliyet altına koymuşlar. Böyle bir teşkilat kurulmuş. Tabii bu hal, elde gerekli ve yeterli vasıta olmaksızın fiilen devam etmekte bulunan bir muharebenin idare şeklini göstermektedir. Bütün bu kuvvetlere direktif verme, vasıta bulma ve yardım etme vazifesini görmek durumunda olan yüksek merciin elinde hiçbir imkân yoktur. Yüksek merciin veremediklerini Kuvayi Milliye tesir ve baskı ile vilayetlerden, yani halktan, kumandanlardan, yani ordudan temin etmeye çalışıyor.

Düşmanlarımız büyük kuvvetlerle bizim mukavemetimizi kırarak geniş hareketlere başladıkları zaman, gerilla harbi ile nasıl dayanacağımızı, nasıl neticeler alabileceğimizi, Ankara'da uzun müddet tetkik etmiş ve üzerinde çalışmışımdır. Bir gerilla harbine dayanacak ne kadar imkânımız vardır? İstilacı devletler bize karşı ne kadar kuvvet gönderebilirler? Bütün bu suallerin cevaplarını bulmaya çalıştım. Millet on beş senedir harp ediyor, mücadele ediyor, bütün bu gayretlerde kurtulmak ümidi esastır. Ümitlerin, çabaların temeli halkta, millette. Fakat gerilla harbi ile bir netice almak ihtimali ufukta görünmüyor. Bu mücadele nihayet bir harbe müncer olacak. Şimdi, meselenin düğüm noktasını çözmek lazım. Gerilla harbi mi yapacağız, muntazam bir harbe mi hazırlanacağız? Başından beri, İstanbul'dan beri, çetin muharebe günleri için hazırlıklı bulunmak esas vazife olmalıdır diye düşünüyordum. Benim kanaatim buydu. Fakat pek çok aklı başında insan, uzun bir mücadele devri düşünmeyerek, büyük çatışmaya mahal kalmadan siyasi bir anlaşmaya varmak mümkün olacağına inandıkları için ilk günden, Kuvayi Milliyeye ve ihtilale katılarak mücadeleye girmişlerdir. Bunlara göre, düşman ilerler, sen bir tepeden çıkıp öteki tepeye gidersin, uğraşırsın, bu iş böyle devam eder gider, nihayet düşman usanır ve sulh yapma imkânı hasıl olur. Bana böyle anlatırlardı. Hulasa böyle nümayiş tarzındaki hareketlerle siyasi meseleler hallolunacak zannında bulunanlar vardı.

İçinde Bulunduğunuz Şartlar Nihayet Bir Harbe Varacaktı

Ben Ankara'ya geldiğim zaman İstanbul'da **Ali Rıza Paşa** Hükümeti işbaşındaydı. **Ferit Paşa** Hükümetinin çekilmesi ve **Ali Rıza Paşa**nın hükümet kurması geçen sonbaharda Sıvas Kongresinden sonra, **Atatürk**'ün ve Kuvayi Milliyenin baskısı ile sağlanmıştı. **Ali Rıza Paşa** Hükümetinin Harbiye Nazırı **Cemal Paşa** idi ve bütün azası tanınan insanlardı. Yeni hükümet vazifeye başlar başlamaz, azasından Bahriye Nazırı **Salih Paşa**yı milli hareketin lideri **Mustafa Kemal Paşa** ile görüşmek üzere Amasya'ya göndermişti. **Atatürk** de Sıvastan Amasya'ya gelmiş ve İstanbul Hükümetinin

temsilcisi ile görüşerek birtakım protokoller imza edilmişti. Taraflar arasında böylece bir anlaşma yapılmış oluyor ve bunun neticesi olarak İstanbul Hükümeti, Heyeti Temsiliyeyi resmen tanımış bulunuyordu. Varılan anlaşma ile İstanbul Hükümeti Heyeti Temsiliyenin servis hizmeti namı altında her yerle telgraf muhaberatı yapmasını kabul ediyordu. Bu suretle Heyeti Temsiliye, bütün memleket meseleleri sebebiyle icap ettikçe hem hükümetle, yani İstanbul ile, hem de Kuvayi Milliye Teşkilatı ile ve bütün ordu birlikleri ile serbestçe ve resmen muhaberede bulunmak imkânını elde etmişti. Bunun açık manası, Amasya protokollerinin Heyeti Temsiliyeyi millet hizmeti yapan resmi bir makam haline getirmiş olmasıdır. **Mustafa Kemal Paşa** bundan azami derecede istifade ediyor ve bu sayede mülki amir olarak, asker ve kumandan olarak selahiyet sahibi bütün makamlarla muhabere ediyor, sözünü geçirmeye çalışıyordu.

Ankara'da bulunduğum süre içinde **Mustafa Kemal Paşa** ile geleceğin ne olacağını ciddi olarak birçok defa mütalaa ettik. İstanbul'da işbaşına gelen hükümetler, İngiliz işgal kuvvetlerinin emniyetlerini kazanarak, dediklerini yaparak, yahut İngilizleri tedirgin etmeden onlara hoş görünerek, teveccühlerini kazanmak ve bu suretle kurulacak İngiliz dostluğu içinde saltanatın devam etmesi politikasını takip ederlerken, bu politikanın karşısında en büyük engel ve tehlike olarak **Mustafa Kemal Paşa** belirmiş oluyordu. İstanbul devamlı olarak bu engelle meşguldü. **Ferit Paşa** Hükümetleri başka türlü meşgul olmuşlardı. **Ali Rıza Paşa** Hükümeti başka türlü meşgul oluyordu.

Şimdi asıl maksada geliyorum. **Mustafa Kemal Paşa** ile görüşüyoruz: İşgal var, Kuvayi Milliye cepheleri teşekkül etmiş, ordu kadro halinde. Biz burada Milli Mücadeleyi idare ediyoruz. Mitingler yapılıyor, isyanlar bastırılıyor, çeşitli vasıtalarla sesimizi duyurmaya çalışıyoruz, bağırıyoruz, çağırıyoruz, telgraflarla Padişaha karşı, İstanbul Hükümetlerine karşı mücadele ediyoruz. Fakat düşman kuvvetleri gittikçe kesin bir vaziyet alacak. Böyle gösterilerle, nümayişlerle mağlubiyetten gelen tehlikelerin bertaraf edilmesi, siyasi hedefin, yani kurtuluşun sağlanması nasıl mümkün olacak? Beni çalışmak için tereddüde sevk eden nokta budur. **Mustafa Kemal Paşa** ile bunu halletmeye çalıştık.

Meselenin ehemmiyeti ve hal tarzı şu teşhistedir: İstanbul'da yapılan hükümet değişiklikleri ile, bir hükümetin gidip, diğer hükümetin gelmesi ile, işgal kuvvetlerine şirin görünme gayretleri ile, İtilaf Devletlerinin bizim hakkımızdaki mukarreratının iptal edilebileceğini düşünmek mümkün değildir. **Atatürk'e**, bir noktada mutabık olalım, diyorum. Nümayişlerle, telgraflarla ve nihayet gerilla ile bir netice alabilir miyiz? İçinde bulunduğumuz şartlar nihayet bir harbe varacaktır. Karşımızdaki Yunan ordusunu yenmemiz lazım. Benim hesabıma ve kanaatime göre Türkiye, bugünkü hali ile Yunan ordusunu yenebilir. Bunu yapabiliriz. Ama ordumuz

yok. Bir ordu kadrosu var. Bu kadro ile, bu güçle bir şey yapamayız. Yunan ordusunu milis kuvvetleri ile de yenemeyiz. Çıkar yol, orduyu kurmak ve büyük silahlı çatışmaya hazırlanmaktır. Bu, ne vakit olacak ve Yunan taarruzlarını ileride nasıl karşılayacağız? Biz Atatürk ile bütün bunları devamlı olarak tartışmış ve günlerce türlü tertipler düşünmüşüzdür.

Atatürk'le mutabıktık. O, İstanbul'da bulunduğu altı aylık zaman içinde gelecek için hazırlık olmak üzere iyi bir hükümet kurma hususunda nasıl çırpınmışsa, şimdi de Yunanlılarla bir harp ihtimalini kabul ederek müsait şartlarla muharebeye girebilmek için hazırlıklar yapılması lüzumuna inanıyor ve bunun için çırpınıyordu.

Hulasa, Atatürk'le mutabık olduğumuz nokta : Bütün bu mücadele nihayet silahlı bir çatışmaya varacak. Bu gerçeği bütün idare edenler bilmelidirler ve mücadele bu gerçek bilinerek idare edilmelidir. Beklenen çatışma geldiği zaman, buna hazır bulunmak lazımdır. Fakat hazırlık iddiası ile, ileriki ihtiyaçların karşılanması maksadıyla, bu fikirleri millete şimdiden söylemeye ve mesela bir seferberlik ilanına şimdiden girişmeye imkân yoktur. Şimdilik şartlar buna müsait değildir. Tasavvur edilmelidir ki, biz seferberlik ilanı kararını ancak Sakarya Muharebesinden evvel alabilmişizdir. Ordu Sakarya gerisine çekildikten sonra, bütün her şey tehlikeye düştüğü zaman ve Büyük Millet Meclisi **Atatürk**'ü Başkumandanlığa getirince, ona verdiği selahiyetle umumi seferberlik ilan edilebilmiştir.

Atatürk, Ankara'ya Uğrayan Mebuslara, Sabırla Birtakım Telkinler Yapardı

Ankara'da bulunduğum günlerin bende hatıra olarak kalan mühim bir hadisesi de Osmanlı Mebusan Meclisine seçilmiş olan yeni mebusların İstanbul'a giderken Ankara'ya uğramaları ve **Mustafa Kemal Paşa**nın kendileri ile yaptığı konuşmalardır. **Atatürk**, Ankara'ya gelen mebusları toplar ve onlara sabırla birtakım telkinler yapardı. Ben bu konuşmalarda daima **Atatürk**'ün yanında bulunurdum. Ankara'ya uğrayan her mebusa veya her mebus kafilesine **Atatürk**, aynı şeyleri bıkmadan tekrar ederdi. Hatırımda kaldığına göre, **Atatürk**'ün mebuslara telkin etmek istediği ilk fikir, içinde bulunduğumuz şartların zannedildiği kadar ümitsiz ve korkunç olmadığı fikridir. Onlara içerideki vaziyetimizi, bize karşı husumet ilan etmiş düşman kuvvetlerin vaziyetlerini, muhtemel inkişaf istikametlerini uzun uzun anlatarak, maneviyatlarını kuvvetlendirir, ümit verici, ferahlatıcı tablolar çizerdi.

Atatürk'ün mebuslara telkin etmeye çalıştığı ikinci husus, Mebusan Meclisi toplandığı zaman meclis içinde Kuvayi Milliyeci bir grubun teşkil edilmesidir. O, mecliste milli harekete destek olacak kuvvetli bir grubun meydana gelmesine son derece ehemmiyet veriyordu. Böyle bir grup teşekkül ederse ve ekseriyeti alırsa meclis, Osmanlı Mebusan Meclisi görünüşünden çıkacak, milli hareketin, Anadolu'nun meclisi haline gelecekti. O zaman **Atatürk**, bu grup vasıtasıyla Meclise Ankara'dan hâkim olacağını ve istediği kararları aldıracağını ümit ediyordu.

Daha evvel söylemiştim. İstanbul'da Harbiye Nazırı **Mersinli Cemal Paşa** idi. **Cemal Paşa**, Heyeti Temsiliyenin hükümette mümessili olarak kabul ediliyordu. Fakat **Atatürk** ile çok meselede anlaşamıyorlardı. **Atatürk, Cemal Paşa** ile güç geçiniyordu ve Heyeti Temsiliye, **Cemal Paşa** ile mütemadi ihtilaf halindeydi. Ben Ankara'da iken, **Cemal Paşa**nın ve Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisi **Cevat Paşa**nın, vazifelerinden alınmaları için İngilizler hükümete bir nota vermişler. **Cemal Paşa** bu vaziyeti telgrafla **Mustafa Kemal Paşa**ya bildirdi. Telgraftan anlaşıldığına göre, İngilizlerin isteklerine uymak için hükümet bunların çekilmelerine razı olmuş. **Cemal Paşa** da başka çare olmadığını, kendisinin Harbiye Nezaretinden çekileceğini ve Bahriye Nazırı **Salih Paşa**nın Harbiye Nezaretine vekâlet edeceğini

yazıyordu. **Atatürk** bu meseleye çok ehemmiyet verdi. Birçok telgraf muhaberatı cereyan etti. **Atatürk** hem **Cemal Paşa**ya çekilme, yerinde dur diyordu, hem Sadrazam **Ali Rıza Paşa**ya lüzumlu telkinlerde bulunuyordu. Teferruatını hatırlayamadığım bu hadise, **Cemal Paşa**nın vazifeden çekilmesi ile kapandı.

Atatürk hem bundan muğber olarak, hem de henüz toplanmış olan Meclisin başına gelmesi muhtemel bir felakete karşı ihtiyati tedbir olmak üzere, bir gün, Anadolu'da bulunan İtilaf Devletleri subaylarının tevkifi için emir verdi. Erzurum'da **Ravlinson** adında bir İngiliz yarbayı vardı. Sivas'ta, Konya'da, hatta Ankara'da İngiliz ve Fransız zabitleri bulunuyordu. **Atatürk**'ün emri üzerine bunların hepsi tevkif edildiler. Ankara'da bulunduğum günlerin mühim hadiselerinden biri de budur.

Cemal Paşanın ayrılması üzerine Harbiye Nazırlığına **Fevzi Paşa** geldi. **Atatürk** bu hadiseler sırasında Erkânıharbiye Reisliğinden çekilecek olan **Cevat Paşa**nın yerine, benim Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi olmamı **Ali Rıza Paşa**ya teklif etmişti. Fakat bu teklif kabul edilmedi. İstanbul'da bana herhangi bir vazife verilmesi teklifini hiçbir hükümete kabul ettirmek mümkün olmuyordu. Ben, Heyeti Temsiliyenin Erkânıharbiyesinde **Atatürk**'le beraber ve **Atatürk**'e yardımcı olarak çalışmama devam ediyordum. **Fevzi Paşa** Harbiye Nazırı olunca, benim İstanbul'a dönmemi yazdı. Karar vermek lazımdı. Resmi sıfatım henüz üzerimde. Bir ordu zabitiyim. Harbiye Nazırı beni davet ediyor. Gelmiyorum deyince, istifa etmeliyim. Vaziyeti **Mustafa Kemal Paşa** ile müzakere ettik. **Mustafa Kemal Paşa** mutabık kaldığımız hususun, yani bir mücadelenin büyük bir harbe müncer olacağını hesaba katarak şimdiden ona göre hazırlanmak hususunun temini için **Fevzi Paşa**nın Harbiye Nezaretine getirilişini müsait karşılamıştı. Bana, «**Fevzi Paşa** Harbiye Nezaretindedir, kendisi ile anlaşmak mümkündür. Senin onunla temas ederek, beraber olarak bu hazırlıkları mümkün olduğu kadar temin etmeye çalışman burada kalmandan daha faydalı olacaktır. Onun için dönmen lazım,» dedi. **Mustafa Kemal Paşa** Ankara'da kalmamdan ise, bilakis gidip Harbiye Nezareti içinde çalışmamı ve gelecek zaman için hazırlanmak imkânlarını aramamı ısrarla tavsiye etti. Bunun üzerine şubatın ortalarına doğru Ankara'dan ayrıldım, geldiğim gibi trenle İstanbul'a döndüm.

İstanbul'un İşgali ve Anadolu'ya Geçişim

16 Mart 1920'de İstanbul işgal olundu. Gerçi İstanbul'da zaten işgal kuvvetleri vardı. Donanması ile, ordusu ile, askeri polisi ile, siyasi komiserleri ile İtilaf Devletleri 1919 Kasım ayından beri İstanbul'da bulunuyorlardı. Fakat 1920 yılının 16 martında İtilaf Devletleri askerleri, başta İngilizler olmak üzere, muharebe ile zaptettikleri bir şehre girer gibi, İstanbul'u

yeniden işgal ettiler. Büyük bir karakolu bastılar. Askerleri şehit ettiler. İstanbul'un bu şekilde işgalini, müttefikler tarafından Türkiye'ye vurulmuş son bir darbe gibi gördüm. Neticelerinin ne olacağını kendi kendime düşünüyordum. Bu hadiseden sonraki iki üç gün içinde, bir gün, **Saffet Bey** (Arıkan) ansızın evimize geldi. Hesaba göre, Martın 19'uncu günü oluyor. «Seni Ankara'dan **Mustafa Kemal** çağırıyor. Hazır mıyız?» dedi.

Ben o zaman Süleymaniye'de kayınvalidemin evinden oturuyordum. Babam da İstanbul'daydı. Babamın evi ile benim oturduğum ev dar bir sokakta karşı karşıya idi. **Saffet Beyin** bize gelişi ikindiye doğru bir saate rastlar. O gün **Saffet Beyin** geleceğini bilmiyordum. Böyle bir ziyaret beklemiyordum. **Saffet Beyin** geldiği sırada, eşim **Mevhibe Hanımla** beraber **Ahmet İzzet Paşaya** gitmek için sokağa çıkmak üzere hazırlanmıştık. **Saffet Beyden** haberi alınca, «Hazırım, hemen hareket edelim» dedim. Önce babama ve anneme veda etmek istedim. Babamla görüşmeden ayrıldığımı iyice hatırlıyorum. Herhalde evde yoktu. Annemle görüştüğümü ve kendisine veda ettiğimi şöyle böyle hatırlıyorum. Fakat babamı göremediğim muhakkak. Onu bir daha da göremedim. Ben Anadolu'da iken Malatya'ya gitmişlerdi ve cephede bulunduğum bir sırada babam orada öldü.

Daha önce Ankara'ya gidip dönmüştüm. Bu sefer tekrar Ankara'ya gideceğimi söylediğim zaman, kayınvalidem ve eşim yine böyle muvakkat bir yolculuk yapacağımı zannettiler. Onlara veda ettim, «Size vaziyetimden haber veririm» diyerek ayrıldım. Sonra onlar, annem ve babamla beraber Malatya'ya gittiler. Evden ayrıldığım zaman ilk çocuğum **İzzet** üç aylıktı.

Saffet'le Haydarpaşa'ya geçtik, trene bindik, Maltepe'ye gittik. Maltepe'de Piyade Endaht Okulu (Piyade Atış Okulu) vardı. **Yenibahçeli Şükrü'**nün idare ettiği bu merkez, İstanbul'dan Anadolu'ya geçeceklerin işlerini kolaylaştırıyor ve onlara yardım ediyordu. Galiba **Şükrü Bey** bizi trenden inince karşıladı. O geceyi atış okulunun subaylarından birinin evinde geçirdiğimizi hatırlıyorum. Bize okuldan iki er elbisesi getirdiler. Elimize bir vesika verdiler. Kıyafet değiştirdik. Eşyalarımızı bir bavula veya bir sandığa yerleştirdik ve zannederim sabaha karşı bir kafile halinde hareket ettik. Önümüzde zabitler vardı. Biz **Saffet Arıkan'**la üzerimizde er elbisesi olduğu halde kafiledeki başka erlerin arasında yürüyerek gidiyorduk. Yaya gidiyorduk. Odun kesmeye, hizmete giden askerler olarak gidiyorduk. Yolculuk böyle başladı.

Saffet Arıkan ile er olarak karadan Ankara'ya yolcu olduktan sonra, sabahın erken saatlerinde ilk konağımız olan Turna köyüne geldik. Bir müddet kaldıktan sonra tekrar yola çıktık, muhtelif köylere uğrayarak yürüyüşe devam ettik. Yolumuz uzun olduğu için birçok yerlerde yattığımızı hatırlarım.

Yolculuğumuzun bir yerinde kafilemize Üsküdar'da Özbekiye Tekkesi Şeyhi **Atâ Efendi** diye bir zatın katıldığını hatırlıyorum. Fakat ne zaman ve nerede katıldığını söyleyemeyeceğim. Şeyh Efendi Kuvayi Milliyeci imiş, Kuvayi Milliye hesabına çalışıyormuş. Hatta tekkesi Kuvayi Milliiyenin bir merkeziymiş. Kendisinden şüphelenmişler, takip ediyorlarmış. Bunun üzerine artık İstanbul'da barınamayacağını anlayınca o da kaçıp Anadolu'ya geçmek üzere yola çıkmış, bilmiyorum nasılsa bizim kafilemize katıldı.

Yolda aldığımız bilgilere göre, İzmit işgal altında idi. Biz, İzmit'e ve büyük şehirlere, büyük merkezlere uğramaksızın köylerden geçerek gidecektik. Daha İzmit'e gelmeden, yolumuzun bir noktasında bize refakat eden zabitler veda ederek ayrıldılar ve vazifeleri başına geriye döndüler. Biz bir süre **Saffet Arıkan**'la ikimiz yola devam ettik. İzmit'e gelmeden hatırlayamadığım bir yerde bizim gibi Ankara yolculuğuna çıkmış bir kafileye rastgeldik. Büyücek bir kafile idi. Meclisi Mebusan Reisi **Celâlettin Arif Bey** ve daha bazı milletvekilleri, **Çerkez Ethem'in** ağabeyi **Reşit Bey** bu kafiledeydiler. Bundan sonra yolculuğumuz beraber geçti.

Kafilemiz devamlı yol alıyor. **Celâlettin Arif Bey** ve diğer yolcuların bir kısmı mebus oldukları için onlar itibarlı yolcular. Kimisi atta, kimisi arabada gidiyorlar. **Saffet**'le biz yürüyoruz. Fakat nerede olduğunu hatırlayamıyorum, bir yerde, bize de bir at tedarik edildi. Bazen ben biniyorum, bazen **Saffet** biniyor. İzmit'te İngilizler olduğu için buraya uğramayacaktık. İzmit'in şimalinden, bir hayli açığından dolaşarak Sakarya'ya ulaştık. Adapazarı da bizim için tehlikeliydi. Kılavuzlar bizi bilinen geçit yerlerine götüremiyorlar. Sakarya'yı emniyetli bir yerden geçip Adapazarı'nı dıştan dolaşarak yolumuza devam edecektik. Ben evden ayrılırken bu yolculuk için en lüzumlu vasıta sayarak yanıma bir harita almıştım. Fakat haritanın mikyası küçük. Yanımızda hiçbir kılavuz yok. Sakarya'yı nereden ve nasıl geçeceğimizi herkes merak ediyor. Ben elimdeki harita üzerinde bir geçit yeri bulmaya çalışıyorum. Kafileye ilk faydam, bu çok küçük mikyaslı harita üzerinden, tahmine dayanarak onlara bir geçit bulmak oldu. Herkes hayretler içinde kaldı. Aklımda kaldığına göre, bu geçit yeri, Arifiye'ye on kilometre kadar mesafede, çınarlı bir köyün yakınında idi. Herhalde köyün adında da bir çınar kelimesi vardı.

Bu yolculuktan hatıra olarak zihnimde kalan enteresan bir misafirliği anlatacağım.

Yanlış hatırlamıyorsam Hendek'te yağmurlu bir gece **Saffet**, ben ve **Şeyh Atâ Efendi** bilmediğimiz bir evin kapısını çaldık. Bir efendi çıktı, bize dikkatle ve tereddütlü bir şekilde baktı. «Misafir geldik» dedik. Fakat adam iyice müteredditi. Belli ki içeri alayım mı, almayayım mı diye düşünüyor. Birdenbire tereddüdü kayboldu ve «Buyrun» dedi. Yorulmuşuz, fena vaziyetteyiz. Eve girdik, yukarı katta sıcak bir odada misafir edildik. Ev sahibi bizim kim olduğumuzu bilmiyor. Biz de onu bilmiyoruz. Bir müddet

konuştuk. Adam bize ikram etti. Güzel yemek hazırlamışlardı, getirdiler, yiyoruz. Ev sahibi bize bir rüyasını anlatmaya başladı. Bir gece evvel görmüş. Rüya şu : Bir su kenarında bulunuyor. Vakit gece. Sudan ağır bir şey çıkarmaya uğraşıyor. Bir tekne midir, bir kazan mıdır, hatırlayamıyor. Fakat mutlaka çıkarmak istiyor. Gücü yetmiyor, yorulmuş, neredeyse vazgeçip bırakacak. O anda karşısında bir adam görünüyor. Kâmil bir adam. «Bulmuşsun, sakın bırakma!» diyor. O da bırakmıyor. Görünen adamın Hızır olduğunu kabul ediyor. Çünkü Hızır gibi nasihat etmiş, «Eline bir fırsat geçti, aman bırakmayasın» demiş.

Ev sahibi bu rüyayı anlattıktan sonra bize dedi ki :

«Sizi kapıda görünce rüyamı hatırladım. Rüyadaki Hızır'ın söylediği şey herhalde siz olacaksınız diye düşündüm. Belki de bana sizin geleceğinizi haber verdi. Onun üzerine sizi içeri almaya karar verdim.»

Bizi misafir etmekten çok memnundu. Kim olduğumuzu sordu. Biz de askeriz falan dedik, işi savuşturduk. Fakat işin enteresan tarafı **Şeyh Atâ Efendi** rüyayı dinleyip bizim Hızır'a dayanan misafirler olduğumuzu hisseder etmez büzülmüş halde oturduğu köşeden birden dikilerek doğruldu, şöyle muteber bir yere geçerek oturdu, bağdaş kurdu ve kumanda etmeye başladı. Biraz da şaka olarak şunu getir, bunu isterim gibi kumandalar veriyordu. Adam ne söylersek yapıyor, halinden çok memnun. Hulasa bize çok ikramda bulundu. O gece orada dinlendik, istirahat ettik ve ertesi gün tekrar yola koyulduk.

Kafilemiz oldukça büyük. Hatırladığıma göre, bana «Sen kumanda et» dediler. Yolda kafileye kumanda etmek, intizama sokmak vazifesini bana verdiler. Uğradığımız yerlerde hayvan tedarik etmek, vasıta kiralamak imkânı hasıl oluyordu. Buraya gelinceye kadar vasıta sıkıntısı çektik. Fakat Hendek'te hayvan bulmak kolay oldu. İleride aynı sıkıntıyı zaman zaman yine çektik. Bu seyahat yirmi gün sürmüştür. Bazen yeteri kadar hayvan buluyoruz, hepimiz biniyoruz. Fakat bazen de bulamıyoruz, sırayla biniyoruz. Herhalde Bolu'ya kadar bir hayli yaya yürüdük.

Yolda pek iç açıcı haberler alamıyorduk. Düzce'de ve Bolu etrafında Kuvayi Milliyeye karşı açık bir düşmanlık vardı. İstanbul'da Meclisin dağılmış olması İtilaf Kuvvetlerini olduğu kadar, Anadolu'daki Kuvayi Milliye aleyhtarlarını da cesaretlendirmişti. İstanbul Hükümetinin Anadolu'daki milli hareketle uğraşma kararı açık bir hal almıştı. Bolu'ya kadar bu şartlar içinde geldik. Bolu'da benim kafile kumandanlığım falan ortadan kalktı. Herkes sıfatına ve mevkiine göre muamele görmeye başladı.

Bolu'da bizim kafileyi, **Şükrü Bey** adında birisi karşıladı. Bizi bir büyük eve götürdüler. Burada beyefendilere, yani **Celâlettin Arif'e** ve diğer mebus beyefendilere çok itibar edildi. Onları evin üst katına çıkardılar, ağırladılar. Bizi de **Saffet'le** ikimizi, kafilenin iki asker yardımcısı olarak evin altında kahve ocağına soktular. Hiç ses çıkarmadık, gösterilen yerde otu-

ruyoruz. Kafile yukarıda yerlerine yerleşince, bizi göremeyince, beni aramaya başlamışlar. Ben biraz da azizlik olsun diye sesimi çıkarmadım. Ev sahibi, muteber misafirlerinin telaşını görüp benim kim olduğumu anlayınca, koşarak geldiler, özür dilediler ve bizi de yukarıya aldılar. Sonra ev sahibi **Şükrü Bey**le ben, yakın arkadaş oldum. **Şükrü Bey** zaferden sonra milletvekili seçildi, arkadaşlık yaptık.

Yolda **Celâlettin Arif Bey, Mustafa Kemal Paşa**dan telgraf aldı. Bana anlattığına göre, **Mustafa Kemal Paşa** bu telgrafında, meclisi toplamaya çalıştığını bildiriyor ve **Celâlettin Arif Bey**den Mebusan Meclisi Reisi sıfatıyla meclisin Ankara'da toplanacağına ait bir beyanname yayınlamasını istiyordu. **Celâlettin Arif Bey, Atatürk**'e telgrafla cevap verdi. Ankara'ya gelince görüşürüz, ondan sonra bir beyanname yayınlarım, demiş. Bana kendisi böyle söyledi.

Bolu'dan çıktıktan sonra, Gerede'ye uğramaksızın, Çerkeş'e geldik. Artık Ankara'ya yaklaşmış bulunuyoruz. Her uğradığımız yerde bize at veriyorlar. Vasıta sıkıntısı hiç çekmiyoruz.

Çerkeş'ten Şabanözü'ne indik. Ankara'ya birkaç günlük yolumuz kalmıştı. Yolculuğumuzun bundan sonraki kısmında hatırda kalacak fevkalade bir şey olmadı. Başka bir şey hatırlayamıyorum. Kafilemiz nihayet 9 Nisanda Ankara'ya vardı.

Yirmi gün süren İstanbul - Ankara yolculuğunun hikâyesi burada bitiyor. Bundan sonra büyük hadiseler başlayacak. Biz yoldayken **Atatürk** beyannameler neşrederek «fevkalade selahiyeti haiz» bir meclisi toplantıya çağırmış. Meclis Ankara'da toplanacakmış. Biz Ankara'ya geldiğimiz zaman **Atatürk**'ü meclisi toplamak için büyük bir faaliyet içinde bulduk.

BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILIŞI

Mustafa Kemal Paşanın İsteği Üzerine Edirne Mebusu Seçildim

9 Nisanda Ankara'ya vardık. **Mustafa Kemal Paşa**nın günlerden beri toplamaya çalıştığı Meclis, 23 Nisanda açılacaktı. Ben, ilk gelişimde olduğu gibi, yine eski Ziraat Mektebindeki karargâhta **Atatürk**'le beraber kalıyorum. Gelişimin ertesi günü çalışmaya başladım. Hem karargâh erkânıharbiyesinin işlerini yürütüyor, hem de zaman zaman Meclisinin açılış hazırlıkları ile meşgul oluyordum. Karargâh, iki üç ay öncesine nispetle daha kalabalıktı. İstanbul'dan gelenlerden karargâh hizmetlerinde görevlendirilen subaylar ile bazı yakın arkadaşlarımız, milletvekilleri, karargâhta kalıyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa ile çeşitli meseleleri görüşüyoruz, istişareler yapıyoruz. Üzerinde durulan en önemli mesele, Meclisin toplanması. **Mustafa Kemal Paşa** bana, «Meclise girmen lazım, Meclis azası olmadan rahat çalışamayız,» diyordu. Benim Edirne'den seçilmemi arzu etmekteydi. İstanbul meclisinden gelenler yeni meclisin tabii azası sayılacaklardı. Bir yandan da her yerde seçimler yapılıyor ve seçilen azalar peyderpey Ankara'ya geliyorlardı. Tabii işgal altındaki yerlerde seçim yapılamıyordu. İşgal altındaki yerlerin de mecliste temsili için **Mustafa Kemal Paşa**nın müntehibi sanileri vardı. Ben de bu arada Edirne mebusu seçildim. İkinci müntehipler toplandılar, beni Edirne mebusu olarak seçtiler. Meclise takdim olunmak üzere mazbatam hazırlandı.

Meclisin Adının Ne Olacağına Uzun Tartışmalardan Sonra Karar Verebildik

Meclis açılıncaya kadar başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere hepimizi en çok meşgul eden hususlar, meclise verilecek adın tespiti ve meclise teklif olunacak meselelerin tayini olmuştur. Meclisin adı için çok münakaşalar geçmiştir. Türlü isimler üzerinde durulmuştur. Gayet iyi hatırlarım, toplanacak meclise «Kurultay» adının verilmesi teklif edilmiş ve birçok kimseye bu ad sempatik gelmiştir. Fakat **Mustafa Kemal Paşa** Kurultay tabirini kabul etmedi. Diyordu ki: «İstanbul'dan gelen mebuslar ve seçilenler toplanacak. Millet iyi oldu diyecek. Fakat arkasından soracak: Millet Meclisi nerede?»

Meclisin adı uzun münakaşalardan sonra, nihayet «Büyük Millet Meclisi» olarak tespit edildi. Meclis açılır açılmaz, bu ismin teklif edilmesini ve böyle söylenmesini kararlaştırdık.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920 Cuma günü büyük merasimle açıldı. Önce Hacıbayram'a gidildi, namaz kılındı, kurbanlar kesildi. Meclisin dışında ve içinde dualar okundu. Bildiğimiz dini törenlerin hepsi yapıldı. İcap eden bütün ihtiram merasimi tamamlandıktan sonra, en yaşlı aza sıfatıyla Sinop Mebusu **Şerif Bey** kürsüye çıktı, kısa bir açış nutku söyleyerek «Büyük Millet Meclisini açıyorum» dedi. **Şerif Beyden** sonra **Mustafa Kemal Paşa** kısa bir konuşma yaptı, Meclisin terekküp tarzını izah etti. Muvakkat bir başkanlık divanı ile seçim mazbatalarını tetkik edecek bir komisyon seçildikten sonra, ertesi gün toplanmak üzere ilk oturum bitti.

24 Nisan Cumartesi günü, **Mustafa Kemal Paşanın**, Mondros Mütarekesinden başlayarak meclisin açıldığı güne kadarki hadiseleri, Erzurum ve Sıvas Kongrelerini, Heyeti Temsiliyenin çalışmalarını anlatan uzun bir nutkunu dinledik. **Mustafa Kemal Paşa** nutkunun son kısmında Büyük Millet Meclisinin hukuki durumunu gayet kesin çizgilerle tasvir etti. Bu tasvire göre: Türkiye Büyük Millet Meclisinin üstünde herhangi bir kuvvet mevcut değildir. Meclis hem teşrii, hem icrai vazife görecektir. Yani vahdeti kuva esasları hüküm sürecektir. Meclis, icra vazifesini, kendi azaları arasından bizzat seçeceği bir hükümet marifetiyle yapacaktır.

Mustafa Kemal Paşanın nutku bittikten sonra başkan seçimine geçildi ve **Mustafa Kemal Paşa** Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı oldu.

İlk Hükümet Kuruldu ve Ben Genelkurmay Başkanı Oldum

Meclisin ele aldığı ilk işler, bir hükümet teşkili ile memleketin müdafaasına esas olacak kanunların çıkarılması oldu. İlk hükümet kuruluncaya kadar bir muvakkat icra encümeni seçilmişti. Sonra, icra vekilleri heyeti teşkiline dair alınan karar gereğince, dokuz üyeden ibaret bir hükümet kuruldu. Meclis her icra vekilini kendi azası arasından bizzat kendisi seçmiştir. İcra vekillerinin müşterek mesuliyetleri ve başlarında bir heyeti vekile başkanı olmayacaktı. Meclis reisi, aynı zamanda, hükümet reisiydi. Her vekil meclisçe ayrı ayrı seçildiği gibi, o zamana kadar olmayan yeni bir usul ile, Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisi de bizzat Meclisçe seçilecekti ve vekiller heyetine dahil olacaktı. Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisine bu sebeple, Erkânıharbiyeyi Umumiye Vekili de deniliyordu. Bu suretle ordu üzerinde olan Meclis, kendi tam hâkimiyetini, Erkânıharbiye Reisi vasıtasıyla tatbik etmiş olacaktı.

Mustafa Kemal Paşanın teklifi üzerine Meclis beni Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisliğine seçti. Bir seneden beri Heyeti Temsiliyeye bağlı olarak Kuvayi Milliye içinde çalışmış olan **Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir Paşa** ve **Refet Paşa** gibi kumandanların hepsi Mecliste aza idiler. **Mustafa Kemal Paşa** ile benim Erkânıharbiye Reisi seçileceğim hususunda aramızda geçmiş bir konuşma veya bir karar yoktu. Fakat o, benim Milli Mücadele hakkındaki fikirlerimi, yani Milli Mücadelenin er geç bir harbe müncer olacağı ve bu harbin ancak muntazam bir ordu ile yapılabileceği hakkındaki görüşümü ve düşüncelerimi yakinen bildiği için Anadolu'da daha evvel vazife almış, benden daha ileri rütbeli arkadaşlar bulunduğu halde benim Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisi olmamı münasip gördü ve beni kendisi teklif etti. Zaten ben karargâhta Erkânıharbiyeye taalluk eden işlere bakıyordum ve **Mustafa Kemal Paşa** bana tabii olarak Erkânıharbiye Reisi muamelesi yapıyordu.

İcra vekilleri heyetine dahil olarak Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisi seçilmesi ile meclisin karşısında mesul bir askeri amirlik kuruldu ve ben bu sıfatla hem askeri muharebeler idare etmekte, hem de iç isyanların askeri kuvvetlerle bastırılması hareketlerinde sorumlu, yani ödevli kılınıyordum. Bu devir benim için çok güç şartlarda geçmiştir. Ordu büyük bir mahrumiyet içinde idi. Her tarafta düşman istilası vardı. Bütün cephelerde Kuvayi Milliye teşkilatı hâkim bulunuyordu.

Anadolu Hükümeti teşekkül etmeden önce Kuvayi Milliye teşkilatının kurulması ve ihtiyaçlarının temini millet üzerinde son derece ağır bir yük teşkil etmiştir. Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulduğu zaman ilk işimiz, bu mukavemet devrinin millet nazarında tahammül edilir bir hale getirilmesi oldu. Bunun için Kuvayi Milliyenin muntazam idaresi ilk vazifeydi. Bilhassa mali bakımdan devleti kurup bütün Kuvayi Milliyenin ve mukavemet hareketlerinin masrafını milletin hazinesinden ödemek ve yardım usulünü kaldırmak ilk hedefi teşkil ediyordu. İane usulü ile bir büyük askeri çabayı yürütebilmenin ne kadar ağır şartlara ve antipatilere mal olduğunu bugünkü nesillerin tasavvur etmesine imkân yoktur. Cephede muharebe eden Kuvayi Milliyede ne kadar insan varsa, onun gerisinde, Kuvayi Milliyenin ihtiyaçlarını sağlamak ve masraflarını karşılamak için o kadar çok insan özel teşekküller halinde çalışıyor ve bunu ianelerle temin ediyordu. Birinci Dünya Harbinin son devrinde menzil teşkilatlarında yapılan suiistimaller millet hafızasında o kadar fena hatıralar bırakmıştı ki, bu defa Kuvayi Milliyenin ihtiyaçlarının ve masraflarının karşılanması işini intizama ve murakabeye koymak bahanesi altında işi tekrar menzil teşkilatı ile idare etmeye kalkmak millet için son derece antipatik bir haldi. Hamiyet kisvesi altında birtakım usulsüz işlere girişen yeni sanat sahipleri, meslek sahipleri türemişti. Bu mekanizma iki taraflı işleyip duruyordu. Sonraları Cumhuriyet devrinde büyük vazifeler almış olan öyle insan-

lar bilirim ki, bunlar o vakit Kuvayi Milliye besleme teşkilatında iken, bizim görüşümüze şiddetle karşı çıktılar. Kuvayi Milliyeyi askeri usulde olduğu gibi intizama sokma çabamızı yadırgadılar, bu fikrin ifadesi bile son derece sakattır, diye direndiler. Sonra bunlardan maliyede bile büyük vazife alanları bilirim. Hükümetin kurulması ile askeri mücadelenin mali bakımdan muntazam bir surette idaresi başlamış oluyordu. Bir ordunun inzibatını teşkil eden esaslı kurallar çürümüştü ve tesis olunamıyordu. Artık Meclis açılmıştı. Bunu takip eden beş altı ay bir taraftan iç isyanların bastırılması ile, bir taraftan da hükümetin kurulup yerleşmesi ile geçti. Kumandanlar tabiatlarını değiştirmişler. Kuvayi Milliiye şefleri ile uğraşırken, büyük ve küçük rütbede bu kumandanlarla da uğraşmak gerekiyordu.

Milli Mücadelenin Yeni Safhası

Büyük Millet Meclisinin açılması ve hükümetin kurulması ile Milli Mücadelenin yeni bir safhası başlamıştır. Milli Mücadele hakkındaki düşüncelerimi kısmen anlattım. Esas olarak benim kanaatime göre Milli Mücadele, galip devletlerin Türkiye'yi bölmek ve parçalamak için yarattıkları siyasi bir buhrandır. Ben Milli Mücadele devrini birbirini takip eden iki bölümde mütalaa ediyorum. Başlangıç devri, galip devletlerin Türkiye'yi bölmek ve parçalamak planlarının meydana çıkması ile memlekette mukavemet fikrinin uyanması ve Cumhuriyete kadar geçen olaylar birinci bölümdür. Ben bu devri, ilk mukavemetlerin başladığı günden itibaren, askeri hareketler neticesine göre sonuçlanacak tabiatta gördüm. İlk günden itibaren bu görüşteydim. **Atatürk** ile mütareke devrinde İstanbul'da, sonra birinci gidişimde Ankara'da yaptığım konuşmalarda, ısrarla bu görüş üzerinde durdum. Dolayısıyla sürekli olarak bir askeri mücadelenin unsurlarını temin edebileceğimizi merakla takip ettim ve araştırdım. Genelkurmay Başkanı seçilmem, beni bu araştırmanın tatbikat mevkiine getirmiştir.

Milli Mücadelenin ikinci bölümü, zaferden sonra **Atatürk**'ün ölümüne kadar olan devredir. Yani bundan sonra Cumhuriyetin kurulması ve eski arkadaşlarla siyasi mücadele devri başlayacaktır.

Şimdi, Milli Mücadelenin, bulunduğumuz noktadan itibaren nasıl geliştiğini gösterebilmek için Meclisin açılmasını ve hükümetin kurulmasını müteakip girişilen iki mühim teşebbüsten bahsedeceğim. Büyük Millet Meclisi çalışmaya başlar başlamaz ilk hafta içinde «Hıyaneti Vataniye Kanunu» çıkarıldı. İleride İstiklal Mahkemeleri kurulacak ve hıyaneti vataniyede bulunanlar bu özel mahkemelere sevk edilerek cezalandırılacaklardı[17].

[17] Bu kanunla ilgili olarak, bkz. Ek 6.

Hıyaneti Vataniye Kanunu ile Büyük Millet Meclisinin meşruluğuna karşı çıkanlar ve memleket içinde fesat yaratanlar vatan haini addolunmuşlardır. Kanunda, hıyaneti vataniyede bulunanlar için ölüm cezası kabul edilmiştir. Fevkalade hallerin ihtiyaçlarına cevap verecek hükümlerle teçhiz edilen bu kanun, memlekette birliğin sağlanmasında başlıca amil olmuştur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ilk siyasi teşebbüsü, Rusya ile temas araması, Milli Mücadelenin bu döneminde üzerinde durulacak ikinci hususdur. 1917 yılında Rusya'da ihtilal olmuş ve yeni bir rejim kurulmuştu. Rusya'daki yeni idare ile bizim durumumuzun müşterek bir hususiyeti vardı. Onlar da biz de Birinci Dünya Harbinin galip devletleri ile mücadele halindeydik. Rusya ile münasebet kurmamızda siyasi bakımdan, askeri bakımdan sayılamayacak kadar faydalar olduğunu görüyorduk. İlk günlerde hükümet olarak bu meseleyi ele aldık ve Moskova'ya bir heyet göndererek Ruslarla temas kurmaya karar verdik. Hariciye Vekili **Bekir Sami Bey** ile İktisat Vekili **Yusuf Kemal Beyin** dahil oldukları bu heyet, mayısın ortasına doğru Moskova'ya hareket etti. Heyet uzun müddet Moskova'da kalarak Rus ricali ile müzakerelerde bulundu. Müzakereler sonunda Türk - Rus münasebetlerini tanzim edecek bir muahede müsveddesi hazırlandı. Fakat bu muahedenin tekemmül etmesi ve tasdiki ancak gelecek sene, yani 1921 senesi Martında mümkün olmuştur.

Ruslarla münasebetimiz karşılıklı anlayışla bir dostluk münasebeti şekline girmiştir. Yalnız şunu belirteyim ki, aramızda hiçbir çekişme olmadığı halde, bu devirde Ruslarda bekleyici ve tarassut edici bir vaziyet görülüyordu. Aramızda bir dostluk kurulmasını istediklerini açıkça anlıyorduk. Fakat bu münasebetin nasıl gelişeceğini, nasıl bir politika takip edileceğini ilk zamanlarda Ruslar kesinlikle tespit etmiş değillerdi. Bizim **Bekir Sami Bey** heyetini Moskova'ya göndermekten maksadımız da, kurulacak münasebetin ve dostluğun hiçbir şüpheye mahal kalmayacak şekilde tanzimini sağlamaktı. Yanyana ve komşu olarak yaşayan iki devlet arasında iyi münasebetlerin kurulmasını ve devamını hazırlamak istiyorduk.

Genelkurmay Başkanı olarak vazifeye başladığım zaman, vaziyeti ve içinde bulunduğumuz şartları nasıl görüyordum? Milli Mücadelemizi tesir altında tutan unsurlar nelerdir? Bunlardan hangileri lehimizde, hangileri aleyhimizdedir? Şimdi, bütün bu hususlarda ne düşündüğümüzü anlatacağım.

Her şeyden önce içinde bulunduğumuz duruma doğru bir teşhis koymak mecburiyetindeydik. Mondros Mütarekesi hükümlerinin nasıl tatbik edildiğini, galip devletlerin Türkiye'yi taksim projesi için Paris'te nasıl hazırlandıklarını anlatmayacağım. Onlar bilinen şeyler. Hakkımızdaki niyetler ve mütareke tatbikatının görünüşü bizim için son derecede tehlikeli, yok edici bir durum yaratmıştır. Eğer tehlike bizim anladığımız gibi, bizim anla-

dığımız kadar açık bir surette memleketin her tarafında anlaşılırsa, herkese anlatabilirsek, hiç şüphe yok ki, böyle bir kasta karşı kuvvetli bir mukavemet hissi uyanacaktır.

İçinde bulunduğumuz şartları bütün millete anlatabilmek için, ilk günden itibaren mitinglerle beyannamelerle çalışmış ve her çareye başvurulmuştur. Fakat her şeyi alenen söylemek mümkün olmuyordu. Bunları da Türkiye Büyük Millet Meclisi azalarına gizli oturumlarda anlatırdık.

Şimdi, meclisin çalışmaya başladığı günlerde durum şöyledir : Hakkımızda hazırlanan imha projesini tatbik etmek için düşmanlarımızın elinde birtakım silahlı kuvvetler var. Bu kuvvetlerden birincisi, Şarkta Ermeni Kuvveti, Garpta Yunan Ordusu, İstanbul, Adana, Maraş, Urfa mıntıkalarında toplanmış olan İngiliz ve Fransız kuvvetleridir. Ermeni kuvvetlerinin üç zayıf tümenden ibaret olduğunu biliyoruz. Ermenilerin karşısında bizim kuvvetlerimiz vaziyet almış. Ayrıca Kafkasya'da birtakım Müslüman kuvvetleri Ermenileri her yandan taciz ediyorlar. Yukarıdan gelen içtimai sele karşı, Bolşeviklerin mütemadiyen dünya inkılabını vücude getirmek için yaptıkları akına karşı şaşırmış ve âciz bir haldedir. Binaenaleyh, Türkiye'yi imha politikasını doğuda tatbik edebilecek bir kuvvet yoktur. Batıdaki kuvvete, Yunan ordusuna gelince, bu ordu işgal etmek istediği yerlerde bütün kuvvetlerini ortaya dökmüş bir vaziyettedir. Fakat bir milletin bir kısım arazisini işgal etmek kâfi değildir. O milletin iradesine galebe etmek ve o milleti teslime mecbur bırakmak lazımdır. Yunanistan çıkarabileceği bütün orduyu Anadolu'ya gönderdikten sonra bizim irademize galebe etmesi şöyle dursun, o henüz bizim irademizin başladığı noktada bulunuyor. Varmak istediğim netice şudur ki, bütün kuvvetini kullanmakta olan Yunan ordusu, bize aman dedirtmek için yeni bir vasıtaya malik değildir. Bundan sonra işleyecek zaman hep bizim lehimize cereyan edecektir.

İtilaf Devletlerinin güneye yığdıkları kuvvetler, bazı vilayetlerimizi işgal etmiş bulunuyor. Fakat bunlar daha büyük istila mıntıkaları tayin ettikleri halde, bulundukları yerlerde bile emin surette yerleşebilmiş değillerdir.

İstanbul'daki İngiliz kuvvetleri ise, istihdaf ettikleri Boğazlar ve İstanbul hududu içinde, müttefiklerine karşı olsun, bize karşı olsun asgari fedakârlıkla tutunabilmek için mevkiini muhafaza etmekle meşgul.

Trakya'da bulunan kuvvetlerimiz Yunan ordusuna ve müttefiklerine karşı daha elverişsiz bir durumda bulunuyorlar. Bunların anavatanla irtibatı denizlerle kesilmiş ve her taraftan düşman muhasematına karşı münferit bir vaziyetteler. Trakya'daki kolordumuz, gerçi seferberlik ilan etmiş ve bütün imkânları ile muhtemel bir taarruzu karşılamaya hazırlanmıştır. Buna rağmen Trakya'da bir sonuç alacağımızı ümit etmiyoruz. Fakat, bir taarruz olduğu takdirde, bu kuvvetler yenilecek de olsalar, savaşacaklar. Eminiz ki, Trakya'da netice ne olursa olsun, ileride Trakya da kurtulacak-

tır. Biz, anavatan olan Anadolu'da selamet ve emniyetle neticeye varacağını umduğumuz harekâtın sonunda Rumeli de Anadolu ile beraber mevzubahis olacak ve Rumeli topraklarımızın birliği temin olunacaktır.

Bütün bunlara rağmen, bizi tehdit eden düşman kuvvetlerini küçümsemek caiz değildir. Elbette bunlar, Türkiye'ye daha büyük kuvvetler sevk etmek imkânına sahiptirler. Ama bu mümkün müdür? Bir defa Fransız ve İngiliz milletlerine, Türk milletinin imhası için gösterilecek maddi bir menfaat yoktur. Bizi imha projesi, istila ve tegallüp hissi ile zevk alan idarecilerin projesidir. Uzun bir harpten sonra, yeniden zevk için bir milleti, diğer bir millete boğazlatmak mümkün sayılamaz. Bu şartlar altında Fransız ve İngiliz milletlerinden kan istemek kolay olmayacaktır. En kötü ihtimalde bile Anadolumuz, kolay kolay istila olunacak, yüz bin, iki yüz bin, beş yüz bin kişi ile, bir ayda, beş ayda bir ucundan girilerek öbür ucundan çıkılacak bir memleket tabiatında değildir. Bir millete esareti kabul ettirmek için milyonlarca kuvvet, senelerce vakit, milyarlarca servet sarf etmek lazımdır. Biz kendimiz denemişizdir. Uzak vilayetlerimizde, mesela Yemen'de, uzun müddet tecrübe ettik. İngilizlerin ve Fransızların da buna benzer birçok tecrübeleri var. Bütün bu tecrübeler, ezelden beri esir olarak yaşamış milletler üzerinde yapılmıştır. Şimdi bu tecrübeyi tekrarlayacakları millet, yani biz, ezelden beri hür yaşamış bir milletiz. Eğer, bizi yok etmek istiyenlere, bu işin birkaç milyon askere ve çok uzun zamana, birçok servetin feda edilmesine malolacağını ispat edebilirsek, bunu ispat ettiğimiz gün, hem kendimizi kurtarmış olacağız, hem de halen esaret altında bulunan milletlere kurtuluş yolunu göstermiş olacağız. Durumu işte böyle mütalaa ediyorum.

Maddi bir ablukadan da herhangi bir korkumuz olamaz. Çünkü, yiyecek ihtiyacımızı kendi memleketimizden sağlayabiliyoruz. Bir abluka halinde memleket ne kadar sıkıntıya düşse, açlık tehlikesi mevzuubahs olamaz.

Türlü ihtimalleri hesap ettiğim zaman, bir neticeye varıyordum. Bütün mesele şunu ispat etmeye bağlıdır: İstanbul'da veya herhangi bir telgraf merkezinde oturup, memleketin her yerinden «İngilizlere, Fransızlara veya İtalyanlara karşı teslim olduk» cevabını almaları mümkün değildir. Memleketin her tarafını istila ettikten sonra, bir dağ başı kalacak olursa, o dağ başını istila etmek için de, ayrıca kuvvet göndermek lazımdır.

Memleket Askeri Bakımdan İki Cephe Karşısında Bulunuyordu

Genelkurmay Başkanı olarak vazifeye başladığım zaman, memleket askeri bakımdan iki cephe karşısında bulunuyordu: İç cephe ve dış cephe. İç cepheyi, içerideki isyanlar açmıştı. Daha meclis açılmadan evvel, epeyce zaman evvel, birçok yerde vakit vakit isyanlar olmuştu. Meclis açıldığı günlerde bu isyanlar büyük ölçüde yayılmaya başladı.

Dış cephe hasım devletlerle olan münasebetlerden dolayı kurulmuş bulunan askeri cephedir. Batıda Yunanlılarla, güneyde Fransızlarla muharebeler devam etmekteydi. Doğuda henüz muharebe şeklini almış bir hareket yoktu. Fakat Ermeni sarkıntılıkları devam ediyordu. Bunlardan ayrı olarak, memleketin başka bölgelerinde İtilaf Devletleri istedikleri yere müfrezeler çıkarıyorlar, işgal ediyorlar ya oralarda kalıyorlar veya çekilip başka bir yere gidiyorlardı. İtilaf Devletleri kendilerini bu teşebbüslerden men edecek hiçbir kayıt tanımıyorlardı. İstanbul'da hükümet, **Damat Ferit Paşa** Hükümetiydi. **Damat Ferit Paşa** Hükümeti İtilaf Devletleri ile, Büyük Millet Meclisi aleyhine içlidışlı olarak beraber çalışıyordu.

Galip devletler Milli Mücadeleye neden fırsat verdiler, niçin seyirci kaldılar diye zihinlerde bir tereddüt hasıl olabilir. Bu tereddüdü ortadan kaldırmak için söyleyelim ki, onlar kuvvet sevk ederek Anadolu hareketini bastırmaya pek meyilli değillerdi. Gerçi bunu zaman zaman denemek istediler. Fakat Birinci Dünya Harbinin ağır yorgunluğundan ve ıstıraplarından sonra, Anadolu'ya muntazam kuvvetler sevkine kendi milletlerince yeni bir sefer gözü ile bakılıyordu. Bu bakımdan Anadolu'ya muntazam kuvvet göndermeyi mümkün görmüyorlardı. Bu önemli bir husus. Fakat asıl sebep, yukarıda da söylediğim gibi, gördükleri manzaranın onları Türk milletinin içeride birbiri ile vuruşa vuruşa nihayet çöküp dağılacağı intibaını kesinlikle vermiş olmasıdır.

Bu konuda hatıralarım çoktur. Bir tanesini anlatacağım.

Ankara'da, bir Fransız subayının, İstanbul'daki Fransız Kumandanlığından bir yarbayın, bizimle görüşmek üzere Karadeniz'den İnebolu'ya çıktığını söylediler. Gelsin, dedik. Karadan sekiz on gün içinde Ankara'ya geldi. İnebolu'dan Ankara'ya kadar yolda yattığı yerlerde, kaldığı köylerde halkla konuşmalar yapmış «Ankara'ya gidiyorum, mesele hallolunacak, anlaşmazlık kalkacak, barış kurulacak,» gibi telkinlerde bulunmuş. Geldi, karşı karşıya oturduk.

«Buraya tekliflerinizi öğrenmeye geldim. Bizden istekleriniz nedir, tekliflerinizi nelerdir?» dedi.

Sanki kendisini biz davet etmişiz gibi böyle konuşması tuhafıma gitti. «Bizim bir teklifimiz yok. Sizin bize bir teklif getirdiğinizi biliyorum» dedim. O yine beni konuşturmak için ısrar ediyordu :

«Hayır, bizim bir teklifimiz yok» dedi. «İstanbul'da bir hükümetiniz var, burada da ayrı bir hükümet kurdunuz. Aradaki ihtilafı halletmek için ne düşündüğünüzü, bize ne teklif edeceğinizi öğrenmeye geldim» dedi. Savdım, gitti.

Meclisin açıldığı günlerde, eldeki kuvvetlerden, yalnız doğuda **Kâzım Karabekir Paşanın** kumandası altında bulunan bir kolordu, dağılmadan nizami vaziyetini muhafaza ediyordu. Bu kolordunun mevcudu diğerlerine nispetle az çok dolgundu ve hududu beklemekten, vazife ifa etmeye hazır olmaktan başka bir işi yoktu. Diğer kolordular memleketin her tarafına dağılmış ve yayılmış olarak çok zayıf mevcutlu idiler. Bunlar âdeta kadro halindeydiler. Yunan ve Fransız işgaline karşı teşekkül eden Kuvayi Milliye, ordunun yardımına muhtaç bir durumda bulunduğu için bu kolordular her vasıta ile onlara yardım etmek mecburiyetinden dolayı takatten daha çok düşmüşlerdi. Kuvvetleri daha da azalmış, subayları muhtelif yerlerde vazife almış olarak tam manası ile bir iskelet halinde bulunuyorlardı. Memnuniyeti mucip olan bir nokta, son derece dağınık bulunmakla beraber askeri kıtaların üzerinde kolorduların emrikumandası cari idi. Kumandanlar, kendi kıtalarını istedikleri yere sevk edebiliyor, emirler verebiliyor ve merkeze muntazaman raporlar gönderiyorlardı. Bu vaziyet, **Mustafa Kemal Paşanın** bir seneden beri memlekette resmi bir sıfatı olmadığı halde, gerek Heyeti Temsiliyeden evvel, gerek Heyeti Temsiliye kurulduktan sonra uğraşa uğraşa temin edebildiği müspet bir neticedir.

Meclisin açıldığı günlerde askeri vaziyette en müstacel iş, iç cepheye hâkim olmaktı. İsyanları bastırmak, asayişi temin etmek, hükümet teşekkülünü ve hükümetin otoritesini mümkün kılmak derhal ele alınacak bir mesele idi. Buna karşılık, hadiseler göstermiştir ki, Meclis açıldıktan sonra İtilaf Devletlerinin ve İstanbul Hükümetinin, **Damat Ferit** Hükümetinin, en kısa zamanda en geniş ölçüde dahili isyanlar, tecavüzler çıkararak Büyük Millet Meclisi Hükümetini işlemez hale getirmek, tasfiye etmek başlıca hedefleri olmuştur. 1920 Nisanından bu senenin nihayetine kadar sekiz on ay zarfında düşman taarruzu ile iç isyanlar bir yerden kumanda edilir şekilde intizamla idare olunmuştur. Öyleki, düşman bir yerde taarruz eder, her taraftan oraya kuvvetler sevk edilir, fakat tam bu sırada başka bir yerde, uzak bir yerde bir isyan çıkar. Bu defa isyan bölgesine kuvvet bulmak mecburiyetinde kalırız. Bir yerde isyan çıkıp oraya kuvvetler gönderilmeye çalışıldığı zaman, bu defa düşman harekete geçer. İşte böy-

lece, iç ve dış hareketler, birbirinden çok uzak mesafelerde, fakat yekdiğeri ile ahenkli olarak muntazam bir surette işlerdi.

Kuvayi İnzibatiye ve İç İsyanlar

Damat Ferit 1 Nisanda tekrar hükümetin başına getirilmişti. Sanıyorum bu onun dördüncü hükümetidir. Bu sırada Anadolu'da milli hareket dikkati çekecek şekilde bir gelişme içinde bulunuyordu. Bir yandan Ankara'da toplanacak meclis için seçimler yapılıyor, bir yandan da İstanbul' dan kaçan mebuslar, kumandanlar, subaylar Anadolu'da toplanıyorlardı. **Damat Ferit,** milli hareketi söndürmek için İngilizlerle işbirliği yaparak İstanbul'da «Kuvayi İnzibatiye» adı ile bir teşkilat kurdu. Kuvayi İnzibatiyenin kuruluş hazırlıklarına başlandığını Meclis açılmadan bir hafta kadar önce duyduk. Kuvayi İnzibatiyeye, İttihat ve Terakki zamanında **Enver Paşanın** tasfiye ettiği, emekliye sevk ettiği subaylar alınıyordu. Bu mağdurlar, daha önce zaten divanıharplere ve inzibat kumandanlıklarına, kıta kumandanlıklarına ve çeşitli vazifelere yerleştirilmeye başlanmıştı. Şimdi Kuvayi İnzibatiye de bunlarla kuruluyordu. Anadolu seferine hazırlanan bu emeklilerle, tasfiye edilmişlerle ve Hürriyet ve İtilaf mensupları ile karşı karşıya gelecek, onlarla muharebe edecektik. Vaziyet böyle görünüyordu.

Kuvayi İnzibatiye **Süleyman Şefik Paşa** kumandasında teşkil olunuyordu. Ayrıca, **Suphi Paşa** isminde bir eski süvari kumandanı da İzmit, Adapazarı havalisi kumandanlığına getirilmişti. **Suphi Paşa,** Kuvayi İnzibatiye adı ile Anadolu'ya sevk edilecek bütün kuvvetlere kumanda edecekti. Kuvayi İnzibatiyenin kuruluş hazırlığına başlandığı günlerde Düzce' de bir isyan patlamış ve süratle etrafa yayılmaya başlamıştı.

Benim Ankara'ya gelirken içinden geçtiğim bölgeler, şimdi Kuvayi Milliye aleyhine büyük ölçüde kıyam merkeziydi. Düzce'den etrafa yayıldığı için «Düzce İsyanı» diye anılan bu isyan, daha Büyük Millet Meclisi açılmadan önce 13 Nisanda başlamıştır. Düzce'yi basarak hükümet vazifelilerini vurup öldüren, kollarından tutup atan asiler, Bolu Mutasarrıfını aldatmak suretiyle Düzce'ye getirip tevkif etmişlerdir. Düzce'den sonra isyan ertesi gün, Beypazarı'na ve bundan sonra sırayla Bolu'ya ve Gerede'ye sıçramıştır.

Meclis işte bu hava içinde açılmıştı. Açılış merasiminin heyecanlı ve şevkli havası isyan bölgesinden gelen haberlerle bozuluyor ve Ankara'ya büyük bir endişe hâkim oluyordu. Acil tedbir almak mecburiyetindeydik. Derhal elimizde bulunan kuvvetleri bu havaliye göndermeye başladık. Daha evvel vazife ile Ankara'dan sevk edilmiş olan 24. Tümen, büyük kuvvetleri ile Geyve Boğazı'nda **Ali Fuat Paşanın** yanında bulunuyordu. Tüme-

nin başında **Mahmut Bey** isminde bir Erkânıharp Kaymakamı vardı. **Mahmut Bey,** gayet cesur ve çok değerli bir insan olduğu gibi, ayrıca kendisi isyan havalisini iyi tanıyordu. 24 Nisanda **Mahmut Bey**e Düzce İsyanını bastırmak üzere hareket emrini verdik. **Mahmut Bey,** hemen o gün hareketle akşama doğru Hendek'e gelmiş. Bir taraftan serbestçe halkla temas ederek hadise çıkmamasına çalışıyor, öbür taraftan kendi kıtaatını sevk ediyor. Hendek'ten Düzce üzerine yürürken, asilerle muharebeye tutuşmuş olan öndeki birliklerin yanına gelince sulh yapmak ümidi ile ateşi kestiriyor, haberci gönderiyor, fakat kendisini pusuya düşürüyor ve öldürüyorlar. Sevk etmekte olduğu kıtaların hepsi parça parça dağıtılıyor. Bu kötü haberi, **Mahmut Bey**in şehit düştüğünü ve 24. Tümenin kâmilen dağıldığını 25 Nisanda haber almıştık.

Elimize geçen kuvvetleri her taraftan isyan bölgesine sevk etmeye başladık. Balıkesir'den **Ethem Bey** müfrezesini çağırdık. Erkânıharp Binbaşısı **Nâzım Bey** adında çok değerli bir arkadaşımız vardı. Sonra Sakarya'da şehit oldu. Onun kumandasında büyük bir müfreze hazırlayarak sevk ettik. Afyon'da **Kaymakam Arif Bey** isminde bir kumandanın Karakeçili Aşireti mensuplarından kurmuş olduğu kuvvetli bir müfrezeyi de getirterek isyan bölgesine gönderdik. Yine Kuvayi Milliye Kumandanlarından **Çolak İbrahim Bey** kumandasındaki müfrezeyi Kandıra'dan Adapazarı üzerine sevk ettik. Bütün bu müfrezeleri ve elimize geçen, toparlayabildiğimiz bütün kuvvetleri Geyve Boğazı'nda bulunan **Ali Fuat Paşa**nın kumandasına vererek asilere karşı harekete getirdik.

Asilerin tazyik edilmesi ve imhası aylarca sürmüştür. Biz, isyan bölgesini sarmaya ve asilere hâkim olmaya çalışırken, Bandırma taraflarından **Anzavur Ahmet,** İstanbul'dan Kuvayi İnzibatiye gelerek asileri takviye etmişler, isyanı genişleterek daha vahim bir hale sokmuşlardır.

Anzavur, İstanbul Hükümetinin başlıca vasıtası, jandarmadan yetişmiş bir insan. İstanbul Hükümetinden aldığı vazifeyle, nerede Yunanlılara karşı bir müdafaa kurulmuşsa ve bir Kuvayi Milliye teşkilatı meydana gelmişse, bunlara taarruz etmek için harekete geçer, şekavet yapar, sonra bir şaki gibi muntazam kuvvetler tarafından takip edilmeye çalışılır.

Anzavur meselesi daha geçen senenin, 1919'un Eylülünde Bandırma'nın güneyinde başlamıştı. İlk isyanı budur. O zaman, Balıkesir kuzeyinde ve Bursa'da bulunan kıtalarla ve Kuvayi Milliye ile ancak iki ayda bertaraf edilebilmiştir. Sonra, ikinci defa, yine aynı bölgede 1920 Şubatının ortalarında meydana çıkmış ve bu sefer de iki aylık bir mücadeleden sonra kuvvetleri dağıtılarak İstanbul'a kaçmaya mecbur bırakılmıştı. **Anzavur** kuvvetleri ile **Ethem Bey** kumandasındaki milli kuvvetler, son olarak Susurluk'un kuzeyinde 16 Nisan 1920 günü sabahtan akşama kadar şiddetli bir muharebe yapmışlardı. **Anzavur** bundan sonra mayıs ayı başında Adapazarı havalisinde göründü. Önce Adapazarı'nı ve Kandıra'yı işgal etti,

sonra Geyve Boğazı'nı zorlamaya başladı. Üç dört gün süren muharebelerden sonra çarpışmada, kuvvetleri dağılmış, kendisi attan düşerek ayağı sakatlanmış olduğu halde sahneden çekildi.

Kuvayi İnzibatiye ve **Anzavur** padişah namına hareket ediyorlardı. Hepimiz fetva ile mahkûm edilmiştik. Asi sayılıyorduk. Bizi Padişaha, dine karşı çıkmış kimseler olarak ilan etmişlerdi. Din bize karşı silah olarak, vasıta olarak kullanılıyordu. İç isyanları hazırlayanlar dini ve Padişahı kurtarmak için mücadeleye atıldıklarını ilan ederlerdi. Fakat **Anzavur**'un Marmara'nın güney bölgesinde Bandırma havalisinde üst üste iki defa harekete geçmesinde başka maksatlar da vardı. Açıkçası, **Anzavur** harekâtı Çanakkale Boğazı'nı elde bulundurmak, istihkâmları arkadan temin etmek ve Çanakkale bölgesindeki İngiliz, Fransız depolarını emniyet altına almak için İngilizler tarafından ihdas olunmuştur. **Atatürk**, meselenin bu tarafına çok ehemmiyet vermiş ve **Anzavur**'un ikinci isyanı başladıktan sonra, bir beyanname ile halkı uyarmak istemiştir. Şimdi bir defa daha bu beyannameyi okumak faydalı olacaktır :

«İtilaf Hükümetleri tarafından İstanbulumuzun işgali ve memleketimiz hakkında hiçbir tarihin kaydetmediği tahkirler ve tecavüzlere cüret edilmesi üzerine tekmil Anadolu ve Rumeli'nde bir iman ve vicdan birliği ile feveran eden ve milli istiklali kurtarma gayesine inhisar eden azmi millıyi ihlal için düşmanlarımızın en önce girişmek istedikleri çare dahili nifaktır. İşte sırf bu hainane maksadın tatbikatı cümlesinden olarak gerek İstanbul'da düşmanlarımızın emellerini tatmin için teşkil eyledikleri **Ferit Paşa** Hükümetini ve gerekse bizzat **Anzavur**'u teşvik etmişler ve bunun neticesi olarak da Gönen ve Biga havalisinde fesat çıkarmaya teşebbüs eylemişlerdir.

Aydın cephesinde Yunanlıların taarruzu püskürtülerek bu cephenin durumu emniyetli bir şekle girdiği, Kilikya havalisini de işgal kuvvetleri tahliye ettikleri Mersin, Tarsus, Adana, Haçin mevkiindeki işgal kuvvetleri de kâmilen muhasara edildiği bir zamanda **Anzavur**'un Gönen havalisindeki teşebbüsleri doğrudan doğruya Yunanlıların menfaatlerine hizmet ve yüksek millet menfaatlerine sarih ve faal bir hiyanettir. Bu caniyane teşebbüs, düşmanlarımızın istihdaf ettikleri gayeyi teminden pek uzak olup hiçbir kuvvet ile de tezelzüle uğratılmayacak derecede kavi olan azmi milli karşısında, pek yakında imha ve hainler müstahak oldukları adli cezaya giriftar edileceklerdir.

Binaberin, fevkalade meclisi milli azasından Ankara'da toplanmış olan murahhaslar ve mubasların da rey ve kararı inzimam ederek, 61. Tümen Komutanı **Kâzım Beye** (Özalp) Karesi Sancağı, 56. Tümen Komutanı **Bekir Sami Beye** de Hüdavendigâr Vilayeti dahilindeki tekmil mülkiye, askeriye ve milli kuvvetleri deruhte ederek memleket içinde ihdas dilmek istenilen tefrikaya mani olmak için, her tedbire teşebbüs edebilmeleri ve

milli istiklal ve vahdeti boğmaya teşebbüs edecek veya vahdeti devam ettirmek için çalışmayacak veya çalışmayabilecek olan bilumum mülkiye ve askeriye memurları hakkında cürmün derecesine göre azil, hapis, idam gibi her nevi cezaları tatbik için fevkalade selahiyet verilmiştir.

Milli istiklal uğrundaki mücahede ve vazifemizde, her zaman olduğu gibi bundan sonra dahi Allah'ın yardımına mazhar olacağımızdan eminim. Cenabı Hak bizimle beraberdir.»

Yeni İsyanlar

Adapazarı, Düzce, Bolu ve havalisinde hadiseler bu tarzda cereyan ederken, mayıs ayında Yenihan, Zile ve Yozgat taraflarında arka arkaya yeni isyanlar patladı. 13 Mayısta önce Yenihan'da başlayan isyan Çamlıbel'e, oradan Zile'ye, arkasından Boğazlıyan taraflarına doğru gelişmeye başladı. Nihayet Yozgat, büyük bir isyan merkezi haline geldi. Bize karşı iç ve dış harekâtı idare eden merkezler, Büyük Millet Meclisi Hükümetini çökertmek için ne mümkünse yapıyorlar. Sistemli bir surette bunu tatbik ediyorlar. Biz elimizdeki kuvvetlerle her tarafa yetişmekte güçlük çekiyoruz. Ayrıca, isyan bölgesine sevk ettiğimiz zayıf nizamiye kıtalarının başlarındaki subaylar, dini vasıta ederek Padişah namına yapılan tahrikatın ne şekilde ve nasıl hazırlandığından ve geliştiğinden haberdar değiller. Bu bakımdan da sıkıntımız büyük. Asilerin üzerine sevk ettiğimiz kuvvetleri, başındaki subayları, aldatılmış olan halk kolaylıkla dağıtabiliyor. Asilerin elindeki silah, tehlikeli ve korkunç bir silah. Halife adına, Padişah adına, din uğruna hareket ediyoruz diye halkı kolaylıkla kendi taraflarına çekebiliyorlar. Yenihan'da isyan eden **Postacı Nâzım** diye maruf eski bir sabıkalı, kendisine «Gönüllü Halife Ordusu Kumandanı» adını vermiş. Bunu bir misal olmak üzere anlatıyorum. Gönüllü Halife Ordusu Kumandanı **Nâzım**'ın elimize bir beyannamesi geçti. Beyannamede askeri, jandarmayı isyan için teşvik ediyor, davet ediyor. «Asker ve jandarma kardeşlerime» diye başlayan bu beyannamede, Gönüllü Halife Ordusu Kumandanı şöyle diyor :

«Sevgili Padişahımızla, Kongreciler harp ediyorlar. Ahalii İslamiye, Padişahına yardım için silaha sarılarak Halife Ordusu namı ile bir ordu teşkil ediyorlar. Sizi babalarınıza, kardeşlerinize karşı silah atmaya icbar ediyorlar. Aklınızı başınıza toplayarak silahınızla hemen yanımıza geliniz. Zabitlerin emrini tutarak Padişaha asi olmayınız. Yaşasın sevgili Padişahımız, kahrolsun Kongre.»

Bu tertipler karşısında isyanların bastırılmasına gönderilen Nizamiye kuvvetleri âciz kalıyorlardı. Ben Genelkurmay Başkanı olarak, bir müfrezeye bizzat talimat verip, Ankara'dan gönderdiğimi hatırlarım. Bu müfreze,

bir binbaşı kumandasında idi, makineli tüfeği ve subayı vardı. İsyan etmiş olan bir yere gönderecektim. Binbaşıyı çağırdım, kendim talimat verdim. Haritadan gideceği yolu gösterdim. Binbaşının adını ve gönderdiğim yeri söylemiyorum. Geçmiş bir hadisedir, bir üzüntü yaratmasın. Binbaşıya :

«Filan yere gideceksin, şimdi beni iyi dinle,» dedim. «Söylediğim yere vardığın zaman, müfrezen görünür görünmez seni istikbal edecekler.»

Binbaşı şaşkın sordu :

«Nasıl istikbal edecekler?»

«İnsanlar gelecek, seni istikbal edecekler,» dedim. «Seni tekbirle karşılayacaklar. Halk karşıdan görünecek, tekbir getirerek askerimiz geldi diye sizi karşılayacaklar. Bunları askerin içine sokmayacaksın. Askeri dışarıda tutacaksın. Kim gelirse gelsin, sana ne söylerse söylesinler inanmayacaksın. Davet edecekler, gitmeyeceksin. Yorgunsunuz argınsınız diye, size ziyafet vermeye kalkacaklar. Seni, askerini, hepinizi alacaklar, evlere dağıtacaklar. Bu teklifi kabul etmeyeceksin. Sen orada isyan tertip etmek için, hareket etmek için hazırlananlar olduğunu söyleyeceksin, onları isteyeceksin, seni istikbal edenleri bunun için yardıma çağıracaksın. Eğer bunu yapabilirsen, ele geçirdiğin kimseleri oradan çıkarırsın, kimlermiş, nereden gelmişler tahkik edersin ve ona göre mahkemeye sevk edersin. Neticeyi böyle alacaksın.»

Benim sözlerim bitince Binbaşı, «Merak etmeyin, ben bunları yaparım?» dedi ve bana teminat verdi. Fakat halinden emniyet duyamadım. Kendisine dedim ki :

«Şimdi ben söyleyeyim, senin halinden hata edeceğini anlıyorum. Karşına tekbirlerle gelen birtakım masum insanlar çıkacak, onları hiçbir fenalık yapmaya istidadı olmayan mazlum Müslümanlar olarak göreceksin. Bunların iyiliğine inanacaksın. Ziyafetlerine gideceksin. Askerini evlere dağıtacaksın. Ondan sonra sizi basacaklar, hepinizin silahını alacaklar, mükemmel dövecekler ve askerini dağıttıktan sonra oradan kovacaklar. Senin halinden bunu anlıyorum. Böyle hareket edeceksin ve memlekete yapılacak büyük bir hizmeti yapmamaktan başka, tam tersine felaketlere sebep olacaksın. Ama o zaman ben, seni mesul edeceğim.»

Kimi bulursak gönderiyoruz, ne kuvvet bulursak sevk ediyoruz. Başka çaremiz yok. Bu binbaşıyı uyarmak için bizzat talimat verdim ve bilhassa her türlü ihtimali ve akıbeti kendisine anlatmaya çalıştım. Birkaç gün sonra binbaşı süklüm püklüm geldi. Tam dediğim gibi olmuş. İnsan iç isyanların iğfal edici tedbirlerini önlemek için nasıl tedbir bulacağında hakikaten şaşkına döner. İç isyanların görünüşü çok aldatıcı olur. Aynı millet fertlerinin birbirini aldatıp pusuya düşürmesi, son derece kolay bir şeydir. Bütün iç isyanların en zayıf yeri budur.

Düzce İsyanının bastırılması için isyan bölgesine her taraftan kuvvet sevk ederken, Meclis azalarından bir heyeti de nasihat için Bolu istika-

metine göndermiştik. Asiler bu heyeti tevkif ederek Düzce'ye götürdüler. Mayısın sonlarına doğru **Refet Paşa,** Düzce'de mevkuf bulunan mebuslardan **Hüsrev Beyin** (Gerede) aracılığı ile asi elebaşıları ile müzakereye girişmişti. Bundan bir netice alınamadı. Bugünlerde **Ethem Beyin** kuvvetleri isyan bölgesine ulaşmak üzere yolda bulunuyordu. **Refet Beyle** asi elebaşıları arasında aracılık yapan **Hüsrev Bey** ve yine mebuslardan **Osman Bey** bu fırsattan istifade ederek kurtulmuşlardı. Bir hayli zamandan beri asiler arasında kalan mebus arkadaşlarımız, Ankara'ya gönderdikleri telgraflarla bize isyan hakkında bilgi veriyor ve bazı tavsiyelerde bulunuyorlardı. **Hüsrev Bey,** telgrafında şöyle diyordu :

«Düzce'deki hareketin elebaşısı **Berzek Safer Beydir,** bunu kandırmak mümkündür. Örfi İdare dolayısıyla silah taşınması yasak olan bu bölgede **Eşref** ve **Şükrü Beylerin** silahlı dolaşmaları, Düzce İsyanının sebepleri başında gelir. Orman rüsmunun arttırılması, iane derci, müfrit İttihatçıların halk üzerindeki fena tesirleri, İstanbul'da çıkarılan fetva ve halk hatiplerinin cahil halkı kandırması ve **Mustafa Kemal'in** ikinci padişah olmak istediğinin etrafa yayılması ve nihayet iradei şahane olmadan askerin toplanması hususları bu ayaklanmayı doğurdu.»

Osman Beyin telgrafı da şöyle idi :

«Düzce'de halk korkuyor. İstanbul'dan ümit kesilmiştir. **Safer Bey** mert adamdır. Uzlaşma işi samimidir. Düzce muhiti **Refet Beyi** seviyor. **Etem Beyin** vürudunun felaket olacağını düşünüyor. **Etem Beyin** Düzce'ye gelmesini önlemek lazımdır.»

Asilerin isteklerine bağlanarak, üzerlerine gönderilecek kumandanı onlarla istişare ederek seçmek şaşılacak bir tavsiye idi. Korkuyorlarmış, **Ethem Beyi** istemiyorlar, **Refet Beyi** gönderin diyorlar. Böyle şey mi olur? Genelkurmay Başkanı olarak derhal telgrafla emir verdim :

«Düzce'ye silah kuvvetiyle girilmelidir. Asilerin de haleti samimi değildir. İstanbul'dan ve İngilizlerden yardım gelir ümidiyle vakit kazanmak istiyorlar. Asi elebaşıları içinde eli kana boyanmamış birkaç kişiyi affederiz. Fakat başka türlü teklifleri kabul edemeyiz. Şehit olan komutan ve subaylarımızın, erlerimizin hesabını soracağız. Halka karşı kindar muamele yapılmayacak, bilakis şefkat gösterilecektir. Subaylardan ve memurlardan ihanet veya halkı iğfal edenler asla affedilmeyecektir.»

Düzce asileri mayısın son günlerinde her taraftan sıkıştırıldılar. **Ethem Bey** Adapazarı'ndaki asileri tedip ettikten sonra, 25 Mayısta Düzce'ye doğru ilerlemeye başlamıştı. **Refet Bey** kuvvetleri de doğu istikametinden asileri tazyik ediyordu. Asi kuvvetler dağıtılıyor, suçlular yakalanıp cezalandırılıyor, elebaşılardan bazıları teslim oluyorlardı.

Ethem Bey Bolu'ya kadar geldi. Yerli halktan **Safer Bey** isminde birini esir etmiş. Daha doğrusu, **Safer Bey** çarpışmalar esnasında çevrildikten sonra hayatının bağışlanacağına dair söz verildiği için teslim olmuş.

Fakat bu çok kuvvetli ve çok zararlı bir adammış. Şimdi **Ethem Bey** haber veriyor. **Safer Beyi** mahkemeye sevk edecek, hıyaneti vataniye sebebiyle idam ettirecek. **Ethem Beyle** muhabere ediyoruz. Soruyorum :

«Söz verdiniz mi?»

«Evet söz verdik, ama şimdi sözümüzü tutmayacağız,» diyor.

Ben Genelkurmay Başkanıyım. Bana bağlı kuvvetler hayatını bağışlayacağız diye söz vererek halktan birini teslim alıyorlar. Bu söz bizim namımıza, hükümet namına, Büyük Millet Meclisi namına verilmiş bir sözdür. **Ethem Bey,** adamı asmak için direniyor. Ben, sabaha kadar uğraştım, vekiller heyetini topladım, herkesi haberdar ettim, fakat adamın hayatını kurtaramadım. Bunlar öyle vakalardır ki, idarenin itibarı ile, idareye karşı itimat ile alakalıdır. Böyle zamanlarda, bir askeri idare zamanında, dürüst hareket etmek lazımdır. Bilhassa böyle fevkalade şartlar içinde, söz, en muhterem silahtır. Bu hadise, Kuvayi Milliye hakkında benim kanaatlerimi kuvvetlendiren bir misaldir.

Sert bir mücadele içinde bulunuyoruz. Elbette şartların icap ettirdiği sert tedbirler alınacaktır, suçlulara müsamaha edilmeyecektir. Fakat her şey nizam içinde, kanunlar içinde cereyan etmelidir. Kuvayi Milliye kumandanları isyanı bastırdık diye yakaladıklarını asarlarsa, sorgusuz sualsiz, muhakeme etmeden asarlarsa, idare bundan fayda değil, zarar görür.

Bir yere müfreze gönderdiğimiz zaman, orada müsademeler içinde ve çok ümitsiz durumlarda insanları esir ederler. İçlerinde suçlular vardır, bunlar idam edilir. Ben daima bunun hesabını isterim, mahkeme evrakını isterim. Divanıharp kararı ile adamları asmışlardır. Fakat herhangi bir evraka raptedilmemiştir. Ben ısrar ederim, bunun üzerine öğrenirim ki, hüküm infaz edildikten sonra mahkeme evrakı tanzim ediyorlar ve bir taraftan da söyleniyorlar. Benim için, «Bu adam ihtilali bilmiyor» derlermiş. İddiaları şu : Bir ihtilal içindeyiz. İsyan çıkıyor, çarpışıyoruz. Muharebede de adam ölür, muharebeden sonra da ölür. Suçluları yakalamışız, nasıl mahkeme edeceğiz, niçin mahkeme edeceğiz? Çarpışmada ölseydi ne olurdu?

Düzce İsyanı bastırıldıktan sonra **Ethem'i** Yozgat'a gönderdim. Gitti, döndü. Ben yine cezalandırdıklarının hesabını sordum. Yozgat'a gittiniz geldiniz, kaç kişi öldü? Şu kadar kişi öldü. Niçin öldü? Muharebe esnasında öldü. Peki muharebe dışında yakaladıklarınız? Bunları hıyaneti vataniyeden öldürdük. Ben, mahkeme evrakı isterim.

Benim bu hassasiyetimi yadırgıyorlardı. Beyhude uğraşıyorsun diyorlardı. Ben, beyhude değildir, yapsınlar, bir gün gelir yaptırmam diyordum. Prensibini koymaya çalışıyorum, peşlerini bırakmıyorum, takip ettiğimi söylüyorum ve buna inandırmaya çalışıyorum.

Düzce İsyanının bastırılması ve asilerin imha edilmesi aylarca sürmüştür. Takriben 4 Haziranda Kuvayi İnzibatiye hareketi ve isyan bastırılabilmiştir. Ama bu muvakkat bir netice idi ve daima yeniden başlayacak bir istidat gösteriyordu.

Düzce İsyanı devam ederken; Yıldızeli, Sulusaray, Zile taraflarında başlayan isyanlarla da uğraşıyorduk. Sulusaray civarında asiler bir taburumuzu dağıtmışlar, makineli tüfeklerini almışlardı. Çamlıbel'deki müfrezemizi de baskınla esir etmişlerdi. 3. Kolordu bölgesinden sevk ettiğimiz kuvvetler kâfi gelmiyordu. Çapanoğulları'nın isyanından da endişe etmekteydik. Çapanoğulları'nın ileri gelenlerini yakalatıp, Ankara'ya getirmek için yaptığımız teşebbüsler netice vermedi. Bu hususdaki talimatımızı Yozgat Mutasarrıf Vekili gizlice Çapanoğulları'na duyurmuş. Bunun üzerine Çapanoğulları haziran başında Yozgat'tan kaçmışlar. Nihayet beklediğimiz oldu. Çapanoğulları da isyan ederek 14 Haziran tarihinde Yozgat'ı aldılar. Bunun üzerine **Ethem Beyi** Yozgat İsyanının bastırılmasına gönderdik. Bu sırada **Ethem Beyin** kuvveti iki binden fazla piyade, bin beş yüze yakın süvari, dört beş top ve bir miktar makineli tüfek idi.

Ethem Bey Yozgat İsyanını bastırdı ve Ankara'ya döndü. Yozgat İsyanı çok kanlı bir şekilde bastırılmış ve Yozgat yağma edilmiştir. **Ethem Beyin** kuvvetleri Yozgat'tan Ankara'ya geldikten sonra, Ankara çarşısında ve Ankara'nın etrafında büyük panayırlar kuruldu. Bizim Kuvayi Milliye, Yozgat'tan sürdükleri koyunları halkın gözü önünde satmaya başladılar. Olup bitenleri hüzünle seyrediyoruz, fakat bir şey yapamıyoruz.

Ethem Beyin Yozgat'tan dönüşü üzerine kendisini istasyonda karşıladığımızı ve **Atatürk'le** beraber bir müfrezesini teftiş ettiğimizi hatırlarım. Müfrezeyi teftiş ettik, muvaffakıyetlerini selamladık. Oradan ayrılırken **Atatürk'e** sordum :

«Her biri pürsilah, tepeden tırnağa silahlı. Bunun kendilerine verdiği güven ve büyüklük duygusu ile herkese tepeden bakıyorlar. Bugün memlekete hâkim olan kimdir? Bunlar mı, biz miyiz?»

Beraber yürüyoruz, **Atatürk** biraz durdu, düşündü ve şu cevabı verdi : «Biziz,» dedi, «akıl bizdedir.»

Atatürk'ün bu sözlerinden keyiflendim.

İsyanlar arka arkaya patlıyordu. Henüz birini bastırmadan, birkaç yerde birden yeni isyanlar başlıyor. İçinde bulunduğumuz senenin eylül, ekim aylarına kadar memleketin her tarafında, Orta Anadolu'da, kuzeyde, doğuda, batıda mütemadi isyanlar olmuştur. Konya bölgesi de bir isyan merkeziydi. Burada, Beyşehir'de, Seydişehir'de zaman zaman isyanlar çıkar, bastırılır, fakat daima orada bir yuva dururdu. Bir defa **Mustafa Kemal Paşa,** beni Konya'ya göndermişti. Gittim. Büyük bir toplantı tertip ettim. Memleketin vaziyetini, istila altında bulunduğumuzu, isyanların düşmanlarımızın işine yaradığını, onlara faydalı olduğunu halka anlattım. Düşman-

larımızın hakkımızda ne karar vereceklerini ve bize daha neler yapacaklarını bilmediğimizi söyleyerek, kendimizi korumak için ne kadar erken davranırsak, o kadar çok şey kurtarabileceğimizi anlatmaya çalıştım. Bunu telkin etmeye uğraşıyordum. Sözlerimi iyi karşıladılar. Toplantı dağıldı. Orada kaldığım müddet içinde konuşmamın ne tesir yaptığını, söylediklerimin anlaşılıp anlaşılmadığını merak ediyordum. Tahkik ettirdim, neticeyi bana söylediler. Halkın anladığı şu : Bizden para istiyor ve asker istiyor, demişler. Halbuki ben, ne askerden bahsettim, ne paradan. Fakat halkın bu gibi işlerde anlayışı böyle. Vazifeden, müdafaadan bahsedildiği zaman, tabiatıyla bunun ucunun askere ve masrafa varacağını kolaylıkla takdir ediyor. Zamanın bir hastalığı, bir zaafı da uzaktaki tehlikeyi umursamamaktır. İstiladan uzak kalan her yer, kendisine hiçbir tehlike gelmeyecek zannını ilk tabii fikir kabul ediyor. İlk tabii fikir, umumi hastalık bu. Fakat sonra, dolayısıyla ve özellikle tecrübe ile, bir yerde olan tehlike sari tabiattadır, memleketin her yerindeki evin kapısını zorlayıp içeri girecektir fikri anlaşılıyor. Yalnız bu anlaşılıncaya kadar çok zaman geçiyor ve çok şey kaybediliyor.

Yozgat İsyanı için gerekli tertipleri almaya çalıştığımız sırada, Urfa civarında Viranşehir'de yeni bir mesele çıktı. Viranşehir, Milli Aşireti Reisinin merkeziydi. Milli Aşiret isyan etti. Doğuda bulunan kıtalardan büyük bir müfreze tertip ettik, isyan eden aşireti takip ettik, bunları yendik. Suriye'ye kaçmaya mecbur oldular. Bir müddet sonra kalabalık bir heyet halinde geldiler ve teslim olmak için geldiklerini söylediler. Kabul ettik, kendilerini serbest bıraktık, yerlerine gittiler. Eskiden beri âdetleri, huyları bu. Yeni bir isyan için hazırlanmaya fırsat buldular, tekrar isyan ettiler. Büyük Millet Meclisine karşı harekete geçtiklerini ilan ederek Dersim ve Elazığ'a kadar, bu bölgedeki bütün aşiretlerin başı olmak iddiası ile yeni bir isyan çıkardılar. Biz tekrar takip ettik. Bu sefer kaçtılar, Suriye'ye sığındılar ve bir daha gelmediler.

Güney bölgesinde, Çukurova'da, Antep'te Fransızlarla muharebeler devam ediyordu. Urfa muharebesi bitmiş ve nisan başlarında Fransızlar Urfa'dan çekilmişlerdi. Milli Aşireti isyan ettiği zaman Fransızların Urfa'yı tekrar almak için neticesiz bir teşebbüsleri oldu.

Antep'te devam eden muharebeler çok sert oluyordu ve iki taraf çok zayiat veriyordu. Bizim Antep'te bulunan Kuvayi Milliyemiz büyük ölçüde subaylarla takviye edilmişti. Her taraftan, her vasıta ile yardım istiyorlardı. Doğudan, batıdan, nerede ne teşkilat yapabilirsek, muntazam bir kuvvet ve ne silah bulursak, her taraftan orasını beslemeye çalışıyorduk. Bir aralık Fransızların bir mütareke teşebbüsü oldu. Antep Muharebesine ara vermek istiyorlardı. Uzun boylu konuştuktan sonra yirmi günlük bir mütareke yapmaya karar verdik. Mütareke mayısın son günlerinden birinde imzalandı. Fakat bu yirmi günün daha haftası olmadan Fransızlar Zongul-

dak havzasına bir çıkarma yaptılar. Sordum, aramızda mütareke var, nasıl şey bu? Mütarekeyi yapan başka kumandan, o Suriye'ye bağlıdır, çıkarmayı yaptıran İstanbul'a bağlı bir kumandandır, dediler. Biz böyle şey tanımayız dedik ve mütarekeyi feshettik.

İç isyanlarla uğraşıyoruz, güneyde Fransızlarla muharebe ediyoruz, fakat ordumuz yok. Her an Yunanlıların bir taarruzunu bekliyoruz. Kuvayi Milliye ile bu işi sona erdirmek mümkün değildir. İlk zamanlar, işgaller başlayınca tedbir olarak, çare olarak halka başvurulmuş, Kuvayi Milliye kurulmuş. Muntazam orduların karşısında Kuvayi Milliye bugüne kadar direnmiş.

Kuvayi Milliyenin içinde her çeşit insan yer almıştır. Mesela bir **Gökçen Efe** vardır ki, adam dağda bulunduğu halde, gelmiş, düşmana karşı çıkmış ve muharebe ederken şehit olmuştur. Hakikaten askeri hedeflere taarruzlar yapılmış, canlar verilmiştir. Kuvayi Milliyenin kuvvetli tarafı halk hareketi olmasıdır. Bir taarruz oldu mu Türk halkı daima karşı koymayı vazife bilmiştir. Fakat harp, silah ister, cephane ister, düşmanla muharebe etmek için kuvvetlerin her türlü vasıta ile ikmal edilmesi gerekir. Şimdi biz bunu nasıl yapacağız? Birtakım hususi teşebbüslerle, gayretlerle, iane toplamakla, cemiyetlerle bu müşkülatın içinden nasıl çıkacağız? 23 Nisanda Meclis açıldığı zaman düşmana karşı ve iç isyanlara karşı elde bulunan başlıca kuvvetler bunlardır. Bunlardan istifade ediyoruz. Fakat zamanla Kuvayi Milliyeyi intizama koymamız lazım. Anadolu'da artık devlet teşekkül etmiştir. Gizli ve kaçamaklı ikmal ve yardım devri geçmiştir. Bütün bu müdafaa teşekkülleri hem devlet hazinesinden beslenip silahlandırılacak, hem intizama konulacaktır. Bizim zihnimizi işgal eden mühim mesele, bu teşkilattan muntazam bir müdafaa teşkilatı, bir ordu çıkarmaktır. Muntazam ordularla muharebe ediyoruz ve muntazam ordularla muharebe edeceğiz. Bunun için elimizde mutlaka muntazam bir ordu bulunacaktır. Şimdi bu devre girmek üzereyiz ve teşebbüsün henüz başında bulunuyoruz. İşte bu sırada, 22 Haziranda Yunanlılar taarruza geçtiler.

Yunan ordusu haziran ayında «Milne Hattı» denilen bir cephe tutmuştu. Bu hatta bulunuyordu. 22 Haziranda bütün cephede taarruza geçti. Yunan ordusu, güya İngiliz Generali **Milne**'in adına nispetle Milne Hattı denilen bu hattın ilerisine geçmeyecekti. Yunanlılar, bizim iç isyanlarla uğraşmamızdan ve cephedeki müfrezelerimizin mühim bir kısmını İç Anadolu'ya çekmiş olmamızdan istifade ederek daha kolay netice alacakları ümidi ile bu harekâta girişmişlerdir. Yunan taarruzunu memleketin henüz kurulmaya başlayan iç idaresini sarsmak için girişilmiş bir teşebbüs diye değerlendirmek mümkündür.

Yunanlıların bir kolordusu Afyonkarahisar umumi istikametinde, bir kolordusu da Balıkesir, Bandırma ve Bursa istikametinde taarruza geçmiştir. Düşman taarruzunun başladığı zaman bizim bu cephede çok zayıf

kuvvetlerimiz vardı. Ayvalık bölgesinde bir piyade alayı ile beş yüz, altı yüz silahlıdan ibaret milli kuvetler bulunuyordu. Soma bölgesinde de bir piyade alayı ile bir miktar Kuvayi Milliye müfrezeleri vardı. Akhisar bölgesindeki cephe daha zayıf bir kuvvette tutulmuştu. Salihli bölgesinde **Çerkez Ethem'**in kendi kuvvetlerinin orada bıraktığı bazı müfrezeler mevcuttu. En kuvvetli cephemiz, Menderes bölgesinde bütün mevcudu beş bin kişiyi bulmayan 57. Tümen ile milli kuvvetler tarafından tutulmuştu.

Yunan taarruzu büyük bir hızla gelişti ve kısa zamanda Afyonkarahisar, Balıkesir, Bandırma ve Bursa işgal edildi. Düşman taarruzu Bursa - Alaşehir - Nazilli hattında durdu.

Meclis Mesuller Arıyordu

İç isyanların devamı ve Yunan taarruzunun geniş bir memleket parçasını alması, Büyük Millet Meclisinde ve memlekette büyük heyecan yarattı. Çok yeis verdi. Meclis mesuller arıyordu.

Nisandan hazirana kadar zaman geçmişti. **Damat Ferit Paşa** hükümeti işbaşında bulunuyordu. Hiçbir taraftan yardım almıyorduk. Geçen senenin 15 Mayısında başlayan Yunan işgalinden itibaren bu vakte kadar düşmanın muhtemel hareketlerine karşı hazırlanmak lazımdı. Bu düşman, mutlaka kuvvetle durdurulabilirdi. İtilaf Devletlerinin bize karşı kastı büyük ölçüde tehlikeli görünüyordu. **Mustafa Kemal Paşa**nın bir seneden beri gerek İstanbul'da kaldığı zaman içinde, gerek İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Anadolu'da çabalarının hedefi işte bugünleri göstermek içindi. Baştaki hükümetler düşmana karşı hazırlık yapmak şöyle dursun, tamamıyla aksi bir tutumla, mümkün olan kolaylıkları yarattıkları için bu hataların cezasını memleket çekiyor, fakat o hatalardan hiçbir mesuliyeti olmayan, hatta hata olmasın diye çırpınmış olan insanlar mesul tutulmak isteniliyordu.

Yunan taarruzunun neticesinde büyük kıyametler koptu. **Mustafa Kemal Paşa** Mecliste saatlerce uğraştı. Ben Genelkurmay Başkanı olarak tenkitlere cevap verdim. Büyük bir dalgalanma halinde uzun vakitler geçti. Herkes mesul arıyordu. Bütün bu işleri yapıp, sonra cepheye gitmeyen adam nerede, diye Mecliste bağırıyorlardı. Cepheye gitmeyen adam, **Mustafa Kemal Paşa** oluyordu.

Mecliste mesul tutulmak üzere nihayet üç kişinin üzerinde ısrarla durulduğu anlaşıldı. Bunlardan biri 20. Kolordu Kumandan Vekili **Albay Bekir Sami Bey**, diğeri Alaşehir cephesindeki kuvvetlerin kumandanı **Âşir Bey**, üçüncüsü de Bursa Valisi **Hâcim Muhittin Bey**dir. Bir defa bir mülkiye amirinin, Vali **Hâcim Muhittin Bey**in askeri meselelerle, cephedeki hadiselerle ne alakası olabilirdi? Fakat heyecanı yatıştırmak, özellikle Bursa'nın iş-

gâlinden duyulan yeisi hafifletmek için Garp Cephesi Kumandanlığına Yunan taarruzu ile ilgili bir tahkikat yaptırdık ve **Bekir Sami Beyi** vazifesinden aldık. **Âşir Beyin** vazifesi zaten başka bir vesile ile değiştirilmişti. Buna rağmen mebuslardan bir kısmını yatıştırmak mümkün olmuyordu. Suçlu saydıkları, mesul tuttukları kimseleri Divanıharbe verelim, cezalandıralım diye tazyik ediyorlardı. Meseleyi bir gensoru halinde Meclise getirdiler. Halbuki daha önce **Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa** ile birlikte cepheye gitmişlerdi. Ayrıca, Meclisten seçilen bir heyet de cepheleri gezerek gerekli tetkikatı yapmış, dönmüştü. Cepheleri gezen milletvekilleri intibalarını Meclise anlatmışlardı. Bütün bunlara rağmen, suçlular bulunacak ve bunlar cezalandırılacaktı, böyle istiyorlardı. Memleketin geniş bir bölgesinin kısa bir zamanda düşman işgali altına girmesinin gerçekten suçluları vardı. Fakat bunlar İstanbul'da bulunuyorlardı. Cephedeki kumandanlar, subaylar, hepsi vazifelerini layıkı ile yapmışlardı.

Büyük Millet Meclisinin bir oturumunda soru önergelerini cevaplandırdım. Mesul tutulanlar hakkında Garp Cephesi Kumandanlığına yaptırdığımız tahkikatı anlattım. Garp Cephesi Kumandanının bu hususta yazdığı bir raporu Meclise okudum. Şöyle bir konuşma yaptım :

«Bursa ve Alaşehir'in düşman eline geçmesi, buralarda muharebeleri idare eden kumandanların taksiratı neticesi değildir. Memleketin başına gelen bu felaket, mütarekeden beri ve bilhassa İzmir'in işgalinden beri, ordumuzun ve memleketimizin iç ve dış düşmanlar tarafından tahrip edilmesinden olmuştur. Bununla beraber bu kumandanlar hakkında tahkikat yaptırdık. Garp Cephesi Kumandanlığı bunların Divanıharbe verilmelerini gerekli kılacak hiçbir sebep olmadığını bildiriyor. Vazifelerini değiştirmemiz, kumandanların bir taksiratı olduğuna delil teşkil etmez. Bu kumandanlar hakkında çok fazla söz söylenmiştir. Böyle mühim bir zamanda bilhassa düşmana karşı, emir ve kumandanın münakaşa götürür ellerde bulunduğu düşüncesini vermemek mecburiyetindeydik. Kendilerini bunun için değiştirdik.»

Yunan taarruzu ile yeniden büyük arazi kaybetmemiz karşısında Meclisin gösterdiği hassasiyeti tarife imkân yoktur. Meselenin bir defa da Meclisin gizli bir oturumunda görüşüldüğünü hatırlıyorum. Gizli oturumda geniş izahatta bulundum. Birçok mebus arkadaşımız söz alarak fikirlerini söylediler. Yunan taarruzu karşısında hazırlıksız bulunmamızı, askerlik bakımından muharebenin sevk ve idaresini tenkit ettiler. Şimdi ismini hatırlayamadığım bir mebus, cephelerdeki bozguna sebep olarak iç isyanlar için kuvvet çekilmesi gösteriliyor, diyor ve soruyordu : Yunanlılar bütün kuvvetlerini kullanıyorlar, biz neden umumi seferberlik ilan etmedik?

O günün şartları içinde bir umumi seferberlik ilan edemezdik. Biz kuvvetlerimizi milleti daha ziyade yormaksızın tedrici bir surette toplamak ve kullanmak mecburiyetindeydik. Ayrıca askerlik tekniği bakımından da mem-

leketin müdafaası için bütün vesaitimizi ve bütün kuvvetlerimizi ilk andan itibaren faaliyete getirmemize de lüzum görmüyorduk.

İç isyanların bastırılmasında muntazam kuvvetlerden çok Kuvayi Milliyenin muvaffak olması ordu aleyhinde bir hava yaratmıştır. Yunan taarruzundan sonra vaziyet büsbütün karıştı. Herkesin dilinde «Muntazam ordudan hayır yok» sözleri dolaşıyordu. Yozgat İsyanını bastırıp döndükten sonra, Kuvayi Seyyarenin ve **Çerkez Ethem**'in itibarı büsbütün arttı. **Ethem** ve **Reşit Beyler** ordu aleyhinde açık propagandalar yapıyorlar, yeni esaslar üzerinde, milis esaslarına göre halk ordusu tertip etmek lüzumundan bahsediyorlardı. Bunların birçok taraftarları da vardı.

Biz bu hava içinde orduyu kurmaya çalışıyorduk. Orduyu kurmak için asker alıyoruz, sabahleyin giydiriyoruz, teçhiz ediyoruz, silahlandırıyoruz, akşam üzeri hepsi gidiyorlar. Buna karşılık Kuvayi Milliyeyi bir isyanın bastırılması için bir yere memur ediyoruz. Gidiyor, isyanı bastırıyor, asıyor, kesiyor, tedip ediyor. Şüphesiz bunlar olurken silahlı müsademeler yapılıyor. Zayiat veriyor. Bu arada talan yapıyor, birtakım uygunsuz hareketler cereyan ediyor. Bu vazifeden zayıflamış olarak dönecek yerde, daha kuvvetlenmiş olarak geliyor. Çünkü orada istidatlı gördüğü insanları kendi kuvvetine katmasını biliyor. Bunu çok merak ettim. Nasıl oluyordu? Bir gün **Reşit Bey** ile (Çerkez Ethem'in ağabeyi) konuştum. Ona sordum :

«Siz gittiğiniz yerde vuruyorsunuz, kırıyorsunuz, yağma ediyorsunuz, adam öldürüyorsunuz, sonra da bu halkın içinden bu halkın çocuklarını alıyorsunuz ve bunlar sizin sadık adamlarınız oluyor. Nasıl yapabiliyorsunuz bunu?»

Güldü : «Usulü vardır onun,» dedi.

Ben : «Nedir? Nasıl bir usuldür,» dedim.

Reşit Bey anlatmaya başladı :

«Gidersin,» dedi. «İşin icabını yaparsın, sonra da orada gözüne kestirdiğin adamları alırsın, onları suç ortağı edersin. Kendilerine talan yaptırırsın, düşmanı olanlara düşmanlarını vurdurursun. Suça bulaşmış olurlar. Artık bunlar köylerine gidip de vatandaşları ile tabii münasebete giremez hale gelirler. Bütün hayatları boyunca selametleri size sadakattedir.»

İç isyanların sonunu almak üzereyiz. Yunan taarruzu belli bir hatta durmuş bulunuyor. Memleketin siyasi havası son derece karışık. Büyük mesele şu : Orduyu bir türlü teşkil edemiyoruz. Kuvayi Milliye devrinin yarattığı en büyük güçlük. Kumandanlar da Kuvayi Milliye usulü tertipler içinde çalışıyorlar. Halktan iane ve yardım alarak kendi kuvvetlerini besliyorlar. Kuvvetleri içinde inzibatı sağlamak için askeri usulleri değil, Kuvayi Milliyenin uyguladığı usulleri tatbik ediyorlar. Bu tertipler varken, bildiğimiz askeri usuller bunun yanında işlemiyor. Bir orduda, bir tümende bir asker suç işliyor veya bir hata yapıyor. Hakkında inzibat takibatı ya-

pılınca asker birliğinden kaçıyor, gidip bir Kuvayi Milliyeye iltihak ediyor. İşin tuhafı, orada el üstünde tutuluyor.

Fakat bütün bu güçlüklerin yenilmesi ve muntazam ordunun kurulması lazım. Bunun için çırpınıyoruz. Bizim muntazam ordu teşkili ile uğraştığımız, ordu aleyhindeki dedikoduları bertaraf etmeye çalıştığımız sırada, Garp Cephesi Kumandanı **Ali Fuat Paşa** Gediz'de bulunan bir Yunan tümenine karşı taarruz etmeyi tasarlamış. Bunu Erkânıharbiyeyi Umumiyeye bildirdi.

Ali Fuat Paşada Gediz'deki Yunan tümenine taarruz etme hevesini uyandıran husus, bu tümenin münferit bir vaziyette bulunmasıdır. Gerçekten Yunan ordusunun üç tümeni Bursa mıntıkasında, bir tümeni Uşak'ta, bir tümeni de Aydın ve civarında idi. Gediz'deki Yunan tümeni diğer kuvvetlerden ayrı ve irtibatsız görünüyordu.

Ali Fuat Paşanın taarruz için kullanabileceği kuvvetler, zayıf mevcutlu iki piyade tümeni ile **Ethem Bey** kuvvetleridir. Gediz'deki Yunan kuvveti bir tümendi ama, Yunan tümenleri daima çok kuvvetliydi. Bizim tümenler en kuvvetli zamanlarında bile, bir Yunan tümeninin üçte ikisini bulmamıştır. Bizim bir tümenimiz, umumiyetle bir Yunan tümeninin aşağı yukarı yarısı veya yarısından biraz fazla kuvvette idi. Ben bütün muharebeler esnasında, taarruzda, müdafaada bir Yunan tümenini bizim bir buçuk tümen olarak hesap ederdim. Kuvvet hesaplarımı hep bu esasa göre yapardım. Yunan kuvvetleri dolgun mevcutlarla gelmişlerdi. Henüz kadro halinden kurtulamamış olan kuvvetlerimizi değerlendirirken, bir kolordumuzun bir Yunan tümenine muadil olduğunu kabul etmeye mecburduk. Şimdi böyle bir vaziyette geçici bir zafer için, bir zafer ihtimali için nasıl olur da elimizdeki kuvvetlerden bir kısmını gözden çıkarabilir ve tehlikeye atabilirdik? Garp Cephesi Kumandanı Gediz'e taarruz için ısrar ediyordu. Ben Genelkurmay Başkanı olarak, taarruz için vakit erkendir, yapmayın, diyordum. Aramızda mesleki ve askeri olarak birçok muhabere cereyan etti. Bir mutabakata varabilmek için kalktım, Eskişehir'e gittim, orada kendisi ile görüştüm. Vaziyeti bir daha tetkik edip neticeyi bildirmek üzere harekâtı tehir ettik. Nihayet cephe kumandanının taarruz fikrinde ısrarı ile **Mustafa Kemal Paşa** araya girdi, hepimizi dinledi ve böyle bir hareketi muayyen usuller altında tensip etti, «Pekâlâ, yapınız» dedi.

Garp Cephesi Kumandanı Oldum

Ali Fuat Paşanın, **Ethem Bey** kuvvetleri ile beraber tertip ettiği bu taarruz hareketi muvaffak olmadı. Gediz hadisesi üzerine **Mustafa Kemal Paşa,** bir vesile ile **Ali Fuat Paşa**yı Ankara'ya çağırdı. **Fuat Paşa** Kuvayi Milliye teşkilatını itibarlandırmak için elinde bir filinta olduğu halde, Ku-

vayi Milliye elbisesiyle buraya geldi. **Mustafa Kemal Paşa** ile görüştüler. **Mustafa Kemal Paşa,** ona gelir gelmez kendisini Moskova'ya sefir göndereceğini söyledi. **Ali Fuat Paşa** teklifi kabul etti.

Mustafa Kemal Paşa bana, başka türlü yapamayız, bir an evvel muntazam ordu tertibine başlayalım, dedi. Garp Cephesi Kumandanlığına benim tayinimi düşündüğünü söyledi. Genelkurmay Başkanlığı sıfatı üzerimde kalmak üzere Garp Cephesi Kumandanı oldum. Afyon tarafındaki cepheye de İçişleri Bakanı sıfatı üzerinde kalmak üzere **Refet Paşayı** tayin ettiler. Böylece cephe, Garp cephesi ve Cenup cephesi olmak üzere ikiye ayrılmış oluyordu. **Fevzi Paşa** da Genelkurmay Başkanlığına vekâlet edecekti. **Ali Fuat Paşa** süratle hazırlanarak Moskova'ya hareket etti.

Garp Cephesi Kumandanlığına tayin tarihim 8 Kasımdır. 10 Kasımda Bilecik'e geldim ve kumandayı fiilen ele aldım. Cephe karargâhı Eskişehir' deydi. Bilecik'ten Eskişehir'e geçtim. Nizamsız teşkilat fikrini ve siyasetini yıkmak yapacağım ilk işti.

Eskişehir'e gelir gelmez, hemen tümen kumandanlarını topladım. Kendilerine Garp Cephesi Kumandanlığını deruhte ettiğimi söyledim. Cephe kumandanı olarak takip edeceğim politikayı, kumanda usulünü şu tarzda izah ettim :

Şimdiye kadar Kuvayi Milliye ile ordu vazifelerini bir arada meczedilmiş olarak ifa ediyorduk. Büyük Millet Meclisi teşekkül etmeden evvel gerek ordunun idaresi, ordunun cephe vazifeleri, gerek Kuvayi Milliyeye yardım meseleleri, özellikle mali bakımdan ve inzibat bakımından sivil vazife ile karışık bir haldeydi. Anadolu'da milli hükümetin teşekkülünden sonra vaziyette, sevk ve idarede esaslı bir değişiklik olmuştur. Şimdiye kadar her kumandan kendisine ayrılmış olan bölgeden efradını alır, kıtasının iaşesini ve tesisatını kendisi temin eder, ordunun idaresi hükümetle bir ilgisi olmaksızın kumandan tarafından halkla temas edilerek doğrudan doğruya yapılırdı. Artık bu usulü terk edeceğiz. Bundan sonra ne ihtiyacınız olursa Garp Cephesi Kumandanlığından isteyeceksiniz. İhtiyaçlarınız cephe kumandanlığınca temin olunacaktır. İaşenin, teçhizatın ve ordu maaşının temininde bu usule riayet edilecektir. Artık ordunun halkla teması olmayacaktır. Halktan asker almak gerekirse bildireceksiniz, bunların hepsini ben temin edeceğim. Kimseden on para alamazsınız ve kimseyi hiçbir sebepten dolayı tavzif edemezsiniz. Vatandaştan şikâyetiniz varsa bunları usulüne uygun olarak bana bildireceksiniz. Şikâyetler devletin resmi, adli mercilerinde, ordunun adli mercilerinde yani Divanıharplerde tetkik olunacak ve gereği yapılacaktır. Hiç kimseden para almak yok, hiçbir vatandaşı kendiliğinizden askere almak yok. Hiçbir vatandaşa eza etmek yok. Bugüne kadar yapılmış olan muamelelerin hiçbirini aramayacağım. Bundan sonra yapacaklarınızın hesabını sorarım.

Her şeyi açık açık anlattım. Muntazam ordu idaresi, kumandanların arayıp da bulamadığı bir şeydi. Bugüne kadar şartlardan ve ihtiyaçlardan dolayı vazifeleri dışında birçok işlerle uğraşmaya mecbur olmuşlardı. Şimdi mühim olan husus, kumandanların zihnini meşgul eden husus, halkın yardımını kestikten sonra hazinenin muntazam ordunun ihtiyacını temin edip edemeyeceği hususudur. Bunu kesinlikle tespit ettim, kumandanların hepsini ve bu arada benim kumandama bağlı olan Kuvayi Seyyare kumandanlığına da tebliğ ettim. Sonradan anlaşıldı ki, bu muameleye girişmekle, daha ilk günden itibaren Kuvayi Seyyare ile çatışmış oldum.

Birinci Kuvayi Seyyare Kumandanı **Ethem Bey**, her tarafa subaylar göndermiş. Değerli insanları ikna ederek, davet ederek askere alıyor. Ellerinde şifreler var. Bu şifrelerle muhabere ediyor. Sivil makamları tazyik ediyor, tehdit ediyor. Herhangi bir kazada veya vilayette mukavemet görürse, merkezden müfreze gönderiyor ve zorla o işi yaptırıyor. Ben bunların hepsini kesmek istedim.

Ethem Bey bir gün maaş istemek için bana gelmişti. Toptan bir para istedi. İstediği az bir paraydı. Hatırımda kaldığına göre beş on bin lira bir şey istiyor ve çoktan beri maaş vermedim, diyordu. İstediği miktar dikkatimi celbetti. Kendisine istediğin para azdır, benim bildiğime göre sizin efradınız seyyar jandarma sayılıyor ve onların maaşları ödeniyor, asker maaşından fazla ödeniyor, o halde bu para yetmeyecek dedim. Hulasa ben ona, senin askerinin maaşı daha çok olmak lazım diyorum. O, bilmiyorum, öyledir gibi laflarla işi geçiştirmek istiyor.

Nihayet yeni bir usul koymak, bir nizam temin etmek istiyorum. Meseleyi kesip atmak için **Ethem Beye** şunları söyledim :

«Ne kadar almak istiyorsan, ne alman gerekiyorsa bunu size verelim. Yalnız tediyenin bir usulü vardır. Kaç kişiye maaş ödenecek, adları nedir, rütbeleri nedir? Bütün bunlar bir bordroda gösterilmeli, deftere kaydedilmelidir. Bu bordroya göre, rütbelerine göre maaşları hesap olunur, teslim edilir ve siz de kendilerine dağıtırsınız. Bundan sonra böyle yapacağız.»

Ethem Bey bana :

«Çok iyi olur, böyle yapalım,» dedi.

Sonra gitti. Herhalde düşündüler, taşındılar : Efradın adları deftere yazılacak, bordro verilecek, bunda bir iş var. Bir maksat sezerek para istemekten vazgeçtiler ve bir daha para istemeye gelmediler. Zihniyetleri ve anlayışları bu.

Artık bizden para istemiyorlar. Fakat lazım olan parayı kendileri buluyorlar, haraç alıyorlar. **Ethem Bey** vilayetlere irtibat zabitleri gönderiyor, para temin ediyor. Paranın ne hesabı var, ne kitabı. İş yalnız para ile bitmiyor. Askeri de biz temin edeceğiz, siz asker toplayamayacaksınız dedim. Benim bütün orduya yaptığım bu tamimi Kuvayi Seyyare kendisine karşı bir tertip olarak tefsir etmiş. Kuvvetinin miktarını öğrenmek istiyo-

rum, bundan gocunuyor. Her ihtiyacınızı biz temin edeceğiz diyoruz, evhama kapılıyor.

Bir defa bütün kıtalardan cephane mevcudunun hesabını istedik. **Ethem Bey**in buna da canı sıkılmış. Cephane mevcudunu neden istiyorlar, cephane ne yenilir, ne içilir, düşmana atılır, diyor. Cephane hesabını vermemekte bile direniyor.

Hulasa muntazam ordu kadrosuna, makinesine girmek, bunu almaya istidadı olmayan herkes için bir cenderedir. Fakat başka bir hal çaresi de yok. Ordunun, bütün kumandanların, bütün tümenlerin ihtiyaçları bir hesaba kitaba müstenit, intizam içinde temin edilmezse, onların kendi vazifeleri ile iştigal etmelerinin imkânı olamaz. Kumandan, bir haraç memuru değildir. **Ethem Bey**le ilk çatışma bu şekilde oldu.

Çerkez Ethem

Ben Garp Cephesi Kumandanı olduğum zaman emrimde **Ethem Bey** kuvvetleri gibi bir Kuvayi Milliye kuruluşu daha vardı. Bu kuruluşun başında **Çolak İbrahim Bey** bulunuyordu. İki kuvveti de, itibari birer tümen kabul ederek birbirlerinden ayırt edebilmek için **Ethem Bey**in kuvvetlerine «Birinci Kuvayi Seyyare», **Çolak İbrahim Bey**in kuvvetlerine de «İkinci Kuvayi Seyyare» adını vermiştim. **Ethem Bey** ve kardeşi **Tevfik Bey** bu unvanı beğenmediler. Muhabere ederken, kendilerinden bahsederken «Umum Kuvayi Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı» unvanını kullanıyorlardı.

Kuvayi Seyyare, Kütahya'da bulunuyordu. Karargâhları buradaydı. Düşmanla temas halinde idi. Fakat bir ara Yunanlılar yakın mesafeden çekildiler. Kuvayi Seyyarenin ilerisinde Simav ve civarı düşmandan azade olarak, yeniden mülki idare ister bir vaziyete geldi. Buraya **İbrahim Bey** adında tecrübeli bir asker tayin edildi. **İbrahim Bey** Simav ve havalisi kumandanı olarak hem düşmana karşı istihbarat hizmetini tanzim edecek, hem de kaymakam sıfatıyla Simav'ın mülki idaresini kurup işletecekti. **İbrahim Bey** yanında memurlarla geldi ve kendisini Simav'a gönderdim. Keyfiyeti Kuvayi Seyyare Kumandanlığına bildirerek, kendisine yardım edilmesini ve temasta bulunmalarını istedim. Bunu reddettiler. Adamı olduğu gibi geri çevirdiler. **Tevfik Bey** «Benim mıntıkamda başka bir memur istemem, o işi ben yaparım» diyordu. Simav ve havalisi nüfusça kalabalık, geniş ve zengin bir mıntıka. Oraya kendilerinin dışında bir hizmetliyi sokmak istemiyorlar. Halbuki tayin edilen zatın ordu ile bir münasebeti yok. Sivil vazife görecek. **Tevfik Bey,** gönderdiğimiz **İbrahim Bey**i kabul etmedi. Bunlar birike birike gerginlik artıyordu.

Bugünlerde İznik tarafında düşmanda bir hareket vardı. Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili **Tevfik Bey**den bir telgraf almıştım. Para meselesin-

den bahsediyor ve biz ordu değiliz, diyordu. Aynı gün, 23 Kasımda kendisine yazdım : Şimdi cepheye gidiyorum, gidip döndükten sonra buluşur görüşürüz, dedim. Cepheden döndüğüm zaman haber aldım ki, tümen kumandanlığı durumunda bulunan Kuvayi Seyyare Kumandanlığı, Garp Cephesi Kumandanlığına artık günlük raporlarını vermiyor. Garp cephesi ile münasebeti kesmiş.

Mustafa Kemal Paşa ile telgraf başında görüştük. **Tevfik Bey** normal günlük cephe raporlarını Büyük Millet Meclisi Reisine, yani **Mustafa Kemal Paşaya** gönderiyormuş. **Mustafa Kemal Paşa,** iki üç günden beri raporlar bana geliyor, dedi. Bu esnada Kuvayi Seyyare Kumandanı **Ethem Bey** tebdilhavalı veya izinli vaziyette Ankara'da bulunuyor ve kardeşi ona vekâlet ediyordu. **Mustafa Kemal Paşaya** raporların Cephe Kumandanlığına yazılması lazım, bunu tebliğ edin, dedim. Ayrıca **Tevfik Beye** de yazdım.

Ethem Bey Ankara'da, dışarıdan, kardeşi **Reşit Bey,** mebus olarak Meclis içinde şikâyetlerini, feryatlarını arttırmışlar, çalışıyorlar. Kuvayi Seyyareye, bu kadar hizmetlerine mukabil iyi muamele yapmıyorlarmış. Bu kumandanlar, yani bizler, cephede bir işe yaramıyormuşuz. Ordu aleyhinde, bizim aleyhimizde büyük bir kampanyaya başladılar. Mecliste büyük bir mebus grubu onlarla beraber. Onlara hak veriyorlar. Şikâyetlere sebep, benim tebliğlerim, hesap sormam, kendilerini sivil halkla temastan men etmem ve halka eza edilmesini önlemem. Bunun için çalışıyorum, verdiğim emirleri takip ediyorum.

Ankara'nın siyasi havası gayet gergin. Yeşilorducular, diğer siyasi teşekküllere dahil olanlar ve hatta bunlarla irtibatı olmayan birtakım mebuslar, bu kardeşlere arka çıkıyorlar, onlara taraftar görünüyorlar ve öbek öbek **Mustafa Kemal Paşa** aleyhine, bizim aleyhimize çeşit çeşit tertiplere girişiyorlar.

Ethem ve kardeşleri ile benim çatışmam Garp Cephesi Kumandanlığına gelmemle başladı. **Mustafa Kemal Paşa** ile hadise daha evvel Ankara'da patlamıştı. **Mustafa Kemal Paşa** daha Yozgat İsyanı bastırılırken bunlarla mücadeleye, ihtilafa düşmüş vaziyetteydi. Düzce'den sonra Yozgat İsyanının bastırılmasına gönderilen **Ethem Bey,** ortada kendisinden başka kuvvet, çalışan hiç kimse bulunmadığı kanaati ile bütün memleket işlerini düzeltmek için Ankara valisine kadar müdahale etmişti. Yozgat İsyanında Ankara Valisi **Yahya Galip Beyi** suçlu bularak, evvela onun Yozgat'taki kendi Divanıharbinde muhakeme edilmek üzere Yozgat'a gönderilmesini teklif etmiş. **Mustafa Kemal Paşa** öteden beri beraber çalıştığı, hizmeti görülmüş, muteber ve tecrübeli bir adamı, elbette **Ethem'e** teslim edemezdi. Hadisenin önüne geçmiş, teklifi sert bir şekilde reddetmişti. Söylendiğine göre, bu meseleden dolayı **Ethem Bey** kızmış ve güya, An-

kara'ya gelince **Mustafa Kemal Paşa**ya ben gösteririm, diye sözler söylemiş.

Simav ve havalisi kumandanlığından çıkan hadise ve **Tevfik Bey**in Garp cephesine rapor vermemesi sebebiyle **Mustafa Kemal Paşa** ile sık sık telgraf başında görüşüyorduk. Bir seferinde aramızda şöyle bir konuşma geçti :

«Bunların vaziyetleri anlaşılır gibi değil. Ne yaptıkları, ne yapacakları belli olmuyor. Yani iş ciddi bir mahiyet almıştır, fark ediyorsun değil mi,» dedi.

«Farkındayım.»

«Neticelerini göze alacak mıyız?»

«Karar verirseniz alacağız. Başka çaresi yok. Mutlaka sizin dediğiniz, bizim dediğimiz olacak. Bunu yaptıracağız.»

«Pekâlâ.»

Bundan sonra uzun vadeli hazırlık başladı.

Doğu Cephesinde Ermenilere Karşı Kazandığımız Zafer

Garp cephesinde Kuvayi Seyyarenin çıkardığı meselelerle uğraşıyoruz ve her an bir çatışma ihtimali içinde hazırlanıyoruz. Bir yandan da Bursa bölgesinde bulunan Yunan ordusunun harekete geçmesini bekliyoruz. Yani Garp cephesinde buhranlı bir devredeyiz. 1920 yılı Kasım ayının sonları ve Aralık ayının başlarında durumumuz bu. Buna mukabil Doğu cephesinde Ermenilere karşı kazandığımız bir zaferin neticelerini almak üzereyiz. Gümrü'de Ermenilerle barış müzakereleri yapılıyor. 3 Aralıkta bu müzakereler neticeye vardırıldı ve Gümrü Muahedesi imzalandı.

Ethem'le cephe kumandanlığı arasında çıkan anlaşmazlıkları ordu aleyhine kullanan mebuslar ordunun bir işe yaramayacağını söylerken, Ermenilere karşı zaferi kazanan kuvvetlerin ordu kuvvetleri olduğunu düşünmek bile istemiyorlar. **Kâzım Karabekir Paşa**nın aleyhinde de uluorta konuşuluyor.

Kuvayi Seyyarenin çıkardığı buhranın gelişmelerini sonraya bırakarak, şimdi, Doğu Seferini anlatacağım.

Mondros Mütarekesinin ilk tatbikat senesinde, mütareke hükümlerine göre doğu vilayetlerinden askerlerimiz çekilmişti ve bu vilayetleri Ermeniler işgal etmişti. Brestlitovsk ve Batum Anlaşmaları ile Ruslardan aldığımız yerlerin tekrar elden çıkması ve özellikle Ermenilerin eline geçmesi Birinci Dünya Harbi sonrasının çok hazin bir safhası olmuştur. Doğu vilayetlerimizi işgal eden Ermeniler, Taşnak Hükümetinin idaresindeydi. Aslında Türk düşmanı olan ve ihtilalci bir cemiyet iken iktidara gelen Taşnaklar, hükümet teşkil ederek şehirlerimizi işgal etmiş bulunuyorlardı. Mütarekenin çeşitli felaketleri içinde doğu halkına en çok dokunan tatbikattan birisi de, memleketimizin bu parçasının boşaltılması ve Ermenilerin işlerinin kolaylaştırılması olmuştur.

Bu ilk sene zarfında Avrupa'da ve dünyada Ermeni meselesinden dolayı Türkiye aleyhine tevcih olunan bütün garazkârlıklar İstanbul Hükümeti tarafından, **Damat Ferit** Hükümetleri tarafından daima desteklenerek doğrulanıyordu ve memleket içinde İttihatçılara karşı güdülen itham ve intikam politikasında, Ermeni meselesi yabancıların hoşuna gidecek başlıca temalardan biri olarak işleniyordu. Ermenilerin Türkler tarafından zulüm gördüklerinin şahitliğini **Damat Ferit** Hükümetleri yapıyordu. Erzurum'

da Kolordu Karargâhında ve doğu bölgesi halkı içinde Ermeni meselesinin nasıl halledileceği, vaziyetin ne olacağı hususları karanlık bir endişe olarak hüküm sürerdi. Biz vaziyeti Ankara'dan dikkatle takip ediyorduk. Ruslar, Taşnak Hükümetine karşı oldukları için, doğu vilayetlerimizin Ermeniler tarafından işgal edilmesi, Ruslar tarafından aşikâr bir tasvip görmüyordu. Karşımızdaki Ermeni Hükümetinin zayıf yeri ve bize cesaret veren tarafı buydu.

Şark cephesi Kumandanı **Kâzım Karabekir Paşa** mayıs sonunda ve haziran başında olmak üzere Ermeniler aleyhine taarruza geçme hususunu Büyük Millet Meclisi Hükümetine teklif etti. Mesele hükümetçe görüşüldü, Ermeniler aleyhine taarruz yapmak için Büyük Millet Meclisinden müsaade alınmasına karar verildi ve cephe kumandanından teklif aldığımızın hemen ertesi günü **Mustafa Kemal Paşa** Mecliste vaziyeti izah ettikten sonra, şehirlerimizi Ermenilerden kurtarmak için icap ederse taarruz etmek yetkisini istedi. Sanıyorum gizli celsede görüşüldü ve Meclis, hükümete gereken yetkiyi verdi.

Karabekir Paşanın son taarruz teklifi, 4 Haziran tarihinde olmuştur. Meclisten yetki aldıktan sonra 6 Haziranda taarruz hazırlığı için 15. Kolordu Kumandanlığına talimat verildi. Bu talimatta şöyle diyorduk : Üç sancağın işgali hakkımızı zamanında kullanabilmemiz için Büyük Millet Meclisinden yetki alınmıştır. İcra Vekilleri Heyeti bu yetkiye dayanarak meseleyi görüşmüş ve teklifin uygulanmasına karar vermiştir. Kararın uygulanmasında siyasi meselelerin nasıl mütalaa edileceği ayrıca bildirilecektir. Şimdilik Kolordu Kumandanlığınca hiçbir siyasi teşebbüse geçilmeyerek yalnız askeri hazırlığın yapılması kararlaştırılmıştır.

Meclisten yetki almıştık ama, hem kolordunun hazırlıklarını tamamlamasını, hem de harekete başlamak için siyasi vaziyetin gelişmesini bekledik. Bu esnada bizim Moskova'ya gitmek üzere vazifelendirdiğimiz **Bekir Sami Bey** heyeti, Erzurum'da bulunuyordu. Sovyetlerin de bir heyet hazırlayıp bize gönderecekleri haberi alındı. Bu iki heyetin Erzurum'da birleşmesi ihtimali vardı. Yine bugünlerde Sovyetler Hükümeti bize müracaat ederek, Azerbaycan'la, İran'la, Ermenistan'la, Gürcistan'la münasebetlerde ve hudut tayini hususlarında kendilerinin de söyleyecek sözleri olduğunu bildirmiş ve işbirliği yapmak lüzumunu teklif etmişti. Bu teklifin mahiyetinin de anlaşılması iktiza ediyordu. Hulasa biz, henüz her yönü ile aydınlanmamış olan bu vaziyet karşısında, hadiselere daha geniş, daha doğru bir teşhis koyabilmek için hareketi tehir ettik. Doğu politikamızda, Kafkaslar'da olacak hareketlerde, Ermenistan'a karşı açılacak sefer meselesinde Sovyet Rusya ile tutuşmamak için siyaseten dikkatli olmak mecburiyetindeydik.

Ermenilere taarruz kararına varmadan önceki bekleme müddeti içinde Sovyetlerin umumi vaziyetini ve Sovyetlerle Kafkas Birlikleri arasında-

ki münasebetleri mümkün olduğu kadar tetkik etmeye çalışırdık. Sovyetler, Ermenistan'a yapılacak Türk taarruzunu tasvip etmez görünüyordu. Bizim Erzurum'da Moskova'ya gitmek üzere bekleyen heyetimiz, taarruzun ertelenmesi üzerine Kafkas yolu açılamayacağı için Trabzon'dan, deniz yolu ile gitmeye mecbur oldu. Heyetimiz Moskova'ya vardığı zaman Sovyetlerle anlaşma yapmak üzere bir Ermeni heyeti de Moskova'ya gelmiş bulunuyordu. Bizimle anlaşma yapılmadan önce Sovyetler, Ermenilerle bir anlaşma yapacaklardı. Bir süre sonra, Sovyetlerin Taşnaklarla münasebetleri zayıfladı, soğudu ve Ermenistan'a taarruz etmeleri ihtimali belirdi. Sovyetler iç mücadeleler içinde Kafkas meseleleri ile meşgul olurken, Polonya ile de harp halinde bulunuyordu. Polonya harbini bitirmek için Kafkasya'dan mühim kuvvetler çektiler. Nihayet eylül ayında vaziyetin Ermenilere karşı hareket yapmak için hem daha elverişli, hem daha zaruri olduğu kanaatine vardık. Bir defa Ruslarla birlikte Ermenistan'a bir hareket tertip etme ümidi olmadığı anlaşılıyordu. Bu taarruzu kendi imkânlarımızla ve Rusya'ya haber vermeden bir emrivaki olarak yapmaya mecburduk. Gürcistan'ın böyle bir hareket esnasında Ermenilerle bize karşı işbirliği yapması ihtimalini önleyecek teşebbüslere giriştik. Ermenilerin son zamanlarda bize karşı tecavüzlerini artırmaları da bizi harekete geçmeye mecbur bırakıyordu. Biz uzun zamandan beri Doğu cephesinde intizar vaziyetindeydik ve Ermenilerin mütemadi taarruzlarına maruz kalmıştık.

Takriben ağustos ortalarından itibaren Ermeniler tecavüzlerini arttırmışlardı. 12 Ağustosta bir Ermeni kuvveti, Oltu mıntıkasında birçok köyümüzü işgal etti. Malazgirt doğusunda da aynı şeyi yaptılar. Bir başka bölgede büyük bir Türk köyünü yaktılar. 20 Ağustosta bir Ermeni piyade kuvveti bir mevkiimize baskında bulundu. Eylülde iki Ermeni tayyaresi mevzilerimiz üzerine bombalar attı. 7 Eylülde Kağızman mıntıkasında silahsız halka tazyike ve tecavüzlere başladılar. Halkın nakil vasıtalarını ellerinden aldılar. Kulp'u işgal ettiler. 13 Eylülde Doğubeyazıt kuzeyindeki kıtalarımıza taarruz ettiler. Uzatmayayım, Ermeni taarruz ve tecavüzleri birbirini takip etti. Taşnak Hükümetinin haksız zulümlerini, ihtilalci ve intikamcı hareketlerini bir an evvel durdurmak mecburiyetinde kalmıştık. Harekete karar verdik. Tahmin ettik ki, bu hareketten dolayı Sovyetlerle aramızda bir ihtilaf çıkmayacaktır.

Ermenilerin iki cephe kumandanlığına ayrılmış muntazam bir kara ordusu mevcuttu, ayrıca on tayyareden ibaret bir de hava kuvvetine sahiptiler. Bunlara ilaveten, birer alaya muadil kuvvette her biri bin, iki bin mevcutlu milis alayları, Taşnak müfrezeleri vardı. Kızılordu'ya karşı yenilen Denikin ordusunun artıklarından birkaç bin kişilik bir kuvvet de Ermeni ordusuna katılmıştı. Ermeni kuvvetlerinin içinde iki alaylı bir süvari tugayı da bulunuyordu.

20 Eylül tarihinde Genelkurmay Başkanı sıfatıyla Doğu Cephesi Kumandanlığına şu emri verdim :

«1 — Doğu Ordumuz hemen, Kars genel istikametinde taarruz edecektir. Harekât birinci devrede, Kağızman - Novo Selim - Merdenek hattına kadar ilerletilecektir. Bununla beraber bu hat, kesin olmayıp durum elverişli olduğu takdirde taarruza başlangıçtan itibaren daha doğuya doğru da devam edilmelidir. Asıl maksat, Ermeni Silahlı Kuvvetlerini imha etmektir. Bunun için, taarruzun baskınla başlaması lazımdır ve Ermenilere daha önceden herhangi bir şekilde duyurmaktan sakınılmalıdır. Silahsız Ermeniler aleyhinde her türlü tecavüzden kesin olarak kaçınılacaktır.

2 — Gürcülerin tarafsızlığını sağlamak için kendilerine uygun ve hatta arazi isteklerini kabulle ümit verici bir hareket tarzı tutulması lazımdır. Doğu Cephesi Komutanlığı bu maksatla Gürcülerle münasebete girişmeye yetkilidir. Elviyei Selase'deki (Üç Sancak) Gürcü işgal bölgesine hiçbir münasebetle tecavüz edilmeyecektir. Ancak, buna rağmen Gürcülerin karşı harekâtı ihtimali göz önünde tutulmalıdır. Ermeniler aleyhine taarruz harekâtımız Gürcü münasebetlerinin gelişmesine bırakılmalıdır.

3 — Esası, Büyük Millet Meclisince kararlaştırılmış olan bu kararname, Bakanlar Kurulunca kabul olunmuş ve Genelkurmay Başkanlığı kanalıyla, Doğu Cephesi Komutanlığına bildirilmiştir.»

Karabekir Paşadan, böyle bir taarruzun siyasi ve askeri güçlükleri ve yapabileceği ihtilatlar hakkında son bir rapor aldık. Birçok beklenmeyen hareketler olabilir ve bunlar devletin başına türlü güçlükler çıkarabilir; bunların hepsini düşünmek lazımdır, diyordu. Böyle nazik bir zamanda ileri harekete geçip, taarruzu idare edecek olan bir kumandanın hatırına gelebilen mülahazaları iyi niyetle söylüyordu. Biz, **Karabekir Paşa**nın raporunu Vekiller Heyetinde görüştük ve kendisine, bahsettiği bütün ihtilatları ve tehlikeleri göze almaktan başka çare olmadığına aramızda karar verdiğimizi bildirdik. Kendisine dedik ki : Sen taarruz hareketini askeri bakımdan idare et, diğer siyasi ihtilatların, İtilaf Devletleri ile ve başka memleketlerle çıkacak güçlüklerin kaygusuna kapılma. Bütün mesuliyeti üzerimize alıcı bir kararla ona ileri hareket emrini verdik.

Şark ordumuzun ileri harekâtı 29 Eylülde başladı. Ermeniler mukavemet edemiyordu. 29 Eylülde kıtalarımız Sarıkamış'a girdi. **Karabekir Paşa** askerini dinlendirmek, toparlamak ve yeni tertipler almak için burada bir müddet kaldı. Bir ay sonra Kars üzerine yürüyerek 30 Ekimde Kars'ı işgal etti. Şark seferi ile kısa zamanda bir kesin zafer elde edilmesi, Mecliste ve memlekette büyük sevinç yarattı. Fakat bu zafere rağmen bazı kimselerde tereddütler olduğu görülüyordu. Meclisteki münakaşalarda ve sohbetlerde bu zaferin umumi mücadeleye ne faydası olacağı hakkında açığa vurulan tereddütlere karşı kararlı vaziyet aldık. **Mustafa Kemal Paşa**, bana, kalk Mecliste konuş, kazanılmış zaferin askeri neticelerini Kars'ta ve

diğer yerlerde Ermenilerden aldığımız askeri malzemeyi anlat, dedi. Bu esnada ben Garp Cephesi Kumandanlığına tayin edilmiştim. Cepheye hareketimden bir gün evvel, Büyük Millet Meclisinde Şark seferini anlattım. Ben eksik söyledikçe, birtakım malzeme aldık dedikçe, **Mustafa Kemal Paşa** oturduğu yerden mütemadiyen bana, anlatsana, 15'lik topları, 12'lik topları anlatsana, ne kadar silah aldık söylesene, diyordu. Beni, bir tek tüfeği bile unutmadan, ne aldıysak hepsini açıklamaya teşvik ediyordu. Anlattım, çok memnun oldular. Şimdi Ermenilere karşı girişilen harekâtın ve kazanılan zaferin safahatını, bugün hatırladıklarıma göre değil, Büyük Millet Meclisinde 9 Kasımda yaptığımız konuşmayı esas alarak anlatacağım.

Şark cephesinde lehimize, davamızın lehine, askeri vaziyette büyük değişiklikler oldu. Ermeni ordusu bizi mukabil harekete mecbur bırakınca, bütün kuvvetini Kars'a toplamıştı. Zaten eski bir kale olan Kars'ta kuvvetli bir duruma geldikten sonra, ordumuza şiddetli taarruzlar yaptı. Büyük zayiatla püskürtülen bu taarruzlardan sonra ordumuz, Kars Kalesine karşı kesin harekete geçme kararını verdi. Gayet güç şartlar içinde, gece gündüz altı gün devam eden muharebeler, gerek moral üstünlüğü ile, gerek inzibat ve askerlik sanatı itibariyle ordumuzun zaferi ile neticelendi. Büyük zafere hazırlanan Ermeni ordusu yenilerek, 30 Ekimde Kars Kalesi işgal edildi. Ordumuzun ileri hareketi devam etti. Kars ile Gümrü arasında Ermeni ordusu kıtalarımızı muhtelif yerlerde durdurmak istedi. Bu sebeple birçok muharebeler daha oldu. Bütün bu muharebeler, şaşılacak derecede az zayiatla kazanılmıştır. Ermeniler, Gümrü etrafını da müstahkem bir hat olarak daha evvelden hazırlamışlardı. Burada kesin muharebeyi kabul edecek vaziyet aldılar. 6 Ekimde ordumuz Gümrü karşısındaki Ermeni ordusuna yanaştı ve son darbe için hazırlığını tamamladı. O akşam Ermeni Ordusu Kumandanı, Şark Ordumuz Kumandanına harekâtın durdurulması için müracaatta bulundu. Siyasi teşebbüslere girişmek hükümete ait bir mesele olduğu için, Şark Cephesi Kumandanı bu müracaatı hemen bize bildirdi. Cephe kumandanı aynı zamanda Ermeni kumandanına hükümetinden cevap alıncaya kadar askeri vaziyette bir değişiklik husule getirmemek için Ermeni ordusunun yirmi dört saat zarfında mevkiini terk ederek Gümrü'nün on beş kilometre doğusuna çekilmesini teklif etti. Hakikaten Ermeni ordusu hattı terk etti, Gümrü kale ve kasabasını bırakarak doğuya çekildi.

Bu harekât esnasında elimize birçok askeri malzeme geçti. Bütün malzemenin miktarı ve teferruatı henüz tespit olunmuş değildir. Yalnız Kars'ta ele geçirdiğimiz ve şimdiye kadar tesbit edilebilen malzeme, külliyetli cephane ile beraber altı yüz muhtelif cins top, on iki makineli tüfek, binden fazla tüfek, beş sandık piyade cephanesi, birçok bomba ve infilak

maddeleri, fişekler, dumanlı ve dumansız barut ve bizim için değerli olan birçok harp malzemesinden ibarettir.

Kürsüye çıktım ve bunları anlattım. **Mustafa Kemal Paşa,** Kars'ın alınmasının büyük bir muvaffakıyet olduğunu, bizi çok kuvvetlendirdiğini ve kuvvetlendireceğini Büyük Millet Meclisine anlatmak ve Şark harekâtının, Ermenilere karşı kazanılan zaferin çok ehemmiyetli bir hareket olduğunu belirtmek, kabul ettirmek istiyordu.

Şayanı ehemmiyet olan nokta şudur ki, Milli Mücadele askeri bir hareketle neticeleneceği halde, bir askeri hareket ne ölçüde müspet olursa olsun, az bir müddet süren sevinçten sonra, içeride ve dışarda hiç olmamış gibi kabul edilmiştir. Askeri neticeyi almak Milli Mücadelenin en güç tarafı olmakla beraber, askeri neticeyi almaya asıl mani olacak kuvvet, İtilaf Devletlerinin elinde bulunan siyasi kuvvettir. Onlar böyle hesap etmişlerdir. Düşmanlarımız böyle. Kendi adamlarımıza gelince, şaşılacak şeydir, Şark harekâtı başlamadan evvel hazırlık zamanında, hazırlıktan sonra ve hatta Kars'ın alınmasından sonra bizzat **Kâzım Karabekir Paşa** aleyhine türlü siyasi tertipler yapılmıştır. Mebusların iştiraki ile girişilen bu tertipleri, **Celâlettin Arif Bey**in yaratlığı meseleleri, **Atatürk** geniş bir şekilde anlatır.

Şark harekâtı, ben henüz Ankara'dan ayrılmadan önce, anlattığım şekilde bitti. Mütareke hazırlıkları başladı. Sovyetlerin bir menfi reaksiyonu olmadı. Gürcüler de harekâta müdahale etmediler. Harekâtın neticesinde siyasi ihtilaf olarak üzerinde durulacak bir mesele çıkmadı. Ancak, İtilaf Devletleri ile münasebetlerimiz, biraz daha gerginleşti. İstanbul'da gerek işgal kuvvetleri çevrelerinde, gerek İtilaf Devletleri politikasını tutan idarede, bazı gazetelerde menfi propagandalar hızlandı. Asıl neticeler Garpta hasıl olacaktır, Ermenilerle şöyle olmuştur, böyle olmuştur, bundan ne çıkar, tarzında mukabil propagandalar yapılmıştır. Bu zaferden sonra Şarkta bir emniyetli hava teessüs etti. Şark seferinin sonucu olarak Rusya ile doğrudan doğruya münasebet kurulabildi. Bundan sonra Garpta daha şevkli ve daha ümitli faaliyetlere başladık.

İç Politikada Büyük Dertlerimiz Vardı

Doğu zaferinin kazanıldığı sırada iç politikada büyük dertlerimiz vardı. Dertler büyüktü. Herkes yeni bir şeyler istiyor. Kuvayi Seyyare Kumandanlığı ile takışmışız. Ankara'da ve memleketin birçok yerinde işlemeye başlayan yeni bir tertiple, Yeşilordu hareketi ile, karşı karşıyayız. Yeşilordu hareketi, daha iç isyanlar zamanında gelişmeye başlamıştı. Yozgat İsyanını bastırdıktan sonra Ankara'ya döndüğü zaman **Ethem** ve **Tevfik Bey**ler de Yeşilordu'ya girmişler. Tabii **Reşit Bey** de Yeşilordu'da.

Kuvayi Milliyenin büyük itibarı bilhassa **Ethem** ve kardeşleri üzerinde toplanıyordu. İç isyanların bastırılmasında oynadıkları rol, onların, **Ethem** kuvvetlerinin gittikçe büyümesini sağladı. Bunlar içeride bir vazife yapıp döndükten sonra yerlerine gönderdiğimiz zaman, cephede istedikleri kadar ilerliyorlar ve diledikleri yerde kalıyorlardı. Başlarında bulunan kumandanların vakitleri daha çok içeride geçiyor ve her türlü siyasi faaliyete giriyorlardı. **Ethem** ve kardeşleri üzerinde toplanan itibar, içeride ayrıca büyük bir siyasi faaliyet zemini olmuştu. Her yerde herkese telkin edilen fikir şu idi : Görüyorsunuz, muntazam ordu bir işe yaramıyor, o devir geçmiştir. Rusya'da olduğu gibi milli bir ordu teşkil etmeliyiz.

Sözü edilen milli orduya, daha çok **Ethem** kuvvetleri çekirdek teşkil edecek ve bu kuvvetler istenilen sistemle milli ordu haline gelecekti. İşte «Yeşilordu» diye siyasi tarihimize geçen olay budur. Rusya'daki Kızılordu' ya karşılık, Müslüman Türkiye'de Yeşilordu kurulacak, bu ordu kendine göre usullerle idare edilecektir. Bu fikir Mecliste ve siyasi mahfillerde devamlı işleniyordu. Niyetleri, Yeşilordu kurulduktan sonra, milli hareket, sosyal ihtilal hareketine dönecek ve komünist hareketini bize getireceklerdi.

Bu fikri savunanların ve temsil edenlerin, ayrıca siyasi teşkilatları da vardı : Halk İştirakiyun Fırkası. Bir yandan da fırka olarak çalışıyorlardı.

Siyasi kuruluşlarının ve Yeşilordularının teşekkül edip gelişmesi için temel olan kuvvet dağıtıldıktan ve bu kuvvet önce İstanbul Hükümetine, sonra Yunanlılara iltihak edip mahiyeti belli olduktan sonra, tabii bu fikirler ve temsilcileri her türlü maddi ve manevi itibarlarını kaybettiler.

Yeşilordu hareketi evvela mebuslar arasında başlamış. Buna cemiyette yeni bir nizam kurma hareketi denilebilir, fakat açıkça söylemiyorlar. Yeşilordu, gizli bir cemiyet olarak kurulmuş. Bizim haberimiz yok. **Mustafa Kemal Paşa**nın da haberi yok. Gerek Yeşilordu hareketinin, gerek İştirakiyun Fırkasının teşekkülünün **Mustafa Kemal Paşa**nın bilgisi altında olduğu zannedilmiştir ve böyle yazılmıştır. Benim böyle bir şeyden hiçbir haberim yoktur. **Mustafa Kemal Paşa** da Yeşilordu'nun teşekkül ettiğini haber aldığı zaman, bunu behemahal kaldırmak için çok uğraşmıştır. Bu hareketlerin içinde sergüzeşt sahibi insanlar bulunduğu gibi, çok iyi niyetli insanlar da var. **Celâl Bey**[18] de bu hareketlere dahildi. **Celâl Bey**in böyle teşebbüslerden, Halk İştirakiyun Fırkasından kurtulup, **Atatürk'e** itimat veren yeni bir hüviyetle ve gayretle sokulup çalışması ayrı bir merhaledir. Ben cephedeyim. **Atatürk'ten** bir mesaj aldım. Bana diyordu ki, «**Celâl Bey** vekil olacaktır, fakat kendisi bildiğin **Celâl Bey** değildir. Büsbütün değişmiştir. Şimdi yakın arkadaşımızdır. Olup bitenler kapanmıştır.» Benim âdeta muvafakatimi almak istiyordu. Verdiğim cevapta, «Siz idare

---

[18] Celâl Bayar.

ediyorsunuz, bu sizin siyasetinizin bir kısmıdır. Ben cephe ile meşgulüm, benim için önemi yok. Sizin münasip görüp kabul ettiğiniz bir insan, benim için de muhteremdir» dedim. **Celâl Bey** vekil seçildi. Bu olay, **Celâl Bey**in, **Atatürk** ve Meclis nazarında, **Çerkez Ethem** İsyanından evvelki vakalarda, **Çerkez Ethem** İsyanında ve ondan sonraki günlerde yeni bir itibar görmesinin işareti ve başlangıcı oluyordu.

Mustafa Kemal Paşa bu siyasi teşekküllerle çok uğraştı ve ısrarla takip etti. Mensuplarını birer birer buldu. Ben istifa etmem diyenler sayılacak kadar az, bir iki kişi kadar azdır. Onlar da politikadan çekildiler. Sonra ne oldu bilmiyorum. Esas olarak gerek Yeşilordu'nun, gerek İştirakiyun Fırkasının ruhunu teşkil eden mebuslardan, arkadaşlarımızdan, tanıdıklarımızdan olan insanların hepsini **Mustafa Kemal Paşa,** birer birer geri çekti. Kalanlar, nihayet gizli hale geldiler. Sayıları az da olsa, içeride kalabilmiş olanları vardır. Ama bunların Milli Mücadele ile, Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile, bizlerle hiçbir ilişkileri ve tesirleri kalmamıştır.

Ethem Bey Yeşilordu'ya girdikten sonra, Yeşilordu'nun sahibi, başlıca kuvvet olarak vaziyet almış ve bizimle, Garp Cephesi ile ihtilaf çıktığı andan itibaren de Yeşilordu'ya müstenit bir idarenin kurulması fikri daha açığa çıkmış ve faaliyet gelişmişti. Böyle olduğu anlaşılıyordu. İstanbul'dan **İzzet Paşa** heyeti geldiği zaman, Yeşilordu tertibi işliyordu.

Onların işini kolaylaştıran, bizi güç vaziyetlere sokan husus, bir muntazam ordu kurabilmek için halkla ordu arasındaki ruhi rabıtayı teçhiz edemeyişimizdir. Memleket on beş seneden beri harp musibetleri içinde çok yorulmuş ve çok bezmiş. Cihan Harbinde askeri hareketler sebebiyle uzun yılların türlü suiistimalleri halk zihninde tedavisi mümkün olmayan yaralar açmış. Düşmana karşı memleketi müdafaa etmek istiyoruz. Bunun için halk varını yoğunu vermeye hazır. Fakat menzil hatlarından, harbin zaruri tedbirlerinden hiçbirini istemiyor. Bir ordu, her şeyden evvel, memleket halkının o orduyu istemesi ile kurulur. İşin esası budur. Halbuki böyle bir rabıta kalmamış. Kuvayi Milliye devam ederken de, askeri harekât devri başladıktan sonra da bu rabıtayı kurabilmek için çok uğraşmışızdır. Bilhassa iç isyanlar sırasında çok eziyet çektik. Ben bir yere ordu gönderdiğim zaman, devletin elinde olan her türlü nimetle teçhiz ediyorum, memleket diyorum, onu da anlıyor, gidiyor ve kaçıyor. **Reşit Beyle** bu meseleyi bir kere görüşmüştüm. Onlar, yüz kişi ile gittikleri yerden yüz elli kişi olarak dönüyorlar. Firar şöyle dursun, kuvvetleri artmış olarak, daha sağlam olarak geliyorlar. Verdikleri zayiatı da fazlası ile kapatıyorlar. **Reşit Bey** bana kendi usullerini anlattığı zaman, sordu : bunları yapabilir misiniz, diye. Biz, sizin yaptıklarınızın hiçbirini yapamayız, dedim. O da, öyle ise orduyu da yapamazsınız, demişti.

Bütün bunları Kuvayi Seyyarenin yarattığı meselelerin ulaşacağı neticeyi daha iyi belirtmiş olmak için anlatıyorum. Asıl ıstırabı çeken **Ata-**

türk'tü. İç ve dış bütün menfi tesirlerle uğraşıp, onların tesirlerinden, gazabından cepheleri kurtararak istikamet veren **Atatürk**'tür. Nasıl bir seneden beri şimdiki resmi vazifesi ve vaziyeti olmadan, memlekette bir ümit uyandırmak ve halkı kendisini müdafaa edecek bir vaziyete getirmek için çalışmış, muvaffak olmuşsa, şimdi resmi vazife ve sorumluluğu olduğu halde aynı istikamette çalışıyordu, yalnız müşkülat da daha çoktu. Meclisten çok ıstırap çekiyordu ve siyasi propagandalardan çok ıstırap çekiyordu. Siyasi propagandaların, menfi propagandaların esası bir istifhama dayanıyordu : Bu iş çıkmaz. Beyhude yere uğraşıyorlar, millet bu yüzden eziliyor, deniliyordu. **Fevzi Paşa,** Milli Savunma Bakanı olarak, Meclisteki ordu teşkil edeceğiz, şunu yapacağız, bunu yapacağız dediği zaman, ona en çok silah hesabı sorarlardı. Ne kadar silahın var? Ne kadar cephanen var? Ne kadar topun var? Ve böyle bir sürü sualler. Rahmetli bununla uğraşmak isterdi, fakat silahlar hakkında hiç kimseye bilgi vermezdi. Vermemeye çalışırdı. Anlatmak istiyorum ki, silahım, cephanem şu kadar, bu kadar da lazımdır gibi izahat versen, bu defa, canım bu kadarcık şeyle insan ava bile çıkmaz diyecekler ve herkesi büsbütün yeis kaplayacak. Üstelik hesabını verdiğin silahın miktarını düşman da öğrenecek. **Fevzi Paşa** bunun için hiçbir şey söylemezdi.

Ethem Meselesi

Şimdi Ethem meselesine bıraktığımız yerden devam edeceğim. Demek ki hadise, benim Garp Cephesi Kumandanlığına gelmemden sonra başladı ve anlattığım safahat kasım ayı içinde cereyan etti. Çatışmanın tam patlaması, aralık ayının başına rastlar.

Bugünlerde İstanbul'dan Ankara ile bir anlaşma zemini aramak üzere, **Ahmet İzzet Paşa** riyasetinde, **Salih Paşa,** eski elçilerden **Cevat Bey** ve daha birkaç kişinin dahil olduğu bir heyet geldi. Zannederim heyette nazırlardan **Hüseyin Kâzım Bey** ile **Fatin Hoca** da vardı. Heyet Anadolu'ya geçti ve Bilecik'te **Mustafa Kemal Paşa** ile buluşacaktı. **Mustafa Kemal Paşa** hem bu heyetle görüşmek, hem de Kuvayi Seyyare meselesinin nasıl bir hal tarzına bağlanabileceğini tespit etmek üzere, yanında mebuslardan bazıları olduğu halde, **Reşit** ve **Ethem Beyleri** de beraberine alarak 4 Aralıkta Eskişehir'e geldi. Ben Bilecik'teydim. **Mustafa Kemal Paşa** ile telgraf başında konuştuk. Beni de Eskişehir'e çağırdı ve hemen hareket ettim. Ertesi gün de Bilecik'e gidilecek ve 5 Aralıkta Bilecik'e gelmesi beklenen İstanbul heyetiyle görüşülecek..

Eskişehir'de benim karargâhımda toplandık. **Mustafa Kemal Paşanın** yanında beş altı kişi var. **Ethem Bey** yok. **Reşit Bey, Celâl Bey, Kâzım Bey, Hakkı Behiç Bey** toplandık. 4 Aralık günü akşam yemeğinden sonra gece

benim karargâhımda konuşuyoruz. Ben Bilecik'ten Eskişehir'e gelirken bir evvelki istasyonda **Mustafa Kemal Paşa** ile buluşmuştuk. Yolda bana vaziyeti anlattı ve böylece ben bu konuşmaya hazırlıklı olarak katılmış oldum.

Ankara'da **Mustafa Kemal Paşa**ya tavassutta bulunmuşlar, Garp Cephesi Kumandanı ile Kuvayi Seyyare arasındaki ihtilafa bir hal çaresi bulalım demişler. **Mustafa Kemal Paşa** vaziyeti anlattı, 'konuşacağız, dedikten sonra bana dönerek :

«Şimdi sen anlat,» diye ilave etti.

Ben, Garp Cephesi Kumandanlığı vazifesine başladığım günden itibaren Kuvayi Seyyare Kumandanı **Ethem Beyle**, onun vekili kardeşi **Tevfik Beyle** aramızda olup bitenleri anlattım. Kendilerinden ne beklediğimi, neler istediğimi, onların nasıl davrandıklarını söyledim.

Reşit Bey, Kuvayi Seyyare Kumandanlarının, yani kardeşlerinin, iyi muamele görmediklerinden, Garp cephesi emirlerinin hale ve zamana uygun olmadığından bahsederek, bir emir verileceği zaman, ne emir verilecekse daha evvel Kuvayi Seyyareye söylesinler, fikirlerini alsınlar, ona göre doğru bir emir verilmesi mümkün olsun, dedi.

Ben cephe kumandanıyım, bir emir vereceğim zaman emri vereceğim kumandanla, **Ethem Beyle**, **Tevfik Beyle** istişare edeceğim, nasıl isterlerse öyle emir vereceğim. Adamların istediği bu. Bunun üzerine cepheye geldiğim günden beri ordunun teşkili ve idaresi için vazettiğim esasları anlattım. Bu esasları tümenlerin hepsine tatbik ediyoruz, tümenlerin mevcudunun, cephanesinin hesabını kitabını alıyoruz, sivil halkla temaslarını tanzim ediyoruz ve aynı hususları Kuvayi Seyyareye de tatbik ediyoruz, dedim. Bundan ne çıkar, diye sordum. Haber aldım ki dedim, benim tebliğlerimi, emirlerimi Kuvayi Seyyare kendi aleyhine bir tertip gibi tefsir ediyormuş. Halbuki benim nezdimde kuvvetlerimin hepsi aynı derecede muhteremdir ve muvaffakıyeti temin için aynı derecede kıymetli unsurlardır. Tebliğlerimin hiçbirinde, birini kastederek onu yerecek bir mana aramak imkânsızdır. Ordunun sevk ve idaresine ait prensiplerimi sükûnetle, gayet sakin anlatıyorum.

Nihayet sözü isabetli emir vermek meselesine getirdim. Emrimdeki kumandanlarla ne zaman, hangi meseleyi istişare edeceğimi ben bilirim, bunu ben tayin ederim, dedim. Cephe kumandanının verdiği emirlerin isabetli olup olmadığını, bu emirleri alan kumandanlar münakaşa edemezler. Cephe kumandanlığını kim yapacak? Ben mi, onlar mı? Bir hareket yapılacak. Bu hareketin sonunda muzafferiyetten de, muharebenin kaybedilmesinden de, hepsinden sorumlu olan büyük kumandandır. Emrinde bulunanlar, onun yardımcılarıdır. Tabii zaferi kazanmak için isabetli emir vermek lazımdır. Yardımcı durumunda olan kumandan, büyük kumandana kanaatlerini söyler, ondan sorar, öğrenir. Tabii isabetli emir öyle kolay

kolay verilmez. Ama bir hareket yapmak için lazım olan emir verilir. Mühim olan mesele şudur. Emrimdeki kumandan bana birtakım şeyler söyler, bazı tavsiyelerde bulunur, şöyle gidelim, şunu yapalım, bunu yapalım, yarın yapalım, öbür gün yapalım diyebilir. Ben onun söylediklerinin hepsinin zıddı bir emir verdiğim zaman, benim emrimi yapacak mı, yapmayacak mı? Yapacaksa, ben kumanda edeceğim demektir. Yapmayacaksa, aksine, kumandan odur. Onlara söyledim, sivil idareye karışmayın, şunu yapmayın, bunu yapmayın. Hâlâ yapıyorlar.

Reşit Bey, «O halde bizim işimiz kalmadı, her şeyi siz yapacaksınız» dedi.

Ben de «Bırakırsanız yaparız,» dedim.

Reşit Bey ayağa fırladı ve **Atatürk'e** :

«Aman bırakma Paşam, buna bir çare bulun,» dedi.

Başından beri çok mütecaviz, çok havalı konuşurken, birdenbire sükûnet bulmuştu.

Mustafa Kemal Paşa, Reşit Beye sordu :

«Yapacak mısınız, yapmayacak mısınız? Adam söylüyor, dinlemiyorsunuz.»

Reşit Bey, mebus olarak konuşuyordu. **Mustafa Kemal Paşa** konuştuktan sonra onun ümidi kırıldı. O sükûnete kavuşunca hava biraz değişti. **Mustafa Kemal Paşa**nın bir sözü üzerine kendisine hitaben dedim ki :

«Paşam, şimdi benim emrim altında bulunan kumandan ile aramızda bir mesele var. Yani biri bana itaatsizlik etmiş. Siz bu meseleyi halletmek istiyorsunuz. Ama bir çare bulamıyorsunuz. Ben, size, emrim altında bulunan bir kumandan bana isyan etti, ben bunu halledemiyorum, siz buna karışın dedim mi? Böyle bir tatsızlık oldu. Fakat hâlâ kaniyim ki, ben bu işi düzeltirim. Bu cephede emri kumandayı muhafaza ederim. Ama olabilir ki, hakikaten yapamam. O zaman siz, yapamıyorsun, dersiniz. Veyahut bu meselenin halli benim kuvvetimi aştı, aşıyor, derim. Müdahale edersiniz, istediğinizi yaparsınız. Ama ben size öyle bir şey söylemedim. Bu hususta henüz kimseye karşı aczimi itiraf etmiş ve hiç kimsenin bana ait olan bu vazifenin yapılmasına delâletini rica etmiş değilim. Ben bu meseleyi halledeceğim.»

Atatürk bunun üzerine :

«Evet, doğru söylüyor,» dedi. «Bakalım nasıl düzeltir. Garp Cephesi Kumandanının bu mevzuda bir şikâyeti yok.»

Reşit Bey büyük bir telaş gösteriyordu. Aman bırakma paşam, diyor. Çok fena olacak, diyor. Müzakere kesilmesin diye çırpınıyor. Ben hiç sesimi çıkarmadan dinliyorum. Aralarında bir hayli konuştular. Nihayet, Kütahya'ya bir heyet gitsin, gidelim **Ethem'le** konuşalım, zaten bu görüşmede o da bulunacaktı ama bulunamadı, gibi konuşmalardan sonra **Kâzım Bey** ile **Reşit Bey**in, ikisinin Kütahya'ya gitmesi kararlaştırıldı.

Ertesi gün, 5 Aralıkta, hep beraber Bilecik'e gittik. **Ahmet İzzet Paşa** başkanlığındaki heyet, İstanbul'dan gelmiş bizi bekliyordu. Kendileri ile görüşüldü. **Mustafa Kemal Paşa** heyete, kendisini, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Hükümet Başkanı olarak takdim ettikten sonra onlara, kimlerle konuşuyorum, diye sordu. Emriniz nedir, dedi. Onlar İstanbul ile Ankara arasında bir anlaşma, bir uyuşma bulmaya gelmişler. Böyle dediler. Fakat **Mustafa Kemal Paşa,** İstanbul Hükümetini tanımadığını, bu sebeple muhataplarını memleket meseleleri üzerinde selahiyet sahibi olarak görmediğini söyledi. Konuşma bu hava içinde başladı. Bir anlaşma ve uyuşma zemini yoktu. **Mustafa Kemal Paşa** pazarlığa girişmeye niyeti olmadığını iyice belli ediyordu. Ciddi bir müzakere mevzuuna girişilmeden bir müddet konuşuldu. **Mustafa Kemal Paşa** konuşmayı kısa kesti; hep beraber Ankara'ya gideceğiz, orada görüşürüz, dedi. Trenle Bilecik'ten Ankara'ya hareket edildi. Ben Bilecik'te kaldım, onlar Ankara'ya gittiler. Benim bildiğime göre, **İzzet Paşa** heyeti, Ankara'ya gelince Anadolu Ajansı ile onların Büyük Millet Meclisine iltihak ettikleri ilan edildi. Buna şaşırmışlar, tekzip etmeye kalkışmışlar, fakat tekzip edecek vasıtaları olmadığı için susmuşlar.

Ankara'da uzun müddet kaldılar. İnönü Muharebelerinden sonra ben Ankara'ya döndüğüm zaman heyet henüz oradaydı. **Ahmet İzzet Paşa** ile görüştüm. Son derece müteessirdi. Buraya gelmiş, bir şey konuşamamış, ondan sonra haberi olmadan Ankara'ya iltihak ettiği ilan edilmiş. Hulasa memnun değil. Bir an evvel İstanbul'a gitmek istiyor. Büyük Millet Meclisi Hükümeti kendilerinin İstanbul'a dönmeleri için şartlarını söyledi : Dönünce politika ile uğraşmayacaklar. Hükümette vazife almayacaklar.

Atatürk bu şartları ileri sürmekte çok haklıydı. Çünkü adları büyük, vazife alıyorlar ve bunların, milli hareketin karşısında görünmeleri, bizim çalışmalarımıza büyük güçlükler çıkarıyor. İsyanlar oluyor, çok kan dökülüyor. Tanınmış isimler, tecrübeli adamlar. Bunların işbaşında görünmeleri, devletin içine düştüğü hale bir çare bulunacağı ümidini uyandırıyor. Bunun için **Atatürk,** isim yapmış, şöhret sağlamış kimselerin İstanbul'da vazife almalarını istemiyordu. **Ahmet İzzet Paşa** Heyeti razı olsalar, Ankara'da kalsalardı, milli hareket padişaha karşı daha çok güçlenecekti. O zaman beraber olurduk, kendilerinden faydalanırdık. Fakat böyle bir niyetleri yoktu.

Öyle anlaşılıyor ki, bu heyetin Anadolu'ya gönderilmesinde asıl maksat, Ankara Hükümetini bir münasip tarzda İstanbul'a bağlamak. Geçen seneden beri memlekette iki hükümet var. Biri İstanbul Hükümeti, diğeri evvela Heyeti Temsiliye olarak, sonra Büyük Millet Meclisi Hükümeti olarak Anadolu Hükümeti. İtilaf Devletleri İstanbul Hükümetini tanıyor ve onunla muhabere yapıyorlar. Bu iş yine böyle devam edecek ve Anadolu'

ya gelen heyet muvaffak olsaydı, İtilaf Devletleri ile temasa İstanbul Hükümeti tavassut etsin diye bir kombinezon kurularak, Ankara Hükümetini de bu vesile ile İstanbul'dan idare eder vaziyete gelecekler. İşin esası budur. Tabii Büyük Millet Meclisi Hükümeti böyle bir anlaşmaya yanaşmadı. **Mustafa Kemal Paşa,** haklı olarak, memleketin mukadderatına Büyük Millet Meclisi el koymuştur, binaenaleyh her şeye muhatap odur, yabancılar da Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile temas etmelidir, diyordu.

Nihayet İstanbul'a dönünce hükümette vazife kabul etmeyeceklerine dair ellerinden kâğıt alındı ve İstanbul'a gitmelerine müsaade edildi.

Reşit Bey Eskişehir'deki konuşmamızdan sonra **Kâzım Bey** ile beraber Kütahya'ya, **Ethem Bey**in yanına gitmişti. Birkaç gün sonra **Mustafa Kemal Paşa**ya bir telgraf çekmiş, **Tevfik Bey**le benim aramdaki meselenin halledildiğini, Garp Cephesi Kumandanlığı ile muhaberenin başladığını bildirmiş. Hakikaten muhabere açıldı. Muameleleri eskisine nazaran daha yumuşak. Ne söylersem dinliyorlar. Fakat çeşitli kanallardan aldığımız haberlerle öğreniyoruz ki, bir taraftan da hazırlanıyorlar. **Reşit Bey** Ankara'ya dönmüştü. Onun vasıtasıyla Mecliste hazırlanıyorlar, kendileri dışarıda hazırlanıyorlar. Her taraftan perakende kıtaları toplamaya, yeni kuvvetler tedarikine, bizim nizamiye kuvvetlerinden adam ayartmaya çalışıyorlar. Bu tarzda son ve büyük bir deneme için hazırlanıyorlar. Ama bütün bu hazırlıklar, hemen ertesi gün öğrenilecek, maksatları anlaşılacak kadar aşikâr oluyor. Mesela bir başka Kuvayi Milliye Kumandanı olan ve **Sarı Efe** diye anılan **Edip Bey** adındaki arkadaşlarını bekliyorlar. Onunla temas arıyorlar, bir an önce kendilerine katılmasını istiyorlar. **Sarı Efe** bugünlerde İzmit, Düzce, Bolu taraflarında bulunuyordu. İlla bir an önce Kütahya'ya gelsin diye bekliyorlar. Halbuki adam gitmek istemiyor. Nitekim gitmedi de. Bizden bile resmen müfrezeler istiyorlar. Falan müfrezeyi gönderin, diye müracaat ediyorlar.

Aralık ayının başından sonuna kadar Ankara'ya, Eskişehir'e ve cepheye gergin bir hava hâkim oldu. Bu hava içinde yaşadık. Hiçbir tarafta emniyet yok. Herkes bir yerden bir yere giderken kuşkulu. Hatta kıta kumandanları ve subayları vazife ile bir yere gönderildikleri zaman, nerede, nasıl basılacakları endişesi ve mukabil tedbirler içinde hareket ediyorlardı. Bu tarzda, gayet gergin, güç ve tehlikeli, meyusane bir atmosfer içindeyiz. Bunun en büyük, en ağır yükü **Mustafa Kemal Paşa** üzerinde ve Ankara'da Mecliste idi. **Mustafa Kemal Paşa,** Yozgat İsyanından beri **Çerkez Ethem**'in çıkardığı meselelerden ve giriştiği tertiplerden dolayı, belki bütün hayatında en önemli bir mücadele devri geçirmiştir.

Ethem Bey, hazırlığını süratle tamamlamaya çalışırken, yeni meseleler çıkarmaktan da geri durmuyordu. Aralık ayının ortalarında Kütahya Mutasarrıf Vekilini haksız olarak ağır bir şekilde cezalandırmaya kalkış-

tı. Mutasarrıf Vekilliğini bir Kadı Efendi yapıyordu. Kuvayi Seyyare Kumandanlığı vatan haini saydığı bazı kimselerle, birtakım firarinin Kütahya'daki ailelerini tehcir etmek ve mallarına elkoymak için Mutasarrıf Vekiline emir veriyor. Mutasarrıf Vekili Kadı Efendi bu muameleyi yapmak istemiyor. İstiklal Mahkemeleri teşkiline dair kanuna göre, tehcir kararı ve yetkisi İstiklal Mahkemelerine aittir, diyor. Bunun üzerine Kuvayi Seyyare Kumandanı, Mutasarrıf Vekilini, kendisine karşı itaatsizlik yapmış telakki ederek, cezalandırmak üzere cepheye, karargâhına celbediyor. Adamı saatlerce yürütüyorlar. Tekrar Kütahya'ya gönderiyorlar. Ne düşündülerse, bu defa da, Kütahya'dan kovuyorlar. Adam kalktı, Ankara'ya gitti.

Yine aynı günlerde **Ethem Bey,** bir başka mesele daha çıkardı. Sağa sola irtibat zabitleri gönderiyor, asker toplamaya çalışıyordu. Bunlarla şifre ile muhabere ederdi. Şifreli muhabere edemezsiniz, yahut şifrenin bir suretini Cephe Kumandanlığına vermelisiniz, demiştik. Açık muhabere de yapıyorlardı, şifreli muhabereye de devam ediyorlardı. Tabii biz de **Ethem'**in muhaberelerini kontrol ediyorduk. Bir gün, Garp Cephesi Kumandanlığı irtibat zabitlerimizle muhaberemize mani oluyor, diye kıyameti koparmaya başladı. Halbuki biz, açık muhaberelerini kontrol ediyorduk ama, telgrafların karşılıklı gidip gelmesine mani olamıyorduk. Hulasa hadiseler birbiri ardından süratle gelişiyordu.

Biz de hazırlanıyoruz. Kuvayi Seyyare ile bir muharebeye tutuşmamız kaçınılmaz görünüyor. Bu ihtimale göre her türlü tedbiri almaya çalışıyorum. Söylemiştim, aralık başında bir ara, Yenişehir bölgesinde Yunanlıların bazı hareketleri sezilmişti. Durumu yakından görmek için cepheye giderken Kütahya'daki 61. Tümenin İnönü mevzilerine intikalini emretmiştim. Yunan ileri harekâtı gerçekleşmeyince, Eskişehir'e intikal eden bu tümeni Eskişehir'den tekrar Kütahya'ya göndermek istedim. Kütahya'da **Ethem Beyin** nüfuzunu kırmak ve havaliye hâkim olmak istiyordum. Tümen Kumandanı **İzzettin** (Çalışlar) **Bey. İzzettin Bey** kıymetli bir asker. Kendisine güveniyorum. Ona sordum : Kütahya'ya gidip oraya hâkim olmak mümkün mü? Bunu yapabilir misin, dedim. Mümkündür, yaparım, dedi. 61. Tümenin Kütahya'ya intikali için gerekli emri verdim. Fakat bu esnada Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili **Tevfik Beyin** Garp cephesi ile münasebeti kesmiş olduğunu, raporlarını doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi Başkanlığına verdiğini öğrenince, muhtemel gelişmeleri hesap ederek, bir emniyet tedbiri olmak üzere Eskişehir'de kuvvet toplamak istiyorum. Cephe emrindeki 11. Tümen Pazarcık mıntıkasında bulunuyor. Onu da Eskişehir'e celbettim. **Ethem Beyin** mıntıkasında nizamiye kuvveti olarak yalnız 61. Tümenin bir alayı vardı. Bu alay cephede düşmanla temas halinde ve **Ethem Beyin** emrinde bulunuyor.

Kuvayi Seyyare İle Muhtemel Bir Çatışma

Şimdi bütün mesele Kuvayi Seyyare ile muhtemel bir çatışmaya karşı subayları ve askerleri hazırlamakta. Tümen Kumandanlarına devamlı telkinde bulunuyorum. Emirler veriyorum. Kıtalarına hâkim olsunlar, karşıdan gelecek menfi propagandalara karşı subaylarını ve askerlerini hazırlasınlar istiyorum. Orduyu gece ve gündüz uyanık tutmaya çalışıyorum. İstanbul'dan gelen **İzzet Paşa** heyetinin Bilecik'ten Ankara'ya götürülmesi, Yeşilordu cephesinin propagandalarına hız vermişti. Sulh yapmaya gelen bir heyeti **Mustafa Kemal Paşa** tevkif etti, çünkü kendisi sulh istemiyor, şahsi menfaat peşinde koşuyor, bunun için muharebenin devamını istiyor tarzında geniş bir propaganda faaliyeti var. Böylece hem orduda mücadele azmini, muharebe isteğini kırmaya çalışıyorlar, hem ordu içinde, subaylar arasına kurmay subaylarla sınıf subayları arasına nifak sokmaya uğraşıyorlar. Güya bazı tümenleri kendi taraflarına çekmiş gibi bir başka çeşit propagandayı da aynı zamanda yürütüyorlar. İşitiyoruz, etrafa yayıyorlarmış, 61. Tümen bizimle beraber, yahut 20. Tümen bizimle beraber, diye. Subaylar arasında, kumandanlar arasında ikilik çıkmasını, askerlerin maneviyatının bozulmasını önlemeye çalışıyorum. Bütün dikkatimle bunları takip ediyorum. Tümen Kumandanlarını sık sık ikaz ediyorum. Tümenlerin bazılarında «Yeşilbayrak», «Albayrak», «Gökbayrak» gibi Kuvayi Milliye müfrezeleri vardı. Bir tümen içinde ayrı statülerde değişik kıtaların, müfrezelerin bulunması endişeli bir durum yaratıyor. İşitiyoruz ki, **Ethem Bey** bu müfrezelerle meşgul. Onları kendi tarafına çekmek istiyor. Bu vaziyet karşısında emrimizdeki kuvvetleri sağlam tutmaktan ve her ihtimale karşı hazırlıklı bulunmaktan başka çaremiz yok. **Mustafa Kemal Paşa** tarafından, Meclis Başkanlığından verilecek emirleri her an ifa etmeye hazır bulunmaya çalışıyoruz. İşi çok ciddiye alıyoruz. Kumandanlarla beraber kararlıyız, bekliyoruz.

Mustafa Kemal Paşa, Çerkez Ethem meselesini, bir silahlı çatışmaya varmadan halletmek için hiçbir teşebbüsü ihmal etmiyordu. Hiç değilse, anlaşmak için elden gelen her şeyin yapılmasını istiyordu. Aralık ayı başında **Reşit Bey, Ethem Bey** ve bazı mebuslarla beraber Garp Cephesi Karargâhına gelmesi ve meseleyi şikâyetçi oldukları cephe kumandanı ile, yani benimle yüzyüze görüşmek istemesi bu bakımdan bir iyi niyet işaretidir. Eskişehir buluşmasına **Ethem Bey** katılmamış ve Kütahya'ya gitmişti. Müzakereler bir netice vermeyince, **Kâzım Bey** ile **Reşit Bey,** daha evvel de söylediğim gibi, **Ethem** ve **Tevfik Bey**lerle görüşmek üzere Kütahya'ya gittiler. **Kâzım Bey,** Kütahya dönüşünde, intibalarını **Mustafa Kemal Paşa**ya anlatmış. Bu suretle **Ethem Bey**in düşüncelerini daha açık bir şekilde öğrenmek mümkün oldu. **Ethem Bey, Kâzım Bey**in anlattıklarına göre, Büyük Millet Meclisi Hükümetini beğenmiyor, küçümsüyor. Bunun için

hükümetin kararlarına itaat etmek istemiyor. Garp Cephesi Kumandanı olarak beni ve **Refet Paşa**yı beğenmiyor. Bizi iyi kumandan olarak kabul etmiyor. Bize karşı fiili bir teşebbüse geçmek niyetinde olduğunu gizlemiyor. Kendisinden emin. Muvaffak olacağına inanıyor. Yani harekete geçince karşısındaki orduyu dağıtacak ve memleketin tek silahlı kuvveti haline gelecek.

Atatürk, Kütahya'dan **Kâzım Bey**in getirdiği bu intibaları öğrendikten sonra, meseleye daha çok önem vermeye başladı. Fakat son bir deneme olmak üzere aralık ayının sonlarına doğru Ankara'da mebuslardan yeni bir heyet tertip ederek **Ethem Bey**le görüşmek üzere Kütahya'ya gönderdi.

Heyet, 23 Aralıkta Ankara'dan hareket etmiş. Eskişehir'e uğrayacak ve Kütahya'ya gidecek. **Mustafa Kemal Paşa**dan şifreli bir telgraf aldım. Heyetin hareketini bildiriyor ve heyete dahil bulunanların hepsi **Çerkez Ethem** taraftarıdır, seni de beraber götürmek isteyeceklerdir, sakın gitmeyesin, diyordu. Heyetten hiçbir kimseye, hiçbir söze itimat etmemem hususunda beni ikaz ediyordu.

Geldiler, **Reşit Bey, Celâl Bey, Vehbi Bey, Eyüp Sabri Bey** heyete dahil olarak beni ziyaret ettiler. Kendilerine itibar ettim, ikram ettim, beraber yemek yedik, görüştük. Hakikaten benim de kendileri ile beraber Kütahya'ya gitmemi teklif ettiler. Sen gelirsen daha iyi olur, diyorlardı. Hay hay dedim. Şimdi işlerim var, onları bitirebilirsem ben de gelirim, dedim. Pek neşelendiler. Hareket saati geldiği zaman ben, bir ara dışarı çıkıp, tekrar yanlarına dönmüştüm. Beraber yola çıkacağımızı sanıyorlardı. Özür diledim. Şimdi haber verdiler, bir kıtayı teftişe gidecekmişim, unutmuşum, mecburum bu kıtayı teftiş etmeye, benim gitmeme imkân yok, dedim. Şaştılar, biraz ısrarda bulundular, olmaz gidelim, teftiş sonraya kalsın gibi, itirazlarda bulundular. Fakat ben kaldım, kendileri ile gitmedim.

Heyet Kütahya'ya vardıktan sonra, birkaç gün geçtiği halde, **Mustafa Kemal Paşa** kendilerinden bir haber alamıyor. Fakat başka kaynaklardan edindiği bilgiler, durumun nazik olduğunu gösteriyor. **Mustafa Kemal Paşa, Celâl Bey**e telgraf çekerek, iyi haberler almıyorum, vaziyet nedir diye şiddetli bir ifade ile soruyor. Gelen cevap gayet sudan. Telafi tedbirleri alıyorlar, telafi tedbirleri var, fazla bir şey yok, gibi laflar. **Mustafa Kemal Paşa** bu yazışmalardan bizi saati saatine haberdar ediyordu.

Ethem İstanbul Hükümetine Sadakatini Belirtiyor

Birçok telgraf yazışmalarından sonra, **Mustafa Kemal Paşa,** Kütahya'daki heyete vazifelerinin sona erdiğini ve dönmelerini bildirdi. Bu sırada **Ethem**'in İstanbul'la muhabere ettiğini öğrendik ve Bursa üzerinden çektiği bir telgrafını yakaladık. **Ethem** bu telgrafında İstanbul Hükümetine sa-

dakatini belirtiyor, Ankara'da bulunan **Ahmet İzzet Paşa** heyetinin İstanbul'a dönmek üzere serbest bırakılması için Büyük Millet Meclisini protesto ettiğini bildiriyordu. Artık bizim için hareket zamanı gelmişti. Bunun üzerine harekete geçmek için **Mustafa Kemal Paşa** ile mutabık kaldık. Ben 28 Aralıkta emrimdeki kuvvetleri Kütahya istikametinde harekete geçirdim. **Refet Paşa**ya da emir vermişler, o da güneyden Afyon istikametinden süvari kuvvetleri ile Kütahya'ya doğru hareket etmişti.

Kütahya'da bulunan heyet bu sırada Ankara'ya dönüyordu. **Reşit Bey** tabii Kütahya'da kalmıştı. Ben kuvvetlerimin başında Kütahya'ya doğru ilerliyorum. Bir otomobilim var. **İzzet Paşa** Bilecik'e gelirken İstanbul'dan getirmiş. **İzzet Paşa** heyeti Ankara'ya gidince otomobil Eskişehir'de kaldı ve bu otomobili Garp Cephesi emrine verdiler. Bu suretle bir otomobile kavuştuk. O zamana kadar otomobilim yoktu. Yolda, ismini hatırlayamayacağım bir yerde heyetle karşılaştık. **Reşat Bey** isminde bir mebus vardı, Saruhan mebusu. İyice hatırlıyorum, **Reşat Bey** bana, çok hazırlandılar, çok hiddetlidirler, kendilerine güveniyorlar, muharebe edecekler, dedi. Heyette bir de **Vehbi Bey** var. Bu da Balıkesir Mebusu. Başta **Vehbi Bey** olmak üzere bazıları bana çıkışmaya kalkıştılar. Bu silahları biz size memleketin evlatlarını birbirine vurdurmak için vermedik, yaptığınız hareket yanlıştır, diyorlardı. Söylediklerinden **Ethem**'i müdafaa ettiklerini anlıyordum. Kendilerine sert cevaplar verdim. İstanbul ile muhaberelerinin yakalandığını söyleyince, sesleri kesildi. Bunun üzerine onlar geçtiler, gittiler. Biz de yolumuza devam ettik.

Kütahya'ya doğru ilerliyoruz. Keşif raporlarından ve köylülerden öğrendiğimize göre, Kuvayi Seyyare Kütahya civarında muharebeyi kabul edecekmiş. Propagandalarını değiştirmişler. Bize söylediklerine göre isyan etmelerinin sebebi Ankara Hükümetinin Yunanlılarla sulh yapmış olmasıymış. Biz Yunanlılarla anlaşmışız, İzmir'i on beş sene müddetle Yunanlılara terk etmişiz, **Ethem Bey** ve kardeşleri Yunanlılarla muharebeye devam etmek istiyorlarmış, bunun için Büyük Millet Meclisi Hükümetine karşı isyan etmişler. Büyük Millet Meclisi dağılıyormuş. Mebuslardan birçoğu kendilerine iltihak etmiş, bir kısım da İnebolu üzerinden İstanbul'a kaçıyormuş. **Mustafa Kemal Paşa**, ellerine geçerse, idam edeceklermiş. Cephedeki 159. Alay ve 23. Tümen kendilerine iltihak etmiş. Şimdiki propagandalarının bunlar olduğunu öğrendik.

Hareketin ertesi günü, 29 Aralıkta, tümenlerime aşağıdaki emri verdim:

«1 — Kuvayi Seyyare Kumandanı **Ethem** imzasıyla bugün Meclis riyasetine ve kumandanlara çekilen açık telgrafta Yunanlılara karşı ve memleketin kuvvet ve muvaffakıyetini zayıf gösteren bir lisan kullanılarak Büyük Millet Meclisi hakkında hürmet ve itaatle katiyyen kabili telif olmayan isnat ve tecavüzatta bulunmakta ve İstanbul'dan gelip Anadolu'ya iltihak eden heyetin güya müsait sulh şeraiti getirdiği gibi hilafı hakikat beya-

nat neşrolunmaktadır. Bu beyanat kendileri tarafından ahaliden hotbehot para toplanmamasını, kendileri tarafından asker alınmamasını ve ahali hakkında idam cezasının ancak İstiklal Mahkemeleri vasıtasıyla hüküm ve infaz olunabileceğini ve Ordunun muntazam teşkilatına ve zapturapta riayet edilmesini şiddetle talep eden Büyük Millet Meclisi Hükümetine karşı alenen isyan mahiyetindedir.

Bu hususta Büyük Millet Meclisinden yeni bir emir almadı isem de sarahaten ilanı isyan edenlerin her türlü tecavüzata kıyam etmelerine de bir mani kalmamış demek olup bu telgrafnamede istihdaf edilen gaye tıpkı **Damat Ferit** Hükümetinin söylediği gibi milletin mukavemetini bertaraf ve Orduyu inhilal ettirecek bir propagandaya tevessül edildiğini göstermektedir.

İsyan istihzaratının hedef ve vüsati ve peyderpey tevazzuh edecek mahiyete karşı milletin vasıtai asliyesi ancak Ordunun iğfalata karşı mukavemeti vatanperveranesi; heyeti zabitanın gerek tecavüzatı müselleha ve gerekse hululü müfsidaneye karşı teyakkuzlarıdır.

2 — Kuvayi Milliye efradına, hayatları için tehlike olduğu evhamı altında millet aleyhine muharebe etmek için yemin ettirmişler ve Ordudan ele gelecek zabitanın öldürülmesini tekarrür ettirmişlerdir.

3 — Askerin konacağı ikamet mahallerinde ahaliden propagandacılar tayin etmişlerdir. Bunlardan haber alınabilenlerden ikisi Kütahya'da İshak Fakıh mahallesinde uzun boylu, zayıf kırmızı yüzlü, az ve siyah ter bıyıklı, belinde silahlı **Mehmet** oğullarından **Ahmet oğlu Hüseyin,** diğeri aynı mahalleden mavi şalvarlı, yeşil yakalı kaputlu, başında kırmızı fes ve kırmızı mendil olan **Hüseyin oğlu Süleyman,** civar köylere asker içine gönderilmişlerdir. Gerek merkumlar ve gerek emsali müfsitler Ordu içinde yakalanır yakalanmaz derhal kurşuna dizilmelidir.»

Garp Cephesi Kuvvetleri Ethem'i Takip Edecek

30 Aralıkta hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Kütahya'ya girdik. Kütahya beş altı aydan beri **Ethem'**in hükümeti altında bulunduğu için orada hemen örfi idare ilan ettim ve halkın ellerindeki silah ve cephaneyi teslim etmesi için tebligat yaptırdım. Biz Kütahya'ya geldiğimiz sırada Cenup Cephesi Kıtaları da Kütahya yakınına ulaşmıştı. **Refet Paşa** Kütahya'ya geldi. Tümen kumandanları ile beraber bir toplantı yaparak harekâtın bundan sonraki safhasını gözden geçirdik. **Ethem Beyin** süvarisi kuvvetli idi. **Refet Beyin** emrindeki birliklerin de büyük kısmı süvari idi. İki hareket tarzı üzerinde müzakerede bulunduk. Bir görüşe göre, **Refet Beyin** süvari kuvvetleri ile **Ethem'i** takip etmesi, Garp Cephesi Kumandanlığının emrindeki piyade tümenlerinin bu süvariye destek olarak arkadan ilerlemesi

en uygun hal tarzıdır. Diğer görüşe göre, Garp Cephesi Kuvvetleri **Ethem'i** takip edecek ve Cenup Cephesi Kuvvetleri sol kanattan ilerleyecektir. **Refet Paşa** bu tarzda hareket için ısrar etti ve neticede Garp Cephesi emrindeki süvari tugayını **Refet Paşa** emrine verdik, Cenup Cephesi emrindeki zayıf bir piyade tümeni de bizim kuvvetlerimize iltihak etti. **Ethem'in** tenkili için yapılan harekât boyunca **Refet Paşa** süvari kuvvetleri ile daima açıktan dolaşmış ve bu hareket tarzından dolayı tenkide uğramıştır.

Hiçbir mukavemet göstermeden Kütahya'yı tahliye ettikten sonra **Ethem'in** Gediz istikametinden çekileceğini tahmin ve hesap ediyorduk. Çünkü Gediz'de evvelce bir Yunan tümeni vardı, bu tümene karşı **Ali Fuat Paşanın** kumandanlığı zamanında Kuvayi Seyyare ile birlikte Gediz'e bir taarruz yapılmıştı. Çok muhtemeldi ki, **Ethem** bu defa Yunanlıların Gediz'i savunmak için tuttukları ve tahkim ettikleri hatta bizi karşılayacaktır.

61. Tümenin bir alayı Kuvayi Seyyare emrinde kalmıştı. Kütahya'da öğrendiğimize göre, **Ethem** çekilirken bu alay efradından kendisi ile kalmak isteyenleri alıkoymuş, geri kalanın silahlarını toplayarak memleketlerine gitmek üzere terhis etmiş.

Kütahya'da iken **Mustafa Kemal Paşa**dan bir telgraf aldım. Büyük Millet Meclisi Kütahya'ya gelip dönen heyeti dinlemiş, **Ethem** ve kardeşlerine Kuvayi Seyyarenin başından çekilerek bir kenarda oturmalarının teklif edilmesine, aksi takdirde memleket ve ordunun selameti namına gereken tedbirlerin alınmasına karar vermiş. **Mustafa Kemal Paşa** bana bunu bildiriyordu. Ben, Kütahya'dan harekete geçmeden önce **Ethem'e** telgrafla son bir ikazda bulundum. 31 Ocak tarihli bu telgrafım şöyledir :

«Kütahya 31.1.1336

Etem Beyefendiye

1 — Garp cephesine ve Büyük Millet Meclisine gönderdiğiniz telgrafname üzerine infisaliniz hakkında aldığım 29.1.36 tarihli emirnameyi diğer bir telgrafla tebliğ ediyorum. Muhaberat artık resmi ve kati bir şekilde cereyan ettiğinden hissiyat ve mütalaatı şahsiyenin mevkii kalmamıştır. Bununla beraber münhasıran kendiliğimden olmak üzere mütalaatı hususiyemi iblağ etmeyi bir vazife addediyorum. Bu mütalaatım ikinci maddede yazılmıştır.

2 — Bir buçuk aydan beri sizlere türlü türlü vesveseler ilka olunduktan sonra, siyaseten de herkes türlü türlü istifadelere yeltendi. Bu gibi ihtilaflarda ya insan büyüğünün sözüne mutavaat ve emniyet eder, veyahut inat neticesi mukavemet ve müsademeye müncer olursa talih de oyunda muvaffakıyet ihtimalini hesap ve muvazene eyler. İnat ve muka-

vemet hususunda evvela Ankara'da tertibatı siyasiyeye girişildi. Cephede emir ve kumanda, itaat ve inzibat keyfiyeti hükümetin bir meselei siyasiyesi şekline getirildi. Sonra diğer cephelerde bulunan Kuvayi Milliye rüesasının iştirakine hafi bir surette müracaat olundu ve ordu dahilinde propagandanın tesiratına güvenildi. En nihayet harekâtı katiyeye girişilmesine hem hükümetin karar veremeyeceği, hem de kâfi kuvvet bulamayacağı zannolundu. Onlar yanlış ve muzır tedbirler idi. Hepiniz ve akıllı olan **Reşit Bey,** bu tedbirlerin isabetsiz ve yanlış olduğunu takdir etmediniz. Bu gidişle kardeşler arasında kan akması gayrikabili içtinap görünüyor.

Büyük mücadelelere girişmiş zevatta hayat korkusu olamaz. Fakat herhangi bir mübarezenin esbabı muvaffakıyetini kablelvuku muvazene etmek iktiza eder. Ordunun size kurşun atmayacağı ve bazı kıtaatın size iltihak edecekleri hakkında ihtimal aldığınız teminata itimat etmeyiniz. İdareniz altındaki hakiki kuvvetlerin miktarı malum. Beş bin miktarında olduğu mesmu olmakla beraber, on bin hesap ediyorum. Kuvayi Milliyeyi lağvettiğimiz ve ele geçecek rüesa ve efradın hayatları tehlikede iğfalatı ile herkesin mal ve canını müdafaa kaygusuna düşerek ciddiyetle yemin ettirildiği ve külliyetli topçu ve piyade cephanesi iddihar ettiğiniz kabul edilmiş, velhasıl bu faraziyat en geniş mikyasta tutularak lazım gelen tedbir ittihat olunmuştur. Hiç kimse size bu kadar açık kardeşlik yapmadı. İşte ben, vaziyeti bu suretle hulasa ettikten sonra, Büyük Millet Meclisinin kararı veçhile münasip gördüğünüz şekil ve tertipte Kuvayi Seyyare başından çekilmenizi hem şerefiniz, hem de Kuvayi Milliye mensupları için faydalı addediyorum. Bugün başka çarei hal kalmamıştır.

Bir defa şifahen görüştüğümüz zaman ne kadar açık surette beyanı fikir ettimse, bu defa da yazı ile aynı vuzuh ve samimiyetle hakikati söylüyorum. Bu telgrafımın mürettep veya pazarlığa vesile addedilmesi yanlış olur. Baki son selam.

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet»

Ethem'den Meydan Okuyan Bir Cevap Aldım

Ethem'den meydan okuyan bir cevap aldım. Bana diyordu ki : «Büyük mücadelelere girişmiş zevatta hayat korkusu yoksa, Uşak cephesine buyrunuz. Böyle olduğunuzu, bu liyakatte olduğunuzu ispat ediniz. Taarruzunuzu bekliyorum.»

Artık taarruza geçmekten başka çare kalmamıştı. Tümenlerime Gediz istikametinde ileri hareket için emir verdim. İlk gün, yine hiçbir mukavemetle karşılaşmadık. **Ethem** muharebeyi kabul etmeden çekiliyor. Konakladığımız yerlerde çetelerin gece baskınlarına karşı sıkı emniyet ted-

birleri alarak Gediz'e doğru ilerliyoruz. Tahminimizin hilafına **Ethem**, Gediz'de de muharebeyi kabul etmedi. 61. Tümen Gediz'e silah atmadan girdi. **Ethem**'in izini kaybettirmek istediği anlaşılıyordu. Çekildiği köylere de birbirini tutmayan yanlış haberler bırakıyordu. Evvela **Ethem**'in büyük kuvvetleri ile Tavşanlı mıntıkasına geçtiğini söylediler. Fakat sonradan öğrendik ki, Tavşanlı'da değil, Simav mıntıkasındaymış.

Yaptırdığımız tahkikat ile Kuvayi Seyyarenin toplu halde bir yerde bulunmadığını, **Ethem** kuvvetlerinin büyük kısmı ile Simav'a, **Doktor Fazıl** çetelerinin Emet'e, **Recep Beyin** çetelerinin de Tavşanlı'ya çekildiklerini öğrendik. Aldığımız haberlere bakılırsa, **Ethem** ve kardeşleri telaş içindeymişler. Çetelerin bir kısmı dağılmış. Fakat biz yine bu haberleri ihtiyatla karşılıyoruz. Kuvayi Seyyare müfrezelerinin tamamen dağıldığından emin olmadıkça **Ethem**'in peşini bırakmayacağız. Kıtaların istirahatı için harekâtı bir iki günlüğüne durdurdum. Bu esnada Bursa cephesinde bulunan 24. Tümen Kumandanından, Yunan kuvvetlerinin 6 Ocak sabahı harekete geçtiğini haber aldım.

Yunan Kuvvetlerini İnönü'nde Karşılayacaktım

6 Ocakta Yunan ordusunun Bursa cephesinden ileri harekete geçtiğini haber aldığımda ben Gediz'de bulunuyordum. Karargâhım Gediz'e yakın bir mesafede, Efendi Köprüsü'nde. Cenup Cephesi Kumandanı **Refet Bey** de karargâhıma geldi. Aynı gün Afyon'dan, 12. Kolordudan, Uşak cephesindeki Yunan kuvvetlerinin de Afyon istikametinde harekete geçtiklerini bildirdiler. Vaziyeti aramızda münakaşa ettik. **Ethem**'in tenkili için başlayan harekâtı muvakkaten durdurmaya ve Yunan kuvvetlerini karşılamak üzere geri dönmeye karar verdik. Bu kararı hemen o gece aldık.

Yunan kuvetlerini İnönü'nde karşılayacaktım. İnönü mevzilerini, yolların kavşak yeri olan Eskişehir'i, Eskişehir istikametini kapamak için daha önce intihap etmiştim. İnönü mevzilerinin ilerisinde derinliğine kademelenmiş çok az mevcutlu zayıf bir tümen ile Gökbayrak Taburu ve bazı milli müfrezeler var. Garp Cephesi Kuvvetlerinin şimdi bulunduğu yer, İnönü mevzilerine düşmandan daha uzak. Biz dört günlük mesafede bulunuyoruz, Yunanlılar üç günlük mesafede bulunuyorlar. Cephedeki tümen kumandanına Efendi Köprüsü'nde düşmanı oyalamasını ve ileri harekâtını geciktirmesini bildirdim. Verdiğim emirde Karaköy civarının vakit kazanmaya çok müsait olduğunu belirttim. Bir taraftan da Ankara ile görüşerek geriden İnönü'ne kuvvet yetiştirilmesini istedim.

Ben Genelkurmay Başkanı tayin olunduğumdan itibaren, Yunan kuvvetleri ile bizim kuvvetlerimizin arasında daima bir mesafe bırakılması zaruretine inanmışımdır. Ve böyle de yaptım. Cephelerde daima aramızda mesafe var. Birinci Cihan Harbinde olduğu gibi, hiçbir zaman düşmanla burun buruna bulunmadım ve siper muharebesi yapmadım. Bu vaziyet Yunanlıların işine geliyordu. Yunan harbi zaten bir düşmanın muharebe ile işgal ettiği bir kıtanın üzerindeki muharebeler halinde olmadı. Yunanlılar Anadolu'ya muharebe ile çıkmadılar. Sulh yapmak isteyen bir memleketi istila etmek tarzında oldu. Ve bir yere kadar ilerledikten sonra, kendi ihtiyatları ile orada durdular. Yunanistan'a bu yolu açan İtilaf Devletleri de, Yunanlılar da, bir müddet beklemekte fayda umdular. Umdular ki, bu müddet esnasında iç isyanlarla, çeşitli tertiplerle mesele kendiliğinden hallolacaktır. Bu politikayı takip ettiler. Biz de hazırlanmak için zaman kazan-

mak istiyorduk. Düşmanla arada mesafe bırakışımız da bundandır. Daha başından beri şu kanaatteyim : Bizim davamız evvela Yunan taarruzu ile Türkiye'nin inhilal etmeyeceğini ispat etmekle kazanılacaktır. Ondan sonra da Yunanlıların Anadolu'yu istila etmeye kâfi gelmeyeceklerini göstermek lazımdır. Bunları yapabilirsek, bizim imha edilmesi güç bir millet olduğumuza, kendisine hayat hakkı tanınması mümkün ve zararsız bir millet olduğumuza hükmedilecektir.

Ethem'in Karşısında İzzettin Paşayı Bıraktım

6 Ocak akşamı kararımı verdikten sonra ertesi sabah, Gediz'de bulunan Garp Cephesi Kuvvetlerinin büyük bir kısmını geriye hareket ettirdim. **Ethem**'in karşısında, en kuvvetli kumandanımı, **İzzettin** (Çalışlar) **Beyi** bıraktım. **İzzettin Bey** tümeninin bir kısmı ile Kütahya'ya çekilecek ve **Ethem**'in muhtemel taarruzuna karşı İnönü mevzilerinin arkasını emniyete alacaktı. Kütahya'nın kayalık bir cephesi vardır. O kayalar içerisinde müdafaa edeceksin, dedim. **İzzettin Beyin, Ethem**'in tenkili için girişilen harekâtta birinci derecede rolü vardır. Bundan sonra da her muharebede birinci derecede rolü olmuştur. Kütahya bölgesinde **Ethem** kuvveti herkesin gözünü yıldırmış. Geniş saha bir defa. Yani **Ethem**, bir yerden çıkıp başka bir yere gider, talan eder, taarruz eder, hepsini yapar. Ben İnönü mevzilerine gidiyorum, bir defa orduyu kurtarayım.

Geri yürüyüşe başladık. Giderken iki günde aldığımız mesafeyi bir günde alarak askeri yürütüyorum. Nihayet birlikleri Kütahya'ya getirdim. Asker biraz istirahat etsin, biraz uyusun diye orada trenler hazırlattım. Gece sabaha kadar istasyonda bekleyip gelmesini bekliyorum. Ben mütemadiyen dolaşıyorum. Bütün subaylar ayakta, bir an evvel muharebe meydanına yetişmeye çalışıyoruz. Asker çok yorgun halde geliyor. Birlikler dağılmadan, dayanabilecek bir halde muharebe meydanına yetişsin diye tertipler alıyorum. Yorgun bitkin bir halde istasyona yetişen askeri, âdeta zorla iterek vagonlara bindiriyoruz. İndirirken de böyle oldu. Kollarından çekerek zorla indirdik. Asker bu kadar yorgun ve bitkin bir vaziyette. Yunan ordusu Bursa bölgesinden üç ayrı kol halinde ilerliyordu. Karşısındaki bizim zayıf kuvvetlerimizin mukavemetini kırarak üç günlük yürüyüşten sonra İnönü mevzilerine ulaşmıştı. Ben 9 Ocak günü İnönü'ne yetiştim. İlk kıtalarla oraya geldiğim zaman muharebe devam ediyordu. Yunanlıların karşısında dövüşerek çekilen 24. Tümen ve Ankara'dan yetiştirilen kuvvetler, Yunan taarruzuna karşı durmaya çalışıyorlardı. Fakat düşman, İnönü istasyonunu bile işgal etmişti. Getirdiğim kıtaları hemen muharebeye soktum ve istasyonu işgal eden düşman kuvvetleri bertaraf edildi.

Ben, Gediz'den İnönü'ne yetişmek üzere ayrıldıktan sonra, henüz yolda iken, **Ethem** Gediz'e taarruza geçti. **İzzettin Çalışlar,** emrinde bıraktığım az bir kuvvetle Gediz'de **Ethem'le** muharebeye tutuştu. Kuvvetlerini Kütahya'ya çekebilmek için evvela asi kuvvetleri geri atması gerekiyordu. Mukabil bir taarruza geçerek asileri geri çekilmeye mecbur bıraktı. Bundan sonra kendisi de kuvvetlerini Kütahya istikametine harekete geçirdi. **Ethem,** karşısındaki kuvvetlerimizin Gediz'den çekildiğini, ancak bir gün sonra fark edebilmişti. Kütahya'ya doğru ileri harekete geçti. 10 Ocakta Kütahya'daki **Ethem** kuvvetleri ile bizim kuvvetlerimiz arasında muharebeler tekrar başladı.

10 Ocak Birinci İnönü Muharebesinin de en şiddetli günüdür. Biz cepheye yetiştiğimiz zaman Ankara'dan da peyderpey kuvvetler geliyordu. Nerede bir kıta bulurlarsa İnönü'ne yetiştirmeye çalışıyorlar. 9 ve 10 Ocak günlerinde şiddetli muharebeler yaptık. Alıyoruz, veriyoruz. Geliyorlar, yetişiyoruz. Taarruzlar yapıyorlar, biz mukabil taarruza geçiyoruz. Onlar da tutunmaya çalışıyorlar.

Benim tahminime göre, düşman hakkımızda şöyle düşünmüştür: Her taraf boştur. Zaten ordu zayıf bir halde. Sekiz aydan beri iç muharebelerle fena halde yorulmuş ve yıpranmıştır. Şimdi bir isyanla ikiye ayrılmışlar. Anadolu'da istediğimiz kadar ilerleyebiliriz.

Tabii böyle düşünüyorlar ve hiçbir mukavemet görmeden ilerleyeceklerine inanarak hazırlanıyorlar ve bu harekâta girişiyorlar. Şimdi hiç ummadıkları bir mukavemetle karşılaşınca, moralleri bozuldu. Bunu anlıyorum. Hakikaten son derece yorgun bir vaziyette cepheye yetişen kuvvetler, kendilerinden beklenilemeyecek şiddette muharebe ediyorlardı. İş, inada ve vazife hissine binmişti.

Bu Muharebede Düşman Harekâtı İle Ethem Harekâtı Beraber Olmuştur

10 Ocakta düşmanın mukavemeti kırıldı, iradesi çöktü, çekildi. Tekrar ve telaşla eski yerine kadar gitti. Vaziyetin ne olduğunu anlamadan hızla geldiği yere döndü. İşte Birinci İnönü Muharebesi budur. Bu muharebede düşman harekâtı ile **Ethem** harekâtı beraber olmuştur. Biz İnönü'nde Yunanlılarla muharebe ederken, **İzzetin Bey** Kütahya'da **Ethem** kuvvetleri ile muharebe ediyordu. **İzzettin Beyin** emrinde bıraktığımız kuvvetlerden bir kısmını daha İnönü mevziine çektiğimizden, **Ethem'in** karşısındaki kuvvetlerimiz iyice zayıflamıştı. Buna rağmen, **İzzettin Bey** Kütahya'da iyi dayandı. **Ethem'in** çetelerini Kütahya'nın kenar mahallelerine kadar ilerlettiler. İnönü cephesinde düşmanın çekilmesi, Kütahya'daki askerlerimizin maneviyatı-

nı yükselttiği gibi, asilerin maneviyatını bozmuştur. **Ethem,** çete efradının muharebe hevesini ve gayretini arttırmak için Kütahya'yı kendilerine bağışladığını ilan etmiş. **İzzettin Beyden** öğrendiğime göre, «Kütahya'nın malı, canı, namusu, hepsi helaldir» diye ilan etmiş.

Kütahya'daki muharebe üç gün sürmüştür. Nihayet **Ethem** cepheyi terk ederek kaçmaya mecbur oldu. **Ethem** ricat ettikten sonra, **Refet Paşa** süvari kuvvetleri ile kendisini takip etti. Bu suretle **Ethem'in** emrindeki kuvvetlerin hepsi dağıldı ve kendisi kardeşleri ile beraber Yunanlılara iltica etti. Mesele böylece kapanmış oldu.

İnönü cephesinden çekilen düşmanı ancak hafif kuvvetlerle takip ettik. Fakat Bursa'yı zorlamadık. Çünkü hem kuvvetimiz takibe yetmeyecek kadar azdı, hem de asker çok yorgundu.

Yunan ordusu Başkumandanı **Papulas, Ethem** ile de ayrı bir cephede muharebe ettiğimizi hesaba katarak, bizden böyle bir mukavemet beklemiyordu. Fakat 9 ve 10 Ocak günleri bizim mukabil taarruzlarımızla karşılaşıp, o zamana kadar Anadolu'da görmediği bir muharebe tarzına Türk ordusunda rastlayınca, keşif yaptım, bu kadarı kâfi, öğrendik, dedi ve bıraktı gitti. Yani muharebede ısrar etmedi.

Birinci İnönü Muharebesi, daha ziyade Kuvayi Seyyarenin Yunanlılarla beraber gelişen taarruzunun muvaffak olmaması şeklinde bir adım telakki edilmek lazımdır. **Atatürk,** Birinci İnönü Muharebesinin neticesine çok önem vermiş görünmektedir. Aslında Birinci İnönü Muharebesi askeri bakımdan mütevazi ölçüde bir muharebedir. Yunanlılar taarruz etmişler, bizim mevzileri söktürmüşler, bundan sonra hazırlıksız geldiklerini, ilerisinin daha çok tehlikeli olduğunu anlayarak kendileri çekilip gitmişlerdir. Buna rağmen Birinci İnönü Muharebesi Anadolu hükümetinin kurulması için kâfi gelmiştir.

Milli Mücadelede, siyasi ve askeri hareket bakımından en çok bunaldığım, en çok sıkıldığım devre, Kuvayi Milliye isyanlarının bertaraf edilip, muntazam ordu teşkili istikametinde politikanın esaslı olarak değiştirilmesine kadar geçen devredir.

Muharebeden az bir müddet sonra birkaç gün için **Mustafa Kemal** Paşaya vaziyet hakkında bilgi vermek için Ankara'ya geldim. **Mustafa Kemal Paşa** çok memnun olmuştu. Beni istasyonda karşıladı: Kendisine «Büyük mesele halledildi» dedim. «Hangi büyük mesele? Çok, çok mesele hallolundu» diye cevap verdi. O kadar memnun görünüyordu ki... Hükümet henüz kuruluyordu. Dağınık hükümetten kurtulmak, ordu teşekkül edecek mi, etmeyecek mi endişelerinden sıyrılmak ve ilerisi ne olacak gibi şüphe ve tereddütler içinde bulunan bir atmosferden birdenbire sıyrılarak normal bir harbin tertiplerine, şevkine ve manevi kuvvetlerine girmiş olduğumuz bir devredeydik. Ankara'da, 23 Nisan 1920'de Meclisin açılma-

sından Birinci İnönü Muharebesinin sonuna kadarki zaman, büyük buhranlarla geçmişti. Herkes milli hareketin iç isyanlarla çöküp batacağını ve davanın, esasından temelli kaybolacağını beklerken, şimdi muharebe ile bir netice almak zihniyeti, şevki hasıl olmuştu.

Ankara'da birkaç gün kaldım. Bu arada grup grup mebuslarla görüştüm. Onlara ilerisi için ümit verici sözler söyledim. Ordu her emri ifa edecek bir kudrettedir, ordu mekanizması muntazam işliyor, hükümet ve devlet teşkilatı ordu üzerinde kurtarıcı, ihya edici bir tesir yapmıştır, maddi ve manevi kuvvetimiz yerindedir, tarzında konuşmalar yaptım.

Birinci İnönü Muharebesi umumi itibarı kuvvetlendirir mahiyette bir netice sağlamış oldu. Fakat bir yandan da siyasi bakımdan memlekette kesif bir propaganda başladı. Artık iş hallolundu, hallolunuyor, buhranlı günler geçti, gibi laflar dolaşıyordu. Benimle Ankara'da çok kimse bu tarzda konuşmalar yaptı. Tehlikeli bir propaganda. Gevşetici sözler. Ben reddettim. Böyle konuşan herkese, benimle temas eden herkese diyordum ki : Canım ne oldu? Henüz sulh olması için, harbin neticesini aldık demek için askeri vaziyette hasıl olmuş ne gibi büyük bir değişiklik vardır? Henüz işgal altındayız. Düşman yakında yeniden taarruz edecek. Ona göre hazır olmak lazım. Ortada halledilmiş, bitmiş hiçbir mesele yoktur.

Kendilerini nikbin bir havaya kaptıranlar farkında olmadan menfi bir propagandaya sebep oluyorlardı. Fakat aslında, mütevazi ölçüde bir zafer de olsa, Birinci İnönü Muharebesi ve **Ethem**'in tasfiyesi gerçekten çok meseleyi halletmişti. Şimdi bu meseleden birini söyleyeceğim. Bizim orduda bugünlere kadar büyük bir hastalık vardı. Yedi sekiz aydan beri asker alırız, getiririz, giydiririz, besleriz, fakat silahını almış, cephanesini beline takmış, firar edip giderdi. Firarileri evine kadar takip ederiz. İmkânı yok tutamayız. İş manevi bağlılığa kalmıştı. Aramızda görüşüyoruz, çare arıyoruz. Nihayet karar verdik ki, firarı önlemek için manevi kuvvet ve bağlılık tesis etmek lazımdır. Buna çalışalım dedim. Ancak, manevi kuvvetin, vazife hissinin teessüs etmesi ve firarların önlenmesi için ilk manevi çare bir muvaffakıyet göstermektedir. İnanıyoruz, biz muvaffak olabiliriz, muharebe kazanabiliriz. Daha doğrusu bunun için muharebe kazanmak lazımdır. Buna karşılık içinde bulunduğumuz güç şartlar içinde umumi şevki yükseltmek ve bir zafer kazanmak için de iyi bir kıta teşkil etmek lazımdır. Muzafferiyet kazanırsak, iyi kıta teşkil etmenin yoluna girmiş olacağız. Ama, muzafferiyeti kazanmak için de elde iyi kıtaların bulunmasına ihtiyaç var. Böyle bir muammayı halletmeye çalışıyorduk. İşte Birinci İnönü Muharebesi ile bu muammanın hallinde esaslı bir adım atmış olduk.

Devleti kurmak için, Büyük Millet Meclisinin itibarını, nüfuzunu ve hâkimiyetini sağlamak için küçük çapta da olsa, böyle bir muharebeyi kazanmaya mecburduk. **Mustafa Kemal Paşa** da Birinci İnönü Muharebesinden, bu bakımlardan çok kârlı çıktığımızı kabul ediyordu. Onun Milli Mücadele esnasında askeri meselelerle uğraşmaktan mı daha çok eziyet çektiği, yoksa siyasi meselelerin, siyasi ihtilafların düzeltilmesinde, kaldırılmasında veya teskin edilmesinde mi daha çok eziyet çektiği kestirilemez. Büyük davanın siyaset sahasında çektiği ıstıraplar hakikaten tahammülfersahtır. Ben, Garp cephesine kumandan olarak ayrıldıktan sonra, vazifelerim nihayet mahdut sahaya, sırf askeri sahaya münhasır kalmıştır. **Mustafa Kemal Paşa** ile bu hususta mutabıktık. Bu orduyu teşkil edip, düşmanı muharebe meydanında yenmek lazım. Esas mesele budur. Tespit ettiğimiz sade hedef, memleketin bütün kudretini, bütün siyasetini düşmanı yenecek istikamete sevk etmekten ibaretti. **Mustafa Kemal Paşa** mücadelenin askeri tarafı ile uğraştığı kadar, siyasi tarafını da idare ediyordu. Ben, Garp cephesi Kumandanı tayin edildikten sonra işin yalnız askeri kısmı ile meşgul oluyordum. Birinci İnönü Muharebesi, askeri safhaya geçtiğimizin ilk eseri sayılır. Onun için gerek **Mustafa Kemal Paşa** üzerinde, gerek ordu üzerinde çok olumlu tesir yaptı.

Birinci İnönü Muharebesi ile Milli Mücadelenin gerçek askeri safhasına girmiş bulunuyoruz. Kuvayi Milliyeye ümit bağlamış, milli harekete karşı çıkmış, Padişaha dayanarak isyan etmiş ne kadar düşmanca hareket varsa, hepsi bertaraf edilmiş oldu. Böylece ordu teşkil etmek için gerekli sağlam esaslar konulmuş ve bu sağlam esasların işe yararlığı kabul edilmiştir. Fakat bütün iyi niyetlere rağmen, Birinci İnönü Muharebesinden sonra biz, hiçbirimiz, düşman ordusunun hareketine karşı kazandığımız neticeyi, siyasi hedeflerimizi, siyasi maksatlarımızı temin edecek kesin bir zafer diye asla kabul etmedik. Ve halk tarafından da böyle kabul edilmesine çalıştık. Birinci İnönü Muharebesi ile askeri harekât devrinin başladığını, nihayete kadar bunun böyle devam edeceğini görüyoruz, biliyoruz. Zayıf yerimiz seferberlik yapamamaktadır. Seferberlik yapamıyoruz. Gerek insan, gerek malzeme ve techizat bakımından vatan kudretinden istifade edemiyoruz. Harp yüklerinden memleket o kadar yorgun ki, bu hususta bir teşebbüse geçmek mümkün olmuyor. İkinci İnönü Muharebesine de bu şartlar içinde başladık. Ancak teşkilat yapabildik. Mümkün olan ikmal efradını, depolarda duran silahlardan ne bulabildiysek, onları aldık, disiplinli, talim ve terbiyeli bir ordu yapmaya çalıştık. Ocak ayında Birinci İnönü Muharebesi oldu. Ordu için istirahat imkânı yok. Aralıksız talim ve terbiye ile uğraşıyoruz ve yeni bir taarruz bekliyoruz.

Birinci İnönü Muharebesinin dış siyasette de büyük tesiri olmuştur. İtilafçıların içinde bulunduğumuz bu devrede nasıl bir politika takip ettiklerini, takip edeceklerini sıraya koyup tahmin etmek kolay değildi. Yalnız kesinlikle biliyoruz ki, bizimle mütareke yapanlar, birbirini tutmayan değişik görünüşlerine rağmen, Türkiye'yi parçalamaya kararlıdırlar. Aralarında bunu müzakere ediyorlar ve planlarının tatbiki için kolay yollar arıyorlar. Birinci İnönü Muharebesine kadar geçen devrede Türkiye'yi içeriden çökertmek için başta isyan çıkarmak olmak üzere, türlü tedbirlere başvurdular. İstanbul Hükümeti, Padişah hükümeti, iç isyanlarla memleketi çökertmek için İtilaf Devletlerine canla başla yardımcı oldu. Bunu bir sene tecrübe ettiler. Şimdi Birinci İnönü Muharebesi ile vaziyetin değiştiğini anladılar. İnönü Muharebesi bittiği zaman iç isyanların kökü kazınmış, Kuvayi Milliye tasfiye edilmiş olarak milli hareketin dışarıdan görünüşü eski tertiplerle netice alınamayacağı intibaını veriyor. Bu defa İtilaf Devletleri, bizi Londra'da bir konferansa davet ettiler. Davet, evvela İstanbul Hükümetine yapıldı. İstanbul Hükümeti, Ankara'nın da konferansa iştirakini teklif etti. **Mustafa Kemal Paşa,** İstanbul'dan gelen teklifi kabul etmeyerek, bizi doğrudan doğruya çağırsınlar, gidelim, dedi. İstanbul ile Ankara arasında bu münasebetle uzun muhabere ve münakaşa cereyan etmiştir. Nihayet, İtilaf Devletleri, Ankara Hükümetini de ayrıca konferansa çağırmaya mecbur oldular ve iki hükümetten ayrı ayrı heyetler Londra'ya gitti. Konferans başladığı zaman İstanbul Hükümeti adına giden Sadrazam **Tevfik Paşa,** Türkler namına söz söylemeyi Ankara Hükümetine bıraktı.

Londra Konferansı ile memlekette kesif bir barış propagandası başladı. Biz konferanstan fazla bir şey beklemiyor ve mücadele azminin gevşememesi için uğraşıyorduk. Nihayet müzakereler akamete uğradı.

Yunanlılar 23 Martta Tekrar Taarruza Geçtiler

Ben Birinci İnönü Muharebesinden sonra Ankara'da birkaç gün kalıp, tekrar cepheye dönmüştüm. Londra Konferansı henüz devam ediyor. Fakat yeni bir taarruz bekliyoruz. Bu şartlar altında martın son haftasını bulduk. Yunanlılar 23 Martta tekrar taarruza geçtiler.

Biz Yunanlıların Londra Konferansı devam ederken böyle bir hazırlık içinde bulunduklarını çeşitli kaynaklardan haber almıştık. Londra'daki heyetimizden gelen raporlar, büyük bir Yunan taarruzu ihtimalinin kuvvetli olduğunu gösteriyordu. Ayrıca cephe ilerisindeki istihbaratımızdan, Bursa bölgesindeki Yunan kuvvetlerinin arttırıldığını, yeni bir Yunan tümeninin bu bölgeye geldiğini öğrenmiştik. Hazırlığımızı buna göre yapmıştık. Yunan ordusunun iki koldan, Bursa grubu ile Eskişehir istikametinde,

Uşak grubu ile Afyon istikametinde taarruza geçeceğini tahmin ve hesap etmiştik. Bizim için Eskişehir istikameti daha önemli olduğundan, kuvvetlerimizin büyük kısmını İnönü mevzilerinde topladık. Planımıza göre, bir taarruz halinde düşmanı İnönü'nde yenecek, sonra güney cephesine dönecektik. Bu sırada güney cephesindeki kuvvetlerimiz Uşak'tan taarruza geçen düşmanı oyalayarak zaman kazanacaktı.

Yunan ordusunun İkinci İnönü muharebesi ile neticelenecek taarruzu esaslı bir hataya istinat eder. Birinci İnönü Muharebesinden sonra pek az bir zaman geçmiş olduğu için, bizim, bu az zaman içinde sarf ettiğimiz gayretlerden ve muharebe meydanlarında çözülemeyecek bir ordu kurmuş olduğumuzdan düşman haberdar değildi. Bahsettiğim esaslı hata budur. Yunanlılar serbest bir memlekette, muhtelif kollardan taarruz ederek her tarafı işgal edebileceklerini ve herhalde ilk hedefleri alacaklarını sandılar. İşte mart sonu taarruzu bu zihniyetle tertip edilmiştir.

Bu Muharebe Tam Bir Askeri Harekettir

Yunan taarruzu 23 Martta başladı. İnönü mevzilerinde hazırlıklarımız iyi. Kesin muharebeyi burada vereceğiz. Toplayabildiğimiz kuvvetleri dağıtmak ve her yerde zayıf kalmak istemedik. Uşak'tan Afyon'a taarruz eden Yunan kolu, 24 Martta Dumlupınar mevzilerini işgal ettikten sonra, birkaç gün içinde Afyon'a girdi. Önceden kararlıyız, bu cephede ciddi bir muharebe kabul etmeyeceğiz, Eskişehir üzerine gelen kolu tepeleyeceğiz. Afyon cephesindeki kuvvetlerimiz, mümkün olduğu kadar dayandılar. Afyon'un doğusunda Konya istikametini örtmeye çalışıyorlar.

Eskişehir istikametinde iki koldan ilerleyen Yunan kuvvetleri, cephenin ileri hattındaki birliklerimizle muharebe ederek, 26 Martta İnönü mevzilerine çattılar.

İkinci İnönü muharebesi tam bir askeri harekettir. Yunanlılar bu muharebede, bizim iki İnönü muharebesi arasında toplayıp tanzim edebildiğimiz kuvvetten iki üç misli fazla bir kuvvetle harekâta giriştiler. İkinci İnönü Muharebesi çok kanlı olarak dört gün sürmüştür.

Muharebenin teferruatına geçmeden evvel iki hatıramı anlatacağım. Bunlardan biri muharebenin eğlenceli hatıralarındandır.

Düşman ileri harekâta başlamış, uzaktan temastayız. Ben İnönü mevzilerinde düşmanı bekliyorum. **İzzet Paşa**nın bıraktığı otomobille mevzilerin ilerisinde muhtelif yerlere gidip dolaşıyorum. Bir gün, böyle bir dolaşma sırasında, karşıdan bir köylü koşarak bana doğru geldi. Elinde bir kuş var. Baktım, baykuş. Hayvanı canlı olarak yakalamış. Köylünün elinde, gözleri fıldır fıldır dönüyor. Kuşu burada yakaladım, diye bana gösterdi. Yanımda genç bir subay var. Bu subay, «Baykuş uğursuz bir hayvan sayılır» dedi. Fena halde canım sıkıldı. Bu baykuş da karşımıza nereden çıktı, diye düşünüyorum. Kendimi hemen toparladım ve davrandım. «Aa! iyi oldu rastladığımız, Baykuş iyiye alamettir. Ben tecrübe etmişimdir, ne vakit muharebede baykuşa rastgelirsem, o muharebeyi mutlaka kazanırım» dedim. Genç subay şaşırdı, «Sahi mi?» diye sordu. Kendisini temin ettim.

Elinde baykuşla adamı savdım ve biz daha ileriye doğru hareket ettik. Geriye doğru hicret eden bir kafileye rastladım. Kağnı arabaları, subaylar, aileleri Bursa istikametinden geliyorlar. Kafilede halktan da kimseler var.

İlerlemekte olan düşmandan kaçıyorlar. Kafile hem yürüyor, hem söyleniyorlar, mırıldanıyorlar. Kulak verdim, «Ne olacak, ne yapacağız, nedir bu bizim başımıza gelenler?» tarzında konuşuyorlar. Kafileyi durdurdum. Subayları bir kenara topladım :

«Bana bakın,» dedim. «İçinde bulunduğumuz vaziyeti bilesiniz. Bundan başka' subay olarak da yerinizi bilmelisiniz. Padişah düşmanınızdır. Yedi düvel düşmanınızdır. Bir kısım halk sizin yüzünüzden muharebe devam ediyor, zannındadır. Her tarafta fesatçılar var. Bunlar da düşmanınız sayılır. Silahımız yok, adamımız yok, nasıl muharebe edeceğiz diye propagandalar yapılıyor. Memleketimizde bundan sonra bir muharebe yapacak olursak, böyle bir muharebeye mecbur kalacaksak, en çok silahlı bulunduğumuz zaman bugündür. Şimdi memleketi savunuyoruz ve netice alırız diye ümit ediyoruz. Mücadeleyi bıraktık mı, ekmek bıçağı bulamayacaksınız. Elinizde ekmek bıçağını bırakmayacaklar. Anlıyor musunuz? Gün, bugündür. Kurtulmak lazım. Silahımız bu kadar, cephanemiz bu kadar, siz kağnı arabası ile gidiyorsunuz, ne yapalım? Devlet baba bu kadar veriyor.»

Bütün işaretler, muharebenin bu defa çok şiddetli olacağını gösteriyor. Fakat biz de, Birinci İnönü Muharebesine nispetle, bu sefer daha teşkilatlı bir halde bulunuyoruz. İnönü mevzilerinin sağ cenahında Metristepe taraflarına **İzzettin Bey** kumanda ediyor. Sol cenahta **Arif Bey** tümeni var. Düşman, 27 Martta İnönü mevzilerine yanaştı. 28 Martta şiddetli bir taarruz başladı. 28, 29 ve 30 Mart günleri dehşetli muharebeler oldu. Kıyasıya muharebe ediyoruz. İki tarafın avcı hatları hem sağ cenahta, hem sol cenahta birbirine karıştı. Tedbirler alıyor, kumandanlara tebliğ ediyorum : Birlikler mevzilerinden çıkmaya mecbur olurlarsa, daha geride, düşmandan ayrılmadan yer tutacaklar. Adım adım muharebe edeceğiz.

Muharebe gece gündüz durmadan devam ediyor. Cepheler girintili çıkıntılı bir hal aldı. Düşmanla burun burunayız. Karşılıklı cepheler, yakın cepheler, tıpkı Çanakkale'de olduğu gibi. Bir tepeyi, bir yeri kaybedince, hemen mukabil taarruzla geri almaya çalışıyoruz. Süngü muharebesi yapıyoruz. Süngüsü olmayan askerler tüfeklerin dipçikleri ile dövüşüyorlar.

28 Martta Muharebe Bütün Cephede Şiddetlendi

28 Martta sabahın erken saatlerinde muharebe bütün cephede şiddetlendi. Düşman sağ cenahımıza daha kuvvetli taarruz ediyordu. Bugünkü muharebelerde mevzilerimizin kilit noktası sayılan Metristepe düştü. O gece baskın taarruzları ile Metristepe'yi geri almaya çalıştık. Fakat bu teşebbüs muvaffak olamadı. **Mustafa Kemal Paşa** Ankara'dan akşama doğru cephenin vaziyetini ve ne düşündüğümü sormuştu. Kendisine sabahtan beri cereyan eden muharebeleri anlattıktan sonra, düşman taar-

ruzunun ertesi gün inkişaf edeceği kanaatinde olduğumu söyledim. Gece **Mustafa Kemal Paşa**dan bir telgraf aldım. Büyük Millet Meclisi muhafız taburunu cephe emrine girmek üzere yola çıkardıklarını bildiriyordu. Muhafız taburu aşağı yukarı bir tümene muadil, seçme efrattan ve subaylardan müteşekkil bir kuvvetti. Başka takviye kuvvetleri de bekliyordum. Ertesi gün için aşağıdaki cephe emrini verdim :

«1 — Afyon cephesinde vaziyette ehemmiyetli bir değişiklik ve düşman harekâtında gelişme yoktur.

2 — Yarın Garp cephesinin her mıntıkasında kati muharebeler cereyan edecektir. Ordu elinde bulunan mevzileri kati surette müdafaa eyleyecektir.

3 — 1. Süvari Tümeni ile 4. Piyade Tümeni ihtiyat olarak elimdedir. Bunlardan başka, 5. Kafkas Tümeninden **Cemil Cahit Bey** kumandasında olarak bir piyade alayı ile bir hücum taburu ve Büyük Millet Meclisi Muhafız Taburu trenle garbe naklolunmaktadır.

4 — Bütün kumandan, subay ve askerlerden mevzilerini sureti katiyede muhafaza etmelerini ve emirsiz bir adım geriye gitmemelerini ve mevzilerde hasıl olacak dalgalanmaları derhal mukabil taarruzlarla düzeltmeye çalışmalarını isterim.»

29 Mart günü Büyük Millet Meclisi Muhafız Taburu ile **Cemil Cahit Bey**in emrindeki alay öğle üzeri ve öğleden sonra cepheye yetiştiler. Bugünkü muharebelerde sol cenahın vaziyeti nezaket kesbetmişti. Ertesi gün sağ cenahta düşmanın ciddi bir faaliyeti olmadı, fakat sol cenah gittikçe tehlikeye giriyordu. Buraya cephenin diğer yerlerinden büyük ölçüde kuvvet toplamaya çalıştım. Bu suretle hem tehlikeyi önlemiş, hem de cephenin bu noktasından düşmana mukabil taarruza geçmek için imkân hazırlamış oluyordum. Ben de Metristepe tarafından sol cenaha geçtim. Ankara'da muharebeyi heyecanla takip ediyorlar. Ben cephenin bir yerinden öbür tarafına gidip geldikçe, arada bir, Ankara ile muhabere kesiliyor. O zaman, büyük karargâhta heyecan da artıyor. Bir ara **Fevzi Paşa** karargâhımın nerede olduğunu ve vaziyeti nasıl gördüğümü sordu. Kendisine yerimi bildirdim, düşündüğüm vaziyetin fazla güçlük çekilmeden alındığını, mukabil taarruza geçmek üzere olduğumu bildirdim. Vaziyet hakkında iyimserim, merak etmeyin muvaffak olacağız, dedim. Benim cevabımı **Mustafa Kemal Paşa** görünce, bana hemen bir telgraf çekti. «Son raporlarınız muhteviyatı ve kanaati devletleri mucibi memnuniyetimiz oldu. Muzafferiyetinize dua ederiz,» diyordu.

Düşündüğüm mukabil taarruzu yaptım. Düşmanın sağ kanadına yüklendim. Burun buruna muharebe ediliyor, düşman direniyor. Nihayet, **İzzettin Bey** de sağımızdan mukabil taarruza geçti, düşman cephesini çökertti. Sol cenah karşısındaki düşman da çekilmeye başladı. Muharebeyi kazandık.

Cephenin iki yanından mukabil taarruzlarımız inkişaf ederken, ben tekrar cephenin sağ cenahına geçmiş, muharebeyi buradan idare ediyordum. Akşam saat 18,30'da Ankara'ya şu telgrafı çektim:

«Saat 18, dakika 30'da Metristepe'den gördüğüm vaziyet: Gündüzbey şimalinde, sabahtan beri sebat eden ve dümdar (artçı) olması muhtemel bulunan bir düşman müfrezesi, sağ cenah grubunun taarruzuyla gayrimuntazam çekiliyor. Yakından takip ediliyor. Hamidiye istikametinde temas ve faaliyet yok, Bozüyük yanıyor. Düşman, binlerce maktulleriyle doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terk etmiştir.

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet»

1 Nisanda **Mustafa Kemal Paşa**dan cevap aldım:

«İnönü Muharebe Meydanında Metristepe'de Garp Cephesi Kumandanı ve Büyük Erkânıharbiye Reisi **İsmet Paşa**ya

Bütün tarihi âlemde sizin İnönü Meydan Muharebelerinde deruhde ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhde etmiş kumandanlar enderdir. Milletimizin istiklal ve hayatı, dahiyane idareniz altında şerefle vazifelerini gören kumanda ve silah arkadaşlarınızın kalp ve hamiyetine büyük emniyetle istinat ediyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İstila altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün, müntehalarına kadar zaferinizi tesit ediyor. Düşmanın hırsı istilası azim ve hamiyetinizin yalçın kayalarına başını çarparak hurdehaş oldu.

Namınızı, tarihin kitabei mefahirine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedi minnet ve şükrana sevk eden büyük gaza ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleriyle dolu bir meydanı şeref seyrettirdiği kadar milletimiz ve kendiniz için şaşaayı itila ile dolu bir ufku istikbale de nazır ve hâkim olduğunu söylemek isterim.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal»

İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Erkânıharbiye Reisi Vekili **Fevzi Paşa** da beni aşağıdaki telgrafla tebrik ediyordu:

«Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa Hazretlerine

Düşmanlarımızın imhakâr siyasetlerini mevkii tatbika koymak için anavatanımıza saldırdıkları Yunan ordusu ile yedi günden beri pek kanlı devam eden İkinci İnönü Meydan Muharebesindeki azimkâr kumandanız altında Kahraman Garp Ordumuzun kazandığı kati muzafferiyetten dolayı milletimizin en büyük şükranına tercüman olarak sizi ve şanlı askerlerimizi tebrik eder ve yüksek alınlarınızdan öperim.

Büyük Erkânıharbiye Reis Vekili
Fevzi»

1 Nisan günü çekilmekte olan düşmanın takibi için emir verdim ve takip harekâtı başladı.

General Papulas'ın Sinirleri Çok Çabuk Bozuluyordu

Her muharebeden sonra, her büyük muharebeden sonra düşmanı takip etmek ve muharebenin neticesini takiple almak esastır. İkinci İnönü Muharebesinden sonra çekilen düşmanı takip ediyoruz ama, biz bu takibi tesirli bir surette yapamıyoruz. Yarı kuvvetinde olduğumuz bir düşmanı yenmişiz. Düşman da henüz dermanlı iken çekilmiş. Biz tamire muhtaç bir haldeyiz. Yapabildiğimiz takip bir hudut dahilinde oluyor. Asıl takip ne vakit yapılacak ve nasıl yapılacak, bütün bu tecrübelerden sonra, onun zamanını hazırlayınca nasıl takip yapacağımızı ileride göstereceğiz. Bizim takibe imkân gördüğümüz zaman yapabildiğimiz takibi, dünyada pek az ordu yapabilmiştir.

İnönü Muharebelerinden sonra karşımızdaki düşmanı ve kumandanlarını iyice tanıdım. Ben Garp Cephesi Kumandanı olarak, harbin başından beri, Yunan ordusu Başkumandanı **General Papulas** ile muharebe ettim. Ondan sonra **Hacı Anesti** kumandan olup geldi. **General Papulas'ı** görmüş değilim. Fakat muharebelerden nasıl adam olduğunu bilirim. İnsan muharebede düşman kumandanını ve kendi kumandanlarını hususi hallerinden dolayı muhtelif ayarlarda tanır. Mesela bizim kumandanların, her birisinin sinirleri ne kadar dayanır, özellikle düşman ateşi karşısında hangi ölçüde tahmin yapabilir, hakiki vaziyeti ne dereceye kadar görebilir, bunu ciddi olarak ders gibi takip etmişimdir, öğrenmişimdir. Adlarını söylemeyeyim, hangi kumandanım biri bir buçuk görür, biri bir görür, biri yarım görür, bunların hepsini muharebelerden bilirdim ve nihayetine kadar bu ölçüleri az çok doğru olarak takip ettim.

Şimdi **Papulas'ı** anlatacağım. İki İnönü muharebesinde de Yunan ordusunun bize nisbetle çok daha iyi vaziyette iken neden muvaffak olamadığı daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca, düşman Başkumandanını tanımış olmak, geleceğe emniyetle bakmamızda ve önümüzdeki muharebeleri kazanmamızda önemli bir faktör olmuştur.

Bende uyandırdığı kanaate göre, **Papulas,** iyi kıta kumandanı olarak yetişmiş bir general. Askerine hâkim, daima askerinin başında bulunuyor, askerini iyi hazırlıyor ve bir istikamete sevk ediyor. Askerinin başında geliyor, taarruz ediyor. Sevk ve idare ettiği kuvveti muharebeye sokabiliyor. Fakat sinirleri çabuk bozuluyor. Gerçi, **General Papulas'ın** verdiği muharebelerin tabiatı da siniri tam yerinde olmayan bir adam için çok çetin bir imtihan sayılır. Buna karşılık **General Papulas'ta** çabuk bir netice almak fikri esastır. Muharebe uzadı mı siniri ters işlemeye başlar ve

türlü vesveseler sevk ve idaresine hâkim olur. Anadolu gibi büyük bir kıta içinde bulunduğundan, emrindeki kuvvetlerin yetmediği kanaatindedir. Düşman topraklarının içine dalmıştır. Tahmin etmediği bir mukavemet ve bir tertip gördüğü zaman, iki üç gün uğraştıktan sonra bırakır. Tedirgin ve temkinli tabiatından dolayı tehlikeye uğramamak için muharebede vaktinden evvel çekilme emri verir. Bir tehlikeye uğramamak fikri belli ki, onun sevk ve idaresinin temelini teşkil eden unsurlardan biridir. **General Papulas** daima felakete uğramaktan korktu ve hiçbir zaman felakete uğramadı. Ama hiçbir muharebe de kazanmadı.

Benim gördüğüme göre, **General Papulas** muharebeye sert başlar. Benim için bunun hiçbir önemi yoktur. Durumu tetkik ettikten sonra kumandanlarıma, «Sabredin, iki gün dişinizi sıkın, bunun sinirleri fazla dayanmaz, hemen bozulur» derim. Tabiatıyla muharebenin sevk ve idaresini tanzim etmek bu teşhisten dolayı daha kolay oluyordu. Gerçekten **General Papulas,** kazanılacak zannettiği muharebelerin hepsini sonuna kadar getirdi, ondan sonra siniri tutmadı, bıraktı, gitti. Böyle bir intiba var bende. **General Papulas'ı** böyle tanıyorum.

General Papulas, İnönü Muharebelerinin ikincisinde üç gün, dört gün dayandı, taarruz etti, fakat ondan sonra her tarafı karanlık görmeye başladı ve muharebeyi bıraktı.

Yunan ordusu, tutuştuğu zaman iyi muharebe eden ordudur. Milli Mücadeleden sonra, dostluk zamanımızda, ben bu kanaatimi bir gün **Venizelos'a** söylemiştim. O tarihlerde **Venizelos** endişe içindeydi. Her taraftan hudutları açık. Kötü ihtimallere karşı ne yapacağım diye ati endişesi duyuyordu. **Venizelos'a,** Yunan ordusunda umumi tertipler iyi olursa, kendisini müdafaa edebilecek bir ordudur, demiştim. Bu sözlerimden heyecanlandığını hatırlarım. Bana, «Aman, bunları senin ağzından bizim generaller işitsin, onlara da söyleyin» dedi. Bir vesile bulup bu kanaatimi Yunan generallerine de söyledim.

Yunan ordusundan, Yunan kumandanlarından bahsediyorum. **Hacı Anesti** hakkında intibalarımı söyleyeceğim.

Papulas'tan sonra Anadolu'ya Başkumandan olarak **Hacı Anesti** geldi. **Hacı Anesti,** ameli muharebe tecrübesi olmayan ve salonda yetişmiş zavallı bir erkânıharp zabiti halindeydi. **General Papulas** daima cephede ve kıtalarının başında bulunuyordu. Halbuki **Hacı Anesti** muharebeleri İzmir'den idare etmeye kalkıştı. İkisinin müşterek tarafları şu : Gerek **Papulas,** gerek **Hacı Anesti** kendilerine güvenmiyorlardı. Dünyanın bütün fabrikaları onların emrinde olduğu halde, Anadolu'da kendilerini daima zayıf ve daima tehlikede hissettiler.

Kumandanları böyle. Yunan ordusu iyi de dövüşüyor. Fakat biz bu kadar gayrı müsait şartlar içinde nasıl oluyor da Yunanlıları yeniyoruz? Bu sual çok kimsenin zihnini işgal etmiştir. Muharebeden sonra bir defa

bir İngiliz generali bana bunu sormuştu. Harp içinde **Harrington**'un yanında bir albay vardı. Sonra general olan bu albay bana Yunanlıları nasıl yenebildiğimizi sordu. Kendisine dedim ki:

«Bütün nüfusumuzun verebileceği askeri silah altına alamıyoruz. Çünkü silahımız yok, silahlandıracak gücümüz yok, nakil vasıtamız yok. Fakat Birinci Cihan Harbine göre ortada farklı bir şey var. Bizim muharebe ettiğimiz bu ordular, yani Yunan Orduları, Birinci Cihan Harbine girmemişler. Muharebeyi bilmiyorlar. Onun için mukavemettir, taarruzdur, ilerlemedir, güç zaman, kolay zaman ölçüsü ile değerlendiremiyorlar. Bundan kaybettiler.» İngiliz albayı fikrime katıldı, «Benim de koyduğum teşhis doğru» dedi.

Yunanlılar İkinci İnönü Muharebesinde bir sonuç alamayınca, umumi seferberlik ilan ettiler. Harpten sonra öğrendiğimize göre, **General Papulas**, İkinci İnönü'de uğradığı mağlubiyetten yılgınlık duymuş. İki İnönü Muharebesi arasında Türk ordusundaki gelişme tehlikelidir, Türk ordusuna daha fazla kuvvetlenmek için fırsat vermemek gerekir gerekçesi ile hükümetine on beş, yirmi gün sonra tekrar taarruza geçmek teklifinde bulunmuş. Tabii emrindeki kuvvetleri her zaman olduğu gibi az görüyor ve teklif ettiği bu taarruzu yapabilmek için takviye kuvvetleri istiyor.

Yunanlılar Umumi Seferberlik İlan Ettiler

Papulas'ın teklifi uygun görülmemiş. Esaslı bir hazırlıktan sonra taarruza geçmeye karar verilmiş. Bunun üzerine Yunanlılar umumi seferberlik ilan ettiler. Hem Yunanistan'dan Anadolu'ya yeniden birkaç tümen gönderdiler, hem Anadolu Rumlarından çok sayıda insanı askere aldılar.

Daha evvel de söylediğim gibi, biz seferberlik ilan edemiyoruz. Bizim umumi seferberlik ilan etmemiz ancak Sakarya Muharebeleri sırasında mümkün olmuştur. Sakarya Muharebelerinden önce, Başkumandanlık tesis edilince, ilk işimiz umumi seferberlik ilan etmek oldu. Doğu muharebesini kazanmakla, Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri ile, Milli Mücadelede zaferli günler ve ümitler başladığını gösterdiğimiz halde, Yunan ordusu seferberliğini genişletirken, biz umumi seferberlik ilan etmeye cesaret edemiyorduk.

İkinci İnönü Muharebesinde uğradıkları yenilginin çok zayiatlı ve çok ehemmiyetli olduğu Yunan ordusu içinde şayi olmuştu. **General Papulas** bu havayı silmek ve bize hazırlanmak fırsatı vermek istemiyordu. Fakat biz seferberliği yapamadığımız halde, Yunanlıların yeniden taarruza geçeceklerini biliyor ve imkân ölçüsünde hazırlanıyoruz. Muharebeden hemen sonra Garp cephesi, Cenup cephesi şeklindeki cephe teşkilatı ilk iş olarak değiştirildi. Cenup cephesi lağvedildi. Bütün Cephe Garp Cephesi Kumandanlığına bağlandı.

İkinci İnönü Muharebesinin sonuna kadar tümenler doğrudan doğruya cephe kumandanlıklarına bağlı idiler. Şimdi, Cenup cephesi lağvedilip bütün cephe bir kumandanlığa bağlanınca, tümenlerin cephe kumandanlığınca sevk ve idaresinde güçlükler çıkacağı düşünülerek yeni bir teşkilata gidildi. Doğu ve Merkez ordularından da üç tümeni Garp cephesi emrine vermişlerdi. Bu suretle esasen tümen sayısı bir hayli artmış oluyordu. Bunun üzerine grup teşkilatı yaptık. Evvelce doğrudan doğruya cephe emirleri ile sevk edilen tümenler, grup kumandanlıklarına bağlandı. Böyle bir teşkilat yapılması hususundaki teklifim uygun görülmüştü. Grup kumandanlıklarına **İzzettin Paşa, Arif Bey, Kemalettin Sami Paşa** ve **Halit Paşayı** tayin ettik.

Tümenlerin mevcudunu mümkün mertebe arttırmaya çalıştık. Fazla değil, aşağı yukarı üç bin, üç bin beş yüz kişilik tümenler düşünüyorduk. Düşmanın muhtelif kollardan taarruza geçeceği ihtimaline karşı, her cephede aynı derecede kuvvetli bulunmaya imkân olmadığından, elimizde çok sayıda tümen bulunmasını istiyorduk. Bu bize manevra imkânı sağlayacaktı.

Düşman taarruzuna hazırlanıyoruz. Talim ve terbiye için tümenlerde çalışılıyor. Cephe gerisinde acemi asker yetiştirmek için depo alayları kurduk, burada ikmal efradı yetiştiriyoruz. Yeni bir teşkilatlanmaya giderken hazari kuvvetin mevcudunu ikmal efradı ile arttırmak ve bir seyyar ordu vasfından ziyade, daha dolgun mevcutlarla düşmanı kabul edecek bir ordu halinde teşkilatlanıyoruz. Gruplarda düşmanı taciz etmek, hazırlığını aksatmak için akıncı müfrezeleri teşkil ettik.

Orduyu her bakımdan hazırlamaya çalışırken, ilk defa taarruza göre hazırlanma fikrini kumandanlara ve askerlere telkin ediyorum. Bol bol taarruz talimleri yaptırıyorum. Yazdığım cephe emirlerinde Yunan ordusunun Anadolu içinde yenilmesi ve yok edilmesi esas hedefimizdir, bunun için de ordumuzun taarruz kabiliyeti kazanması şarttır fikrini ısrarla belirtiyorum.

Büyük Bir Taarruz Bekliyoruz

Düşmanın hazırlıklarına bakarak bu defa daha büyük bir taarruz bekliyoruz. Ona göre tertipler alıyorum. Muhtelif kollarla her taraftan gelecek düşmanı nasıl karşılayacağım, bununla meşgulüm. Bütün ihtimalleri hesaplıyorum.

Düşman Bursa ve Uşak'ta iki grup halinde bulunuyordu. Taarruz edecek kollardan her birini birden yakalamak imkânsızdı. Önce birini yakalayıp mağlup etmek, sonra başka bir kola dönmek gerekiyordu. Ben karargâhımla ve kuvvetlerimin büyük kısmı ile merkezi bir vaziyette bulunuyor-

dum. Tertiplerimi, söylediğim ihtimale göre aldım. Benim aldığım bu vaziyet askerlikte bir muharebe usulüdür. Herhangi bir kol üzerinde hâkimiyeti veya müsavatı temin edecek kuvvetleri toplayarak orada muharebeyi kazandıktan sonra, diğer kollara aynı şekilde dönmek usulünü tatbik edecektim. Bursa ve Uşak'taki düşman gruplarının karşısında örtme vazifesini yapacak ölçüde kuvvet bıraktım. Ordumuzun ağırlık merkezini Kütahya istikametinde yerleştirdim. İcap eden yerlerde hafif siperler kazdırdım. İcap eden yerlerde yollar yaptırmaya çalıştım. Hazırlanıyorum, kıtalarla, onların teşkilatı ile, talim terbiyesi ile ve silahları ile meşgul oluyorum.

Her taarruzdan, her muharebeden sonra olduğu gibi, İkinci İnönü Muharebesinden sonra da memleket içinde bir siyaset salgını hâkim oldu. Böyle bir salgın gelir, tamam, şimdi artık meseleyi sulhen halletmek için çare aramak zamanıdır havasını yayan bir salgın, bir cereyan. Büyük Millet Meclisinde ve her yerde böyle bir cereyan hüküm sürüyordu.

Cephedeki hazırlıklar ve cephe gerisindeki siyasi cereyanlar bu vaziyette iken, Yunanlılar hazırlıkları bittikten sonra, temmuz başında umumi taarruza geçtiler. Bu sefer kati netice almakta kararlı görünüyorlardı. Hareket tarzlarından Afyon - Eskişehir hattının önünde üç grup halinde toplanmış olan kuvvetlerimizi çember içine alan bir meydan muharebesi yapmayı hedef aldıklarını anladık.

İkinci İnönü Muharebesinden beri bizim kuvvetlerimiz artmış vaziyette. On, on beş bin kişilik orduyu elli bine çıkarmışız. Fakat bize taarruz eden düşman ordusu da doksan, yüz bin kişiye yükselmiş. Yine iki misli bir kuvvetle taarruza geçti.

Orduyu Sakarya Gerisine Çektim

Düşmanın ileri harekete başlaması ile asıl mevzilerimize çatması dört beş gün sürmüştür. Taarruz eden kuvvetlerin on bir tümen kadar olduğunu tespit ettik. Taarruz muhtelif istikametlerde gelişiyordu. Muharebeler 10 Temmuzda şiddetlenmeye başladı. Bugün ben bir cephe emri ile vaziyeti kıta kumandanlarına bildirdim. Cephe emrini şöyle yazdım:

«Düşman, bütün cephelerde bir defa daha harekete başladı. Milletimiz ve tarihimiz huzurunda aylardan beri hazırlandığımız vazifeyi hep beraber bir daha hatırlayalım. Düşmanı mutlaka bozmaya ve son neferini mahvedinceye kadar takip etmeye mecburuz.

Başlayan muharebeler istiklal seferinin kati neticeli muharebeleri olabilir. Bunu düşünerek vazifemizi en büyük azim ve şiddetle yapacağız.»

Kumandanlarıma, subaylarıma anlatmak istediğim husus, özet olarak budur. Düşman taarruzunun takip ettiği istikametler, kesin bir netice almak istediğini gösteriyordu. Eskişehir ilerisinde çok şiddetli ve kanlı mu-

harebeler oldu. Fakat Afyon üzerinden ilerleyen düşman kuvvetlerinin sol cenahımıza yaptığı tazyik ile çekilmeye mecbur olduk. Eskişehir'i bırakarak doğuya çekildik. Ama yine de muharebe meydanındayız. Düşmanla teması muhafaza ediyoruz. Ve her gün, sağ cenahımızdan, merkezden kaybettiğimiz bir yeri mukabil taarruzla almak için düşmanla muharebe ediyoruz. Eskişehir'den çekilmemiz üzerine, Eskişehir muharebelerinin kaybolduğu havadisi yayıldı. **Mustafa Kemal Paşa** cepheye geldi. Buluştuk, vaziyeti beraber mütalaa ettik. Eskişehir'in doğusundayız. Cephenin muhtelif yerlerindeki güçlükleri, yapılan muharebelerin neticelerini ve umumi vaziyeti kendisine anlattım. Ne gibi ihtimaller olabileceğini, bu ihtimallere karşı ne düşündüğümü ve ne yapacağımı sordu. Sol cenahta bir hazırlığım, sağ cenahta da bir hazırlığım olduğunu, her ikisini ayrı ayrı tatbik edeceğimi söyledim. Sağ cenahta **İzzettin Beye** Eskişehir üzerine bir taarruz yaptıracaktım. **Mustafa Kemal Paşa,** yapmayı düşündüğüm teşebbüsleri tasvip etti ve tecrübe et, dedi. Kendisine anlattım, düşündüğüm hareketlerle de bir netice alamazsam, o zaman süratle mesafe açıp Sakarya gerisine çekilmek lazım. En son ihtimal ve en son yapacağımız hareket budur. Kendisi ile böyle hareket etmeyi kararlaştırdık. Ben Ankara'ya gideyim, dedi ve gitti.

Ankara'da, Mecliste kıyamet kopmuş. Bize az aksediyor. Muharebe ile meşgulüz, Ankara'da olup bitenleri fazla bilmiyoruz. Herkes, bilhassa yazarlar, benim halimden kendilerine göre mana çıkarıyorlar. Aslında benim sabit olan kanaatim o ki, biz bu boğuşmada, sonuna kadar bir netice almak fırsatını bulabiliriz. Düşündüğüm hareketleri de tecrübe ettikten sonra, ben, nasıl olsa orduyu kurtarıp Sakarya'ya götürürüm. Bu plana göre hazırlanıyorum. Nihayet, **İzzettin Beye** sağ cenah açığından Eskişehir istikametinde sağ cenahımız karşısındaki düşman kıtalarına karşı bir taarruz yaptırdım. Yunanlılar, muharebeyi bizim için bir hezimet haline getirmek üzere her taraftan bastırıyorlardı. Birdenbire durdular. **İzzettin Bey**in giriştiği taarruz ile Yunanlılar telaşa kapıldılar ve cephenin başka yerlerinden Eskişehir'e kuvvet çekmeye başladılar. Böylece, çok gayrı müsait şartlar içinde bulunurken, biraz nefes almak imkânını bulduk. Fakat akşama doğru düşmanın mukabil taarruzları başladığından, tekrar çekilmeye mecbur olduk. Çünkü sol cenahımızda düşman taarruzu bütün cepheyi kuşatacak ve Ankara ile irtibatını kesecek bir istidat göstermeye başlamıştı.

On gündür muharebe ediyoruz. Ordular arasında zaten mevcut olan muvazenesizlik büsbütün artmış bir vaziyette. Her şeyden evvel ordumuzun yeniden intizama sokulması ve kendine gelmesi için beş on günlük bir zamana ihtiyaç var. Bunu yapabilmek için de muharebeyi kesmek ve düşmanla aramızdaki mesafeyi açarak Sakarya gerisine kadar çekilmek

gerekiyor. **Mustafa Kemal Paşa**dan bu esnada bir telgraf aldım. O, muharebeyi Ankara'dan günü gününe takip ediyordu. Cepheye geldiği zaman da kendisi ile mutabık kalmıştık. Zamanı geldiyse çekil, diyordu. Bunun üzerine 22 Temmuzda orduya çekilme emrini verdim. Kuvvetlerimi muhtelif istikametten Sakarya gerisine sevk etmeye başladım.

Ordunun Büyük Kısmı Sakarya'ya Geldi

Temmuzun sonlarına doğru ordunun büyük kısmı Sakarya'ya geldi. Sakarya'yı geçtik. Düşmanla teması kesmiştik. Büyük kuvvetlerimiz Sakarya'nın doğusunda mevzilenmeye başladı. Sakarya'nın öbür tarafında ileri karakollar ve tarassut kuvvetleri kaldı. Ordu, Kütahya - Eskişehir muharebelerinden sıyrıldıktan sonra, mevcudiyetini ve muharebe kudretini tamamıyla muhafaza ederek Sakarya'ya emirle intikal etmiştir. Bu harekât sırasında düşmana hemen hiçbir şey kaptırmadık.

Ordu ricat etti ve muharebe kayboldu diye Ankara'da Mecliste kıyametler kopuyor. Mebuslar mağlubiyetin mesulü kimdir, diye soruyorlar. Benden bahsediyorlar. **Mustafa Kemal Paşa** beni müdafaa ediyor ve nihayet tarizler dönüp dolaşıp **Mustafa Kemal Paşa**nın üzerinde toplanarak, muhaliflerce siyasi bir taarruz vesilesi haline getiriliyor. Muhalifler soruyorlar, bizim başımızı belaya sokan kimdir, nereye gidiyoruz, niye burada oturuyorlar, niçin muharebe etmezler? Münakaşalar gelip bir noktaya dayanıyor: **Mustafa Kemal Paşa**nın vazife almasını istiyorlar, cepheye gitsin, ordunun başına geçsin, diyorlar.

Mustafa Kemal Paşa, bütün hücumları soğukkanlılığını muhafaza ederek, hiç telaş etmeden karşılıyor. Askeri vaziyeti olduğu gibi değerlendirmeye çalışıyor, bir yandan da Meclise itimadı muhafaza edecek, maneviyatı kuvvetlendirecek sözler söylüyor. Düşmanı yeneriz diyor, vazife almamı istiyorsanız, alırım, diyor. Başkumandanlık meselesi mevzubahis oluyor. **Mustafa Kemal Paşa,** Başkumandanlığı geniş selahiyetlerle istiyor. Çünkü daha başından beri çektiğimiz sıkıntıların, karşılaştığımız güçlüklerin sebeplerini gayet iyi biliyor. İnönü Muharebelerinden sonra Yunanlılar umumi seferberlik ilan ettikleri halde, bizim seferberlik kararı alamadığımız ve seferberlik yapamadığımız için şimdi yeni tedbirlere lüzum olduğu kanaatindedir. Bu sebeple geniş selahiyet istiyor ve bu buhranlı devirde, herkesin kendisine hücum ettiği bir günde Başkumandanlığı kabul ediyor. Lazım olan tedbirleri aldıktan sonra düşmanı yenebileceğine güveniyor. İlk düşündüğü tedbir, seferberlik yapmak. Müzakere ile, konuşma ile, kanunla seferberlik ilan edilmesinin mümkün olmadığı şimdiye kadar tecrübe edilmiştir. Birçok kere denenmiş, düşünülmüş, ama yapılamamıştır. Kendisine Başkumandanlığı üç ay müddetle vermek istiyorlar.

Kabul ediyor, elverir ki, büyük Meclisin haiz olduğu selahiyetleri, bu üç ay boyunca tatbik edebilsin.

Mustafa Kemal Paşanın istediği selahiyetler endişe yaratıyor. Bu mevzu üzerinde tekrar kıyamet koptuktan sonra, bakıyorlar ki, vaziyet çok kritiktir, çaresiz kabul ediyorlar. Şimdi, **Mustafa Kemal Paşa,** üç ay müddetle Başkumandandır. Geniş selahiyetleri var. Meclisin koyabileceği kanunları emirle yapabilecek. Esaslar tespit edilerek, 5 Ağustosta Başkumandanlık Kanunu, Mecliste kabul ediliyor. Derhal zihninde hazır olan ihtiyaçları sıraya koyarak, seferberlik ilan ediyor. Bir yandan asker toplanıyor. Bir seferber orduyu teçhiz etmek için memlekette ne varsa, bunların hepsini ileride bedeli ödenmek üzere askeri tekâlif şeklinde istiyor. Ordunun ihtiyacı olan giyeceği, yiyeceği, nakil vasıtasını, hayvanı sağlamak için herkesten elinde bulunanın yüzde kırkını istiyor. Bunu almak için emirler veriyor. Ben Lozan Konferansı sırasında yüzde kırk meselesini Fransızlara anlattığım zaman, biz halkın nesi varsa yüzde kırkını aldık dediğim zaman, adamların gözleri faltaşı gibi açıldı. Hayretler içinde, nasıl aldınız, nasıl yaptınız bunu, diye sordular. Aldık, başka çaremiz yoktu; muharebeyi böyle kazandık, dedim.

Mustafa Kemal Paşanın verdiği tekâlif emirleri ile ordunun bütün ihtiyacı karşılandı. Sakarya gerisinde ordumuz, büyük ordularda bulunan her türlü vasıta ile ve imkânla teçhiz edildi. İnsan ihtiyacı karşılanmış, yiyecek ve teçhizat bakımından sıkıntıları olmayan bir ordu haline getirildi. Bütün bunlar bir aydan az bir zaman içinde oldu. Harikulade bir şey. Harikulade bir gayret.

Garp Cephesi Karargâhı Polatlı'da idi. Küçük bir evi karargâh olarak kullanıyordum. Düşmanın taarruzunu karşılamak için hazırladığım plana göre, müdafaa mevzilerimizi Sakarya sahilinde kurmuştum. Düşmanın şimal ve cenup cenahlarımızdan yapacağı muhtemel kuşatma hareketlerine karşı, geride kuvvetli ihtiyatlar bulunduruyordum. Hazırlık safhasında yeni gruplar teşkil edildi, yeni kumandanlıklar ihdas olundu.

Sakarya Kıyısını Müdafaa Edeceğiz

Cephemiz Sakarya gerisinde, batıya karşı tertiplenmiş. Sakarya kıyısını müdafaa edeceğiz. Sağ cenahımızda **Kâzım Paşanın** (Özalp) kumandasında bir kolordumuz var. Sağ cenahı bu kolordu kapatıyor. Sol cenahımız gerisinde bütün Sakarya mevziinin yanını açıktan koruyacak bir istinat noktası Çal Dağı. **Fahrettin Paşanın** kumandasındaki süvari kuvvetlerimiz sol cenahımızın güneyinde bulunuyor.

Başkumandan **Mustafa Kemal Paşa,** 12 Ağustosta **Fevzi Paşa** ile beraber cepheye geldi. Polatlı'da cephe karargâhında buluştuk, vaziyeti mü-

talaa ettik. Tertiplerimiz gözden geçirildi. Düşmanın ya kuzeyden sağ cenahımız gerisine, ya güneyden sol cenahımız gerisine büyük kuvvetlerle taarruz etmesi ihtimalleri mevcut. Biz ikinci ihtimali daha kuvvetli gördük. İhtiyatlarımızı bu ihtimale göre tertiplemiş bulunuyoruz. Süvarimiz, sol cenahımıza taarruz edecek düşman kuvvetlerini yandan vuracak bir mevkide bulunuyor. Çal Dağı hâkim bir istinat noktası. Buraya dayanacağız.

Düşman ileri harekâtı 14 Ağustosta başladı. Sakarya'nın batısındaki örtme kuvvetlerimizle muharebe ederek ilerliyor. Asıl cephemize, mevzilerimizin önüne 23 Ağustosta geldi. Tahmin ettiğimiz gibi, düşman, devamlı olarak sol cenahımıza sarkıyor. Çal Dağı istikametinde, burayı ele geçirmek için büyük gayret sarf ediyor. Evvela düşmanın sol cenaha karşı olan hareketini karşılamak lazım geldiğini anladım. Cephenin diğer yerlerinden bu tarafa kuvvet sevk etmeye başladım. Düşman, karşısında kuvvet buldukça, sol cenahımızın daha açığına kayıyor. Biz orada da kendisini karşılıyoruz. Bu karşılıklı hareketler günlerce sürdü. Nihayet öyle bir hale geldi ki, cephemiz batıya dönükken, devamlı değişmelerle cephe güneye döndü.

Sakarya Meydan Muharebesi, bütün cephede yakından temas ve muharebelerle yirmi gün devam etmiştir. Bu müddet esnasında kıtalarımız her tarafta mevzi kaybetmişler, mukabil taarruzlarla mevzi almışlar, birbirlerine yardım etmişler, bir büyük meydan muharebesindeki iyi bir ordunun, tam bir ahenk ve tesanüt içinde yapabileceği muharebeyi göstermişlerdir. Esasen kumanda heyetleri, subaylar, Birinci Cihan Harbinin büyük ve sevk ve idare kadrosunda bulunmuş, Birinci Cihan Harbinden çıkmış olan kadrodur. Onun için, muharebeleri, vaziyete hâkim olarak idare ediyorlar.

Sakarya Meydan Muharebesinin cereyanı esnasında Başkumandan, enerjisini bütün kuvvetlere hissettirmiş ve kendisi muharebenin kazanılması için gece gündüz büyük emek sarf etmiştir. Kıtalara her akşam cephe emri verirdik. Başkumandanlık Karargâhı Alagöz köyünde kurulmuştu. Alagöz güzel bir köydür. Karargâhlarımız ayrı ayrı evlerde. **Mustafa Kemal Paşa**nın karargâhı kalabalık değildi. Yanında emir subayları vardı. Genelkurmay Başkanı **Fevzi Paşa**nın kaldığı ev de, yanındaki subaylarla ayrı bir karargâh sayılabilir. Garp Cephesi Karargâhı, kurmay subaylarla bize yetiyordu. Her muharebe akşamı vaziyeti Garp Cephesi Karargâhında gözden geçirir, o günkü muharebeleri nasıl değerlendiriyorsak ve ertesi gün düşmanı nasıl karşılamak icap ediyorsa bunu bir emir haline getirir, Başkumandana götürerek izah ederdim.

Başkumandanın muvafakatini aldıktan sonra, günlük Garp cephesi emrini verirdim. Ve ertesi günü **Fevzi Paşa** olsun, **Mustafa Kemal Paşa** olsun, cephenin umumi hayatı ile ilgili olmaksızın, ehemmiyet verdikleri yerlere giderler, kumandanların yanında bulunurlar ve onlara yardım eder-

lerdi. Başkumandanın ve Genelkurmay Başkanının cephede bulunması, muharebenin enerji ile idaresinde ve verilen emirlerden tam randıman alınabilmesi için büyük ölçüde etken olmuştur.

Akşamları ekseriya beraberdik. Düşman ricata başlayıncaya kadar akşamları toplanmamız, bir nevi kara ihtimallerin tasfiyesi, muhtelif yerlerde ne güçlükler oluyor, asker ve kumandanlar hangi buhran içindedirler, ertesi gün hangi yerin ne suretle tedavi edilmesi lâzımdır, bunlar üzerinde konuşmak içindi. Bunlar konuşulurdu. Düşman söküldükten sonra akşam toplantılarına lüzum kalmadı.

Başkumandanın karargâhında günlük cephe emirleri tasvip edildikten sonra, ben, bunları hazırlamak ve cephe için uğraşmak üzere kendi karargâhıma çekilir, uzun müddet çalışırdım. **Mustafa Kemal Paşa**nın muharebe esnasında uykusu büsbütün azalmıştı, sabaha karşı uyurdu. Daha muharebeler kızışmadan evvel dolaşırken attan düşmüş, bir kaburga kemiği kırılmıştı. Bütün muharebe devamınca, kaburga kemiğinin tedavisi ve ıstırabı onu ayrıca işgal etti.

Sol cenahımız açığında, Çal Dağı'nın güneyinde, ehemmiyet verdiğimiz mühim bir kilit noktası vardı : Mangal Dağı. Muharebenin ikinci günü Mangal Dağı düştü. Burayı müdafaa eden tümen kumandanı değerli bir kumandandı. Fakat Başkumandan, tümenin Mangal Dağı'nı düşmana kaptırmasına çok ehemmiyet verdi. Sakarya Muharebesinin nasıl kazanıldığını anlatmak için, Başkumandanın Mangal Dağı'nın düşmesi üzerine verdiği emri bilmek lazım. Emir şöyleydi :

«1 — 5. Tümenin Mangal Dağı'ndaki mevzileri muhafaza edemediğini öğrendim. Bunu bir acemiliğe vermekle beraber, suçluların meydana çıkarılmasını emrettim.

2 — 5. Tümenin bütün subay ve erlerinden yıldırım gibi düşmana saldırarak, şan ve şeref kazanmalarını beklerim.

3 — Ordumuz her yerde taarruz ve müdafaaları ile düşmana üstün olduğunu göstermektedir. Hazırlığımız tamam ve mükemmeldir. Düşmanın Anadolu içlerinde yok olacağı bugünlerde kıtalarımızın son fedakârlıklarını göstermeleri hem ihmal götürmez mecburiyet ve hem de vazifei diyanet ve hamiyyettir. Suçlu kim olursa olsun, kanuna çarpılacaktır. Bu emrim 5. Tümenin bütün subay ve erlerine okunacak ve tebliğ olunacaktır.»

Kıtalara verdiğimiz emirleri daima kısa ve kesin cümlelerle yazıyorduk. Gerek Garp cephesi emirleri, gerek **Mustafa Kemal Paşa**nın ve **Fevzi Paşa**nın emirleri, kıtalardan, daima mevzilerin kati surette muhafazasını istiyordu. Bir yerde bir tepeyi kaybettiğimiz zaman, hemen mukabil taarruz emri veriyor, tepeyi geri almaya çalışıyorduk. Tepeler, mevziler durmadan elden ele geçiyordu. Muharebe çok kanlı bir şekilde, gece gündüz demeden devam ediyordu.

Düşmanla Temastan Evvel Çekilmekten Bahsedilemez

Ağustosun sonunda düşman Çal Dağı'nı ele geçirmek için bütün kuvveti ile bu isitkamete yüklenmeye başladı. Çal Dağı Haymana'nın hemen batısında. Çok mühim bir kilit noktası. Çal Dağı'nı düşmana kaptırmamaya çalışıyoruz. Cephenin bu mühim noktasında bir gedik açıldı. Tehlikeyi önlemek için her taraftan kuvvet yetiştirerek bu gediği kapamaya çalışıyorum. Bu esnada, Çal Dağı'nı müdafaa eden kuvvetlerin solunda bulunan **Selâhattin Adil Paşa,** Çal Dağı'nın düşeceğini hesap ederek cephesini tashih etmek, yani Haymana mevzilerini geriye almak istedi. Bana bunu teklif ediyor. **Selâhattin Adil Paşa**ya «düşmanla temastan evvel çekilmekten bahsedilemez. Komşu kıtalara yardımı düşünün!» diye emir verdim. Muharebe böyle devam ediyor. Yine bugünlerde Çal Dağı'nın sağındaki mevzileri müdafaa eden Grup Kumandanı **Kemalettin Sami Paşa**dan bir rapor aldım. Grup Kumandanı diyordu ki: Sabahtan beri aralıksız devam eden muharebeler neticesi bütün cephe sarsılmıştır. Akşama kadar dayanabilmemiz ancak düşmanın taarruzdan vazgeçmesine bağlıdır. Çal Dağı'nın batı eteklerini tutmakta olan alay büyük zayiat vermiş, mevcudu yüz elli askere ve birkaç zabite inmiştir.

Kemalettin Sami Paşa bunları bildirdikten sonra, cephesini geri çekeceğini yazıyordu. Bu teklifi de reddettim. Yazdığım emirde muharebe vaziyetinin Grup Kumandanının gördüğü kadar buhranlı olmadığına işaret ederek, mevzilerinizi akşama kadar muhafaza etmeye çalışacaksınız, dedim. Nihayet Çal Dağı da düştü. Fakat düşmanın da takati gittikçe tükeniyordu. Taarruzların zayıflamasından, aldığımız raporlardan ve esirlerin ifadelerinden bunu anlıyorduk. Gerçi biz büyük zayiat veriyorduk, ama düşmanın zayiatı bizden daha az değildi. Yunanlılar ayrıca ikmal güçlüğü çekiyorlardı. Süvari kuvvetlerimiz, bütün muharebe boyunca Yunan menzil hatlarına, ikmal noktalarına taarruz ederek düşmanın ikmal hizmetlerini aksatıyordu. Eylülün ilk haftasında düşmanın, en çok ümit bağladığı sol cenahta sarsıldığını ve ricat istidadı gösterdiğini anladık. Teşebbüsü ele alma zamanı gelmişti. Buna hazırlanıyorduk. Yazdığım cephe emrinde, kumandanlarıma şu bilgiyi verdim :

«İstanbul'dan gelen bir raporda düşmanın otuz bin zayiat verdiği, düşman ordusu içinde malarya hastalığının yayıldığı ve ricat etmeye hazırlandığı bildirilmektedir. Bir iki gün evvel yine İstanbul'dan gelen malumattan, ordumuzun iyi müdafaa ettiği ve neticenin lehimizde olacağı mühim İngiliz ricali tarafından ifade olunduğu bildirilmiştir. Bundan başka Fransız Hükümeti evvelce Ankara'ya gelmiş olan **Franklin Bouillon**'u kati talimat ve kâfi selahiyetle Ankara'ya gitmek üzere hareket ettirmiştir. On beş günden beri geceli gündüzlü devam eden meydan muharebesinde, düşmanın bütün teşebbüslerinin kırıldığı muhakkak. Düşmanın daha mü-

him teşebbüslerde bulunabilmek için ezgin ordusuna istinat edemeyeceği gibi taze kuvvet almasına da imkân tasavvur edilemiyor.»

Artık **General Papulas**'ın bütün sinirleri bozulmuştu. Bunun üzerine sağ cenahta toplayabileceğimiz kuvvetlerle düşmanın sol cenahına mukabil taarruz yaparak, düşmanı, kuvvetlerini çekmeye vakit bırakmadan bozgun haline getirmeye karar verdik. Sağ cenahta **Kâzım Özalp Paşa** vardı. Sol cenahımızdan birkaç tümeni sağa kaydırarak **Kâzım Paşanın** emrine verdik.

13 Eylülde Sakarya'nın Doğusunda Yunan Kuvveti Kalmamıştı

Başkumandan, Genelkurmay Başkanı ve ben, hep beraber sağ cenaha geçerek karargâhlarımızı Karapınar köyünde kurduk. Taarruzu buradan idare edeceğiz. Mutabık kaldığımız taarruz planına göre, **Kâzım Paşanın** emrinde topladığımız kuvvetlerle, düşmanın sol kanadına, Duatepe mevzilerine kati neticeli bir taarruz yaptıracağız. Fakat bütün cephe taarruza iştirak edecek. Taarruz umumi bir taarruz manzarası gösterecek. Ancak, cephenin diğer yerlerinde kısmen düşmanı işgal etmek için bazı noktalarda da Duatepe'den söküp atacağımız düşmanın çekilme yolunu kesmek için taarruz edilecek. Ama biz, neticeyi Duatepe'de alacağız. Cephe emrini bu esaslara göre verdim.

10 Eylül günü sağ cenahtan taarruza geçtik. Duatepe muharebesi başladı. Elimizde bir ihtiyat kuvveti toplamıştık. Taarruz geliştikten sonra, bununla taarruzu devam ettirecektik. Duatepe'den başka düşmanın istinat noktalarından biri olarak, hemen ileride, yine sol cenahında Karatepe mevzileri vardı. Bu mıntıka gayet sarp bir arazi tabiatında idi. Muharebeyi takip ediyoruz. Öğle üzeri şu emri verdim :

«1 — Sabahtan beri yaptığımız taarruz bütün cephede müsait surette ilerlemektedir. Düşman bütün cephede sarsılmıştır. Saat 11.00'de yaptırılan tayyare keşfi ile cepheden Kavuncu Köprüsüne ve Sakarya garbından geriye doğru yürüyüş kolları görülmüştür. Düşmanın umumi çekilmeye mecbur olduğu muhakkaktır.

2 — 57. Tümen Karatepe'ye taarruz için gönderilmiştir. Mürettep kolordunun emrindedir.

3 — Ordu bütün cephede 10 Eylül 1921 için verilen taarruz hedeflerini behemahal ele geçirecektir. Taarruza şiddetle devam edilmelidir. Karşımızdaki düşman kuvvetlerini kati surette ezmek, bütün seferi kati neticeye erdirecektir. Bu emrim bütün kumandanlara ve neferlere bildirilecektir.»

Karatepe'ye de taarruz başladı. Orada ağır muharebeler cereyan etti. İki taraf da çok zayiata uğradı. Arazi gayet sarp ve taarruz eden kuvvetlerimiz sayıca üstün olmadığından, düşman orada tutunabildi.

Ertesi gün Duatepe ve Karatepe bölgesinde düşman mukabil taarruza geçti. Düşmanın sol cenahını çökertmek için burada topladığımız kuvvetin kâfi gelmeyeceğini anladım. Cephenin en yakın yerinden yeni kuvvetlerle taarruzu takviye ettim. Nihayet burada düşman yenilgiye uğradı. Yunan cephesinin sol cenahı düştü. Ricat başladı. Bunun üzerine verdiğim emirde düşmanın çekilme hareketini hezimete çevirmek lazımdır, düşman mevzilerini terk ederse fasılasız takip edilecektir, kıtaların yirmi dört saat içinde göstereceği gayret, bütün düşman ordusunu yok edebilir, dedim.

13 Eylülde Sakarya'nın doğusunda hiçbir Yunan kuvveti kalmamıştı. Her yerde çekilip, ters tarafa canlarını attılar. Sakarya Meydan Muharebesi böyle cereyan etti ve böyle sona erdi.

Bir taraftan Garp cephesi kuvvetleri düşmanı takip ederlerken, Başkumandan ve Genelkurmay Başkanı Ankara'ya gidip Meclisi vaziyetten haberdar etmek ve yeni siyasi tertipleri karşılamak için çalışmaya başlamışlardı. Sakarya Muharebesi, Türk ordusunun henüz seferber olmamış, buhranlar içinde geçen teşkilatlanma zamanının son muharebesidir. Daha evvel söylemiştim, 23 Nisandan İnönü Muharebelerine kadar geçen ilk sene, İtilaf Devletlerinin iç yardımcılarla içlidışlı olarak giriştikleri tertipler ve iç isyanlar devridir. Bununla Türk mukavemeti çöktürülecekti. Ondan sonraki devre, muntazam ordu teşkilatına başlayıp, henüz bunu tamamlamadan, elde bulunan hazırlanmış kuvvetlerle netice almak devridir.

Sakarya Muharebesinde seferberlik ilan etmiştik. Bu suretle seferberlik ve büyük muharebe hazırlığı devrine girmiş oluyoruz. Şimdi, içinde bulunduğumuz günler, Kars'ta düşmandan elimize geçen büyük topları, malzemeyi, ambarlarda, depolarda bulduğumuz her şeyi ayrı ayrı ayıklayıp, zayi olmadan kağnı sırtında karıncalar gibi cephelere taşıma devrimizdir.

Bu bahse son vermeden, düşmanın Sakarya'ya ne kanaatle geldiğini anlatacağım. Bunu anlatmak için, dikkat ve bilmeye değer bir bilgim var.

Harpten sonra Ankara'ya gelmiş olan Yunan ateşemiliterinden dinledim. Ben Başbakanım. Ateşemiliter ile muharebe hatıralarını konuşuyorduk. Ateşemiliter, Eskişehir - Kütahya muharebelerine ve Sakarya muharebesine iştirak etmiş. Kendisine :

«Demek Eskişehir muharebesinden sonra Sakarya'ya doğru harekette bulundunuz,» dedim.

«Evet, bu harekâta iştirak ettim,» dedim.

Yunan Ateşemiliterinden intibalarını dinlemek istedim. Bana çok enteresan şeyler anlattı. Şimdi bunu anlatacağım. Muharebeler esnasında Başvekil olan **Gonaris** benim konuştuğum Ateşemiliterin dayısı oluyormuş. Kütahya - Eskişehir muharebelerinden biz çözülüp Sakarya'ya çekildikten sonra, 23 Temmuzda Kütahya'da Yunan Kralının başkanlığında bir

harp meclisi toplanarak, bizi sulhe mecbur etmek için Ankara ve Kızılırmak'a kadar ilerlemek lazım geldiğine karar vermişler. Bu toplantıda Yunan ordusu Başkumandanı **Papulas** ve diğer generallerden başka, Başbakan **Gonaris** ile Savunma Bakanı **Teotokis** de hazır bulunmuşlar. Hatırladığıma göre, Yunan Ateşemiliteri o tarihte bir tümenin kurmay başkanlığını yapıyormuş. Harp meclisi dağıldıktan sonra Ateşemiliter, dayısı olan Başbakana hususi surette sormuş. Bu karar niçin verildi, demiş. Yunan Ateşemiliteri dayısı ile aralarındaki konuşmanın bundan sonraki kısmını bana şöyle hikâye etti :

«Dayımın bana söylediğine göre, harp meclisinde tespit edilen durum ve varılan kanaat şudur: Düşman Eskişehir muharebelerinde tamamıyla bozuldu. Karşımızda artık bir düşman ordusu kalmamıştır. Çekilen birlikler bir sürüden ibarettir. Zaten seferber olmamış bir ordu idi. Şimdi dağıldı. Artık, fırsat vermeden bunu gidip Sakarya'da bastırmak lazımdır.

Dayıma, karşımızda bir ordu bulunmadığı hükmüne nasıl varıldığını sordum. Generallerin hepsinin kanaati bu, dedi. Bunun üzerine ben dedim ki :

'Biz Eskişehir'de, Kütahya'da bu kadar muharebe ettik. Düşman muharebeden sıyrıldı, gitti. Takip ettik. Fakat düşman, sonuna kadar hem ordusuna, hem vaziyete hâkim bulundu. Biz bir araba almadık. Düşman çekilirken bize bir araba bile bırakmadı. Böyle bir ordudan, nasıl oluyor da bozulmuş, dağılmış bir ordu diye bahsediyorsunuz? Aksine hiç yıpranmamış, bozulmamış bir ordu var karşımızda. Henüz teşkilat içinde bulunan bir ordu karşısındayız.'

Dayım, 'Generallerin verdiği karar bundan ibarettir,' dedi.»

Yunan yüksek sevk idaresi, her muharebeden sonra fırsat verdiği için daha çok kuvvetlendiğimiz kanaatinde. Birinci İnönü Muharebesinde, İkinci İnönü Muharebesinde, her muharebeden sonra çok fırsat verdikleri için, Türk ordusunun yeniden hazırlandığını düşünüyor. Bu defa, Eskişehir muharebelerinden sonra fırsat vermeyerek muharebeye devam etmek ve Türk ordusu teşkilatlanmadan, ilerisi daha fena olacaktır diye, bu seferi bitirmek için kararını vermiştir.

Sakarya Muharebesinden sonra, artık, bizim mukabil büyük taarruzumuzun devri gelmiş oluyor kanaatindeydik. Buna karşılık, Yunan ordusu, bizi söktüremeyeceğini anlayıp Sakarya gerisine çekildikten sonra, haydi bakalım düşman ordusu bizi Anadolu'dan çıkarsın, nasıl çıkaracakmış, bunun imkânı yoktur, diyerek Eskişehir ve Afyon mıntıkasına geldi ve bizim taarruzumuzu beklemeye başladı.

Daha önceki buhranlı devirlerde olduğu gibi, Sakarya'dan sonra da kötümser bir hava esmeye başladı. Zaten siyasi fitne ve siyasi çekişme hiçbir an durmamıştır. Her büyük muharebeden, her büyük askeri buhrandan az bir müddet sonra, ümit devri geçer geçmez, yeniden ümitsizlik hâ-

kim olur. Bu ümitsizlik havası, içeriden, dışarıdan, her vasıta ile tahrik edilir. Şimdi yine böyle ümitsiz bir atmosferin içine düştük. Her tarafta şöyle konuşuluyor: Hedef şu, anladık ama, Anadolu ortasına kadar gelen düşmanı bir muharebe meydanında mağlup ederek memleketten çıkaramayız. O halde bunun bir çaresini bulmak lazımdır. Siyasi çare, askeri çare, uyuşma çaresi, düşmanla anlaşma çareleri aramalıyız.

Bir meydan muharebesini kazandıktan hemen sonra böyle bir devir başladı. **Mustafa Kemal Paşa** Ankara'da bu menfi havayı yenmeye çalışıyor. Ben, düşmanı takip eden ordunun harekâtına uyarak karargâhımla seyyar bir haldeyim. Ordu son vaziyetini alıncaya kadar bu böyle devam etti. Nihayet, Garp Cephesi Karargâhını Akşehir'e naklettim. Orada çalışmaya başladım.

İlk esaslı vazifem, orduyu hazırlamak. Ordu hazırlığında, benim, Birinci Cihan Harbinden kalmış kanaatlerim var. Bir defa, ağır top isterim. Ağır top olarak benim elimde yedi tane on beşlik obüs vardı. Bunları, silahlar teslim olunurken, muhtelif depolarda terk edilmiş bulmuştum. Kamaları alınmış, boru halinde duruyorlardı. Bu obüslerin kamalarını yaptırmak için iki sene uğraşmışımdır. Eskişehir demiryolu atölyesinde topların kamalarını yaptırdım ve Sakarya'da kullandım. Şimdi ağır top sayısını yükseltmeye çalışıyorum. Doğuda Kars Kalesinde büyük çaplı toplar var. Modelleri eski ama büyük top. Fakat taşınması güç.

Öyle Hazırlanmalıyız ki Kesin Netice Alalım

Kars Kalesindeki ağır topların öküzlerle Kars'tan cepheye taşınması için aylar geçiyordu. Seyyar bir ordu olan Yunan ordusunda büyük çaplı top kullanma fikri yoktu. Anlaşıldığına göre, buna cesaret de edemiyorlardı. Sahra topu ile ve o çapta malzeme ile bizim cephemizi sökmeye çalışıyorlar. Ben istiyordum ki, Yunan ordusunda bulunmayan bir silaha sahip olayım. Bunun için çabalıyorum ve ağır top sayısını arttırmaya uğraşıyorum. Taarruz ederken bu topları kullanacağım.

Yeni karargâhıma geldiğim zaman, bir de süvari kuvveti teşkil etmiştim. Bunu daha ziyade kuvvetlendirip, daha canlı hale getirmek lazımdı. Taarruz için hareket kabiliyeti kazanmak istiyordum. Otomobil tedarik edip satın almaya büyük ehemmiyet veriyordum. Fakat otomobil temini için imkânımız çok mahduttu. Fransızlarla münasebetimiz düzelip, Ankara İtilafnamesi imzalandıktan sonra, muharebede kullanmak için Fransızlardan mahdut sayıda otomobil satın alabildik.

Bu kadar yokluk içinde siper muharebesi yaparak mütemadiyen cephane sarf etmeye imkânımız ve takatimiz yok. Düşünüyorum ve şu neticeye varıyorum : Biz öyle hazırlanmalıyız ki, ilerideki meydan muharebesin-

de kesin netice alalım. Ve bir defa netice aldık mı, eğer sıkı takip edersek, Yunan ordusu her taraftan düşman bir halkın içinde olarak, mutlaka intizamını ve moralini kaybeder, bir daha toparlanamaz. Yoksa Anadolu ortasında, muntazam bir surette cepheden cepheye gidebilecek takatte bir düşmanı atmak için, çok uzun zaman ve insanın arkasında hesapsız fabrikaları olmak lazım. Bu takdirde, silahları yenilemek, cephaneyi ikmal etmek ve her türlü malzemeyi tamamlamak için ne beklemeye tahammülümüz, ne de imkânımız var. Demek ki, bir meydan muharebesi vereceğiz; bu muharebeyi kesin olarak kazanmalıyız. Kazandıktan sonra, düşmana hiç nefes aldırmadan İzmir'e gireceğiz. Böyle yapabilirsek kurtulmak mümkündür. Bu basit muhakeme ile vardığım esaslara göre, ana muharebe tertibi ile hazırlığa başladık.

Sakarya Muharebesi 1921 Eylülü ortasında bitmişti. Takip devam ederken hemen yeni bir ordu teşkilatına geçtik. Kütahya - Eskişehir muharebelerinde ve Sakarya Muharebesinde orduda grup teşkilatı vardı. Grup teşkilatını kolordu teşkilatına çevirdik. Gruplardan, mürettep birliklerden dört kolordu meydana getirildi. Süvarileri de bir kolordu halinde birleştirdik. Böylece, şimdi biri süvari olmak üzere, beş kolordum var. Süvari kolordusu, Türk ordusunun sayı olarak o zamana kadar görmediği bir süvari kıtası haline geldi. Dört tümenli olan süvari kolordusu **Fahrettin Altay Paşanın** kumandasında. Her türlü silahı ile, topu ile mükemmel bir kıta. Evet, büyük bir süvari kuvveti meydana getirdik. O zaman, Mohaç'tan sonra en büyük süvari kuvvetini ben kullanıyorum diye çalım yapardım.

Takip sona erdikten ve kıtalar yerlerine yerleştikten sonra, elimizdeki kuvvetlerden iki ordu teşkil ettik. 1. Orduya, ordu kumandanı olarak Anadolu'ya Sakarya muharebesinden sonra gelmiş olan **Ali İhsan Paşayı** gönderdiler. Öteki ordu kumandanı **Yakup Şevki Paşa** idi. Söylediğim gibi, kati neticeli bir taarruz için gerekli hazırlık faaliyetinin içinde bulunuyoruz. Cephede bizim başlıca meşgalemiz bu. Hazırlık uzuyor. Zaman geçiyor. Bu müddet esnasında Ankara'da siyasi vaziyet, idaresi son derece müşkül bir hale geldi. Bizim ordu taarruz edemez, diyorlardı. Sakarya Muharebesini kastederek, «E.., ne oldu, muharebe ettik de ne netice aldık? Düşman henüz Anadolu'nun ortasında bulunuyor» gibi sözlerle tekrar maneviyat bozucu bir hava yaratılmıştı.

Sakarya Muharebesinden çıktık Eylülde. Taarruz yaptık 1922 Ağustosunda. Bir sene hazırlıkla geçti ve arada büyük bir muharebe olmadı. Şimdi, siyasi buhrandan bahsediyorum.

Siyasi buhran, içeriden dışarıdan yürütülerek **Mustafa Kemal Paşa** aleyhine, kumanda heyeti aleyhine ve ordu aleyhine körükleniyor, yürütülüyordu. Çeşitli tahriklerle yaratılan bu siyaset cereyanının maksadı, itimatsızlık yaratmaktı.

Orduya arzu ettiği güne kadar hazırlık imkânını vermek ve onu her türlü müdahaleden, siyasi cereyanlardan koruyarak himaye etmek, müdafaa etmek vazifesini, Mecliste ve memlekette **Mustafa Kemal Paşa** yapıyordu. Son derece güç ve ordu için son derece kıymetli bir çalışmaydı bu. **Mustafa Kemal Paşa** bunu, büyük bir şevkle ve tam tesirle yapıyor, ordunun, Garp cephesinin ve kumandanların sevk ve idaresine güveniyordu.

Bu devrede, bu bir sene içinde benim iki işim var. Biri, muharebe hazırlığını yapacağım; ikincisi, orduya siyaseti sokmayacağım. Fakat orduya siyasetin girmesi için bütün kapılar açık. Ordu kumandanlarım şahsiyet sahibi, kendilerine çok güvenen, herkesle çok teması olan insanlardı.

Ordu kumandanı olarak, Birinci Ordu Kumandanı **Ali İhsan Paşa**nın idaresinde bidayette hiçbir güçlük çekmedim. Fakat orduya siyaset karıştırmak için yaratılan cereyanlar geliştiği ve bizim iyice hazırlanmak için gösterdiğimiz takat uzun sürdüğü için, bu devirde ihtilatlar oldu. Sakarya'dan hemen sonra kumandanlardan **Kemalettin Sami Paşa** ile aramızda bir küçük ihtilaf çıktı. Mesele aslında basit. Yeni bir tümen kumandanının tayini meselesi. Fakat Sakarya Muharebesi ile büyük taarruz arasında ordu meselesi olarak, iç meselemiz olarak ne gibi hallerle karşılaştığımızı, siyasi cereyanların, kumandanlar arasındaki anlaşmazlıkların nasıl tehlikeli durumlar yarattığını anlatmak istiyorum. Bu bakımdan, **Kemalettin Sami Paşa**nın kolordusuna inha ettiğim bir tümen kumandanını istememesi yüzünden kendisi ile aramızda çıkan anlaşmazlığa temas ettim.

Ordu teşkili esnasında bizim bir usulümüz vardı. Kumandan tayin edilirken, kimin emrine verilecekse, ona kabul edip etmeyeceği sorulurdu. Şimdi meseleyi biraz daha açık anlatayım.

Milli Mücadele başladıktan sonra, birçok değerli insanlar Anadolu'ya gelememişler, İstanbul'da kalmışlardı. Milli Mücadele askeri safhada ilerledikçe, vakit vakit birtakım yeni subaylar ve generaller, gelip orduda hizmet etmek arzusunu gösteriyorlardı. Bunlardan küçük rütbeliler, kıtalara kolaylıkla yerleştiriliyor ve onlar kendilerinden evvel muharebeye katılmış olan arkadaşları ile süratle kaynaşıyorlardı. Büyük rütbeliler ve generaller için vaziyet daha nazikti. Çünkü, deruhte ettikleri vazife büyük vazifedir. O zamana kadar Anadolu muharebelerinde bulunmuş olan insanlara, İstanbul'dan, sonradan gelerek kumanda etmek vaziyetine giriyorlar. İşin nazik tarafı bu. Evvelce orduda tanınmış, itibar kazanmış, daima iyi şöhret yapmış böyle bir kumandan geldiğinde, siyasi herhangi bir kusuru yoksa, Milli Müdafaa bu gibilerini almaya dikkat ediyor ve orduya kabul edeceği zaman Garp cephesinin kabul edip etmeyeceğini soruyordu. Falan general geldi, filan tümene tayin etmeyi düşünüyoruz, mümkün müdür, kabul ediyor musunuz, diye bana sorarlardı. Ben de duruma göre, tümen kumandanı tayin edilecekse kolordu kumandanına sorardım. Alay kuman-

danı tayin edilecekse, kolordu kumandanı tümen kumandanına sorardı. Yarbay, albay, general, rütbesi her ne ise ve nereye tayin edilecekse böyle bir usul vardı, sorulurdu.

Kemalettin Sami Paşanın kolordusunda bir tümen kumandanlığı münhaldi. Bu tümenin kumandanlığına ben, **Salih Omurtak'ı** tayin etmek istedim. **Salih Omurtak** o zaman yarbaydı. İstanbul'dan gelmiş, umumi karargâha almışlar. Benim yanımda bulundu, sonra **Fevzi Paşanın** yanında bulundu. Daha sonra **Mustafa Kemal Paşanın** yanında çalıştı. Yanında çalıştığı amirlerinin itimatlarını kazanmış bir subay. Milli Müdafaaya sordum, bunu tümen kumandanı olarak verir misiniz, diye. Tasvip ettiler, verdiler. Ben ondan sonra **Kemalettin Sami Paşaya**, böyle düşünüyorum, tümen kumandanlığına inha edeceğim, itimadınız var mı, diye sordum. **Kemalettin Sami Paşa** çok memnun oldu. İhtiyacım var, çok istifade ederiz, dedi. 61. Tümen Kumandanlığına gelmesi ve onu toparlaması lazımdır mütalaasında bulundu. Peki dedim, inhasını yaptım. Tayin ettiler. **Salih Paşa**, Garp Cephesi kakargâhına geldi. Bu anlattıklarım daha Sakarya muharebesinden önce idi. Cepheye doğru hareket ediyoruz. Kendisine talimat verdim. 61. Tümene, **Kemalettin Sami Beyin** kumandasına gideceksin, dedim. O esnada bana, **Kemalettin Sami Paşadan** bir telgraf getirdiler. **Salih Paşayı** istemem, diyor. Hadise böyle çıktı.

Kemalettin Sami Paşaya cevap verdim. Sana sordum, ondan sonra inha ettim, geldi, oraya göndereceğim, bilinmeyen bir subay değil, muharebede bizimle beraber bulunmuş, bunlar ciddi işlerdir, bir gün öyle, bir gün böyle olmaz, dedim. **Kemalettin Sami Paşa** kabul etmemekte ısrar etti. Biz muharebeden çıktık, çok genç, bu vazifeyi yapamaz, diyor. Ben cevap veriyorum: O da muharebedeydi. Vazifeleri vardı. Amirlerine söyledim. Sana sordum. Kendisi buraya geldi. Bu nasıl muamele? Hiçbir makul sebep söylemeden tayin olunmuş bir insanı kabul etmek istemiyorsun. Böyle şey olmaz. Alacaksın bunu, dedim. Bunun üzerine, ısrar ederseniz istifamı kabul ediniz, diye cevap verdi. Ben, pekâlâ dedim, istifanızı kabul ettim, kumandayı **Cemil Cahit Paşaya** devredin, siz de buraya gelin, onu gönderiyorum.

Kemalettin Sami Paşa, istifa ettim dedi ve geldi. **Salih Paşayı** yerine, yani 61. Tümen kumandanlığına gönderdim. **Kemalettin Sami Paşa** çok müteessir bir haldeydi. Gördüğü muameleden üzülüyordu. Oturduk, konuştuk. Böyle bir muameleyi kendisine nasıl yaptığımı öğrenmek istiyordu. Senin yaptığın muamelenin izahı mümkün mü? Bu orduyu ben nasıl kuracağım? Orduyu hazırlayacağız diye her tarafta adam arıyorum, sen biraz istirahat et, diye kendisini teselli etmeye çalıştım. Bir müddet istirahat etti. Son derece müteessir. Sonra bana geldi. Böyle bir mesele çıkardım diye beni bağışla, yaptım bir kere, dedi. Ben istifasını merkeze yazmıştım. Kendisini kolordunun başına gönderecektim. Fakat bu defa

ben başladım yalvarmaya. **Fevzi Paşaya**, Başkumandana yazıyorum, böyle böyle oldu, **Salih Bey** yerine gitti, bırakın **Kemalettin Sami Paşa** da yerine gitsin, diyorum. Nihayet onlar da razı oldular.

Bu hadise, **Kemalettin Sami Paşanın** kulağında küpe kalmış. Hikâyenin bir de eğlenceli tarafı var. Şimdi onu anlatacağım.

Ordu kumandanı **Ali İhsan Paşa**, bir gün karargâhında kolordu kumandanlarını, bazı tümen kumandanlarını toplamış. Konuşuyorlar. Havadan sudan bahsediyorlar. Fakat bugünlerde Ankara kaynıyor. Herkes tutturmuş, ne olacağız, ne yapacağız, düşmanı yeneceğiz, hazırlanıyoruz, şöyle yapacağız, böyle yapacağız diye bizi avutuyorlar tarzında konuşuluyor. Ankara'da hava böyle. Tam bu sırada **Ali İhsan Paşanın** karargâhında toplanırlar. Her şey konuşulur, söz cephe kumandanına gelir. Onun hakkında da iltifat etmeye başlarlar. **Kemalettin Sami Paşa** söz alır:

«Bana bakın,» der, «**İsmet Paşanın** ne yapacağı belli olmaz. Ben bu söylediklerinizin hiçbirine iştirak etmem. Ordu içinde böyle dedikodular çıktığını duyarsa çok müteessir olur.»

Müteessir olursa ne olur, gibi sözler söylenir. Bunun üzerine **Kemalettin Sami Paşa**:

«Bana bakın, müteessir olursa ne yapacağını hiçbirimiz tahmin edemeyiz, hepimizi harcar,» demiş.

Nasıl, demişler. Ben bilirim, cevabını vermiş. Neyse, biraz gülüşmüşler, veya vaziyeti ciddiye almışlar ve sözü kapatıp dağılmışlar.

Kemalettin Sami Paşa ile nihayete kadar dost kaldık. Harpten sonra Berlin'e sefir olup gitti. **Kemalettin Sami Paşa** emsali bulunmaz bir kahramandı. Fakat muharebede onu amir olarak idare etmek son derece güç bir işti. Fevkalade heyecanlı. Onu sükûnete getirip, kabiliyetlerinden istifade etmek meseledir. Ama bana çok itimadı vardı ve anlattığım hadiseden sonra çok iyi geçindik.

MİLLETİN HAZIRLANIŞI

Uzun Bir Hazırlık Devrinde Bulunuyorduk

Orduyu hazırlıyoruz. Bu müddet esnasında iki ordu teşkil ettik. Bunlardan birisine, 1. Orduya **Ali İhsan Paşa**yı kumandan olarak gönderdiler. **Ali İhsan Paşa** Anadolu'ya Sakarya Muharebesinden sonra gelmişti. 2. Ordu Kumandanı **Yakup Şevki Paşa** idi. Böyle uzun bir hazırlık devrinde bulunuyorduk. Düşmanın yeniden taarruz etmesi ihtimaline karşı her türlü tedbiri düşünmeye mecburdum. Kuvvetlerin ağırlık merkezini, daha ilk günlerden itibaren sol cenahımızda teşkil etmiştim. Ağırlık merkezi Afyon civarında Konya istikametini kapayacak vaziyette bulunuyordu. Bu sebeple Ankara istikameti daha zayıf bir cephe ile kapatılmıştı. Düşünceme göre, eğer bu sırada düşman bize taarruz etmeye karar verirse, onu Ankara'ya gitmekten mutlaka menedecek tarzda güneyden kuzey istikametinde bir taarruzla karşılamamız lazımdı. Savunma tertibini bu ihtimale göre adamakıllı hazırlamaya çalışıyordum.

İkinci mesele, bizim için taarruz zamanı geldiğinde, taarruz tertibinin nasıl olacağının tespiti idi. Taarruz edeceğim yerde, aklın kabul etmeyeceği derecede tehlikeleri göze alarak, büyük kuvvet toplamak gerektiğine inanıyordum. Düşmanın taarruz etmesi ihtimali ile bizim hazırlandığımız taarruz için iki ayrı tertibin bağdaştırılması, temin edilmesi son derece güç olmuştur. Alınan bütün tertiplerden Başkumandanın haberi oluyor ve tam bir mutabakat halinde bulunuyoruz. Başkumandan, Genelkurmay ile Garp cephesi arasındaki müzakerelere icap ettikçe müdahalede bulunuyor, hakemlik ediyordu. Fakat umumi olarak, hazırlıklarda ve düşünülen esaslı tedbirlerde mutabakat halinde bulunuyorduk. Başkumandan benim noktai nazarlarımı daima teveccühle karşılar ve desteklerdi.

İlerideki büyük taarruz için, taarruz planı ve tertipleri için yaptığımız çalışmaları daha sonra teferruatıyla anlatacağım. Şimdi, kısaca temas ettikten sonra, kumandanlarla olan münasebetlere geliyorum.

İki orduyu teşkil ettik. Ordu kumandanları geldiler, vazifeye başladılar. **Ali İhsan Paşa**nın ordu kumandanı olarak idaresinde bidayette hiçbir güçlük çekmedim. Fakat zaman geçtikçe, iki ordu kumandanı ile de meselelerim olmuştur. **Ali İhsan Paşa**nın benim anlamadığım birtakım davranışlarından dolayı, münasebetlerimiz bakımından, nihayet cephenin sevk ve idaresine tesir edecek muamelelerle karşılaştım. **Ali İhsan Paşa**ya yeni

bir istikamet vererek bu durumunu ıslah edemedim. Ordu teşkil etmek için çok dar vaziyetteyiz. Mesela maaş vermekte sıkıntımız var. Ben, başından sonuna kadar, en büyük rütbeliden en küçük rütbeliye, herhangi bir sebeple farklı muamele edemem, etmem. Bütün cephede bunu bir kişiye bile yapmadım. Maaşı herkese aynı günde ve muayyen miktarda veriyorum. Yetmiyor, daha çok verin dedikleri zaman, hazinenin bu kadar parası var, diye cevap veriyorum. Kimse sesini çıkarmıyor. Ben dahil olduğum halde, hemen her yerde herkes tabldotta yemek yiyor. Cephede böyle bir hayat geçiriyoruz.

Bir gün, **Ali İhsan Paşa**dan bir telgraf aldım. Para istiyor. 1. Ordu Kumandanı olarak, ordunun iaşesi bitmiştir, orduyu besleyebilmek için bu gece şu kadar para göndermeniz lazım, diyor. Erkânıharp Reisi **Asım Paşa**yı ve Levazım Reisini çağırdım. Telgraftan bahsederek, bu ordunun yiyecek şeyi yokmuş, nasıl oluyor, diye sordum. Böyle şey yoktur, dediler. Ve bana üç dört gün önce verilen en son yiyecek cetvellerini getirdiler. Cetveller üzerinde izahat vererek, 1. Ordunun daha günlerce erzakı olması lazım, bitmesine imkân yok, dediler. Bunun üzerine, kendisine yazın dedim, yazdılar. İkmal işlerini kendileri muhabere ile hallediyorlar.

Garp Cephesi Levazım Dairesi ile 1. Ordu arasındaki muhabereler esnasında, Ordu Kumandanı bana bir yazı gönderdi. Benden hesap soruyorlar, hesap verecek zaman değil, düşman karşısındayım, yarın benim ordum aç, diye yazıyor ve para istemekte ısrar ediyor. Erkânıharp Reisi ile Levazım Reisini tekrar çağırdım, bu kadar paranız var mı, diye sordum. Var, dediler. **Ali İhsan Paşa**ya istediği parayı verdirdim.

Üç beş gün sonra, 2. Ordu Kumandanından bir telgraf geldi. Aylardan beri maaş almıyoruz, 1. Orduya maaş vermişsiniz, bize de gönderin, diyordu. Şaştım. Nasıl maaş? Ben kimseye maaş vermedim. Tahkik ettim, meselenin iç yüzünü öğrendim. **Ali İhsan Paşa** atına binmiş, cepheleri geziyor. 1. Ordu mıntıkasını geçmiş, 2. Orduya gelmiş. Askere ve zabite maaş alıp almadığını soruyor. Almadık diyorlar. 1. Ordu verdi, diyor. Bana durumu böyle anlattılar. **Ali İhsan Paşa** parayı nereden bulmuş da maaş vermiş, diye sordum. Mesele o erzak hikâyesine bağlandı. Erzakım kalmadı, yarın asker aç kalacak diye ısrar ederek benden aldığı parayı maaş olarak dağıtmış. Aldanmışım. İşler böyle yürürse ben nasıl hesap yapacağım? Kumandana yazdım: Bu bir cephedir, bunun her tarafında herkese ben aynı imkânı temin ederim, bir daha böyle bir şey yapmayın, dedim. Bu mesele kapandı.

Ali İhsan Paşa kendi kıtalarını dolaşıyor. Askeri teftiş ediyor. Ne kadar cephanen var, diye soruyor. Asker cevap veriyor. İşte şu kadar cephanem var. Subayına geride ne kadar yedeğimiz var, diye soruyor. Subay cevabını veriyor. Bu defa kumandan başlıyor söylenmeye: Olur mu efendim,

Yirmi beş fişekle, yahut elli fişekle muharebe edilir mi? Kaç defa yazdım, bakmıyorlar, yapmıyorlar.

Ali İhsan Paşanın böyle hareketleri devam edip gidiyor. Haber alıyorum, öğreniyorum. Önlemeye çalışıyorum. Bazen Genelkurmay'dan telgraf alıyorum. Cephede filan yerde muharebe olmuş. Ya biz taarruz etmişiz, onlar karşı koymuşlar. Ya onlar taarruz etmiş, biz geri atmışız. Böyle ufak cephe hareketleri. Benden soruyorlar, bilgi istiyorlar. Fakat haberim yok. Bunlar, 1. Ordunun cephesinde olmuş. Ordu kumandanından öğrenmek istiyorum. Ya böyle şey olmadı diyor, yahut öyle değil de böyle oldu, diyor. İkaz ediyorum. Bütün cephe üzerinde düşmanla münasebetler ne olursa onu benim bilmem lazım, günlük raporları bunun için istiyorum, bundan sonra böyle şey istemem, diyorum. Hülasa anlaşılamayan bir durum. **Ali İhsan Paşanın** bu davranışları, 2. Ordunun cephe kumandanı ile münasebetleri aleyhine, bütün cephe aleyhine tesirler yapıyor. Nihayet, tehlike görmeye başladım ve şikâyet ettim. Başkumandanlığa yazdım. Böyle kumandanlar var. Nasıl itimat edeceğim?

Bu bir nevi kumandan tipidir ki, bulundukları cüzitam içinde kendileri hiçbir zaman güç bir vaziyete düşmezler ve hiçbir zaman mağlup olmamış bir kumandan prestijini muhafaza etmek isterler. Böyle kumandanlarla olan münasebetlerde aldanılırsa, kumandan, kendi birliklerinde bir ölçüye kadar istediği durumu sağlayabilir. Ama, içinde bulunduğu daha büyük cüzitam daima felakete uğrar. Aldanmanın zararı büyük olur. Cephede düşmanla temas edilir. Eğer, cephe kumandanının bilgisi dışında cereyan etmişse, veya ters bilgi verilmişse, cephenin başında bulunan kumandan yanlış bir hesap çıkarır. Nerede tehlike var, nerede tehlike az, bunun için bir hesap yapacaktır. Fakat bu hesapları daima ters yapar. Tehlike olmayan yerlere kuvvet sevk eder, tehlike olan yer açık kalır. Neticede tehlike olan yerler çözülür. Bu çözülme bütün cepheye sirayet eder.

Muharebe esnasında kumandanların düşmanla münasebetlerinde ve kendi cephesinin işlerinde daima gerçeği görüp, gerçeği söylemeleri son derece önemlidir ve benim askerlik sanatında, sevk ve idare sanatında başarı için gördüğüm bütün şartların temelidir.

Ali İhsan Paşa Benden Şikâyet Etmiş

Ali İhsan Paşanın davranışlarından duyduğum sıkıntı içinde iken bir gün **Mustafa Kemal Paşa,** Konya'ya, cepheye geldi. **Ali İhsan Paşa** da oraya gitmişti. Görüşmüşler. Sonra buluştuğumuzda, **Atatürk** bana bu görüşmelerini anlattı. **Ali İhsan Paşa,** benden şikâyet etmiş ve askeri emirlerimde isabetsizlik olduğunu söylemiş. **Atatürk,** hangi emirlerimde isabetsizlik

olduğunu sormuş. O, daha önce aldığı notlara bakarak, verdiğim emirleri birer birer tenkit etmiş. **Atatürk,** onu dinledikten sonra, bu emirlerin hepsinin doğru olduğunu, kendisi cephede bulunsaydı, aynı suretle düşüneceğini söylemiş. Hulasa benden şikâyet ediyor. Şikâyeti pek çok. **Mustafa Kemal Paşa,** cephede bu tarzda itimatsızlık yaratılırsa, emri kumandanın muntazam bir surette işleyemeyeceğini söyleyerek, **Ali İhsan Paşaya,** kendisinin hareketlerini tasvip etmediğini belirtmiş. Bana anlattığına göre, görüşmeler uzayınca, **Ali İhsan Paşaya** şöyle demiş:

«Ben sizin tutumunuzu tasvip etmiyorum. **Fevzi Paşa** da tasvip etmiyor. Fakat Garp Cephesi Kumandanı'na sözümüz geçmiyor. O, sizden ciddi olarak şikâyet ettiği zaman, sizi istemediği zaman, vazifeniz hitam bulur.»

Bu görüşmeden sonra da **Ali İhsan Paşanın** durumunda bir değişiklik olmayıp vakalar temadi edince, Başkumandana bunun cephede çalışmasının mümkün olmayacağını, değiştirmek lazım geldiğini yazdım. Bir gün baktım, cepheye Ankara'dan İstiklal Mahkemesi geldi. Zannettim ki beni ziyarete geldiler. Fakat böyle değilmiş. Şikâyet etmişsin, 1. Ordu Kumandanını muhakeme etmeye geldik, dediler. Şaşırdım. Ben size şikâyet etmedim, İstiklal Mahkemelik bir iş olduğunu da söylemedim, dedim. Bunun üzerine Başkumandana yazdım. Ordu Kumandanını İstiklal Mahkemesine vermem, usulen bunun Divanıharbe gitmesi lazımdır, diye meseleyi İstiklal Mahkemesinden sıyırmak istedim. Israr ettiler, olmaz diye direndim. Nihayet noktai nazarımı kabul ettiler.

Anladım ki, İstiklal Mahkemesini Başkumandan göndermiş. Benim ısrarım üzerine **Ali İhsan Paşanın** İstiklal Mahkemesinde muhakeme edilmesinden vazgeçti ve bana, sonra pişman olacaksın, dedi. Neyse razı oldu, kendisinden kumandanlığı aldılar. **Ali İhsan Paşaya** tebliğ ettim. Konya'ya gönderdim. Divanıharbe vereceğiz. Muharebe esnasında muhakeme edilmedi. Divanıharp Büyük Taarruzdan sonra kuruldu. Fakat bu esnada herkeste garip bir hava var. Bir nevi, sonra görürsün, düşman taarruz edecek, ne olacağını görürsün, o zaman söz söylemek bize düşecek gibi bir hava. Bütün muhaliflerimiz bu durumda.

Ali İihsan Paşa ayrıldıktan sonra bir süre **Fahrettin Paşa** ordu kumandanlığına vekâlet etti. Sonra **Nurettin Paşayı** 1. Ordu Kumandanı olarak gönderdiler. **Nurettin Paşa,** daha Büyük Millet Meclisinin kurulduğu zamanlarda Anadolu'ya gelmiş, bizimle temas etmiş, devletin teşkili, Cumhuriyetin kurulup kurulmayacağı, Padişahın, Halifenin durumunun ne olacağı, hulasa gelecekte devletin teşekkül ve nizamı hakkında aydınlığa kavuşmak istemişti. Görüşmelerde hep **Mustafa Kemal Paşa** ile beraber bulunduk. Onun için durumu yakinen biliyorum. **Mustafa Kemal Paşa,** 1920 senesi başında memleketin atisine ve siyasi vaziyetin ne olacağına dair herhangi bir münakaşayı lüzumsuz buluyordu. **Nurettin Paşaya,** şimdi Bü-

yük Millet Meclisi Hükümeti kurulmuş çalışıyor, bunları ileride görüşürüz, derdi. Memleketi bir defa idareye kavuşturup hazırlık yapmak mecburiyetindeyiz. Böyle uzun siyasi müzakerelere girmeye vaktimiz yoktur, tarzında konuşurdu. **Nurettin Paşa** o zaman özür dilemiş ve vazife kabul etmemişti. Gitti, Taşköprü'de istirahat etti. İç isyanlar devri geçtikten sonra, Rumların Karadeniz sahillerindeki faaliyetlerini önlemek, İç Anadolu'da asayişi sağlamak gibi maksatlarla kendisine mahdut bir kuvvet tahsis ederek Anadolu'nun merkezinde bir vazife vermek düşünüldü. Merkez Ordusu kumandanı oldu.

Nurettin Paşanın Merkez Ordusu kumandanlığı esnasında kendisinden o kadar çok şikâyetler oldu ki, nihayet, Meclis bundan bıktı ve bu vazifeden alındı. Sakarya Muharebesinden sonra, Garp cephesi, iki ordu halinde yeniden düzenlenirken, ordu kumandanlığını benim anladığıma göre birçok kimseye teklif etmişlerdi. Ordu kumandanı arıyorlardı. Fakat ben daha kıdemsiz olduğum için, teklif alanların çoğu kabul etmemiş. Bu arada **Nurettin Paşa**, Garp cephesinde vazife almak istiyordu. **Nurettin Paşa, İsmet Paşa**nın kumandasında ordu kumandanlığını kabul ediyorum, demiş. Bana yazdılar. **Nurettin Paşa** ordu kumandanı olarak gelecek, kabul eder misin, diye sordular. **Nurettin Paşa**yı siz benden daha iyi bilirsiniz, muharebe için arzusu var mı, dedim. Çok arzuludur, iyidir, şeklinde cevap verdiler. Bunun üzerine, 1. Ordu Kumandanlığına geldi.

Başkumandan **Mustafa Kemal Paşa** cepheden iyi intibalarla dönmüştü. Ankara'da orduyu iyi bulduğunu, intibalarının müsbet olduğunu herkese anlatmış. Fakat Mecliste ve etrafta yine menfi bir hava var. Ordunun uzun zamandan beri neden taarruz etmediğini soruyorlar. Bu arada Meclisten mebus heyetleri orduya gelmiş ve her tarafla temas etmiştir. Gelen heyetlerin içinde yakın arkadaşlarım da bulunurdu. Bunlar benimle görüşürlerdi. Bir defa bana, neden bu kadar inat ediyorsun, ısrar ediyorsun, diye sordular. Söylediklerine göre, herkes, **İsmet Paşa** taarruz etmemekte niçin böyle ısrar ediyor, diyormuş. Onlara cevap verdim ve şunları anlattım:

«Behemahal muzaffer olacağız. Siz geride milletin zafere olan itimadını muhafaza edeceksiniz. Görüyorsunuz, hazırlık yapıyoruz. Tam bir netice alacağımıza ciddi olarak güveniyoruz. Netice almak için teşebbüse geçmeliyiz. Bunu tecrübe etmemiz lazım. Bugünkü şartlar içinde Türkiye'nin takati bu Yunan ordusunu Anadolu içinde mağlup etmeye, bozguna çevirmeye kâfidir. Karşımızda yalnız Yunan ordusu vardır. Yunan ordusunu yenmek için takatimiz yerindedir.»

Meclisteki bedbinlik havası tabiatıyla her taraftan buraya kadar geliyor ve nispeten orduya sirayet ediyordu. Bütün bu bedbinlik havasına karşı orduyu savunan ve hazırlıkların yapılmasını temin eden, her menfi cereyana karşı onu önlemeye çalışan, **Mustafa Kemal Paşa**dır. Bütün yük

onun üzerinde. Bir tek istinat noktası var, o da ordu. Cephede bulunan orduya, bu ordunun kanaatine, kararına itimadı var. Bu itimada dayanarak mücadele ediyor. En yakın arkadaşlarına ve iyi niyetlerinden asla şüphe edilemeyecek insanlara kadar sirayet eden münakaşa ve bedbinlik havasına dair bir misal vereyim.

Bir seferinde Meclisten gelen heyetin başında **Ali Fuat Paşa** vardı. **Ali Fuat Paşa** Moskova'da büyükelçilik yaptıktan sonra Ankara'ya dönmüş ve Meclise girerek Reis Vekili olmuştu. Bana **Rauf Beyden** haber getirdi, selam getirdi, sevgiler getirdi. Her nedense, bundan evvel gelip Ankara'ya dönen heyetlerden birisi ile yaptığım konuşmalar yanlış anlaşılmış, benim ordunun kararlarında ve istikbale ait olan ümidimizin münakaşasında ısrarım ve inadım bahis konusu olmuş. **Ali Fuat Paşa** bundan bahsederek, **Rauf Bey** soruyor, **İsmet Paşa** neden bu kadar inat ediyor, ısrar ediyor, bunu sor anla, dedi. Şaşırdım ben. Neden inat ediyorum, ısrar ediyorum, diye sordum. Öyle anladım ki, ordunun yapacağı hareketler hakkında bir şüphe hasıl olmaması için dikkatli bulunmam dile düşmüş. Bunu söylemek istiyorlar. **Ali Fuat Paşanın** anlattıklarını iyi niyetle kabul ettim ve kendisine dedim ki:

«**Rauf Beyefendi**ye hürmetlerimi söyle. Behemahal muzaffer olmak için bütün tertipleri alıyoruz. Orduya dışarıdan bedbinlik havası girmesin. Şimdilik burada böyle bir şey yok. Kendisine söylersin, Başvekil olarak ve geride bulunan bir arkadaş olarak, arkadaşlar olarak bir tek vazifeleri var. O da, Meclisin ve milletin orduya olan itimadını, zafere olan itimadını muhafaza etmektir.»

Anlatmak istediğim, Sakarya'dan beri bu bir seneye yakın müddet zarfında karşılaşılan güçlüklerin hududu yoktur. **Mustafa Kemal Paşa**, yine bir cepheye gelişinden önce bana, geleceğim, cephede şurada bulunacağım diye haber verdi. Ben de, bu cephe gezisinde başından itibaren yanında bulunmam için bir emrin var mı, size refakat edeyim cepheyi beraber gezelim mi, diye sordum. Hayır dedi, sen vazifene bak, ben geleceğim, gördüklerimi sonra seninle konuşurum. Geldi, cephenin muhtelif yerlerini dolaştı, sonra oturduk konuştuk. Bana gördüklerini, muhtelif kumandanlarla yaptığı münakaşaları anlattı. Herkesle münakaşa ederek geliyor. O esnada İtilaf Devletlerinin birtakım şartlarla bir müzakere teklifleri vardı. Konuştuğu bir kumandandan bahsederek, iş bitiyor diye adam seviniyor, dedi. Nerede, iş nasıl bitiyor? Sonra bana sordu:

«Yalnız bir şeye şaşıyorum, sen nasıl emniyet ediyorsun?»

Neyi kastettiğini anlayamadım, sordum. Bunun üzerine dedi ki :

«Cephenin bir ucundan giriyorum, öteki ucuna kadar yalnız başıma dolaşıyor ve herkesle konuşuyorum. Kumandanlar, amirin böyle dolaşıp çalışmasına itimat etmezler.»

Yarı şaka, yarı ciddi konuşuyordu. Kendine çok güveniyorsun, dedi. Evet, güveniyorum ama, kendimden ziyade sana güveniyorum, dedim ve sözlerime ilave ettim:

«İstediğini serbestçe göresin, bunu istiyorum.»

Bu ufak misalleri, ordunun ne kadar kuvvetli bir siyasi propaganda ve siyasi telkin karşısında bulunduğunu göstermek için veriyorum.

Ankara İtilafnamesi İmza Edildi

Sakarya Muharebesinden sonra geçen bu sene zarfında, Fransızlarla, 20 Ekim 1921'de Ankara İtilafnamesi imza edildi. Bu itilafname müzakerelerinden **Mustafa Kemal Paşa** beni haberdar ediyordu. Vakit vakit müzakerecilerimizin istedikleri ve Fransızların direnişleri ile inkıta tehlikesi oluyor, ümitler azalıyor, çoğalıyordu. Ümit azaldığı zaman fikir sorardı. Mesela büyük münakaşa Hatay'dan çıkıyordu. Meclise hâkim olan hava, ne elde edilecekse, onun fazlasını istihsal etmek. Bunun için uğraşıyorlardı. Bir defasında **Mustafa Kemal Paşa** bu hususta benim fikrimi sormuştu. Kendisine şu cevabı verdim:

«Adana'yı ve Antep'i kurtarmak esastır. Ondan sonra kurtarılabilecek olanları kurtarıp, anlaşmayı yapmamız ve Fransız cephesinden boşalmamız lazım. Oradaki kuvvetlere ihtiyacımız var. O bölge halkından muharebede her türlü istifade etmeye ihtiyacımız var.»

Mustafa Kemal Paşa, ben de aynı surette düşünüyorum, dedi. Müzakerelere devam ettiler ve nihayet anlaşma oldu.

Ben bu arada Ankara'ya hiç gitmedim. Hep cephede bulunuyorum. Müzakereler, Ankara'da **Franklin Bouillon** ile Hariciye Vekili **Yusuf Kemal Bey**, Erkânıharbiye Reisi **Fevzi Paşa** arasında cereyan ediyor, **Mustafa Kemal Paşa** bütün müzakerelerde hazır bulunuyordu. Bir de Fransız albayı **Moujin** vardı. **Mustafa Kemal Paşa** ile **Franklin Bouillon** arasında çok iyi dostluk hasıl olmuştu. Adam beni tanımak istemiş, ehemmiyet vermiş. **Mustafa Kemal Paşa** da bizi tanıştırdı. Bunun için cepheye geldiler. Kendilerini cephede misafir ettim. Buradaki müzakerelere beni de iştirak ettirdiler. Bu konuşmadan sonra, ileride çok istifade ettiğim anlaşılacaktır.

Taarruz hazırlıklarımız ilerliyor. Ankara'da Mecliste sabırsızlık hüküm sürüyor. Bir an önce ordunun taarruza geçmesini istiyorlar. Hükümet, Meclisin karşısında güç durumda kalıyor. Nihayet 1921 yılının sonbaharında taarruz için beni sıkıştırmaya başladılar. Olmaz, dedim. Bütün hazırlıklarımı tamamlamadan taarruza geçmem. Benden inat ediyor, ısrar ediyor diye bahsetmeleri bu sebeple oluyor. Cepheye gelip giden heyetlerle, hükümetle devamlı konuşmalarımız uzayıp gitti. Kış geldi, kışın taarruz im-

kânı olmadığından baharı bekledik. Yine istediğim kadar hazırlanmış değildik. Ağustos ayına doğru taarruz hazırlıklarının biteceğini tahmin ediyoruz. Ağustosu umumi olarak taarruz zamanı diye kararlaştırdık. Daha ağustosun başlarında **Fevzi Paşa** geldi, benim karargâhımda misafir oldu. **Fevzi Paşa** ile durumu görüşüyoruz. Bana dedi ki :

«Ben artık Ankara'ya gidemem. Kimse taarruz edeceğimize inanmıyor ve bize yapmadıkları kalmıyor. **Mustafa Kemal Paşanın** çekmediği yok.»

Ağustosun ortasına doğru türlü tertipler aldıktan sonra, **Mustafa Kemal Paşa** da cepheye geldi. Biz 6 Ağustostan itibaren taarruz tertibine başlamıştık. **Mustafa Kemal Paşa** gelince toplantılar tertip ettik ve hazırlıklarımız süratlendi.

Hepimiz Akşehir'deyiz. 1. Ordu Kumandanı **Nurettin Paşa** gayet muntazam çalışıyor. Aramızda iyi bir ahenk var. 2. Ordu Kumandanı **Yakup Şevki Paşa** da iyi. Fakat şimdi bu hazırlık devrinde, **Yakup Şevki Paşa** ile halledilecek bir güçlüğüm çıktı. **Yakup Şevki Paşanın** kumanda ettiği 2. Ordunun cephesi Eskişehir kuzeyinden başlayarak Afyon'a kadar uzanıyor. Batıya dönük olan bu cephe gayet geniş. Ben kati neticeyi Afyon'un güney ve güneybatı kesiminde almak istiyorum. Planımız böyle. Ordumuzun ağırlık merkezi de bunun için Afyon'un güneyinde toplanmış bir durumda. Burada düşmana her bakımdan bir üstünlük sağlamamız lazım. **Yakup Şevki Paşanın** elinde bulunan kuvvetlerden bir kısmını daha alarak 1. Orduya vermek istedim. Evvelce bütün cephede kuvvetler az çok müsavi olarak dağılmışken, bunları Afyon demiryolunun güneyine geçiriyorum ve Afyonkarahisar karşısında tutuyorum. Yığınak yapıyorum. Bu gayet güç ve çok tehlikeli bir ameliye. 1. Ordu Kumandanı, bütün kuvvetler kendi cephesine geliyor diye tabiatıyla bundan memnun. 2. Ordu muharebeden evvel ve muharebe esnasında türlü ihtimallere maruz kalacak. 2. Ordu Kumandanı bundan dolayı endişeli. **Yakup Şevki Paşa** ile ihtilafımız bu.

2. Ordunun cephesi aşağı yukarı 120 kilometreyi buluyor. Düşmanın bu cephe üzerinde yüz bin kişilik bir kuvveti var. **Yakup Şevki Paşanın** kuvvetleri bunun ancak yarısı kadar. Tabii bu muvazene 2. Ordunun bütün cephesinde aynı surette devam etmiyor. Mesela Eskişehir cephesinde bizim on bin kişilik kuvvetimize karşılık, Yunan ordusunun kırk bin kişilik bir kolordusu var.

Yunan ordusu Başkumandanı **General Papulas'ın** bu arada Yunanistan'a döndüğü ve yerine **Hacı Anesti'nin** geldiğini öğrendik. **Hacı Anesti** İzmir'de oturuyor. Afyon civarındaki Yunan ordusu **General Trikopis** kumandasında bulunuyor. **General Trikopis** büyük bir kumandan. Muntazam bir kumandan. Muharebede kararlı ve tertibatlı. Taarruzun yaklaştığı gün-

lerde, bizim ordumuzla Yunan ordusu aşağı yukarı müsavi hale geldi. O, topta bizden fazla, makineli tüfekte bizden fazla. Biz, ağır topta ondan fazlayız. Benim ağır toplarım var: Taarruza kadar kâfi derecede ağır top topladım. Ve süvari kuvvetim çok. Şimdi mesele, Afyon'da bulunan Yunan kuvvetlerini yalnız başına yakalayıp mahvetmekte. Eğer Yunan ordularından bir tanesini mağlup eder, işe yaramaz hale getirirsek, ondan sonra her yerde üstünlük bizde olacak. Her yerde üstünlük bizde kalacak. Bunun için hazırlanıyoruz.

BÜYÜK TAARRUZ

Bu Defa Muharebeyi Bitirmek İstiyorum

Şimdi, taarruz planını anlatacağım. Büyük taarruz için planı Garp Cephesi Karargâhında biz tertip ettik. Erkânıharbiyeye bildirdik. Onlar da fikirlerini söylediler. Bir hayli çalıştıktan sonra mutabık kaldık. Esas itibariyle tertip, bizim tertibimizdir; yani cephenin tertibidir. Taarruzdan önce Türk ve Yunan kuvvetleri aşağı yukarı denk bir hale gelmişti. Cephe geniş. Bu cephenin her yerine taarruz ederek muvaffak olmak ve kati neticeyi almak mümkün değil. Böyle bir hareket muharebeyi uzatacak. Halbuki ben, bu defa muharebeyi bitirmek istiyorum. Bunun için düşmanın sağ kanadına büyük kuvvetler toplayarak, güneyden kuzeye doğru taarruz ederek, düşmanın çekilme istikametini keseceğim ve bir meydan muharebesi ile düşmanı imha edeceğim. Plan bu.

Yunan ordusunun Afyon'dan batı istikametine uzanan ve cephesi güneye dönük olan sağ kanadının en uygun yerinde bir yarma hareketi yapılacak. Yarma bölgesi 25 kilometre genişliğinde. Buraya toplayacağımız kuvvetler, karşımızdaki düşmandan dört misli fazla olacak. Şimdi, bu esasa göre yığınak yapıyorum. Kuvvetleri kaydırıyorum. Mühim olan husus, bu yığınağı, dolayısıyla taarruz planımızı düşmandan gizlemek. Buna başladığımız zaman, **Yakup Şevki Paşa** bir konuşmamız esnasında bana, yapamazsın, bu son derece zor bir harekettir, dedi. **Yakup Paşa** itirazını şöyle destekliyor : Ben bir taburu cephede yerinden oynatıyorum. Alıp başka bir yere getiriyorum. Ertesi günü düşman tayyaresi bu taburun bir eski yeri üzerinde, bir yeni yeri üzerinde uçuyor ve tam doğru malumat alıyor. Düşmanın içimizde haberalma teşkilatı var. En doğru malumatı çok çabuk alıyor. Sen kolorduları cephenin bir ucundan alıp, öbür ucuna götüreceksin ve düşman sezmeyecek. Bunun imkânı yok.

Yakup Şevki Paşaya, böyle yapmaya mecbur olduğumuzu, yapabileceğimizi anlatmaya çalıştım. Gerçekten büyük bir dikkat göstererek, kıtaları yığınak noktasına kaydırıyorum. Hiçbir kıtanın boşalttığı yerde, buranın boşaldığına dair bir emare bulunmasın istiyorum. Kıta kumandanlarına kesin talimat veriyorum. Yeni geldikleri yerde mevcudiyetlerini bildirecek herhangi bir işaret olmasın istiyorum. Bu ameliye esnasında, bir defa, bir süvari kıtasının talimat hilafına gündüz yürüyüş yaptığını gördüğümü hatırlarım. Süvari Kolordusu Akşehir'in güneyinde muhtelif yerlere dağıl-

mış olarak bulunuyordu. Bunları taarruz yerine doğru topluyorum. Bizim asıl taarruz edecek kuvvetlerimizin sol cenahında Süvari Kolordusu yığınağını yapacak. Yürüyüş, hep gece olacak. Bu yürüyüşün, atları ile, arabaları ile, malzemesi ile hiçbir işaret vermeyecek surette yapılmasını sağlamaya mecburum. Bir gün ikindi vakti gündüz yürüyen bir süvari kıtasını gördüm. O kadar canım sıkıldı ki, müdahele ettim, durdurdum. Sonra 5. Kolordu, yani Süvari Kolordusu kumandanına şikâyetlerimi en acı feryat şeklinde yaptım.

Bu yığınağı yapmakta, bu tertibatı işletmekte ve sonuna kadar düşmandan gizleyerek baskına uğramaması için çok çalıştım. Hazırlığa 6 Ağustosta başladım. Yirmi gün sürdü. Son derece zor bir şey. Beş bin atlı. Bunları yürüteceksin, geçitlerin içine sokacaksın ve yeri bilinmeyecek. Son derece zor. Bununla beraber yaptığımız hareketten bir şeyler seziliyordu. Fakat aldığımız tertibat asla anlaşılmamıştır.

Taarruz için yapılan son yığınağın güçlüklerinden bahsediyorum. Yığınağın ve taarruzun bu esaslara göre yapılacağı, ordu kumandanlarınca, taarruzdan evvel de biliniyordu. Çünkü bu esas fikirler bilinmeden, ordular hazırlanması kolay olmazdı. Yığınağın şekline itiraz, esaslı olarak, 2. Ordu Kumandanı **Yakup Şevki Paşa**dan geldi. Bunun hikâyesini söyledim. Şimdi, planın esasına karşı yapılan itirazlara geçiyorum.

Taarruz planının esasına da **Yakup Şevki Paşa** şiddetle itirazda bulundu. **Yakup Şevki Paşa,** planı çok tehlikeli buluyor ve muvaffak olamazsak akıbeti çok fena olur, diyordu. **Yakup Şevki Paşa**nın ısrarla savunduğu görüş şöyledir : Kuvvetlerimizin büyük kısmını Afyon demiryolunun güneyine yığdık. Buradan kuzeye doğru, düşmanın sağ kanadına taarruz edeceğiz. Yapılan taarruz muvaffak olmaz, düşman bunu durdurur ve mukabil taarruzla bizi ricata mecbur ederse, arkamız tamamıyla denize verilmiş olarak başımıza muhakkak bir tehlike gelir ve memleket bütün ordusundan mahrum kalmış olur.

Aramızdaki münakaşa o kadar ileri vardı ki, **Yakup Şevki Paşa** itirazlarını bana yazı ile de bildirdi. Harita başında şifahi olarak birçok defa görüştükten sonra işi yazıya döktü. Ve bu kadar esaslı hata yapmış olan kumandanların memleket başına çok büyük felaketler getirmiş olduğunu, mülahazalarına müeyyide olarak ilave etmeyi esirgemedi. Ben yazılı itirazları aldıktan sonra, kendilerine tekrar tebligat yaptım : Kararımız katidir, kesin neticeli bir muharebe yapmak için ilk vuruşacağımız düşman kuvvetlerini imha ederek behemahal saf dışı etmemiz lazımdır. Kuvvetlerimiz takriben müsavidir. Şimdiye kadar uğraşa uğraşa müsavi hale getirebilmişizdir. Şimdi müsavi halde iken büyük üstünlük temin ederek düşmanı parça parça etmemiz lazımdır, dedim.

Yakup Şevki Paşaya göre, bulunduğumuz cephenin her tarafında düşmanla karşı karşıya olarak muharebe ederiz ve düşmanı ricata mecbur

bırakırsak takip ederiz. Ricata mecbur edemediğimiz yerde hazırlanır, tekrar taarruza geçeriz.

Çok iyi. Ama benim bunu yapmak için ne arkamda fabrikalar, ne altımda otomobiller var. Ben tehlikeli görünecek cesur tertiplerle kesin neticeler almaya mecburum, kanaatindeyim.

Taarruzdan önce Başkumandan ve **Fevzi Paşa** cepheye geldiler. Bütün kumandanlar toplandık ve taarruz planını gözden geçirdik. **Yakup Şevki Paşa** bana şifahen söylediği ve yazı ile bildirdiği itirazlarını tekrarladı. Diyordu ki : Bu tertibi yapanlar ileride çok mesul olurlar. Söktüremezsek her şey kaybolur, gider. Bu tehlikeli plandan vazgeçelim.

Fakat ben netice alacağımıza güveniyordum. Taarruz muvaffak olmazsa, bizi ricata icbar edeceklerdi. Bundan da korkum yoktu. Geniş bir memleket. Benim memleketim. Kuvvetlerimi nerede olsa toplayabilirim. Evet bu tertibin riski büyük. Yunanlılar 2. Ordu cephemizden Ankara üzerine yürüyebilirler. Bu sefer şimalli cenuplu muharebe ederiz. Muharebeyi kaybedersek kendime güveniyorum. Ben orduyu tekrar toplarım. Mesele, muharebeyi kazanmak için bütün kuvvetimizi bir defa tereddüt etmeden kullanalım. Tehlikeli tertip, ama kendi memleketimizdeyiz. Şüphesiz bu tertip düşman arasında olmaz.

Cepheden taarruz edersek hiçbir riski yok, ama netice alamayız, bu tertip harbi bitirmez diye düşünüyordum. Münakaşalar devam ederken şöyle dedim :

«Beni dinleyin. Bizim arkamızda fabrikalar yok. Bir senedir uğraşıyoruz. Memleketin dört tarafında ne bulabilirsek getirdik. Bir büyük süvari kuvveti yaptım. Bir yerde düşmanı mağlup etmeye mecburuz. Ondan sonra nefes aldırmadan büyük süvari kuvveti ile taarruz edeceğiz ve sonuna kadar takip edeceğiz. İzmir'e gideceğiz. Bizim tertibimiz başka türlü olamaz, başka çaremiz yoktur.»

Şimdi bir noktaya temas edeceğim. Bu anlattıklarım, bilmiyorum, Erkânıharbiyede veya Harp Tarihi Dairesinde var mıdır? Tabii sonradan politikaya girip de, muharebeleri eşmek, tahlil etmek politik bakımdan bana itibar sağlayacak şeyler olduğu için, bunlardan hiç bahsetmemeye, meskût geçmeye ve unutturmaya ehemmiyet verdiler. Hakkımda söylenmedik şey kalmadı. Anadolu'ya vaktiyle gelmemişim, yahut geç gelmişim. Onlar Kuvayi Milliyede şöyle yapmışlar, böyle yapmışlar, velhasıl ithamın çeşitleri. Benim gizli kapaklı hiçbir şeyim yoktur. Milli Mücadelenin başından, mütarekeden beri benim bir sabit fikrim vardı ki, bu iş önünde sonunda askeri bir harekete müncer olacaktır. Kuvayi Milliye usulü ile ilk zamanlarda görülen anarşi içinde netice alacağımızı kabul etmedim ve hiçbir zaman buna inanmadım.

Taarruz planının hikâyesi burada bitiyor. Görüşmeler oldu, tartışmalar yapıldı, itirazlar üzerinde duruldu, fakat plan kabul edildi. Ben Başku-

mandana fikrimi kabul ettirdikten sonra, ordulara bunların tatbikini emrettim.

Yunan Ordusu Çok Mevcutlu, Kuvvetli

İhtilaflardan biri, bilhassa **Ali İhsan Paşa** ayrılıncaya kadar, benimle olan esaslı ihtilaflardan biri, ordunun teşkilatı meselesiydi. Yunan ordusunun teşkilatı ile bizim ordunun teşkilatı arasında esaslı fark, Yunan tümenleri çok mevcutlu, kuvvetli, bizim tümenler onun yarısına veya üçte ikisine yakın bir kuvvette. Binaenaleyh, bu sebeple tümenler karşı karşıya, alaylar karşı karşıya sevk olundukları zaman, aynı kuvvette olmayan birliklerin takatini ölçmek mümkün olmuyor. **Ali İhsan Paşa** böyle düşünüyor ve bu tarzda nazariyat ile, mutlaka bizim de tümen adedini, kolordu adedini, ordu adedini azaltarak, çok kuvvetli birlikler yapıp muharebeyi bunlarla idare etmemiz lazım olduğu fikrini savunuyordu. Bu, uzun muhaberatı intac etti. Ordunun teşkilatını değiştirmeyeceğiz, buna göre hareket edeceksiniz, diye kesin olarak emir vermeye mecbur oldum.

Bizim tümenler daha zayıf mevcutlu olduğu için bir Yunan tümeni bizim bir tümene faik oluyor. Ben, sevk ve idare ederken, bir Yunan tümeni ile, bir kolordusu ile uğraştığım zaman, onun karşısında bulunduracağım kuvvetleri de ona göre hesap ederiz, diyordum.

Şimdi, biraz da eğlenceli olarak, işin istifadeli neticesini hikâye edeyim. Muharebe bitti. Aradan zaman geçti. Yunanlılarla münasebetimiz düzeldi. Karşılaştıkça muharebe hatıralarını dostça birbirimize naklederdik. Bir gün Ankara'da Yunan Harbiye Nazırı, Yunanistan'ın büyük Generallerinden **Kondilis**, Başbakan olarak yemekte bizim evde misafirdi. Başbakan ve Harbiye Nazırı, daha küçük rütbede iken Anadolu muharebesinde bulunmuş. Konuşuyoruz. **General Kondilis**, bana, Yunan ordusunun muvaffakıyetsizliğinin sebebini anlattı. Onun kanaatince, Yunan ordusunun muvaffakıyetsizliğinin sebebi, Yunan ordusunun teşkilatı idi. Hayretimi mucip oldu. Ne vardı teşkilatında, dedim. Anlatmaya başladı:

«Yunan ordusunun teşkilatı, gayet kuvvetli tümenlere, kolordulara dayanıyordu. Dolgun mevcutlu bu hantal birliklerin hareketi, sevk ve idaresi güç oluyordu. Özellikle herhangi bir yanlış hesaba dayanarak, bir tümen yanlış bir istikamete, yanlış bir hedefe sevk olunursa, hata çok ağır neticeler veriyor ve tamiri mümkün olmuyordu. Bir Yunan tümeni yanlış bir hedefe sevk edilmiş ve bidayette muharebe için bir defa lüzumlu yerden ayırmak gibi bir hata işlenmişse, bilahare bunun farkına varılsa bile, tamir etmek için çok zamana ihtiyaç oluyor ve ekseriya tamiri mümkün olmuyordu. Halbuki karşımızdaki Türk kıtaları, az mevcutlu, gayet çevik kıtalardı. Lüzum hasıl oldukça her tarafa kolaylıkla sevk edilebiliyorlardı.

Nihayet bir tanesi yanlış bir istikamete sevk olunursa, mevcudu az olduğu için hem kayıp az oluyor, hem kaybedildiği anlaşıldığından itibaren süratle doğru bir yere getirmek mümkün oluyor.»

Muharebede bulunmuş biri olarak, muharebe esnasındaki tecrübelerine göre Yunan ordusunun başlıca zayıf noktasının burası olduğunu söyledi. Kendisine bizim tarafımızda olan teşkilat münakaşalarını tafsilatı ile, etrafı ile anlatmamakla beraber, teşkilat meselesi bizim tarafımızda da daima münakaşa mevzuu olmuştur, karşı karşıya bulunan düşmanlar arasında bu mesele daimi bir meseledir, diye işi tatlıya bağladım.

Şimdi cepheye dönelim. Daha önce söylemiştim, Garp Cephesi Karargâhı Akşehir'deydi. Başkumandan, Erkânıharbiye Reisi ve ben beraberiz. 26 Ağustos taarruz günü olarak kararlaştırılmıştı. Biz taarruz başlamadan bir veya iki gün evvel Akşehir'den kalkmış, cephenin gerisindeki Şuhud kasabasına gelmiştik. Bir gece orada yattık. Ertesi gün erkenden çıktık, Afyon'un karşısında muharebe meydanına geldik. O gece sabaha kadar uyuduk mu, uyumadık mı bilmiyorum. Yalnız çok iyi hatırlıyorum, cephe kumandanı olarak, kıtaatın hepsinin yerlerinde hazır bulunup bulunmadığını sabaha kadar kim bilir kaç defa sordum. Müsterih oldum. En heyecanlı günümüz. O güne kadar, düşmanın bizden ne kadar bilgi aldığını bilmiyoruz ve yarın ortalık açıldığı zaman her şey meydana çıkacak. Tabii, beklenmesi kumandan için çok heyecanlı olan bir gece. Erkenden tıraş oldum. Şafakla beraber 26 Ağustosta muharebeye başladık. Aynı saatte bütün cephede, 1. Ordu, 2. Ordu cephelerinde muharebe oluyor. Muharebe çok mükemmel hazırlanmış bir topçu ateşi ile başladı. Daha topçu ateşi muharebesi zamanında, bir taraftan da piyade ileri harekete geçti. Topçu ateşi Başkumandan **Mustafa Kemala Paşanın** çok hoşuna gitmişti. Bana, topçunun iyi hazırlanmış olduğundan çok memnun kaldığını muharebe meydanında tekrar tekrar söylemiştir.

O gün akşama kadar bizim taarruzumuz, Afyon'un şimalinde ve güneyinde düşmanı yakından baskı altında bulundurmakla geçti. Düşman siperler içinde ve kâmilen tel örgü ile çevrilmiş bir halde. Sol cenahımızı teşkil eden Dumlupınar cephesini uzaktan görüyoruz. Orada birçok ileri geri hareketler oluyor. Cephenin bu kısmında **İzzettin Paşa** bulunuyordu. **Nurettin Paşa** da ordu karargâhı ile orada. İki taraflı olarak tarassut ediyoruz. Topçu ateşini, muharebenin idaresini ve ordu kumandanının tertiplerini yakından görüyor, takip ediyoruz.

Topçu ateşinin başlamasından birkaç saat sonra piyadelerimiz yanaştı. 1. Ordu cephesinde, bizim muharebeyi idare ettiğimiz ve netice alacağımız yerde, topçu ateşi başladığı zaman Yunan topçusu da muharebe ediyordu. Bu birkaç saatlik muharebeden sonra Yunan topçusu sustu. Düşman topçu ateşi tamamıyla kesilmişti. Bu andan itibaren yalnız biz ateş ediyoruz. Düşman siperlerini, tel örgülerini dövüyoruz.

Taarruzun ilk günü ve ilk saatleri. Biz mütemadiyen dövüyoruz, düşman topçusu cevap vermiyor. Bir türlü mana veremiyoruz. Düşman topçu ateşinin böylesine kesilmesi, bizde, ricata karar verdiler tesiri yaptı. Taarruzun şiddetini arttırdık, cepheyi zorladık, fakat son derece mukavemet ediyorlar. Düşman piyadesinde hiç ricat edecek bir hal yok. Gayet çetin ve inatçı olarak sebat ediyor. Bir seneden beri hazırlanmışlar. Tel örgüleri var, çeşitli manialar var. Muhtelif yerlerde hücum etmek için teşebbüsler yaptık. Düşman inadına yerinde duruyor ve kıpırdamıyor. Hiçbir yerde düşman hatlarını söktüremedik, çözemedik. Topçusu da olmadığı halde, Yunan cephesini akşam karanlık basıncaya kadar çözemedik.

O gece biz muharebe meydanından Şuhud'a döndük. Gece **Nurettin Paşa**dan aldığım raporda, düşmanın ricat etmekte olduğuna dair, daha doğrusu düşmanın ricat etmekte olduğunun hissedildiğine ve takip olunduğuna dair bilgi veriliyordu. Heyecanla durmadan bekledik. Sabaha kadar, düşman hatları çözüldü ve bizimkiler düşman mevzilerini işgal ettiler, şafakla beraber Afyon'a girilecek ümidine kapıldık. Böyle bir vaziyet hasıl olmuştu. Gelen raporlar bu havayı veriyordu. Biz Afyon'a girmeye kalktık.

Taarruzun ilk günü düşman cephesi yarılamamıştı. Bazı önemli tepeleri zapt edebildik, Süvari Kolordumuz düşman gerilerine sarktı ve asıl neticeyi almak 27 Ağustosa kaldı. 27 Ağustos günü Tınaz Tepe, Çekil Tepe şiddetli muharebelerle işgal edildi. Yunan ordusunu bozmuştuk. Mevzilerini terk eden Yunanlılar, Sincanlı Ovası'na düştü. Afyon'u işgal ettik. Süvari Kolordumuz cephedeki yarma hareketinin muvaffak olduğunu görerek çevirme hareketini genişletti.

Nihayet Afyon'a Girdik

Biz, Afyon'a girmeden evvel tepelerden muharebenin gelişmesini takip ediyoruz. Düşmanın Afyon'dan çekilmiş olan kıtalarını bizimkilerin takibi görülüyor. Düşman Afyon'un kuzeyindeki tepelere doğru kumandasız bir vaziyette dağınık olarak çekiliyor. Nihayet Afyon'a girdik. Şimdi benim zihnimi işgal eden başlıca muamma, Afyon'dan çekildikten sonra düşmanın nereye gideceği, hangi istikamete çekileceği meselesiydi. Benim kanaatimce düşmanın çekilmesi lazım olan istikamet Eskişehir istikameti idi. Afyon cephesinde bozulan Yunan ordusu Eskişehir'e çekilmeliydi.

Muharebe başladıktan sonra, bizim bakımımızdan mühim olan bir mesele de, Eskişehir ile Afyon arasında bulunan Yunan ihtiyat kolordusunun hareketidir. Bu kolordunun isabetli bir tarzda kullanılması muharebeyi büyük ölçüde etkileyebilirdi. Bu kolordunun karşısında bizim 2. Ordumuz bulunuyordu. 2. Ordunun vazifesi, elinde çok zayıf kıtalar kaldığı halde, Af-

yon cephesine taarruz yapıldığı zaman, o da Eskişehir - Afyon hattına gayet şiddetle taarruz ederek düşmana asıl taarruz cephesinin orası olduğu kanaatini vermek ve böylece iki ordu arasında bulunan düşman ihtiyat kolordusunu kendi cephesine çekmekti. Eğer Yunan ordusu bu cephede ciddi bir muharebeye tutuştuğu kanaatini alır, tahrik olunarak ihtiyat kolordusunu 2. Ordumuz cephesinde muharebeye sokarsa, hareketin yanlışlığı sonradan anlaşılsa bile, oradan sıyrılıp cenup kolordusuna, yani Afyon cephesine yardım etmesi için çok geç kalmış olacaktı. Bu takdirde, bizim netice almak istediğimiz Afyon cephesindeki kolorduyu kurtaramazdı. İşte mühim olan meselelerden biri budur.

Şimdi bu iki hususdan sonra, bizi ciddi olarak düşündüren üçüncü bir mesele daha var. 2. Ordumuz karşısındaki Yunan kuvvetleri ihtiyat kolordusu ile beraber 2. Ordumuz cephesine taarruz ederek, bizim iki ordumuz arasını yarıp Akşehir istikametinde ilerlerse, Afyon'un güneyinden taarruz eden asıl kuvvetlerimizin sağ yanını kuşatabilir ve bizim düşündüğümüz, aldığımız tertibi ters çevirebilirdi. Böyle bir ihtimal var. Ben bir de bu ihtimale göre tertibat almıştım.

Muharebe başladığı zaman 2. Ordu, sağ cenahında bulunan 61. Tümen ile birlikte düşmana cepheden taarruza geçmişti. Sağ kanadında 61. Tümen, bu tümenle doğrudan doğruya Yunanlıların ihtiyat kolordusunun işgal etmiş olduğu cepheye taarruz ediyor, sol kanadında 1. Ordu ile irtibatlı yakın kıtaları ile Afyon kuzeyine doğru taarruz ediyor. **Yakup Şevki Paşanın** emrinde bulunan 61. Tümen, taarruz ettiği bütün düşman mevzilerini çöktürdü. Hepsini işgal etti. Bu haberleri aldık. Düşman, 61. Tümenin muvaffakıyetinden kuşkulandı. Oraya, pek çok kuvvetler topladı ve bizim bu tümenimizi, işgal ettiği mevzilerden çıkardı. Akşama kadar bu tümenle uğraştı, sabaha kadar uğraştı. Muvaffak olduğu zannındadır. Halbuki öbür tarafta bizim yarma istikametimizdeki cephede bulunan Yunan kolordusu bu müddet zarfında yardımcısız kalarak tamamıyla ezilmiş bir vaziyete düştü.

Taarruzun ikinci günü biz Afyon'dayız. Başkumandan, Erkânıharbiye Reisi, Cephe Kumandanı, 1. Ordu Kumandanı, bütün kumandanlar Afyon'a girdik. Afyon'da bayram havası var. Herkes sevinçli. Bizim muzaffer kumandanlarımızın hepsi Afyon'a girmiş, toplanmışlar, konuşuyorlar. Bir büyük ziyafet hazırlanmış. Büyük bir salon. Salona girince Ordu Kumandanlarına, Kolordu Kumandanlarına sordum : Dikkatimi celbetti, nedir bu hal? Düşmanın bizim burada yemek yememize müsaade buyuracağını size kim söyledi, dedim. Dışarıda kıyamet kopuyor. Düşman kıtaatı birbirine karışmış. Nereye çekilecek, ne yapacak belli değil. Müsaade buyurun, her şey olduğu gibi kalsın, şimdi hepiniz kıtalarınızın başına. Yani ben salonun bir ucundan girdim, onların hepsi öbür ucundan çıktılar. Atlarına bindiler ve gittiler. İleride bu kumandan arkadaşlarla görüştüğüm zaman, bir yemek

yiyecektik, derler, onu da kendilerine yedirmediğim için bana tariz eder, takılırlardı.

Taarruzun ikinci günü, planımızın ilk safhası muvaffak olduktan sonra, muharebeler bütün cephelerde bizim lehimize gelişmeye başladı. Şimdi bütün mesele, planı sonuna kadar uygulayıp, kesin neticeyi almakta. Muharebenin dördüncü günü de bizim insiyatifimiz altında geçti. Gece Garp Cephesi Harekât Şubesi Müdürü rahmetli **Tevfik Bey** (Bıyıkoğlu) gelen raporları hazırlamış, durumu haritaya işlemiş, bana getirdi. Baktım, düşman, 2. Ordunun hemen sağ cenahından bu ordu kıtaatı ile şimalden, bizim taarruzumuzla cenuptan ve süvari kıtaatı ile garpten çevrilmiş bir vaziyette bulunuyor. Aman, bunu hemen Başkumandana götür, ben de geliyorum, dedim. **Tevfik Bey** gitti, arkasından ben de Başkumandanın yanına gitmek üzere odadan çıktım. Bu netice, üç dört gün içinde oluyor. Geceli gündüzlü üç dört günlük muharebeden sonra beklediğimiz noktaya gelmiş bulunuyoruz. Başkumandan, **Tevfik Beyin** götürdüğü raporları ve haritayı görünce, hemen **Fevzi Paşayı** ve **İsmet Paşayı** çağırın demiş. Ben, bu sırada Başkumandanın yanına geldim. **Fevzi Paşayı** çağırmaya gittiler. Vaziyet enteresan. Başkumandana, bu vaziyetten istifade edelim, düşman her taraftan çevrilmiş, bunun neticesini alalım, dedim. Başkumandanın derhal hatırına gelen husus, süratle netice alacak bir tertibe girmek oldu. Bize telkini böyle. Bana, şimdi sen burada kalacaksın, ordunun başında bulunacaksın ve buradan idare edeceksin, ben cephenin cenup kısmına gideceğim, **Fevzi Paşayı** şimale, 2. Ordu cephesine göndereceğim, kaçırmayalım, çevirelim dedi. Başkumandan böyle tensip etti. Ben orada kaldım. Kendisi taarruz eden asıl kuvvetlerimizin başına, güney cephesine gitti. Büyük kuvvetlerimiz oradaydı. Taarruzu oradan şiddetlendirecek şekilde onları zorluyor. **Fevzi Paşa** Altıntaş'a gitti. Altıntaş'ta 2. Ordu kıtaları ile Süvari Kolordusu birbirine yakın bulunuyorlardı.

30 Ağustosta Meydan Muharebesi Başladı

Sabaha karşı, ertesi günkü muharebeler için kararlaştırdığımız tarzda cephe emrini verdim. 30 Ağustosta meydan muharebesi başladı. Bugünkü muharebede düşman kuvvetlerinin büyük kısmı tamamıyla imha edildi. Çevrilmiş olan düşman kuvetlerinden dökünтü halinde birtakım perakende kıtaat İzmir'e doğru yol boyunca kaçıyorlar. Başkumandan, muharebeyi kazandık, dedi. Ben, Başkumandan ve **Fevzi Paşa**, zannediyorum Çalköyü civarında bir köyün avlusunda buluştuk. Bir kağnı arabasının üzerinde ilişmiş olarak oturuyoruz. Elimizde haritalar. Başkumandan bana, ne yapacağız, ne düşünüyorsun, dedi. Ben, muharebenin o andaki durumuna göre düşündüklerimi, tekliflerimi şöyle anlattım :

«İstediğiniz esas muharebe vaziyeti hasıl oldu. Düşmanı takip edeceğiz. Nefes aldırmadan İzmir'e girmemiz lazım. Düşman bu vaziyette ne yapabilir? Benim tahmin ettiğim, buradan çözülmüş olan kıtaatı Eskişehir'e çeker. Biz Eskişehir'deki Yunan kolordusunun ne vaziyette olduğunu, ne kadar ezildiğini tamamıyla bilmiyoruz. Buradan çekilen kuvvetlerle orada toplanırlar. Tabiatıyla akla gelen ilk şey, biz büyük kuvvetlerle bunları da mağlup edip imha için uğraşacağız. Böyle yaparsak, çok müteharrik olmadığımız, nakil vasıtamız yetmediği için bizim oraya gitmemiz birkaç gün sürer. Ondan sonra muharebe hazırlığı yapalım derken yeni bir taarruz bir haftalık iş. Düşman, bir kısmı büyük ölçüde ezilmemiş olan kıtaata istinat ederek kendisini toplayabilir. Buradan İzmir üzerine göndermek üzere ayıracağımız kuvvetler yavaş gideceklerdir, uzun zaman ister. Bu arada Yunanistan bir taraftan da elindeki bol vasıta ile bulduğu kuvvetleri Trakya'dan, şuradan, buradan İzmir'e getirir ve İzmir'e yakın bir müdafaa cephesi kurarak orayı muhafaza eder. Sonra tekrar Yunan ordusunu İzmir cephesinden sökmek için yeniden büyük kuvvetlere ve büyüz zamana ihtiyacımız olur. En tehlikeli vaziyet olarak bunu görürüm,» dedim.

Bunun üzerine Başkumandan, «Peki ne yapacaksın?» diye sordu.

«Kuvvetlerimi hiç parçalamadan İzmir üzerine yürüyeceğim ve düşmanı takip edeceğim. Çünkü biz de yorgunuz. Böyle yapmazsak düşmanın ihtiyat kuvvetleri ile muhtelif yerlerde ufak tefek mukavemetleri ile karşılaşabilir ve muhtelif yerlerde düşmanın alacağı mevziler önünde oyalanabiliriz. Zaman kaybederiz, İzmir'e varamayız. Düşmanda, bozgun kıtaatı ile herhangi bir yerde durup bizi durdurmaya çalışmak ümidi fiilen doğmamalıdır. Bütün kuvvetlerle yürürsek bize karşı böyle bir teşebbüse girişemez. Tayyare ile keşif yapacaktır. Her tarafta mütemadi yürüyüş kolları, kıtalar görecektir. Türk askeri geliyor diye paniğe kapılacaktır. Böyle büyük bir kuvvetle ilerlediğimizi görünce, birçok yürüyüş kolundan hangisi ile uğraşacağını tahmin etmesi mümkün değildir. Bursa cephesi var. Ankara istikameti açıktır. Benim kanaatim o ki, bırakalım bunları, bütün kuvvetimizle İzmir üzerine gidelim. 2. Ordu yanımızda, 1. Ordu burada, ikisi ile beraber gidelim. Eskişehir karşısında zayıf bir kolordumuz var. Onları orada bırakırız. Düşman çekilirse bununla takip ettiririz. Aksi takdirde, eğer oradan bize karşı büyük bir hareket olursa, derin nizamda bulunduğumuz için gerekli tertipleri alabiliriz.»

Benim teklifim, böyle biraz hesabı geniş ve tehlikeli gözüken bir teklif. Ama samimi kanaatim bu. Harbin başından beri, hazırlığın başından beri, biz bir meydan muharebesi vereceğiz ve bu muharebeyi İzmir'de tamamlayacağız diye düşünmüşüzdür. Benim arkamda fabrikalarım yoktur, yeniden hazırlanamam.

Ben teklifimi yaptıktan sonra, **Fevzi Paşa** kendi görüşünü anlattı. **Fevzi Paşa**, düşman mağlup olmuştur, çekiliyor, bir an evvel memleketin her tarafını tahliye ettirip işgal etmek lazımdır. Onun için 1. Ordu ile düşmanı İzmir istikametinde takip edelim, 2. Ordu ile Eskişehir'den Bursa üzerine takibe geçerek, işgal altındaki topraklarımızı iki taraftan kurtaralım, dedi. Bu fikirde bulundu. Başkumandan, her iki fikrin kuvvetli yerlerini muhakeme ettikten sonra, benim noktai nazarımın tatbik olunmasını emretti. Kağnı üzerinde oturup bunları konuştuk. Başkumandanın kararını öğrendikten sonra, gerekli emri verdik.

Kıtaatı Uşak'a doğru sevk ediyoruz. Takibe başladık, yürüyoruz.

1 Eylülde **İzzettin Paşa**nın kolordusu Uşak'ı işgal etti. Ertesi gün öğle üzeri biz de Uşak'a geldik. O gece orada kaldık. 3 Eylül günü hatırladığıma göre, sabah saatlerinden birinde, bir adam, zannediyorum bir köy imamı idi, koşa koşa yanımıza geldi. Düşman geliyor, diye bağırıyordu. Hangi düşman, nereden geliyor? Adam, aklını kaçırmış gibi bir tesir yaptı bizde. Bağırdık, çağırdık. Adamı susturmaya uğraşıyoruz. Birazdan vaziyet anlaşıldı. 30 Ağustos Başkumandanlık Muharebesi meydanından kurtulabilmiş olan dökünтüler bir yerde toplanmışlar ve Uşak yakınına kadar geldikleri zaman, bizim o civara sevk edilen 5. ve 23. Tümenlere teslim olmuşlar. Baktık, hakikaten üç beş bin kişilik bir düşman kafilesi Uşak'a gelmiş. Fakat başlarında bizim bir tümen kumandanımız var. Onları Uşak'a getiriyor. Koşa koşa gelerek bize verilen haber bu imiş.

Esirler arasında Yunan Kolordusu Kumandanı **General Trikopis**, 2. Kolordu Kumandanı **General Diyenis** ile yüksek rütbeli birçok kumandan da vardı. Esir kumandan ve subayların sayısı yüzden fazlaydı. Generalleri bana getirdiler. Gayet yorgun bir haldeydiler. Dudakları şişmiş, çay ikram ettim, beraber çay içelim dedim. Çay içecek halleri yoktu, içemiyorlardı. Kendilerine arkadaşça, iyi muamele ettik. Hep beraber oturduk, muharebeden bahsettik. Kendilerinin iyi muharebe ettiklerini, talihin yaver olmadığını söyledim. Arkadaşça konuşalım dedim. Muharebenin başından beri, buraya gelinceye kadar, düşmanın muhtemel hareketlerine dair zihnimden geçen ve yapmasını tahmin ettiğim teşebbüsleri birer birer **Trikopis**'e anlattım. **Trikopis** ve **Diyenis** ile muharebe safahatını uzun uzadıya konuştuk, münakaşa ettik. Şimdi, bunları anlatmadan önce, esir generalleri Başkumandana nasıl götürdüğümü hikâye edeceğim.

Konuşmalarımız bitince palaskamı, kılıcımı taktım. Kendilerine, sizi resmi vaziyetimle Başkumandana takdim edeceğim, dedim. Onları aldım, Başkumandanın huzuruna götürdüm. **Atatürk** çok âlicenap davrandı. Onlarla konuştu, teselli etti. Kendileri çok mütehassis oldular.

General Trikopis ile muharebe hakkında konuşmaya ilk günden başladım. Bu konuşmaları aklımda kaldığı kadarı ile anlatıyorum. Kendisine sordum :

«Muharebenin başladığı ilk günü topçu ateşini niçin çabuk kestiniz? Biz, günün ortasından itibaren yalnız başımıza topçumuzu kullandık, tesir ettik. Biz cephenizi dövüyorduk ve siz mukabele etmiyordunuz. Halbuki henüz daha ricata karar vermemiştiniz. Çünkü piyadeniz gayet sert duruyordu.»

«Ben topçu zabitiyim,» dedi. «Tahkik ettim, siz de topçu zabitiymişsiniz. Bataryalarımız ilk saatten sonra ateş edemez hale geldiler.»

«Nasıl oldu?»

«Bataryaların tarassut noktaları çok ileride intihap edilmişti. Tarassut noktaları ile bataryalar kablo ile birbirine bağlı idiler. Oradan kumanda ediliyordu. Sizin topçu ateşiniz o kadar şiddetli ve muntazam başladı ki, kendi toplarımızı isabetle kullanalım diye çok ileriye sürdüğümüz tarassut mevkilerinin hepsi düştü, tahrip oldu. Toplar, içinde mermi olduğu halde duruyor, fakat kumanda eden adam yok. Tarassut mevkilerindeki subay ve erlerin bir kısmı öldü, telefon kabloları koptu ve bu suretle ateş edemez hale geldik.»

Ben bunu topçu mektebinin bir yıldönümünde topçu ve piyade muharebeleri arasındaki münasebet diye anlattım. O zamanın vasıtalarına göre kumandanların doğrudan doğruya çok uzakta tarassut mevkilerinde bulunmasının faydalarının ve mahzurlarının münakaşa olduğu bir meseledir bu. Bizim büyük taarruzda Yunan ordusu topçu tarassut mevkilerini ileride kurmakla, fayda değil, büyük zarar görmüştür.

General Trikopis'e sordum :

«Peki, bunu anladım,» dedim. «Biz Akşehir'e yan dönmüş vaziyette taarruz ediyoruz. Niçin Akşehir istikametine bir taarruz yapmadınız?»

Trikopis :

«Süvariniz arkamıza düştü. Telaş ettik,» diye cevap verdi.

Böyle hareketlerde **Fahrettin Altay**'ın müstesna bir kabiliyeti vardır. Hiç tahmin edilmeyen dağlık arazide geçitlerden süvari fırkalarını hiç kimseye duyurmadan şimale geçirdi ve düşmanın arkasında cirit atmaya başladı. Sadece görünüşü, düşman kumandanlarının aklını da, bütün tertiplerini de altüst etti. Nitekim **Trikopis**, anlattığına göre, bizim süvarimizi arkalarında görünce, tertip almaya teşebbüs bile edememiş, böyle bir şeye imkân olmadığı kanaatine varmış.

Trikopis'e bundan sonra, ne kadar kuvvetle muharebe ettiğini, ne kadar takviye aldığını, niçin mukavemet edemediğini sordum. Bana dedi ki :

«Kendi kuvvetlerimle muharebe ettim. Biraz takviye kuvveti aldım ama, parça parça ve geç geldi. İşe yarar bir takviye kuvveti alamadım.»

«Niçin?» diye sordum.

Yanında duran İhtiyat Kolordu Kumandanı **General Diyenis**'i göstererek :

«Buna sorun, arkadaşım bana yardım etmedi,» dedi.

Ben bu defa **Diyenis'e** dönerek sordum :

«Niçin yardım etmediniz?»

General Diyenis, kendi zaviyesinden niçin yardım etmediğini şöyle anlattı :

«Nasıl yardım edecektim? Ben de taarruza maruz kaldım. Taarruz benim cephede de aynı şiddetle oldu. Bütün mevzilerim düştü. Evvela kendi vaziyetimi kurtarmaya çalıştım. Benim aldığım emir oraları muhafaza etmekti. Bu sebeple emrimdeki kuvvetlerle cephemi takviye ettim ve mukabil taarruzla sizin kuvvetlerinizi püskürttüm, mevzilerimi geri aldım.»

General Diyenis'in, emrindeki ihtiyat kolordusu ile mukabil taarruza geçip hepsini püskürterek geri attığı kuvvet bizim bir fırkamızdı. İki günlük muharebe ile geri attığı bu fırka, **Salih Paşanın** fırkasıdır. Bu iki gün zarfında **Trikopis'in** kıtaatı onun gönderebildiği pek az takviye kuvvetleri ile yalnız başına kalmış ve didinerek erimiştir. Bundan sonra parça parça takviye kıtaları da gelmiş, fakat geç kaldığı için o karışıklık içinde gelen kıtalar artık hiç muharebeye girememiş, bozulmuş kıtaat içine karışarak bir fayda sağlamamıştır.

Biz **Diyenis'le** konuşurken, **Trikopis** söze karıştı, hakiki taarruz benim cephemde oluyor, yardıma ihtiyacım var, gel dedim, gelmedi diye konuştu. Bu mevzuu burada kestim. **Trikopis'e** :

«Niçin Eskişehir'e çekilmedin,» diye sordum.

Trikopis bu sualimi de şöyle cevaplandırdı :

«İzmir'e doğru çekilmek ve İzmir istikametini kapamak için emir aldım. **Hacı Anesti,** bana verdiği emirde, cephede muharebeyi kaybettiğimiz anlaşılınca kıtaatını İzmir üzerine çek,» dedi.

Sonradan anlaşıldığına göre, İzmir'de bulunan Yunan Ordusu Başkumandanının, muharebenin cephede kaybedildiğini haber alması ile, vaziyetin tehlikeye girmesi bir olmuş. O esnada cephedeki kıtaatın hepsinin sevk ve idaresini **General Trikopis'e** vermişler. Yani **General Trikopis** Başkumandan gibi emir verecek. Ama **Hacı Anesti** daha evvel tedbir olarak İzmir üzerine çekilmesini emretmiş. **General Trikopis'e** bu tedbirin yanlış olduğunu anlatmaya çalıştım. Muharebe meydanındayız, nasıl böyle yaparsınız, diye sordum. Kesin olarak emir aldım, başka bir şey yapamazdım, dedi ve bu meseleyi kapattık. Başkumandan, esir generalleri istirahat ettirmek için, barındırmak için bize emir verdi. Biz de gerekeni yaptık, kendilerini münasip bir yere sevk ettik.

General Trikopis ile görüşmelerimiz burada bitiyor. Şimdi ben, bu görüşmeden ne kazandım, onu söyleyeyim. Topçu ateşi meselesini, taarruz ettiğimiz Yunan kuvvetlerinin neden Eskişehir üzerine çekilmediklerini, bizim taarruzumuz başladığı zaman Yunan ordusunun İhtiyat kolordusu ile niçin mukabil bir taarruza geçmediğini, Eskişehir - Afyon hattının geri-

sinde bulunan bu ihtiyat kolordusunun neden kullanılmadığını, bunların hepsini, kendi kumandanlarımdan dinleyerek sevk ve idare bakımından zihnimin takıldığı noktaları aydınlatmış oldum. Bu büyük bir fayda. Ayrıca, işin enteresan tarafı, vaktiyle yaptığım bir tayinin ne kadar isabetli olduğunun meydana çıkmasıdır. Daha evvel anlatmıştım, **Salih Omurtak'ı** tümen kumandanlığına tayin etmek istediğim zaman, Kolordu Kumandanı **Kemalettin Sami Paşa** istememiş ve aramızda bazı tatsız hadiseler geçmişti. Yunan generallerini dinleyince, **Kemalettin Sami Paşanın**, gençtir, tümen kumandanlığını yapamaz dediği bu **Salih Paşanın** neler yapabildiğini daha iyi öğrenmiş olduk. Üzerinde münakaşa yapılan bu tayin, ne kadar isabet olmuş. Bir tümen, topu topu bir tümen. Karşısında üç tümenli bir düşman kolordusu var. Beş misli kuvvetli. Bu Yunan kolordusu **Salih Paşanın** tümeni ile yaptığı taarruz karşısında nasıl korkmuş, bunu **General Diyenis** anlattı. **Salih Paşa** Yunan kolordusunun cephesine taarruz ediyor. İleri mevzilerini işgal ediyor. Yunan Kolordu Kumandanı, kuvvet topluyor, mukabil taarruzla bu mevzileri geri alıyor. Ondan sonra **Salih Paşa** tekrar ilerliyor. Böylece bir Türk tümeni ile bir Yunan kolordusu ileri geri muharebe ederken, iki üç gün geçiyor. **Salih Paşanın** bu hareketi, düşman kolordusunu, asıl kesin sonuç yerinde herhangi bir iş görmekten tamamıyla mefluç bırakmış oluyor. Bu kâfi değil. **Salih Paşanın** karşısındaki kolordu, büyük taarruza uğramış. Bozulmuş, tekrar vaziyet almış. Sonra Başkumandan Meydan Muharebesinde dökünтü halinde batıya doğru çekilmeye ve dökünтüler arasına girmeye mecbur olmuş. Kumandanları da başlarında. Toparlanmışlar, tekrar bütün kuvvetleri ile taarruz etmişler. Bakmışlar ki, karşılarında büyük kuvvetler var. Ondan sonra dönüp teslim olmuşlar. Bundan başka çare bulamamışlar.

Şimdi Uşak'tayız

Şimdi Uşak'tayız. İzmir'e doğru harekete devam edeceğiz. Her taraf yanıyor. Topları ile, tüfekleri ile düşman kıtaları geliyor. Uğradıkları yerleri bir şey bırakmaksızın yakıyorlar. Halk canını dağlara atarak, köylerin, şehirlerin dışına kaçarak kurtarabiliyor. Her tarafı yangın kaplamış. Bir akşam vakti Banaz'dayız. Karargâhımla oraya henüz yeni gelmiştim. Geç vakit bir ufak kafilenin, bir esir kafilesinin Banaz'a getirildiğini gördüm. Kafile içinde bir tümen kumandanı varmış. Bu Yunan kumandanını bana getirdiler. Yanında bir de tercüman var. Vazifeniz nedir, diye sordum. Ben karargâhın önünde, dışarıda ayakta duruyorum. Kafileyi seyrediyorum. Filan tümenin kumandanı, dedi, kendisini tanıttı. Etraftaki yangını gösterdim :

«Niçin yakıyorsunuz, muharebede böyle şey var mı?» dedim. «Şimdi siz bir tümen kumandanısınız. Bu kıtaat sizindir. Sizi Divanıharbe veririm ve kurşuna dizerim. Harp kanunları, her türlü kanunlar bunu emreder. Halka böyle muamele yapılır mı?»

Ben sözlerimi bitirince, Yunan Kumandanı tercümanına beni sormuş, bu adam kimdir, demiş. Cephe Kumandanı **İsmet Paşa,** demişler. Bunu duyar duymaz hemen selam vaziyetine geçti. Bana selam verdi. Çok özür diledi. Söz dinletemiyoruz, orduda zaptırapt kalmadı, herkes bildiğini yapıyor, hiçbir suçumuz yoktur, dedi. Velhasıl uzun boylu özür diledi. Pekâlâ dedim, bıraktım. Yapacak başka bir şey yok.

İzmir'e doğru ilerliyoruz. Resmi tebliğlerimizde muharebe safahatını, vardığımız yerleri geniş anlatmıyorum. Bizim harekâtımızdan, harekâtımızın seyrini takip etmek isteyen İtilaf Devletlerinin tam ve doğru haber almasının kolay olmasını istemiyoruz. Bunun için bulunduğumuz yerleri söylemeden, basit resmi tebliğler yayımlıyoruz ve mütemadiyen yürüyoruz. Çünkü etrafa bir zafer havası verirsek karşımıza, denizden, karadan, şuradan buradan kuvvet çıkartmak için her türlü tertibatı alabilirler. Buna mahal vermeyelim diyoruz. Ve açıkçası böyle yapmak için kendimizi zor zapt ediyoruz.

Şimdi, kendimize ait, yolda geçen bir olayı anlatacağım. 1. ve 2. Ordular arasında, daha doğrusu **Nurettin Paşa** ile olan bir mesele. Başkumandanlık Meydan Muharebesini kazandıktan sonra, biz terfi ettik. Terfi ettiğimiz bize tebliğ edildiği esnada Uşak civarında bulunuyoruz. Benim rütbem ferikliğe (korgeneral) yükseltildi. 1. Ordu Kumandanı **Nurettin Paşa** da ferik oldu. Tabii, öteki ordu kumandanı **Yakup Şevki Paşa** da terfi etti. Muharebelerde başarı gösteren birçok kumandanın rütbesi yükseltildi.

29 Ağustos günü cereyan eden muharebelerden sonra, düşman kuvvetlerinin büyük kısmının çevrilmekte olduğu anlaşılınca, Başkumandanın yanında buluştuğumuz zaman, alınan tertipleri anlatmıştım. Başkumandan, **Fevzi Paşayı** 2. Ordunun yanına göndermiş, kendisi de 1. Ordu cephesine gitmişti. Orada muharebenin idaresi ile meşgul olurken, tertibat hususunda yaptığı bazı tashihler ve müdahaleler sebebiyle, Başkumandan ile **Nurettin Paşa** arasında münakaşa olmuş. **Mustafa Kemal Paşanın**, muharebe meydanında ve umumiyetle muharebeyi idare ederken kendi iradesini, en ufak kıtaya kadar hissettirip, subayları ve erleri canı ile, başı ile, bütün dermanını kullandırmaya sevk etmekte hususi bir dikkati ve hususi bir başarısı vardır. Muharebeyi böyle idare eder, sevk ve idareyi böyle gayet sert tutar. **Mustafa Kemal Paşanın** muharebe meydanındaki tabiatı böyle. 30 Ağustos muharebesinde 1. Ordu cephesinde, ordu kumandanı ile, muharebenin idaresi bakımından aralarında birtakım çekişmeler olmuş.

Söyledim, hepimiz terfi etmiş bulunuyoruz. **Nurettin Paşa** da terfi etti. İzmir'e doğru ilerlerken **Nurettin Paşaya** yolda rastgeldim. **Nurettin Paşa**

terfi etmiş, fakat nişanını takmamış. Dikkatimi çekti.

Kendisine sordum, niçin dedim. Şikâyette bulundu. Başkumandanın kendisine iyi muamele etmediğinden, iyi muamele görmediğinden bahsetti. Böyle bir şey mevzubahis olamaz, dedim. Muharebe, vazifenin çok dikkatle ve sert yapıldığı zamandır; bu zamanlarda kumandanların, kendi emri altında bulunanlara emirlerini dinletmek için aşırı talepte bulunmalarını tabii saymak gerekir. Biz böyle yaparsak, bizim amirlerimiz de, bize aynı muameleyi yaparlar. Bunun mübalağa edilecek yeri yoktur, diye kendisini teskin etmeye çalıştım. Başkumandanın hepimize böyle muamele yapmaya hakkı olduğunu belirttim.

Nurettin Paşa, bana ayrıca 2. Ordu kıtaatının 1. Ordu kıtaatı ile beraber İzmir'e doğru yaptığımız takibe katılmasından rahatsız olduğunu söyledi. 2. Ordu Kumandanı, Bursa istikametinde ilerleyen kuvvetlerin başında, kendisi İzmir'e gitmiyor ki, dedim. **Nurettin Paşaya** anlatmaya çalışıyorum : 2. Ordu kıtaatını muharebe zaruretleri dolayısıyla 1. Ordu ile beraber İzmir'e sevk ediyoruz. Ordu kumandanı ordusunun başında değil. Emir verdik, onu yapıyor.

Nurettin Paşa tatmin olmadı. Buna ne lüzum vardı. 2. Ordu da Bursa tarafına gidebilirdi, dedi. Vaktiyle, Başkumandanlık Meydan Muharebesinin neticesini aldığımız akşam, Başkumandan, **Fevzi Paşa** ve benim aramızda geçmiş olan münakaşa. Yani 30 Ağustos muharebesinden sonra ne yapacağız? 2. Ordu Bursa istikametinde mi ilerlesin, yoksa 1. Ordu ile beraber İzmir'e doğru mu sevk edilsin meselesi. **Nurettin Paşa** üçümüzün arasında geçen bu münakaşayı bilerek mi, işiterek mi, yoksa bundan haberi olmadan İzmir'e yalnız başına gitmek istediğinden mi, bilmiyorum, canı sıkılmış. Böyle görünüyor. İzmir'e 2. Ordu ile beraber gitmekten memnun değil.

Yakup Şevki Paşayı ordusundan ayırmış, Bursa istikametinde vazifelendirmiş bulunuyoruz. Onun emrindeki bu kıtaya, kendisinden iki üç misli üstün olan bir düşman kuvvetine karşı bir hattı müdafaa etmek değil, bilakis taarruz etmek emrini veriyoruz. Karşınızdaki dört Yunan tümenini toparlayıp imha edeceksiniz, diyoruz. Ona bu vazifeyi veren amil, umumi tertibin, umumi sevk ve idarenin icabı.

Nurettin Paşaya vaziyeti izah ettim. Büyük muharebenin kesin neticesini alacağız, herkes kendisine verilen vazifeyi yapmış ise büyük muzafferiyette en büyük payı almış demektir, dedim. Bu zihniyeti esas alırım ve bunun üzerinde münakaşayı asla kabul etmem diye ilave ettim.

İzmir'e doğru ilerlerken yolda **Nurettin Paşa** ile yaptığım konuşma üzerinde bilhassa duruyorum. Kendisine de söyledim, benim görüşmekten maksadım şu : Bir zaferden sonra ordu içinde muharebeyi kazanan benim, bizim kıtaatımızdır, yahut sizsiniz, sizin kıtaatınızdır gibi bir yarışma başladı mı, bu konuşmalar bir dedikodu halinde, ufak rütbeden büyük

rütbeye kadar, ordu içinde herkese sirayet eder. Ben, muharebe esnasında kıtaat arasına yayılan bu çeşit dedikodulardan son derece ürkerim. Çünkü muharebe şerefini paylaşmak yarışı, bir hastalık, kıta kumandanları ve subayları arasına girerse, az bir zamanda, kıtaatın birbirine yardım etmesi ve birbirinin başarısını tamamlaması gayreti söner. Bu hal bir ordu için son derece tehlikelidir.

Nurettin Paşayı rahatlatmak için, göreceksiniz, dedim, bu gece bütün orduya bir tamim yazacağım ve ordu içine, cephe kıtaatı içine böyle bir şeref yarışması ve birbirine iyi muamele etmemek hissinin doğmasını önlemeye çalışacağım. Karargâha geldim, bir cephe emri yazdım. Bu hastalıktan bahsettim. Kesin olarak menederim, bütün amirleri mesul tutarım. Böyle şey olmayacak. Bu emrimi, bu gece, en ufak rütbeli subaya kadar tebliğ edeceksiniz ve tebliğ ettiğinizi bana sabaha kadar bildireceksiniz. Bana bağlı olan bütün ordulara, kolordulara yazdım, tebliğ ettim. Sonra, **Nurettin Paşa** bir dahaki karşılaşmamızda, bana, aramızda konuştuğumuz bu meseleden dolayı bütün orduya tebliğ yayımlamakla kendisini incittiğimden bahsetmiştir. İncitmek hatırımdan geçmez, fakat en kritik zamanlarda ordunun sevk ve idaresini müteessir edecek, hastalık olarak kabul ettiğim hadiseleri önlemeye mecburum, demiştim.

10 Eylülde İzmir'e Girdik

Takip devam ediyor. Eskişehir cephesindeki zayıf mevcutlu bir kolordumuz 3 Eylülden itibaren İnönü civarındaki Yunan kolordusuna taarruz ederek, onu geri çekilmeye mecbur etti ve takibe başladı. İzmir istikametinde ilerleyen kıtalarımız 4 Eylülde Kula ve Alaşehir'i işgal ettiler. Takip gayet süratli gelişiyor. Yer yer düşmanın artçı kuvvetleri ile muharebe ediyoruz, bazı direnmelerle karşılaşıyoruz. Fakat takılmadan İzmir'e doğru ilerliyoruz. Yunan ordusunun bir cephe kurarak müdafaaya teşebbüs edemeyeceğini anladık. Süvari kolordumuz, 6 Eylülde Milne hattını aşarak, kısa bir muharebeden sonra Salihli'ye ulaştı. Nihayet süvarilerimiz 9 Eylülde İzmir'e girdiler. Biz, **Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa** ve ben, aynı gün, yani 9 Eylülde Belkahve'deyiz. O gece burada kaldık. İzmir karşımızda, deniz ayağımızın altında. İzmir'i çoktan beri görmemişiz. **Mustafa Kemal Paşa** son derece neşeli. Bize sordu : «Bu geceyi iyi geçirmek için ne yapalım?» Arkasından ilave etti : «Yapacak hiçbir şey yok, bir araya gelelim, şarkı söyleyelim» dedi. Geceyi böyle bir hava içinde hep beraber orada geçirdik. Ertesi sabah, 10 Eylülde İzmir'e girdik. Büyük merasim oldu. Bizi karşıladılar. Rıhtımda bir yer hazırlamışlar, evvela orada oturduk. Bir ara İzmir limanındaki İngiliz filosundan bir bahriye zabiti Kordon'a çıkmış, bizim bulunduğumuz yeri öğrenmiş, geldi. Bulunduğumuz odaya aldık. Se-

lam verdi, bir kâğıt uzattı. Kâğıdı açtık, okuduk. İngilizce. Donanma kumandanı, **Mustafa Kemal Paşa**ya yazıyor ve soruyor : İngiltere hükümeti ile haliharpte misiniz, değil misiniz? Bunun cevabını bize bildiriniz, diyor.

İngilizlerle harpte miyiz, değil miyiz? Bunun cevabını vereceğiz. Neyse verilecek cevabı bulduk ve yazdık : «Aramızda henüz sulh yapılmamıştır. İngilizlerle sulh halinde değiliz,» dedik. İstanbul Hükümeti tazyik edilerek Sevr Muahedesinin imzalandığını, fakat bizim Sevr Muahedesini tanımadığımızı belirttik. İngiliz bahriye zabiti cevabımızı aldı, gitti. Ama sonunda ne çıkacağını bilmiyoruz.

Bir müddet sonra rıhtımdaki binadan hükümete gittik. İzmir'deki İngiliz Konsolosu geldi, **Mustafa Kemal Paşa** ile konuşmaya başladı. Konsolos Türkçe de biliyor. İkisi konuşuyorlar. Ben odaya girip çıkıyorum. Gayet sert bir konuşma cereyan ediyor. Konsolos Hıristiyan halk için birtakım meseleler çıkarmak istiyor. Yani bir hadise çıkarmak isteyen bir hali var. **Mustafa Kemal Paşa** konsolosu dinliyor, gerekli cevapları veriyor.

Nurettin Paşa, İzmir valisi olarak vazife görüyordu. **Mustafa Kemal Paşanın** İngiliz Konsolosu ile hükümet konağında konuştuğu esnada, orada bir telaş hasıl oldu. Düşman geliyor, dediler. Nereden geliyor, diye sorduk. Aydın tarafından diye cevap verdiler. Yunan ordusunun bozgun halinde çekilmekte olan kıtaatından bir grup karmakarışık vaziyette İzmir'e doğru geliyormuş. Aradan pek az bir müddet geçti, kafile göründü. Teslim oldular. Bizimkiler onları da alıp gittiler.

Rıhtım hıncahınç insan dolu. Bütün İzmir böyle. Geçtiğimiz yollarda herkes bağırıyor, çağırıyor, yalvarıyor. Böyle bir hava. İzmir Rum halkla dolmuş. Bunların arasından geçiyor ve karargâhımıza gidiyoruz. Bizim kıtaatın geçtiği yerlerden daha kıtalarımız gelmeden önce Yunan ordusunun çekildiğini gören Rumlar evlerini barklarını bırakarak İzmir'e gelmişler. Liman gemi dolu. Bunları alıp naklediyor.

Biz Yunan ordusunu bozduğumuz zaman düşmanın muhtemel hareketlerini tahmin ederken, Eskişehir üzerine çekilirler, İzmir'e de Yunanistan'dan ve Trakya'dan asker getirerek, yakın mesafeden bir cephe tutarlar, diyordum. İzmir'e gelince öğrendim ki, buna teşebbüs etmişler. Yunanistan'dan ve Trakya'dan kuvvet getirerek İzmir'e çıkarmışlar. Rıhtıma çıkan asker isyan etmiş. Şehir bozgun havası içinde. Yeni gelen askerler bir cehennemin içine atılacaklar, bunu kabul etmemişler. Bizim büyük taarruzumuzla, yalnız Anadolu'daki Yunan Ordusunun inzibatı bozulmamış, yeni gelenler onlarla temas eder etmez tamamıyla bozulmuşlar. Bunun üzerine getirdikleri askeri tekrar geri götürmüşler.

Rıhtımda ne kadar kaldığımızı hatırlamıyorum. Ya bir gece, ya iki gece olacak. **Mustafa Kemal Paşa**yı Güzelyalı'da bir eve götürdüler, orada misafir ettiler. **Uşaklı Muammer Bey**in evi. Ben karargâhta kaldım. Sonra beni de çağırdı, gittim. Evin kızı **Lâtife Hanımefendi, Mustafa Kemal**

Paşayı misafir etmiş. **Mustafa Kemal Paşanın** bütün karargâhına, arkadaşlarına ikram etmek için canla başla uğraşıyorlar. Biz yorgun olduğumuz kadar, kirli bir haldeyiz. Ev, büyük bir konak. Cepheden kim oraya, **Mustafa Kemal Paşanın** yanına gelirse, ağırlayıp temizlemek için bütün hizmet edenler canla başla uğraşıyorlar.

İzmir'e geldiğimiz ilk günlerde ansızın büyük İzmir yangını çıktı. Rum ahalinin meskûn olduğu yer, şimdi Fuar'ın bulunduğu mahal yanıyor. Nereden başladı, kim başlattı, bilmiyorum. Birkaç gün devam etti. Bunun için biz karargâhımızı yangın bölgesinden ayırarak karşı tarafa geçtik. İzmir'e girdiğimiz günlerin bende kalan en acı hatırası bu yangındır. Zaten haleti ruhiye bakımından benim fazla bir neşem yok. Afyon'dan yol açıldığından itibaren İzmir'e kadar yalnız muharebe meydanlarından değil, dört tarafımızda bitip tükenmeyen yangın sütunları arasından geçerek gelmişiz. Bu yangınların sebepleri büyük tarih hadiseleri içindeki sebeplerdir. Küçükler emir aldıklarını söylerler, büyükler disiplin kalmadığını söylerler. Sevinmek veya acınmak duygularının çatıştığı bugünlerde **Atatürk'**ün, Alaşehir veya Salihli'de bir sundurma altında konuşurken, bir gün yine Yunanlılarla ittifak etmemiz ihtimalinden bahsettiğini hatırlarım.

İzmir'de neşeli geçen ilk iki üç günden sonra, tekrar karanlık bir hava çöktü. İzmir'i aldık ama, İzmir şehri Anadolu'nun yarısı ile beraber harap oldu havası ortalığı sarmaya başlamıştı. Bu karamsar düşüncelerin üstüne **Atatürk'**ün kuvvetli iradesiyle herkesi kolundan tutup çıkardığını bilirim. Ümitsiz anlarda herkese azim ve neşe vermek için dünyaya gelmiş olan Başkumandan, yanında bulunanları, İzmir'e girmekle büyük davayı kazanmış olduklarına tekrar inandırıyordu. Gördükleri yangın, sıkıntı ve sefaletin hepsinin tamir edilmesinin bir mesele olmadığını düşünmeye sevk ediyordu. Bu sayede bütün memleket bir büyük seferin manzaraları hikâyesine kapılmaksızın durumu soğukkanlılıkla hakiki ölçüsü ile görmeye sevk edilmişti.

Memleket için hazırlanan bildirilerdeki yeis ve felaket haberlerinin önüne geçiyordu. «İzmir'i aldık ama, ne oldu canım? Memleket de, İzmir de bir yığın toprak haline geldi haberini, karamsar politikacılara vermenin ne manası var, bırakın şunları..» diyordu.

İzmir'de yangın havasına, iyimserlik ve güzel gelecek hülyaları iki üç gün içinde hâkim oldu. İstanbul'dan gazeteciler ve hasretliler, Ankara'dan Büyük Meclis ve Hükümet üyeleri İzmir'e gelmeye başladılar. Herkes, ümitler ve planlarla beraber şikâyetler ve ithamlarla doluydu. **Atatürk** fırsat buldukça geç vakitlere kadar konuşuyor ve dinliyordu. Bundan sonra yapılacak işlerimiz var, diye sık sık bana söyler ve geniş ölçüde devlet ve kültür reformlarını işaret ederdi.

Bu iyimser hayallerin yanında bir gerçek bize ağır baskı yapıyordu. Müttefikler bizi İzmir'de bırakmışlar, bizimle hiç meşgul olmuyorlardı. Dev-

let ve milletin zahmet ve zaferinin karşılığını alması davasına müttefikleri zorlamak icap ediyordu. Daha büyük patlamalara mahal vermeyen, ancak kâfi derecede ehemmiyeti ve tesiri olan bir zorlama yapılmak lazımdı.

Bütün Düşman Kuvvetlerini Çıkartmaya Çalışıyoruz

Bütün düşman kuvvetlerini çıkartmaya, memleketi boşalttırmaya çalışıyoruz. Bir iki gün içinde İzmir'deki Yunan kıtaatı kâmilen gitti. Rum ahali mütemadiyen taşınıyor. O esnada büyük mesele, bundan sonra ne olacak? Muharebeyi kazanmışız, İzmir'e girmişiz, fakat bizi kıtaatımızla Anadolu'da böyle kendi halimize bırakacaklar mı? İtilaf Devletleri bundan sonra geçecek safhalar için tamamıyla serbest olarak yeni hareketler hazırlayabilirler. Onun için bunları bir an evvel mütarekeye zorlamak lazım. Düşünüyoruz, bunu nasıl yapabiliriz? İtilaf Devletleri, İngilizler Boğazlardadır, Çanakkale'dedir. İngiliz kıtaatı Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını tutuyor. Bütün kuvvetlerimizle bunların üzerine gidelim dedik. Ama kötü bir tesadüf neticesinde İtilaf Devletleri ile silahlı bir çatışma olabilir. Böyle bir emrivaki ile karşı karşıya gelebiliriz. Bunu istemiyoruz.

Başkumandanlık düşünüp taşındıktan sonra, İzmir'den kuzeye doğru harekât tekrar başladı. Şimdi Boğazlar üzerine yürüyoruz. Büyük kuvvetlerle Çanakkale'ye doğru gidiyoruz. Bizim kuzeye sevk ettiğimiz bu kuvvetler, karşımıza çıkacak İngiliz kuvvetlerine nispetle çok fazla. Fakat kararlıyız. Üstün kuvvetlerle gideceğiz ve silah atmayacağız. Kıtaatımız kuvvetli bir inzibat altında, ateşe maruz kalsalar bile silahlarını katiyen kullanmayacak. Bu kesin talimat içinde kıtaatımızı Çanakkale'ye doğru sevk ediyoruz. Cihan Harbi galip müttefiklerine, Türklerle sulh müzakeresine girmek lazım olduğu anlatılacak. Tedbir keskin bir ilaç gibi derhal tepkisini bütün dünyada gösterdi. İngiltere Başvekili, müttefiklere ve bütün dominyonlara Türk tehlikesini feryat etmeye başladı. Dört beş gün süren dünya ölçüsünde bir gerginlik ve hazırlıktan sonra, bizi mütareke müzakeresine çağırdılar. Yeni hayatın penceresi, artık açılmıştı.

Bizim Çanakkale'ye sevk ettiğimiz kıtaat oraya gitti. İngilizlerle karşı karşıya gelindi. İngilizler de silah kullanmadılar. İki taraf kıtaatı yüzgöz olmuş bir halde birbirlerinin içine girmişler. Sonradan haber aldığıma göre, biz hareket ederken İngilizler de kendi kıtalarına, silah atmamak ve bizim tecavüzümüzü beklemek üzere talimat vermişler. Yalnız eğer biz taarruz edersek, tel örgülerinin arkasında bulundukları mevzilerde taarruzumuzu kabul edecekler. Müdafaa tertiplerini buna göre almışlar ve bizden bir tecavüz gördükleri takdirde ateş etmeye karar vermişler. Biz ateş etmiyoruz, onlar da ateş etmiyorlar. İşte mütareke teklifini bu esnada almış bulunuyoruz.

Bütün bu hadiselerin başlangıcında İstanbul'dan Fransız fevkalade komiseri **General Pellé** İzmir'e gelmişti. **Mustafa Kemal Paşa** ile konuştular. Bize telkin etmek istediği, harekâtın durması. **General Pellé** hareket dursun ve sükûnet hasıl olsun diyor, bunun gayreti içinde bulunuyordu. Fakat biz böyle bir teklifi kabul edecek durumda değiliz. Hareket dursun teklifini kabul ettiğimiz zaman, herkes olduğu yerde duracak. Düşman tamamıyla çekildi mi, bunu bilmiyoruz. Bizim aleyhimizde ne gibi hazırlık var, bundan haberimiz yok. Onun için Fransız generalinin teklifine yanaşmadık. Hatırımda kaldığına göre, **General Pellé'**nin arkasından **Franklin Bouillon** da İzmir'e gelmişti. İşte bütün bu görüşmeler olurken, bizim kıtalarımız, anlattığım şekilde Çanakkale Boğazı'na dayandılar ve neticede beklediğimiz teklifi aldık. İstanbul'dan **General Harrington** vasıtasıyla İtilaf Devletlerinden mütareke teklifi yapıldı. Mütareke müzakeresi için İzmit'e, böyle bir yere gelin, diyorlardı. Biz Mudanya'yı teklif ettik, tarihini de tayin ettik.

EKLER

EK : 1

HARP AKADEMİSİNDEN MEZUNİYET YILLARI ve SINIFLARI*

Mahmut Şevket Paşa	34.	Sınıf	1882 — 1883
Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa *(Sadrazam, Mareşal)*	39.	»	1886 — 1887
Cevat (Çobanlı) Paşa	46.	»	1893 — 1894
Ahmet Cemal Paşa *(Korgeneral)*	48.	»	1894 — 1895
Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa *(Mareşal)*	51.	»	1897 — 1898
Nihat (Anılmış) Paşa *(Korgeneral)*	52.	»	1899 — 1900
Yakup Şevki (Subaşı) Paşa	52.	»	1899 — 1900
Hasan Cemil (Çambel) *(Albay)*	52.	»	1899 — 1900
Vehip (Bükat) Paşa *(Korgeneral)*	52.	»	1899 — 1900
Behiç (Erkin) *(Albay - Büyükelçi)*	54.	»	1901 — 1902
Şükrü Naili (Gökberk) Paşa	54.	»	1901 — 1902
Ali Hikmet (Ayerdem) Paşa *(Korgeneral)*	54.	»	1901 — 1902
Hafız Hakkı Paşa *(Tuğgeneral)*	55.	»	1901 — 1902
Enver Paşa *(Korgeneral)*	55.	»	1901 — 1902
Mahmut Kâmil Paşa *(Tümgeneral)*	55.	»	1901 — 1902

* Orduda veya başka alanlarda ün yapmış olanlarla, hatıralarda adları geçen ve geçecek olan kurmay subaylar alınmıştır.

Mehmet Selâhaddin Adil Paşa ..... *(Tümgeneral)*	55.	»	1901 — 1902
İsmail Hakkı (Erdener) Paşa ..... *(Tümgeneral)*	55.	»	1901 — 1902
Fahrettin (Altay) Paşa ..... *(Orgeneral)*	55.	»	1901 — 1902
Kâzım (İnanç) Paşa ..... *(Tümgeneral - Vali)*	55.	»	1901 — 1902
Ali Fethi (Okyar) ..... *(Binbaşı)*	56.	»	1903 — 1904
Ali Fuat (Erden) Paşa ..... *(Orgeneral)*	56.	»	1903 — 1904
Şevket Galatalı ..... *(Albay)*	56.	»	1903 — 1904
Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa	56.	»	1903 — 1904
Kara Vasıf ..... *(Albay)*	56.	»	1903 — 1904
Mustafa (Muğlalı) Paşa ..... *(Orgeneral)*	56.	»	1903 — 1904
Mürsel (Bakû) Paşa ..... *(Tümgeneral)*	56.	»	1903 — 1904
Ali İhsan (Sabis) Paşa ..... *(Tümgeneral)*	57.	»	1904 — 1905
Asım (Gündüz) Paşa ..... *(Orgeneral)*	57.	»	1904 — 1905
Ahmet Sedat (Doğruer) Paşa ..... *(Korgeneral)*	57.	»	1904 — 1905
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) ..... *(Mareşal)*	57.	»	1904 —1905
Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ..... *(Korgeneral)*	57.	»	1904 — 1905
Ahmet Müfit (Özdeş) ..... *(Yarbay)*	57.	»	1904 — 1905
Cemil (Uybadın) ..... *(Yarbay)*	57.	»	1904 — 1905
Halil (Kunt) Paşa	57.	»	1904 — 1905
Mehmet Arif ..... *(Albay)*	57.	»	1904 — 1905

Hüseyin Hüsnü (Alpdoğan) ..... *(Korgeneral - Vali)*	58.	»	1904 — 1905
Kâzım Karabekir Paşa ..... *(Korgeneral)*	58.	»	1904 — 1905
Emin (Koral) Paşa ..... *(Korgeneral)*	58.	»	1904 — 1905
Seyfi (Düzgören) Paşa ..... *(Tümgeneral)*	58.	»	1904 — 1905
Mehmet Nuri (Conker) ..... *(Albay)*	58.	»	1904 — 1905
Süleyman Askerî ..... *(Yarbay)*	58.	»	1904 — 1905
Kâzım (Özalp) Paşa ..... *(Orgeneral)*	58.	»	1904 — 1905
Mustafa İsmet İnönü ..... *(Orgeneral)*	59.	»	1905 — 1906
İzzettin (Çalışlar) Paşa ..... *(Orgeneral)*	59.	»	1905 — 1906
A. Nafiz (Gürman) Paşa ..... *(Orgeneral)*	59.	»	1905 — 1906
M. Âşir (Atlı) Paşa ..... *(Tümgeneral)*	59.	»	1905 — 1906
Kâzım (Orbay) Paşa ..... *(Orgeneral)*	60.	»	1906 — 1907
Naci (Tınaz) Paşa ..... *(Korgeneral)*	60.	»	1906 — 1907
H. Hüsnü (Erkilet) Paşa ..... *(Tümgeneral)*	60.	»	1906 — 1907
Keramettin (Kocaman) ..... *(Korgeneral)*	60.	»	1906 — 1907
Osman Zati Korol ..... *(Tümgeneral)*	60.	»	1906 — 1907
H. Hüsnü (Kılkış) Paşa ..... *(Korgeneral)*	60.	»	1906 — 1907
Hayrullah (Fişek) Paşa ..... *(Tümgeneral)*	60.	»	1906 — 1907
A. Rıza (Artungal) Paşa ..... *(Korgeneral)*	60.	»	1906 — 1907

Kemalettin Sami Paşa *(Korgeneral)*	61.	»	1907 — 1908
Hüsrev (Gerede) *(Yarbay)*	61.	»	1907 — 1908
Sabit (Noyan) Paşa	61.	»	1907 — 1908
Salih (Omurtak) Paşa *(Orgeneral)*	63.	»	1909 — 1910
Saffet (Arıkan) Bey *(Albay)*	63.	»	1909 — 1910
İsmail Hakkı (Berkok) Paşa *(Tuğgeneral)*	63.	»	1909 — 1910
Refet (Bele) Paşa *(Tümgeneral)*	64.	»	1911 — 1912
Kâzım (Dirik) Paşa *(Tümgeneral)*	64.	»	1911 — 1912
M. Tevfik (Bıyıklıoğlu) *(Albay)*	65.	»	1913 — 1914
H. Rahmi (Apak)	65.	»	1913 — 1914

TÜRKİYE'YE GELEN «HEYETİ ISLAHİYE»deki ALMAN SUBAYLARI

Moltke'den önce ve onunla birlikte gelenler (1756 — 1839)

von Varennes, von Zegelin, von Goetze, Baron von Knobelsdorff, von Schmidt, von Scoholten, Baron von Canitz und Dallwitz, Baron von Müffling gegen Weiss, Baron von Moltke, Baron von Vincke, Fischer, von Mühlbach.

Moltke'den Goltz'e kadar (1838 — 1882)

von Kuczkowski Paşa, Lüling, Wiesenthal, Schewenzfeuer Paşa, Wendt Paşa, Graach, Falk, Rabback, Godlewski, Jungmann, Schmidt, von der Becke, Gessler, Grunwald Paşa, Bluhm Paşa, Wagemann, von Böhn.

Goltz'un zamanında gelenler (I. Dönem) (1882 — 1908)

Kähler Paşa, Baron von der Goltz Paşa, von Kampnövener Paşa, von Hobe Paşa, Ristow Paşa, Steffen Paşa, von Grumbckow Paşa, von Schilgen Paşa, Ruedgisch Paşa, von Mesmer-Saldern, Fleischer Paşa, Auler Paşa, von Ditfurt Paşa, İmhoff Paşa, von Alten, von Morgen, von Leipzig, von Schlotheim.

Goltz'un zamanında gelenler (II. Dönem) (1908 — 1913)

Baron von der Goltz Paşa, Bopp, Posseldt Paşa, Tupschoewski, von Schlichting, von Anderten, Matthies, Back, von Byern, von Lossow, Weidtman, Veit, Bischof, Weiz, Ritter und Edler von Rogister, Schäffer, Muth, Aubert, von Frese, Rabe, Binhold, Cretius, Prätorius, Gottschalk, Endres, Dr. Vollbrecht, Michael, Sauer, von Strempel.

Liman von Sanders'in askeri heyeti (1913 — 1918)

Liman von Sanders Paşa, Bronsart von Schellndorff Paşa, Weber Paşa, Posseldt Paşa, Back Paşa, Weidtman Paşa, Trommer Paşa, Heuck Paşa, Bischof Paşa, von Sodenstern Paşa, Nicolai Paşa, von Frankenberg und Pronschlitz, Kannengiesser Paşa, von Legat, Schlee Paşa, Wehrle Paşa, von Stermpel Paşa, Baron Kress von Kressenstein Paşa, Potschernik, Stange, Kont von Hopfgarten, Perrinet von Thauvenay, Albrecht, von Feldmann, von Frese, Guse, Lauffer, Kirsten, Böttrich, Rabe, Binhold, Willhelmi, Stange, Vonberg, Endres, Schierholz, Welsch, Hunger, Eggert, Effnert, von Staszewski, Schröder, Prigge, Lange, von König, Mühlmann, Fischer, von der Hagen, von Wrochem, Pohl, Gerlach, Heibey, Serno, Prof. Dr. Mayer, Dr. Thieme, Burchardı, Dr. Huttner, Schuh, Sterke, Meinke, Weis, Jaenicke, Meier, Brimberg.

Dünya Savaşında (1914 — 1918)

Falkenhayn Paşa, von Seeckt Paşa, Gressmann Paşa, von Lossow, Rohdewald Paşa, von Gleich Paşa, von Lenthe, Langenstrasse Paşa, von Dommes, von Bock, von Wülfingen Paşa, Dove Paşa, Herrgott Paşa, Böhme, Goltz, von Falkenhausen, Guhr,* von Papen.

Dünya Savaşından sonra (1925 — 1939)

Ordu :

von Klewitz, von Massow, Reichenbach, Baron von Massenbach, Kohts, Rohrbeck, Steuer, Voigt-Ruscheweigh, Bührmann, Ritter von Füchtbauer, Höfl, Schubert, Müller, Hoffmann, Ritter, von Mantey, Ritter von Mittelberger, Braun, von Schickfus und Neudorf, Bauer, Treitschke, Schindler, Gynz von Rekowski, Schumacher.

Donanma :

Baron von Gagern, Wehner, Roedenbeck, Dorflein, Fürbringer, von Lossow, von Arnauld de la Perrière, Weisbach, Wülfing von Ditten, Venzlaff, Lützow, Loyke.

Bunlardan başka Türk Ordusunda görevlendirilenler :

Jodl, Rohde, Fretter-Pico, Lepper.

---

* Bu dönemde Türkiye'ye gelen Alman subaylarının sayısı iki yüze yaklaşmaktadır. Buraya önemli olanların bir kısmı alınmıştır.

EK : 3

TÜRK - ALMAN İTTİFAKI GÖRÜŞMELERİ VE YAZIŞMALARI

Osmanlı Devletinin Üçlü İttifak Devletleri ile birleşmesi konusu, Avusturya'nın Sırbistan'la kesin olarak hesaplaşmaya karar verdiği sırada, Temmuz 1914 ortalarında Avusturya hükümetince ele alınmıştı. Adı geçen hükümetin İstanbul'daki elçisi aracılığı ile bu hususta yaptığı düşünce yoklaması Osmanlı Devlet adamlarında Rusya'ya karşı bir eğilim bulunduğunu, İtalya'nın Anadolu'ya karşı olan ihtiraslarının bu eğilimi arttırdığını ve Osmanlı Devletinin Avusturya, dolayısıyla Üçlü İttifaka yanaşabilmesi için Avusturya'nın Sırbistan'a karşı çetin bir davranışla Balkanlar'da üstün bir durum alması gerektiğini öğretmişti. Bu defa Avusturya Hükümetince, ittifak için zamanın uygun olup olmadığı Alman Dışişleri Bakanlığından soruldu. Alman Dışişleri Bakanlığı bu bakımdan olan düşüncelerini şu yolda açıkladı : «Türkiye kötü askeri durumu dolayısıyla önümüzdeki yıllarda bir yük sayılmalıdır. Rusya'ya karşı saldırgan bir iş göremez. Bundan başka ona Almanya ve Avusturya ile birlik olmasını söylersek bize şartlar koşar, biz onu mesela Anadolu'ya karşı yöneltilecek Rus saldırılarından hiçbir surette kesin olarak koruyamayız. Bugünkü durumu ile Türkiye ancak büyük devletler arasında oynayıp en kuvvetli ve talihli tarafa yanaşabilir. Eğer Rusya, Romanya sağlam surette bize bağlı kalır ve Bulgaristan da bize yanaşmak isterse, bu yönlerin tabiatıyla Türkiye üzerinde tesiri olur. Ancak bana öyle geliyor ki, bu sırada İstanbul'a bir teklifte bulunmak lüzumsuzdur. Hatta tahmin edemeyeceğimiz karşı tekliflere de yol açacağı için zararlı bile olabilir.»

Alman Dışişleri Bakanlığının bu karşılığına rağmen İstanbul'daki Avusturya Sefiri *Pallaviçini* (Marquis Pallaviçini) Osmanlı Devletini Üçlü İttifaka çekmeye çalıştı.

Almanya'nın İstanbul elçisi *Wengenheim* (Vangenhaym) Berlin'e şunları bildirdi : «Avusturya'nın İstanbul elçisinin çalışmalarıyla mücadele ediyorum. Osmanlı - Bulgar bağlaşmasının Rusları Doğu Anadolu'da karşı tedbirler almaya sevk edeceğinden, bunun da karşısındayım. Ancak Osmanlı Devletiyle münasebetler kurulmasında iplerin kopmamasına dikkat edilmelidir. Bu suretle şayet bu devlet birkaç yıl sonra yeniden güçlü bir durum arz ederse onunla iyi ilişkilerin devamı mümkün olur. Tarafsız da olsa Türkiye doğu sınırında bazı Rus birliklerini alıkoyabilir.»

Alman elçisi *Vengenheim, Talât Bey* ve Sadrazamla görüştü. *Talât Bey*le görüşmesinden sonra Almanya'ya şunları bildirdi : «Eğer Bulgaristan, Avusturya ile ittifak ederse şu olabilir : Avusturya, Sırbistan'a saldırınca Bulgaristan da bu son devlete çatar. O vakit Yunanistan ve onunla müttefik olan Türkiye Sırbistan'ın yardımına koşarlar. Yani Avusturya ve Bulgaristan'ın aleyhinde yürürler. Türkiye bu işe ancak Osmanlı - Yunan ittifakı, başta Rusya olmak üzere, Üçlü İtilafın himayesi altında bulunduğu takdirde kalkışabilir.»

Sadrazamla görüşmesinden sonra da şu hususu bildirdi : «Sadrazam bana ittifaklar işinde son söz *Talât Bey*in değil, benimdir dedi. *Sait Halim Paşa, Venizelos*'la buluşmayı düşünüyor. Fakat Yunan ittifakı işine girmek düşüncesinde değilim. Adalar meselesi ittifaksız dahi çözülür diyor.»

21 Temmuz'da da şunları bildirdi :

«Sadrazam, *Talât Bey* ve *Enver* tam bir birlik halinde Avusturya elçisine şöyle söylemişler : Avusturya için Balkan Savaşları sonucunda uğradığı başarısızlıkları tamir etmek ve Balkanlı uluslarla Türkiye'nin gözünde büyük bir devlet olarak itibarını yeniden elde etmek için bu an, son bir fırsattır. Eğer Avusturya, Sırbistan'a hak ettiği dersi verirse yalnız Bulgaristan değil, Romanya ve Türkiye dahi kayıtsız ve şartsız Üçlü İttifakın yanında yer alırlar.

Türkiye, Almanya ve Romanya'nın isteği üzerine kendi kanısına aykırı olarak Yunanistan'la ittifak yapmak üzere idi. Ancak Avusturya çetin bir müdahale ile Bulgaristan'ı kendine bağlarsa bu Osmanlı - Yunan ittifakı yapılamaz.

Marki Pallaviçini'nin Türk Nazırlarıyla görüşmelerinden edindiği intibaa göre Üçlü İtilaf ve özellikle Rusya, Yunan - Türk ittifakı için çalışıyorlar.»

Özet olarak denilebilir ki, Osmanlı Devletinin Almanya ve Avusturya ile ittifak teşebbüsü ilk defa Avusturya hükümetince yapılmıştı. Osmanlı devletini aciz gören Almanya'nın İstanbul elçisi ve Alman Dışişleri Bakanlığı bu ittifakı istemedi. Sonra gerek Almanya, gerek Avusturya, Osmanlı Devletini Yunanistan'la anlaşmaktan alıkoymaya çalıştılar. Halbuki bu anlaşmayı daha önce Almanya ileri sürmüş idi.

Bu yolda çalışmalar devam ederken, *Wengenheim* imalı bir şekilde Avusturya - Sırbistan çatışmasının mümkün olduğu tezini ileri sürdü. Bunu duyan Osmanlı nazırlarında birtakım ümitler uyandı. Sadrazam ile *Enver Paşa* ve *Talât Bey* Avusturya'ya cesaret vermeye ve onu kışkırtmaya koyuldular. 22 Temmuzda, *Enver Paşa* Alman büyükelçisine doğrudan doğruya ittifak teklifinde bulundu. Sadrazam da aynı teklifi Avusturya büyükelçisine yaptı.

Osmanlı Devletini Almanya ile ittifaka sevk eden etkenler şunlardır : Osmanlı hükümeti yalnızlıktan kurtulmak istiyordu. Zaafı dolayısıyla kimse onunla uzun vadeli ve belirli ittifak yapmak istemiyordu.

İngilizlere yapılan tekliflerden ve *Cemal Paşa*nın Paris'te yaptığı temaslardan bir sonuç elde edilemeyince Almanya'ya yönelmek tabii sayıldı ve Avusturya - Sırbistan anlaşmazlığı bu maksat için fırsat kabul edildi.

O zamanın devlet adamlarının hatıralarında da bu ittifaka teşebbüs sebepleri genel olarak şöyle anlatılmıştı :

Meclisi Mebusan Başkanı *Halil Bey*e göre, «Üçlü İtilafa yapılan ittifak önerileri olumsuz karşılandı. Şu halde sırf Ruslara karşı savunma maksadıyla yapılacak Almanya - Osmanlı ittifakı memlekete hayırlı olur.»

Bahriye Nazırı *Cemal Paşa*, «Türkiye'yi yalnızlıktan kurtaracak bir Alman - Osmanlı antlaşmasını uygun bulurum,» diyordu.

Dahiliye Nazırı *Talât Bey* de, hatıratında «Varlığını koruyabilmesi için Türkiye'nin böyle bir Avrupa devleti ile ittifak etmesi gerekliydi. Türkiye ancak ilim, sanat, sanayi ve ticaret bakımından bu derece ilerlemiş bir devletin yardımı ile kendi mevcudiyetini ve terakkisini temin edebilirdi» diyecektir. Ayrıca *Talât Bey*, «... Bizim düşüncemiz, bir umumi harbin çıkmayacağı ve bir kere bu ittifaka girmekle, artık devletimizi her türlü tehlikelerden korumuş olacağımız merkezinde idi» diye hatırasına devam eder.

Sadrazam da Ruhsatname için yanına çağırdığı Padişahın başkâtibi *Ali Fuat Türkgeldi Bey*e şunları söylemişti : «Başımıza gelen mağlubiyetler üzerine bir

müttefik bulmak için her tarafa başvurduğumuz ve hatta Yunan devletine kadar müracaat ettiğimiz halde muvaffak olamadık. Şimdi Üçlü İttifaka dahil olmak için bir fırsat zuhur etti. Bu, devletin istikbalini kurtaracaktır. Almanlarla tedafüi ittifak müzakeresine girişmek için Padişahın bir izin belgesi düzenlemeleri gerekir.» Sadrazam bunları söyledikten sonra bir izin belgesi müsveddesi yazdırdı. Başkâtip gidip istenilen izin belgesini getirdi. 25 Temmuz 1914 tarihli izin belgeleri metni şöyle idi : «Rusya devletinin muhtemel saldırısına karşı Almanya ile savunma ittifakı yapmaya Sadrazam ve Hariciye Nazırımız Mehmet Sait Paşa yetkilidir, 25 Temmuz 1914, İmza : Mehmet Reşat.»

Osmanlı - Alman İttifakı İçin Yapılan Görüşmeler

Bu ittifak için yapılacak görüşmeler Osmanlı Hükümetince son derece gizli tutulacak ve imza gününe kadar bu görüşmelerden yalnız Sadrazam ve Hariciye Nazırı *Sait Halim*'in haberi olacaktı.

*Cemal Paşa*nın, *Talât Paşa* ile görüşmesine ait anılarda ilk teklifin Almanya'dan geldiği belirtilmektedir : «... Paşa Almanya bize şu ve bu koşullar altında bir ittifak teklif etse ne dersin?...»

Talât Paşa da anılarında «Bu sırada Sadrazam *Sait Halim Paşa* bir gün gelip Sefir *von Wengenheim*'ın Almanya'nın Türkiye ile eşit koşullar altında bir ittifak yapmak istediğini kendisine açmış olduğunu bize bildirmek üzere *Enver Paşa*yı, *Halil Bey*i ve beni yanına çağırdı...» demekte idi. Bu açıklamalara göre ilk ittifak teklifi Almanya tarafından yapılmıştı.

Sadrazam 1918'de bu işler hakkında ilk tahkikatı yapan Mebusan Meclisi Encümeninde verdiği ifadede şunları söylüyordu : «... Şurasını söyleyeyim ki ittifak teklifi Almanlar tarafından vukubulmuştur...»

Ancak Alman resmi belgeleri, daha evvelce de belirtildiği üzere ilk teklifin Sadrazam tarafından Avusturya büyükelçisine, bundan başka *Enver Paşa* tarafından Alman büyükelçisine yapıldığı şeklinde göstermekteydi. Ve yine bu belge, bu teklifin adı geçen elçilerce Osmanlı İmparatorluğunun zaafı dolayısıyla benimsenmediğini, ancak *Kayzer*'in, bu görüşmelere ait *Wengenheim*'ın raporunu okuyunca, ittifakın yapılmasını emrettiğini ve ondan sonra görüşmelere başlandığını belirtmekte idi.

Bu belgelere göre *Enver Paşa*, 22 Temmuzda Alman büyükelçisi ile görüşüp, Osmanlı Hükümetinin Almanya ile ittifak istediğini, bu olmadığı takdirde, Üçlü İtilafa eğilimli olan nazırların ağır basacaklarını onlara bildirmişti.

Harbiye Nazırının *Wengenheim*'la yaptığı görüşmeden anlaşıldığına göre İttihat ve Terakki Partisinde ve Hükümette Almanya tarafına eğilimli bir çoğunluk vardı. Onların arasında veya başında Sadrazam *Sait Halim Paşa*, *Talât* ve *Halil Bey*ler ve *Enver Paşa* bulunmakta idi. Ancak bu fikre karşı olanlar da vardı.

Alman Sefiri *Wengenheim*, *Enver Paşa* ile yaptığı görüşmeleri Alman Dışişleri Bakanlığına bildirmişti.

Bir gün sonra, 23 Temmuzda, Alman büyükelçisi Berlin'e gönderdiği bir ikinci telle, Sadrazamla Avusturya büyükelçisi arasındaki bir görüşmeyi anlattıktan sonra bir gün önce *Enver Paşa*nın kendisine açmış olduğu Osmanlı - Alman ittifak işini, Sadrazamın da Avusturya büyükelçisine açtığını bildiriyordu. *Wengenheim*, *Palloviçini* gibi bu tele nazaran Osmanlı - Alman ittifakına karşıydı.

*Enver Paşa*dan sonra Sadrazam tarafından da bu anlaşma için *Wengenheim*'a başvurulmuş Alman ve Avusturya'nın ilk karşılıkları olumsuz olmuştu. 24 Temmuzda, *Wengenheim*'a Dışişleri Bakanlarından ittifak yapma görüşmelerine başlama için şu telgraf gelmişti : Bu tele nazaran, «İmparator, Türkiye'nin ittifak kabiliyetlerinden şüphelenmesine rağmen halihazırda faydalı sebeplerden dolayı, Türkiye'nin Üçlü İttifaka eğiliminden faydalanılması fikrindedir. Şayet Türkiye muhakkak surette Üçlü İttifakın, veyahut üyelerinden birinin himayesinde bir ittifak yapmak istiyorsa, Romanya ve Bulgaristan'la birleşmek için ciddi surette teşebbüste bulunmalı ve kendisini Avusturya'nın emrine amade kılmalıdır. İstanbul'a bu yönde tesir yapınız. Şunu da ekleyelim ki, şimdilik ittifak, ancak belirli bir amaca inhisar etmeli ve biz sizin de bildirdiğiniz gibi tabii artmakta olan sorumlulukları üzerimize almayacağız.»

Bu telgraf üzerine *Wengenheim*, Babıâli'ye ittifak konuşmalarına hazır olduğunu bildirdi ve 25 Temmuzda Padişahın izin veren belgesi Başkâtipçe *Sait Halim Paşa*ya verildi.

Wengenheim, *Liman von Sanders*'le görüştükten sonra Türk ordusu hakkındaki kanaatini değiştirmiş ve Alman kumandanları emrinde Türk ordusunun askeri kıymetinin üç defa artmış olacağını ve Balkanlar'daki son siyasi gelişmeler hakkındaki noktai nazarını Alman Dışişleri Bakanlığına bildirdi.

Wengenheim, 28 Temmuzda Berlin'e Osmanlı Hükümetinin nasıl bir ittifak istediğini şöyle bildirdi : «Sadrazam biraz evvel beni çağırtarak Sultanın Almanya'nın kısa zamanda Türkiye ile, Rusya'ya karşı tedafüi ve tecavüzi gizli bir ittifak antlaşması yapıp İmparatora bildirmesini rica etti.

Eğer Rusya, Türkiye'ye veyahut Almanya ile Avusturya'ya hücum ederse veyahut Almanya, yani Üçlü İttifak, Rusya'ya taarruz ederse ittifak yürürlüğe konmalıdır. Rusya'dan gayrı memleketlere karşı Türkiye himaye istemiyor. Kapitülasyonlar, borçlar vesaire gibi bütün milletlerarası meseleler eski halinde kalmalıdır. Türkiye'nin dileği bir harp vukuunda İmparatorun Türkiye emrinde Alman silahlı heyetini bırakmasıdır. Buna karşılık Türkiye harp çıktığında Türk Orduları Başkumandanlığının, 1 - 4. Ordunun hakiki kumandasının Alman askeri heyetine verilmesini tespit eden bir şekil bulmayı taahhüt edecektir.

Konuşmalar, hatta Türk nazırlarından bile gizli olarak yapılmalıdır. Sadrazam şimdilik benim hiçbir sefir dostuma bu sorunu bahis konusu etmememi rica ediyor. Keza Berlin Elçisi *Mahmut Muhtar Paşa*nın da haberdar edilmemesi keyfiyetini zaruri gösteriyor.»

Wengenheim'ın bu bildirisine, Alman Başbakanının imzasıyla aynı gün şu karşılık geldi. Bu karşılıkta *Kayzer*'in, Sadrazamın tekliflerini kabul ettiği bildirilmekte ve beş maddelik şu ittifak şartları ileri sürülmekteydi.

«1. Her iki taraf (Osmanlı ve Almanya), Avusturya - Sırbistan anlaşmazlığında tamamıyla tarafsız kalacaklardır.

2. Ancak eğer Rusya savaşa katılır Almanya da ona sürüklenirse, Türkiye de savaşa girecektir. Kazüs - Federis onun içinde vaki olacak.

3. Harp çıkarsa, Almanya askeri heyetini Türkiye'de bırakacaktır. Türkiye yüksek komutanın, bu heyetçe icrasını temin eder.

4. Almanya, Türkiye'yi, Rusya'ya karşı kefalet altına alacaktır.

5. Bu antlaşma, Avusturya - Sırbistan savaşı boyunca ve ondan çıkacak ihtilafların devamı müddetince yürürlükte olacaktır. Eğer bir anlaşmazlık yüzünden Almanya ile Rusya arasında bir harp çıkmazsa, antlaşma kendiliğinden hükümsüz olacaktır (otomatik olarak).»

Bu belgeyi yayımlayan eserin dipnotunda şu açıklama yapılmakta idi : «Yukardaki üçüncü madde başlangıçta şöyle yazılmıştı. Harp süresince Alman askeri heyeti Türk ordusunun komutanlığını eline alır.» Başbakan *Betman Holveg*, bu tasarının kenarına şunları yazıyor : «*Kayzer*, tasarının bu biçim yazılışını kabul ediyor. Bana gelince, üçüncü maddenin bu derece emredici biçimini Türkiye'ce kabul edilebilecek şekil olduğundan şüphe ediyorum. Belki askeri heyetçe yüksek komutanın fiilen icrasını sağlayacak bir biçim yeter.» Bunun üzerine, 3'ncü madde pek az hafifletilerek İstanbul'a yazılan biçime sokuldu.

Yukarıdaki Alman teklifine şu Osmanlı itirazlarını, *Wengenheim*, Berlin'e 30 Temmuzda bildirildi.

«Sadrazam birden dörde kadar olan maddeleri kabul ediyor. Fakat 5'nci maddenin kabulünün mümkün olmadığına işaret ediyor. Evvela Avusturya ile Sırbistan kavgası yüzünden Almanya ve Rusya arasında bir harp çıkmayacağından emin olabilmek için ne kadar zamanın geçmesi lazım geleceğini tespit etmek kabil değildir. Öyle bir harbin Avusturya'nın Sırbistan'a galebesinin tesisi ile bir veya iki sene sonra dahi çıkması muhtemeldir. Türkiye'den, şimdi Almanya'ya bağlı kalması, fakat ilerde Rusya Türkiye'den üçlü ittifak dostluğu dolayısıyla öç almak isterse, o vakit tamamen yalnız olarak başının çaresine bakması istenemez. Biz Türkiye'yi Almanya ile işbirliği yapmasından doğacak olan muhtemel sonuçlara karşı dahi korumalıyız. Sadrazam kısa süren bir ittifak münasebetinden bahsetmiş ise, bununla ebedi bir anlaşmanın veya buna benzer bir şeyin uzun zaman için aktedilemeyeceğini düşünmüştür. Her iki devlet her şeyden önce kısa bir zamanda mukavele münasebetlerinin değerini tecrübe etmelidir. Sadrazam bunu, yedi yıllık bir müddet için düşündüğünü, fakat zaruret halinde antlaşmanın *General Liman*'ın mukavelesi ile birlikte 1918 yılı sonunda bitmesine de razı olacağını söyledi.»

Alman Başbakanı, *Wengenheim*'a şu yolda karşılık verdi :

«Antlaşmanın Babıâlice istenildiği gibi 1918'e kadar devam etmesini kabul ediyoruz. Onu derhal imzalamaya hazırız. Roma ve Viyana'dan da, bu antlaşmanın üçlü ittifaka eklenmesi için ısrar ediyoruz. Derhal antlaşmayı imzalamaya izinlisiniz. Ancak bundan önce Türkiye'nin bu harpte Rusya'ya karşı ciddi bir harekete girişebileceğinden ve bunu yapacağından iyice emin olmak gerekir. Aksi takdirde ittifak değersizdir ve imzalanmamalıdır.»

Wengenheim, Başbakanın bu karşılığı gelmeden, Berlin'e şu telgrafı çekmiş bulunuyordu :

«Rus seferberliği Babıâli üzerinde tesir yapmakta ve Türkiye'ye karşı bir Rus saldırısı yapılması kaygısını uyandırmaktadır. Öbür yandan *Venizelos*'un Sadrazamla buluşmayacağını bildirmesi işinde, Üçlü İtilafın bir oyunu seziliyor. Üçlü İtilaf, Türk - Yunan gerginliğini uzatıp, icabında Rusya'da huzursuzluk yaratabilecek, İngiltere'den yeni yapılan Türk muharebe gemilerinin (Reşadiye ve Sultan Osman) Boğazlardan geçmesine Yunanistan'ın mani olması imkânını sağlamak istiyor. Eğer Türkiye ile ittifak yapmak istiyorsak buna ancak vakit kalır. Aksi takdirde lehimizde olabilecek olan üç yüz bin kişi aleyhimizde olabilir. *General Liman*, Türkiye'nin bizimle beraber olacağından şüphelenmeye başladı...»

Bunun üzerine Alman Başbakanı, 1 Ağustosta *Wengenheim*'a şu yazıyı gönderdi :

«*General Liman*, Rusya ile savaş olduğu takdirde, Türkiye'nin şimdiden aktif ve tesirli bir surette bizim lehimize işe karışacağına inanıyorsa, ekselansı-

nın ittifakı, onun uzatılmasına imkân veren hükümle birlikte 1918'e kadar aktetmeye izinlisiniz.»

Bu telin çekilmesinden bir gün önce, 31 Temmuzda Kayzer, gizli olarak Avusturya askeri ateşesine, Türkiye ile bir ittifak yapılmak üzere olduğunu ve ona göre Türklerin bu ittifak gereğince *Liman von Sanders*'in komutası ve sayıları altmışa çıkarılmış olan Alman subaylarının idaresi altında beş kolordu ile Rusya'ya karşı yürümeye mecbur olacaklarını, imza için tarih tespiti gibi ufak ayrıntıların çözümlenmesinin beklendiğini, *General Liman*'ın antlaşmanın yürütülebileceğini bildirdiğini söylemişti.

Bu sözler antlaşmanın savunucu olmadığını ve Almanların antlaşmayı nasıl kıymetlendirdiğini açıkça gösteriyordu.

TÜRK ALMAN İTTİFAK ANTLAŞMASININ METNİ

Bütün bunlardan sonra, 2 Ağustosta daha önceden hazırlanmış olan ittifak metni, *Sait Halim Paşa*nın Yeniköy'deki yalısında imzalandı. Metin şöyle idi:

«1. Akit iki devlet, Avusturya - Macaristan ile Sırbistan arasında bu anda mevcut olan anlaşmazlıktan tam bir tarafsızlık muhafazası taahhüt ederler.

2. Şayet Rusya fiilen askeri tedbirlerle işe karışır ve bu suretle Almanya için Avusturya - Macaristan hakkında Kazüs - Federis husule getirirse, bu Kazüs - Federis Türkiye için dahi yürürlüğe girecektir.

3. Harp olursa Almanya, askeri heyetini Türkiye'nin emrinde bırakacaktır. Türkiye dahi işbu askeri heyete, Harbiye Nazırı hazretleriyle askeri heyet reisi arasında doğrudan doğruya kararlaştırılmış olduğu gibi, ordunun sevk ve idaresinde fiili bir nüfuz temin edecektir.

4. Almanya, Osmanlı arazisi tehdit altına düştüğü takdirde onu icap ederse silahla muhafazayı taahhüt eder.

5. İki imparatorluğu, bugünkü anlaşmazlığın meydana getirebileceği uluslararası karışıklık (Complicastion)lardan korumak için aktedilmiş olan antlaşma, isimleri yukarıda geçen delegeler tarafından imza edilir edilmez yürürlüğe girecektir ve aynı karşılıklı taahhütlerle, 31 Aralık 1918'e kadar yürürlükte kalacaktır.

6. Yüksek akit taraflardan birisince, yukarda anılan işbu müddet bitmeden evvel hükümsüz ilan edilmezse, işbu muahede yeniden beş senelik bir müddet için yürürlükte kalacaktır.

7. İşbu muahede şevketli Osmanlı Padişahı ve haşmetli Almanya imparatoru Prusya kralı tarafından tasdik edilecektir. Tasdiknameler imzadan itibaren bir ay zarfında karşılıklı alıp verilecektir.

8. İşbu antlaşma gizli kalacaktır. Ancak iki yüksek tarafın muvafakati ile ilan olunabilecektir. *Sait Halim, Baron von Wengenheim.*»

Alman büyükelçisi imzalanan bu antlaşma metninin, 3. ve 7'nci maddeleri hakkında da şunları Berlin'e bildirdi:

Madde 3 hakkında : «Türkler Padişahın Türk ordusunun başkomutanı olması dolayısıyla bu metni (Alman teklifine göre şeklen hafifletilmiş metni) istiyorlardı. Ancak imzadan önce *General Liman von Sanders* evvelce istenilmiş olduğu gibi askeri heyete ordunun fiili sevk idaresini sağlayan ayrıntılı bir antlaşmayı, Harbiye Nazırı *Enver Paşa* ile imzalamış olduğunu bana resmen haber verdi.»

Madde 7 hakkında : «Sadrazam kendisi devrilse dahi, Türkiye'nin hiçbir çekimserlik ileri sürmeden bu antlaşmaya bağlı kalması için antlaşmanın iki hükümdarca açıkça tasdik edilmesini istiyor.»

Antlaşmanın 1'nci, 2'nci maddeleri, antlaşma metninin, Alman - Rus harbi başlamadan evvel hazırlandığını, fakat harbin başlamasından sonra onun üzerine hiçbir değişiklik yapılmadığını açıkça göstermekteydi.

Harp Almanya tarafından, 1 Ağustos saat 17.00'ye doğru ilan edilmişti. Türkiye Almanya Antlaşması ise, 2 Ağustos sabahı öğleden önce yani harp ilanından aşağı yukarı 16 - 17 saat sonra imza edilmiştir. Bu duruma göre Osmanlı devlet adamları acaba antlaşmayı imzalarken Alman - Rus Harbinin ilan edildiğini bilmiyorlar mıydı?

*Sadrazam Sait Halim Paşa*nın harp sonrası Mebusan Meclisi Encümeni önünde bu hususta verdiği ifade şöyle idi :

«Evet efendim, Antlaşma harp vaktinde oldu. Müzakerelerin esası daha eskidir. Harp ilanını ise Ağustosun ya 1'nci veya 2'nci günü haber aldık. Binaenaleyh zannedildiği gibi bu ittifak bizi muharebeye sevk etmek için yapılmış değildir.»

Talât Paşa anılarında antlaşmanın, harp ilanından evvel olduğunu şöyle anlatıyordu :

«İttifak nihayet muayyen bir şekil aldı. Antlaşma Sadrazamla *Wengenheim* tarafından imzalandı. Aynı şekilde Avusturya sefiri ile de bir antlaşma yapılarak imza edildi. Bundan az sonra, Almanya ile Rusya arasında harp patladı.»

Cavit ve *Halil Bey*lerin ifadeleri ise bunun aksini gösteriyor. *Cavit Bey* imza günü, tesadüfen *Sait Halim Paşa*nın yalısına gitmiş orada Alman tercümanı *Veber*'i görünce bir şeyler olduğundan şüphelenmiş, tercüman gittikten sonra, Sadrazam, *Enver Paşa, Talât* ve *Halil Bey*ler ve *Cavit Bey* bir odada toplanmışlar, Sadrazam, ne olduğunu söylemeden antlaşma metnini okutmuştur. Bundan sonra hatıratına *Cavit Bey* şöyle devam etmekte idi :

«Benden bu hususta ki fikrimi sordular. Ben de okunan şeyin üzerimde büyük bir hayret doğurduğunu ve böyle önemli bir mesele hakkında derhal karşılık vermek ve reyimi bildirmek durumunda olmadığımı ve yapılan şeyden hiç memnun olmadığımı ima eder bir şekilde konuştum. Bu esnada arkadaşlarımdan biri bana hitap ederek eğer harpten evvel böyle bir ittifak teklif edilseydi kabul etmekte tereddüt eder miydin ve mademki o zaman tereddüt etmeyecektin o halde şimdi bunu kabul etmekte beis yoktur dedi. Ben de buna karşılık olarak harpten evvelki zamanla sonraki zaman arasında fark olduğunu ve harpten evvel dahi böyle bir teklif olmuş olsa idi, bizi yalnız Almanya hükümetine bağlayacak bir antlaşmayı kabul etmeyeceğimi söyledim.»

Bu husus *Halil Bey*in anısında da doğrulanmakta idi :

«Antlaşma imza edildikten sonra Alman sefiri ile birlikte gelmiş olan sefaret baştercümanı *Veber* «Mademki imparator harp ilan etti, taahhüdünüzden kurtuldunuz» demişti. Bu söz harp ilanının Almanlar tarafından yapılmış olması dolayısıyla tedafüi bir anlaşmaya göre Osmanlı devletinin harbe katılmaması gerektiğini anlatıyordu.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ittifak antlaşması, Alman - Rus savaşı başladıktan sonra imzalanmıştı. Bundan sonra Avusturya büyükelçisiyle de antlaşmanın incelenip uygun bulunduğuna dair bir belge imzalandı.

Cavit Bey ve daha birkaç nazır antlaşmayı eksik bularak itiraz ettiler. Bunun üzerine *Sait Halim Paşa,* «Antlaşmada mevcut olmayan şeyleri ben ilave ettiririm, onları bana bırakınız» dedi.

Değişiklik isteklerinin çoğalması üzerine, bu gibi istekte bulunan kimseleri yatıştırmak için *Sait Halim Paşa*ya değişiklik yapılabileceği hakkında çıkartılan bir irade ile yetki verildi.

Wengenheim bu taahhütlere ait mektubu 6 Ağustos 1914 tarihinde Babıâliye verdi. Bu mektup ana çizgileriyle şöyle idi :

«1. Almanya, kapitülasyonların kalkması işinde Osmanlı Devletine yardım edecektir.

2. Balkan devletleriyle girişilecek görüşmelerde ve Balkanlarda fethedilecek yerlerin Bulgaristan'la paylaşılması işinde Almanya Osmanlı Hükümetini destekleyecektir.

3. Almanya, Osmanlı Hükümetinin de harp tazminatı almasına çalışacaktır.

4. Düşman, Osmanlı topraklarına girerse, giren düşman oradan çıkarılmadan Almanya barış yapmayacaktır.

5. Yunanistan, savaşa katılıp yenilirse Almanya, Ege adalarını Osmanlı Devletine geri verecektir.

6. Osmanlı Devleti doğu sınırları, bu devlete Rusya Müslümanları arasında doğrudan doğruya temas sağlayacak şekilde düzeltilecektir.»

Cavit Bey anılarında asıl antlaşmanın iki hükümdar tarafından imza edilmiş olmasına rağmen, bu Alman taahhütlerini gösteren vesikanın Alman elçisinin imzasını taşıyan bir mektuptan ibaret olduğu hususunda Sadrazamın dikkatini çektiğini açıklıyordu.

2 Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak imza, seferberlik ve tarafsızlık ilan edildiği gün Mebusan Meclisi de süresiz kapatıldı. Aynı gün Moratoryum ilan edildi.

Antlaşmanın İmzasından Sonra İki Devletin Siyasi İlişkileri :

Burada, Almanların, Osmanlı - Alman antlaşması hakkındaki düşüncelerinin açıklanması bakımından, yalnız 1 - 5 Ağustos arasındaki ilişkiler ele alınmıştır.

Osmanlı - Alman ittifakının imzalandığını öğrenir öğrenmez Alman ordularının Genelkurmay Başkanı General *Moltke,* «Türkiye ile İttifak Antlaşması derhal yayımlanmalı; Türkiye mümkün olur olmaz savaş ilan etmelidir» şeklinde bir tezi, Osmanlı - Alman Antlaşmasının imzasından sonra Dışişleri Bakanlığına verdiği uzun bir muhtırada ileri sürmüş bulunuyordu. Ayrıca bu muhtırada Türkiye ve İran'a dair şunları da bildirmişti :

Yukarıdaki muhtırada *Moltke*'nin ileri sürdüğü tezin altına Alman Dışişleri memurlarından *Rozenberg,* 4 Ağustosta şu notu yazmıştı : «İş istenilmiş olduğu gibi düzenlendi.»

Moltke, İran için de şunu istemekteydi : «İran, Rus boyunduruğunu silkmek ve mümkünse Türkiye ile birlikte yürümek için uygun fırsattan istifadeye davet edilmelidir.»

Bunun altına dışişleri memurlarından *Kont Mirbon* şunu yazmıştı: «Muhtıradaki, *Moltke*'nin bu isteği, az faal ve çok kuşkulu iki Müslüman devleti, yalnızca amaçsız ve sonuçsuz görüş teatisine götürür.»

3 Ağustosta, *Wengenheim*, Berlin'e şu haberi gönderdi:

«*Enver* ve *Liman*, İstanbul'da bulunan çok değerli ve telsiz cihazına malik üç Rus vapuruna el koyabilmek için derhal Rusya'ya savaş ilan etmek istiyorlardı. Sadrazam ve ... (şifrenin bu kısmı çözülememiş) buna karşıdırlar. Çünkü enerjik bir surette başlamış olan Türk seferberliği henüz bitmemiştir.

Bulgaristan'ın durumu açıkça belirmemektedir. Ve Bulgaristan olmadan doğrudan doğruya Rusya'ya saldırılamaz.

Savaş ilanından sonra Sultan Osman gemisinin İngiltere'de alıkonulmasından korkuluyor.

General Liman'ı Bulgaristan'ın ittifaka katılmasını beklemeye davet ettim. Avusturya büyükelçiliğine gelmiş olan bir telgrafa göre buradaki Bulgar elçisi benim ve *Pallaviçini*'nin yardımı ile Osmanlı devleti ile ittifak görüşmelerine yeniden koyulacaktır. Şimdiye kadar Bulgar elçisinin talimat aldığına dair haber yoktur. Her şey Bulgaristan'ın karar ve hareketlerindeki sürate bağlıdır. Gerekirse Türkiye ile Bulgaristan'ın Baserabya'yı Romanya hesabına fethetmek için ona yardımda bulunacakları ümidi Romanya'ya verilebilir.

General Liman'ın mümkün olduğu kadar çabuk bizim Alman Genelkurmaylığımızdan talimat alması istenilecek bir hususdur.»

4 Ağustosta Alman Dışişleri Bakanı, *Wengenheim*'a şu talimatı gönderdi:

«İngiltere'nin bize bugün veya yarın savaş ilan etmesi muhtemeldir. İngiliz durumunun tesiri ile Babıâlinin son anda bizden ayrılmasını önlemek için Türkiye'nin eğer mümkünse bugün Rusya'ya harp ilan etmesi çok önemli görülüyor.»

4 Ağustosta *Wengenheim*, Sadrazamdan şunları öğrendi:

«Rus büyükelçisi Osmanlı Devletinin tarafsız kalacağına inanmaktadır. Çünkü o sayede Türkiye seferberliği bakımından Karadeniz'den faydalanabilecektir. Manen pek düşük durumda olan Fransız büyükelçisi ise Sadrazama Alman askeri heyetinin Türkiye'de kalması ile tarafsızlığın nasıl telif edilebileceğini sormuş, o da kendisine çok faydalı olan bir heyeti geri göndermesi için hiçbir sebep olmadığı karşılığını vermiş.»

4-5 Ağustosta, İngiltere Almanya'ya harp ilan ettikten sonra, Alman Genelkurmay Başkanı *Moltke*, Alman Dışişleri Bakanına şunları yazmıştı:

«İngiltere'nin savaş ilan etmesi zafere yardım edebilecek bütün vasıtaların son raddeye kadar kullanmak mecburiyetini doğuruyor. Vatanın içinde bulunduğu ağır durum, bizi düşmana zarar verecek her şeyi kullanmak mecburiyetini doğuruyor ve bizi her şeyi kullanmakla görevlendiriyor. Düşmanlarımızın bize karşı güttükleri vicdansız siyaset bize hiçbir kayda tabi olmadan hareket hakkını veriyor.

Polonya'da ihtilal kışkırtılmıştır. O, uygun bir toprak üzerinde gelişecektir. Çünkü daha şimdiden orada askerlerimiz aşağı yukarı dost gibi karşılanmaktadır.

Amerika'da kamuoyu Almanya lehinedir. Belki Amerika İngiltere'ye karşı bir deniz hareketine girişmeye sevk edilebilir. Kanada, onlar için zaferin bedeli olabilir. Bu ayın ikisinde gönderdiğim mektupta işaret etmiş olduğum gibi Hindistan, Mısır ve Kafkasya'da da ihtilal kışkırtmak son derece önemlidir. Türkiye ile yapılan anlaşma, Dışişleri Bakanlığına bu düşünceyi gerçekleştirmek ve İslam âleminin taassubunu son raddeye kadar tahrik etmek imkânını verecektir.»

OSMANLI İMPARATORLUĞUNU HARBE SÜRÜKLEYEN OLAYLAR

a) Siyasi Olaylar

Rusya ile Siyasi İlişkiler ve İttifak Teklifi:

Bu devletle Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, tarihi sebepler ve komşu olmak dolayısıyla karşılıklı titizlik ve kuşku içinde idi.

Ağustosun ikisinde Almanya ile ittifak imzalandıktan ve seferberlik ilan edildikten sonra, 5 Ağustosta İstanbul'daki Rus büyükelçisi, *Enver Paşa* ve diğer hükümet ileri gelenleriyle yapılan temaslara ait dikkate değer bilgileri kapsayan aşağıdaki üç yazıyı hükümetine gönderdi. Bunlardan birincisi *Enver Paşa* ile Rus askeri ateşesi *General Leontief*'in yaptığı görüşmeye ait ve kavram olarak şöyle idi : «Harbiye Nazırı, *General Leontief*'e şunları söylemiş : Osmanlı seferberliği Rusya aleyhine değildir. Rus hükümeti isterse 9'uncu ve 11'nci Kolorduların bir kısmını Kafkas sınırından alabilir. Türkiye elan kimseye bağlı değildir. Eğer Rusya kendi davası için Türk ordusunu kullanmak isterse bu imkânsız değildir. Türk ordusu Rusya aleyhinde durum alacak herhangi Balkanlı bir orduyu tesirsiz bırakmak için kullanılabilir. Keza eğer Rusya, Balkan devletlerini karşılıklı tavizler esası üzerine birbiriyle ve Türkiye ile barıştırabilirse, Türk ordusu Balkanlıları Avusturya'ya karşı destekleyebilir. Ateşemiz bu tavizlerin neler olabileceğini sormuş *Enver Paşa*, Türkiye için Ege adaları ile Batı Trakya, Yunanistan için Epir, Bulgaristan için Makedonya ve onun bir kısmı, Sırbistan için, Bosna - Hersek olabileceğini bildirmiş. *General Leontief* böyle bir tertibin gerçekleşmesinde şüphe gösterince, *Enver Paşa*, Türkler bakımından bunun pek kabil olduğunu ve gerçek sonuçlar alınacağına göre Türk Hükümeti ve Ordusunun bundan memnun olacağını sözlerine eklemiş.»

Rus büyükelçisinin ikinci yazısında şunlar vardı :

«*General Leontief*'i, Alman subaylarının hâlâ Osmanlı ordusunda kalmalarına şaştığımı *Enver*'e söylemeye memur etmiştim. *Enver*, karşılık olarak, Almanları alıkoymadığını, ancak siyasal durum aydınlanmadan onları geri göndermek için de bir lüzum görmediğini, seferberlik gibi zor bir anda bu subayları uzaklaştırmanın da ordu yararına olmadığını bildirmiş, *Enver*'in özel düşüncesine göre Almanya, bu subayları burada bırakmakla Türkiye'yi kendi yanına çekmek amacını gütmektedir. Ancak bu amacı elde edemeyecektir. Çünkü Türkiye, yalnız kendi çıkarına göre davranacaktır. Eğer Rusya ile daha evvel alınan işbirliği gerçekleşirse, hemen o gün Almanlara, şimdi bugün düşmanlarımızsınız gidiniz denilecektir.»

Rus büyükelçisinin üçüncü yazısı Bulgar elçisi *Toşef*'le olan görüşmesine aitti. O da hemen *Enver Paşa*nın söyledikleri gibi sözler söylemişti. Rus sefiri böylece Türklerle Bulgarlar arasında anlaşma olduğuna dair söylentileri doğruladığını bildiriyor ve yazısını şöyle sonuçlandırıyordu : «İngiltere'nin bizim yanımızda savaşa katılması Türkiye'yi sarhoşluktan uyandırdı. Bir Alman başarısızlığı kaygısı ve bu savaşta bir şey kazanmak hırsı, Türkiye'yi ve belki de Bulgaristan'ı bizimle cilveleşmeye sevk ediyor sanıyorum. Samimiliklerine hiç güvenmemekle birlikte, onları reddetmemek gerekir düşüncesindeyim. Çünkü aksi hareketle onları düşmanın kucağına atmış oluruz. Türkiye'yi de içine alacak bir Balkan birliği kurulmasına gelince, olayların bizim Boğazlara sahip olmamızı mümkün kılacağı ana gelmesine kadar, bu birlik bizim için yalnız

faydalı olur. Sonuç olarak şu düşünceyi ileri sürmeme müsaadelerinizi dilerim. Babıâliyi muhtemel bir anlaşma konusu üzerinde bizimle daha başka görüşmelere sürüklemek iyi olur.»

Bu görüşmeler, *Enver Paşa* ile Rus büyükelçisinin ileri sürdükleri fikirlerde samimi olmadıklarını açıkça göstermekteydi.

6 Ağustos, Rus Dışişleri Bakanı *Sazonof*, İstanbul'daki Rus büyükelçisine şu karşılığı bildirdi:

«Rusya için bir taahhüt teşkil etmemek şartı ile *Enver'le* görüşmelere hiç olmazsa vakit kazanmak için devam ediniz.»

Rus büyükelçisi bu bildiriyi almadan evvel *Enver Paşa*nın teklifi üzerinde sadrazamla görüştü. Sadrazamın, *Enver Paşa*nın teklifinden haberi olmadığı anlaşıldı. Bununla beraber Sadrazam seferberliğin Rusya aleyhinde olmadığını ve Rus sınırından 9. ve 11. Kolorduların da derhal geri çekilmesi işinde *Enver Paşa* gibi düşündüğünü, bu Nazıra tam güveni olduğunu ve onun açık kalpliliğine ve samimiyetine inanılması gerektiğini söyledi.

Bu durum *Enver Paşa*nın hükümet içindeki durumunu ve Sadrazamın kabine azaları üzerindeki otoritesi ile, devlet işlerinin ne şekilde yürütüldüğünü açıkça göstermekte idi.

9 Ağustosta Rus büyükelçisi kendi Dışişleri Bakanlığından ivedilikle talimat istedi. Buna ait yazısında şunları bildiriyordu:

«1705 sayılı talimatınız üzerine *Leontief*, yeniden *Enver'*i gördü. O, görüşünün değişmediğini, yani kendisinin Rusya ile ittifak yapmak istediğini *Leontief'*e söylemiş ve bunun hükümet çevrelerinde büyük bir karşı koyma göreceğini, ancak ordu, elinde olduğundan kendisinin bu karşı koymaları yeneceğini umduğunu gizlememiş. Sanıldığı gibi Türkiye Üçlü İttifaka henüz bağlanmış değildir. *Enver*, Alman ve Avusturya büyükelçileri tarafından hükümet üzerinde büyük bir baskı yapıldığını bilmektedir. Bulgarlar dahi son günlerinde tekliflerde bulunmuşlar. Ancak *Enver*, sorun kesin olarak ortaya konulunca Türk ulusal çıkarlarının üstün geleceğine inanıyor ve onlara göre davranılacağını söylüyor. Harbiye Nazırı durumu açıkça ve kısaca ortaya koydu. Türkler Rusya'ya iyi niyetlerini göstermek için Kafkas sınırındaki bütün birliklerini geri çekecekler ve Kafkasya'daki kuvvetlerinin büyük bir kısmını batı sınırına gönderecekler. Bundan başka kısa zaman içinde Trakya'da bir ordu toplayacaklardır. Ordu, Bulgaristan dahil herhangi bir Balkan devletine karşı veya bizimle birlikte Avusturya üzerine yürümeye hazır tutulacaktır. Bu anlaşma bir olupbitti olunca, *Enver* Türk ordusundaki Alman subaylarını geri göndereceğine söz veriyor. Sonuç olarak *Enver Paşa* şu şartları koşuyor : Batı Trakya ile Ege adalarının Türkiye'ye geri verilmesi Rusya ile beş on yıllık bir tedafüi ittifak yapılması ve bu suretle Türkiye'nin sonradan Balkan komşuları tarafından yapılacak bir öç alma saldırısına karşı konulmuş olması. *Enver* bu yola gitmekle Türkiye'nin Alman düşmanlığını üzerine çekmiş olacağını pek iyi bildiğini, ancak bunlardan korkmadığını, çünkü bu devlet savaşı kazansa da Türkiye ile komşu olamadığından ona zarar vermeyeceğini ve savaş tecrübesi ona denizden gelecek saldırılara karşı koruma yolunu göstermiş olduğunu söylüyor. *General Leontief* şuna inanıyor ki, hemen karar verilirse bu iş olabilir. Bu sırada bütün koz *Enver'*in elindedir. Bahusus ki şimdi o, başkumandan yapıldı.»

Sefir bu yazıdan hemen sonra Dışişleri Bakanlığına şunu bildirdi:

«Bence zaman darlığı dolayısıyla hiç kimseyle ön tartışmalara girişmeden *Enver'*in teklifini hemen kabul etmeliyiz. Eğer zafer bizim olursa Bulgaristan

ve Yunanistan'a daima taviz bulabiliriz. Halbuki bizim reddimiz tamir kabul etmez biçimde Türkiye'yi düşmanlarımızın kucağına atar, eğer *Enver* tamamıyla samimi değilse, bizim onun isteklerine razı olmamız durumu aydınlatmaya yarar, esasen işin bugünkü safhası, inkitaı gerektirecek bir bunalım doğurmaktan başka bir şey yapmaz.»

Rus Dışişleri Bakanı 10 Ağustosta İstanbul sefirine şu karşılığı verdi:

«Henüz Sofya'dan hiçbir karşılık alamadık. *Enver*'le görüşmelerinizde vakit kazanmak lüzumunu unutmayın. *Türkiye*'nin bize karşı doğrudan doğruya yapabileceği hareketlerden korkmadığınızı da unutmayın. Aynı zamanda Türklerle konuşmalarınız dostça bir şekilden ayrılmamakla beraber, onlara şunu anlatmaya çalışın ki, bizim rızamız olmayan davranışlarda bulunursanız bundan küçük Asya'yı tehlikeye düşürürler. Biz müttefiklerimiz Fransa ve İngiltere ile birlikte Türkiye'nin mukadderatını elimizde tutuyoruz. Halbuki Türkler bize kötülük edecek durumda değillerdir.»

Şu belgeler Rus Dışişleri Bakanı *Sazonof*'un ne kadar kısır görüşlü olduğunu açıkça göstermektedir. Bir dünya harbinde Türkiye'nin Rusya'ya karşı oynayabileceği büyük rolü layıkıyla değerlendirememiş Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak anlaşmayı Bulgaristan'ın durumunun aydınlanmasına bırakmıştır.

Sazonof yukarıdaki talimatı verdiği gün, Göben ve Breslav Alman gemileri Çanakkale'ye gelmişlerdi. 12 Ağustosta Rus sefiri bakanlığına şunu bildirdi:

«Göben'le Breslav'ın satın alınması burada durumu aleyhimize değiştirdi. Bana öyle geliyor ki, askerlik bakımından bu alışveriş herhalde Türkiye'nin gücünü arttırdı. Siyasal yöne gelince, şüphesizdir ki onun sonuçları son derece ciddi olacaktır. Çünkü bu, Türkleri yüreklendirdi. Ve onları kesin kararlara sevk edebilir. Sizin işaretlerinize uyarak zaman kazanmaya çalışacağım. Ancak benim düşüncem şudur ki, Türkiye ile ittifak yapmak imkânını kabul ediyorsak derhal bir karar vermek zaruridir. Çünkü yarın belki çok geç olur. Şuna inancım var ki, Türkiye ile ittifak Bulgaristan'la anlaşmayı ancak kolaylaştırır. Halbuki samimiliklerinden şüphe etmemize imkân olmayan Bulgaristan'ın hâlâ karşılığını beklemek, hem Türkiye hem Bulgaristan'ı kaybetmek kendimize düşman kılmak tehlikesini doğurur.»

Rusya'nın İstanbul büyükelçisi, bütün tekliflerinde görüldüğü üzere Rus Dışişleri Bakanı *Sazonof*'tan daha iyi olarak Türkiye'nin coğrafi ve jeopolitik durumunun herhangi bir dünya harbinde Rusya'ya olan etkisini kıymetlendirmekte ve ileriyi daha iyi görmekte idi.

14 Ağustosta Rus sefiri Sadrazamla görüştü ve kendi Dışişleri Bakanına bu görüşme sonucunu şöyle bildirdi:

«Sadrazam da yaptığı bir konuşmada, bizimle bir anlaşmaya varmak konusuna dokundu. Kendi görüşüme göre bu konunun, Alman gemilerinin gelmesi dolayısıyla güç bir duruma girdiğini söyledim ve ona Alman subay ve erlerini hemen Almanya'ya geri göndermeyi önemle öğütledim. Sadrazam onları karadan mı, yoksa tarafsız bir gemiyle mi göndermek gerekecekti? Bu işte tutulacak yol üzerinde düşüneceğini söyledi. Bundan sonra kendisiyle bu konu üzerinde resmen görüşmek için talimat almamış olduğumu söyleyip bir anlaşma zemini olarak Türk topraklarının dokunulmazlığını teminat altına almamızın asıl olmasını kabule hazır olduğumuzu öğrendiğimi bildirdim. Sadrazam bu teminatın biçimini sorunca, bunun görüşmeler sırasında konuşulabileceğini, ancak her şeyin Türkiye'nin bize sağlayacağı çıkarlara bağlı olduğunu söyledim. Türkiye'den ve ordusundan ne isteyeceğimizi sordu. Bu soruyu görüşmeler ilerledikçe çözeceği-

mizi, ancak her şeyden önce Alman askeri heyetinin uzaklaştırılmasını isteyeceğimizi belirttim. Aramızda toprak kazancı işi konuşulmadı. Çünkü bütün görüşme özel ve gizli bir şekilde oldu. Şüphe etmiyorum ki, adalar sorunu ortaya çıkacaktır. Öbür toprak isteklerine gelince, bunlar bizim Türkiye'den isteyeceklerimize bağlı olacaktır. Bana öyle geliyor ki, eğer Küçük Asya'daki bütün Alman imtiyazları Türkiye'ye verilirse, bu onun için çok çekici olur. Bunun için ekonomimize bir zararı dokunmaz. Sadrazamın bu görüşmelerimizi hükümet arkadaşlarına bildireceği muhakkaktır. Ve ancak o vakit onun hakkında bir şey anlayabiliriz.»

Ruslar, yukarda verilen teminat üzerine Kafkasya'da bir kolordu bırakarak diğer iki kolorduyu Avrupa cephesine yollamışlardır. İngilizlere göre Rusların Türklerle ittifakı yeni bir Hünkâr İskelesi Antlaşması yaratabilirdi. Esasen yukardaki belgede görüldüğü üzere Ruslar da bizimle ittifakın kabul olunmasını ve harpten sonra meselenin istenildiği gibi hallolunabileceğini ileri sürdüler.

Rusya ile yapılan bütün görüşmelerde iki tarafın maksadı vakit kazanmaktı.

İngiltere ile Siyasi İlişkiler:

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunu kendi tarafına çekmek niyetinde değildi. Hatta onun tarafsızlığı da Hindistan'dan Fransa'ya gönderilen bir İngiliz ve iki yerli tümenin Süveyş'ten geçmesine bağlanıyordu. Sonra ilk saldırının Osmanlı Devleti tarafından yapılmasıyla İngiliz uyruklu Müslümanların kendi lehine sempatisini kazanmak istiyordu.

İngiliz devlet adamlarından çoğu Türkiye'nin durumunu yeteri kadar hatta yeterinden çok aşağı derecede kıymetlendiriyorlardı. Yalnız 14 Mart 1908'de 1. Deniz Lordu bulunduğu sırada *Amiral Fischer*, Kral *VII. Edvard*'a bir mektup yazmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun durumunu çok iyi bir şekilde açıklayan bu mektupta *Lord Fischer* şöyle diyordu:

«Almanya'ya karşı bizim için önemli olan iki devlet ve tek iki devlet Rusya ile Türkiye'dir ve bizim Almanya ile savaşacağımız dünyada en çok muhakkak olan şeydir. Yalnızca Almanya'nın bu savaşı yapmadan, ticaret bakımından gelişemeyeceği için, siyasetten bahsetmedeki cüretimin majestenizce affedileceğini tam bir tevazu ile umarım. Zira haklı olduğumdan eminim ve bunu yapışımın sebebi şudur ki, eğer savaşa girişirsek Almanya'ya karşı Rusya ve Türkiye'nin bizim tarafımızda bulunmalarına muhtaç oluşumuzdur.» *Lord Fischer*, Birinci Dünya Harbi başladığı zaman 74 yaşında ve dört yıldan beri emekli bulunmakta idi. Kendisi 1914 Ekim sonlarında yeniden 1. Deniz Lordluğuna getirilmiş ve Osmanlı Devleti henüz tarafsızken ona karşı güdülen yanlış politikaya etki yapmak imkânını bulamamıştı.

Sonuç:

İngiltere, bu yanlış politikasının cezasını çekti. Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli yerlerinde, kesin sonuç yeri olan Avrupa cephesinin aleyhine olarak bir kısım kuvvetler ayırarak yeni cepheler açmak zorunda kaldı. Türkler tarafından Boğazların kapatılması, Rusya'yı her türlü müttefik yardımından yoksun etti. Bu suretle kesin sonucun elde edilmesi gecikti. Bu gecikme müttefiki Rusya'nın içten çökmesine sebep oldu. Ayrıca bu gecikme kendisi ve müttefiklerine her bakımdan pahalıya mal oldu. Çanakkale'de mağlup olarak maddi ve manevi bakımlardan büyük kayıplara uğradı.

Fransa ile Siyasi İlişkiler:

Fransa'nın durumu da Rusya ve İngiltere'ninkinden farksızdı. Fransızlar elden geldiği kadar Osmanlı İmparatorluğunu tarafsız tutmaya çalışmışlardı.

Üçlü İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki Sefirleri Kanalı ile Yaptıkları Çalışmalar:

Bu çalışmaları gerektiren başlıca iki etken vardı. Biri Göben, Breslav Alman kruvazörlerinin Boğazlardan içeriye girmesi, diğeri de *Enver Paşa*nın Rus askeri ateşesine yaptığı anlaşma teklifi idi. Bunlardan birincisi, Rusların Karadeniz tersanelerinde yapmakta oldukları savaş gemilerinin bitmesine kadar, Karadeniz'deki Rus deniz egemenliğini zayıflatmakta idi.

Alman harp gemilerinin Boğazlardan geçtiğini öğrenen Rus Dışişleri Bakanı *Sazonof*, Fransız büyükelçisine «Almanlar bu iki gemiyi Marmara'ya sokmakla nüfuzlarını arttırıyorlar, buna karşı konulmazsa Türkiye'nin kaybedileceğini ve hatta aleyhe dönebileceğini, bu durum karşısında Rusya'nın kuvvetlerini Karadeniz kıyılarına, Doğu Anadolu ve İran sınırlarına dağıtmak zorunda kalacağını» söyledi. Ve elçinin ne yapmalıyız sorusuna karşılık da «... İlk bakışta bana öyle geliyor ki, Türkiye'ye tarafsızlığın mükâfatı olarak bütünlüğü hakkında resmi ve kesin bir teminat vermeyi teklif etmeliyiz. Buna Almanya aleyhine mali faydalar eklemeliyiz» dedi.

Sazonof, Boğazların kapanmasının Rusya'ya gösterebileceği tehlikeleri hatırından geçiremiyordu.

Sazonof yukarda Fransız büyükelçisi ile yaptığı görüşmeden sonra 15 Ağustosta Londra ve Paris'teki büyükelçilerine şunları bildirdi : «Alman gemilerinin satın alınması üzerine Osmanlı İmparatorluğuna yapılmasını lüzumlu gördüğü şu teklifleri bu yazıda ileri sürdü :

«— Türkiye tarafsızlık vaadinin samimiliğini göstermek için ordularını terhis eder.

— Buna karşılık üç devlet onun topraklarının dokunulmazlığını taahüt ederler ve bunun nasıl yapılacağını incelemeye hazır olduklarını bildirirler.

— Türkiye, Almanya'nın Küçük Asya'da sahip olduğu demiryolu vesaire gibi ekonomik bütün imtiyaz ve teşebbüslere sahip olur. Bu sahip oluş barış antlaşması ile kendisine temin edilecektir. Sonra *Sazanof* durum gerektirirse kuvvete dayanan teklifler dahil bundan başka herhangi bir tedbiri de incelemeye hazır olduklarını bildirir.»

Bu tedbirler 17 Ağustosta Fransız ve İngiliz Hükümetlerine bildirildi.

16 Ağustosta *Sazonof*, aynı zamanda İstanbul elçisine yazdığı yazıda yukarda tarif edilen üç şartın Türklerce yeter görülmesine karşı Limni Adasının kendilerine verilmesini, yerine Yunanistan'ın Epir'i alabileceğini bildirdi.

Sazanof aynı tarihli diğer bir yazısında, Türkiye tarafsızlığının Azerbeycan' da (İran) başlamış olan hareketi de kapsamasını bildirdi. Aynı tarihte *Sazonof*, *Enver Paşa*nın anlaşma tekliflerini de Londra ve Paris'teki büyükelçilerine bildirdi.

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ittifakın gizliliği korunabilmişti. Osmanlı Hükümeti seferberliği, tarafsızlığını koruyabilmek için ilan ettiğini ileri sürmekte idi. Durumu bilmeyen ve Rusya'nın teşebbüsleri ile harekete geçen Üçlü İtilaf devletleri de Osmanlı Devletinin tarafsız kalmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Bu maksatla ona, şu teminatı vadetmişlerdi. : «Osmanlı topraklarının

bütünlüğünü korumak, Osmanlı Hükümetinin ekonomik ve adli alanda kendilerinden isteyebileceği şeyleri dostça incelemeye hazır olmak.» Ayrıca bu devletler Yavuz (Göben) ve Midilli (Breslav) harp gemileriyle Alman subay ve erlerinin ve Alman askeri heyet üyelerinin geri gönderilmesini de istiyorlardı.

Bu teklifler 17 Ağustosta kabinenin gündemine alındı ve devlet elçileriyle bu konular üzerinde görüşmelere başlandı. Bu görüşmelerde Osmanlı Hükümeti tarafından, Yunanlıların işgalindeki adalarla Mısır sorununun halli, Rus tecavüzüne karşı teminat verilmesi ve memleketinin iç işlerine karışılmaması hususlarında karşı tekliflerde bulunuldu.

Üçlü İtilaf devletlerince, adalar sorununun harpten sonra düşünüleceği ve şimdilik Rusya'nın bir tecavüzü olmayacağı bildirildi. Fakat bu devletler özellikle Alman gemilerinin mürettebatıyla Alman askeri heyetinin memleketten çıkarılması ve boğazların açık bulundurulmasında ısrar ediyorlardı.

Siyasi görüşmeler devam ederken 1 Ekimde yürürlüğe girmek üzere Osmanlı Hükümeti, tek taraflı olarak kapitülasyonların kaldırıldığını 9 Eylülde elçiliklere bildirdi ve 17 Eylülde yayımlandı. Önce buna Osmanlı Devletinin müttefiki Almanya - Avusturya karşı koydularsa da sonradan haklarından vazgeçtiler.

Seferberlik ve yığınağın bitirilmesine kadar vakit kazanmak isteyen Türk devlet adamları, Almanların Marne yenilgisinden sonra kararsızlığa düştüler. Başkomutanlık Karargâhının ileri gelen Türk kurmayları da, ordunun bir yıl hazırlığa muhtaç olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu cereyanlar ve Türkiye'nin tarafsız kalacağı haberi üzerine Alman Askeri Heyet Başkanı *Liman Paşa* İmparatordan heyetin geri çağırılmasını istemiş, İmparator da Türkiye'de kalmaları lüzumunu bildirmişti.

Enver Paşa ve *Talât Bey*, harbin Almanlar tarafından kısa bir zamanda bitirileceğine kani idiler. Türk kurmayları ise bu kanaatte değillerdi. Evvelce süratle harbe katılıp, Kafkasya, İran, Mısır istikametlerinde taarruzu hedef tutan planı hazırlayan Genelkurmay 2. Yar Başkanı *Hafız Hakkı Bey* Bulgaristan'a yaptığı geziden sonra verdiği raporda Bulgarların harbe girmeye niyetleri olmadığını belirtmiş, ilkbahara kadar harbe girilmemesini öğütlemiş, bu defa Balkan Devletlerine karşı Trakya ve Boğazlarda kuvvetli bulunmayı icap ettiren 2. planı hazırlamıştı.

b) Alman Harp Gemilerinin Türkiye'ye Gelmesi :

Bir harp halinde Karadeniz'e egemen olan Rusya, Boğaza bir çıkarma yaparak Türkiye'yi zor bir duruma sokabilirdi. Bu suretle Karadeniz yolu kapanmış olacaktı. Bundan başka böyle bir durum Balkan Devletleri üzerinde de etki yapabilirdi. Nitekim 1 Ağustosta *Wengenheim* Alman Dışişleri Bakanlığına şunu bildirmişti : «*Pallaviçini* şimdi benim önümde Sadrazama, Rus donanmasının Boğazlara saldırmayı tasarladığını bildirdi. Eğer Göben (Yavuz) Akdeniz'de kullanılması lüzumu yoksa, Türk donanması kuvvetlendirilmiş olarak Rus Karadeniz donanmasına karşı koyabilir. Romanya ile kablo vasıtasıyla irtibat güven altına alınabilir ve Bulgar kıyılarına bir asker çıkarması önlenebilir.»

Ancak *Wengenheim*'ın bu bildirisine Göben'in halen serbest olmadığı karşılığı gelmişti. Bu karşılık 2 Ağustosta daha Osmanlı - Alman ittifakı imzalanmadan veya bu imza Berlin'de öğrenilmeden önce verilmişti. İmzalandığı öğrenildikten sonra Göben ve Breslav, Alman Bahriye Nazırı *Amiral Tirpitz* tarafından, İstanbul'a gitmek emrini aldılar. Alman Dışişleri Bakanı kanalıyla ya-

pılan bu bildiride aynı zamanda, *Wengenheim*'dan, Osmanlı donanmasını sevk ve idaresini ele alması için adı geçen iki gemiye komuta eden *Amiral Şuşon*'un hükümetin emrine hazır bulunmaya davet edilmesi ve Osmanlı donanmasının Alman mürettabatıyla desteklenmesinin mümkün olup olmadığının bildirilmesi isteniyordu.

4 Ağustosta *Wengenheim* Berlin'e şu teli çekti :

«*Enver*, Çanakkale askeri makamlarının, Alman ve Avusturya harp gemilerinin hiçbir engel çıkarılmadan Boğazlardan içeri girmekte serbest olduklarına dair emir almış olduklarını bana bildirdi. Ancak Sadrazam, Bulgaristan'la münasebetler düzenlenmesinde bu emirden faydalanılırsa, bu yönün olayların gelişmesinde, Türkiye'de Almanya'nın istemediği bir çabuklaşma meydana getirmesinden kaygılanıyor.»

Aynı zamanda Rus Karadeniz egemenliğinin herhangi bir harpte doğuracağı yukarda belirtilen tehlikeleri göz önünde tutan Osmanlı Başkomutanlığı, Avusturya donanmasından bir kısmının Türkiye'ye gelmesini temenni etmişti. Kendi kıyılarını korumak isteyen Avusturya, böyle bir isteği olumlu karşılamadı.

8 - 9 Ağustos 1914 gecesi, Alman askeri heyeti başkanı, *Enver Paşa*nın da müsaadesi olduğunu bildirerek, Çanakkale'de müstahkem Mevkiler Kumandanı *Veber Paşa*ya şifreyle bildirmek üzere gönderdiği yazıda, «Göben ve Breslav ihtimal bugün dahil olurlar. Bütün kuvvet ve vasıtalarınızla Boğazdan girmelerine yardım ediniz» denilmekteydi. Müstahkem mevkiler, Başkomutan emrinde oldukları için Başkomutanlık karargâhındaki nöbetçi yüzbaşısı *Tevfik Bey* usül bakımından buna engel olmuştu. Bunun üzerine Başkomutan vekili gemilerin girmesi üzerine şu emri verdi : «8 - 9 Ağustos 1914 Almanya Hükümetinin Göben ve Breslav ismindeki harp gemilerinin düşmanla muharebeye tutuşmuş olması muhtemeldir. Adı geçen gemiler Boğaza sığınırlarsa gemilerine müsaade ve kabul ediniz.»

Bundan başka, mayın hatlarının bozulduğu ileri sürülerek yabancı vapurların Boğazlardan çıkmaları yasaklandığı gibi, geçidin açık bulundurulması, Göben ve Breslav hakkında Devletler Hukukuna göre işlem yapılması ve başka devletlere ait harp gemileri Boğaza zorla girmek isterse karşı konması da istendi.

Adı geçen iki Alman harp gemisinin Boğazdan girmelerinden bir gün sonra 11 Ağustos 1914'te Boğaz Komutanı *Emin Paşa* görevinden affedildi. Ve emekliye sevk edilerek, yerine 9. Tümen Komutanı Kurmay *Albay Cevat Bey* Akdeniz Boğazı Komutanlığına atandı. Kendisine gönderilen emir şöyleydi :

«Hiçbir şüpheye meydan bırakmamak için size şunu tekrar tebliğ ederim. Alman ve Avusturya harp gemilerinin Boğazlardan içeri girmelerine müsaade ediniz. Fakat diğer bütün hükümetlere ait harp gemilerinin girmeleri kesin olarak yasaktır. Ticaret gemileri hangi millete mensup olursa olsunlar Boğazlardan içeri girebilirler. Fakat Boğazdan dışarı çıkmak için İstanbul Liman Reisliğinin bir gün evvelki vesikasını haiz olmalıdır.»

Boğaz Komutanlığı 10 Ağustos 1914 saat 06.50'de Alman harp gemilerinin Boğazdan içeri girdiklerini bildirdi.

İlgililerce bu gemilerin Karabiga'ya giderek kömür almaları ve emir beklemeleri bildirildi. Gemiler 11 - 12 Ağustos gecesi Marmara Denizi'ne gelirken bir Fransız vapurunun telsiz telgraf cihazına el koydu. 12 Ağustosta Boğaz ağzına gelen İngiliz harp gemisi komutanının, bir Alman harp gemisinin geçip geçmediği sorusuna karşı geçti cevabı verildi. Daha sonra gelen bir İngiliz harp gemisinin sorusuna karşılık olarak da gemilerin isimlerinin değiştirilerek satın

alındığı, ayrıca bu gemilerin personelinin peyderpey Osmanlı personeli ile değiştirileceği ve Sultan Osman muharebe gemisinin İngiltere'den gelmekte olan personelinin beklendiği, geldiklerinde Alman personeli ile değiştirileceği bildirildi ve bundan böyle bu hususiaki konuşmaların elçilik aracılığıyla yapılması lazım geldiği son karşılık olarak açıklandı.

Enver Paşa, gemilerin Boğazdan geçeceklerini, aynı günün akşamı Bakanlar Kuruluna bildirdi. Gemilerin geleceklerinden bütün bakanların vaktiyle haberleri olup olmadığı belli değildir. Ancak bu gemilerle Avusturya gemilerinin Boğazdan geçmeleri izni dolayısıyla yapılan yazışmada belirtildiği üzere *Enver Paşa* ile birlikte Sadrazamın da haberli olduğu, hatta Sadrazamın Göben'le Breslav'ın geçmelerinin geciktirilmesinin o zamanki siyasi duruma uygun olacağını ileri sürdüğü yukarıda belirtilmişti.

O zamanki hükümetin siyasi durumuna ışık tutması bakımından, Maliye Nazırı *Cavit Bey* ile Bahriye Nazırı *Cemal Paşa*nın anılarından alınan pasajlar aynen şöyledir :

Cavit Bey, «10 Ağustos 1914 gece Sadrazama gittiğim zaman garip bir haber aldım. Göben ile Breslav, tabii bizim tarafımızdan hiçbir mukavemete uğramaksızın Çanakkale'den girmişler. Tarafsızlığı bu derece ihlal edecek bir vaka olamazdı.

Almanlar bir an evvel bizi harbe sevk etmek hususundaki planlarını kemali dikkatle takip ediyorlar. İttifak muahedesi imza etmiş oldukları için dost evine girmeye kendilerinde hak buluyorlar. Önceden düşünmeyenler şimdi düşünceden kendilerini alamıyorlardı. Müzakere neticesinde ya silahların teslimine, yahut çekilip gitmesine karar verdik. *Wengenheim*'a haber gönderildi. Geldi, önce kendisi ile Sadrazam görüştü. Bir şeye muvaffak olamadı. Sefirin pek kırgın olduğunu, Alman gemilerinin silahlarını teslim etmeyeceğinden, bizim isteğimizle gelmiş olduğundan Fransızlardan, İngilizlerden korkarak taahhütlerimizi yapmak istemediğimizden bahseylediğini söyledi.

Wengenheim tehdit ve korkutmak istemiş, eğer yapacak olursak, Ruslarla birleşip bizim taksimimize gideceklerini söylemiş, bu sözler bizi müteessir etmedi. Kararımızda ısrar ettik. Bize satmalarını da teklif etmeyi düşündük.

Sadrazamdan sonra *Talât* ve *Halil Bey*ler görüştüler. Bu da epey sürdü. Nihayet satınalma meselesini İmparatora yazmayı vaat etti. Biz de bundan istifade ettik. Onlar bizi olupbitti karşısında bıraktıkları gibi, biz de onları aynı hal karşısında bulundurmak üzere iki gemiyi 80 milyon marka aldığımızı gazetelere tebliğ ettik.

Gemi meselesi üç dört gün devam etti. İmparatordan güya red cevabı gelmiş olduğunu, Amiralin gemisinin sancağını ve personelini değiştirmeye razı olmadığını söyledilerse de, bunların hiçbirisi bizde iz bırakmadı. Isrardan vazgeçmedik, nihayet Almanlar muvafakat ettiler. Osmanlı bayrağı takacaklar, İstanbul'a gelecekler, personel meselesi de sonradan halledilecek.

Fransız, İngiliz, Rus Sefirleri gemi ilanını gazetede görür görmez müracaat ettiler, fakat ileri gitmek istemedikleri anlaşıldı. Yalnız personelin değiştirilmesinde direndiler. Biz de tabii değişeceğini söyledik.»

Cemal Paşa, «Bu satış keyfiyeti hakiki değil, zahiri idi. İmparator harp gemilerinin ancak *Reichstag* (Rayhştag)'ın muvafakatıyla satılabileceğinden, kesin satışın harpten sonra Reichstag'dan alınacak karara bırakılmasının zaruri olduğunu biliyordu. Bahriye Nezaretine gittim ve hemen Göben'le Breslav'ın Osmanlı Hükümetince satın alınmış ve adı geçen gemilerin dünkü gün Çanakkale'ye gelmiş olduklarına dair gazetelere resmi bir beyanname verdim. *Sultan Osman*'la,

Reşadiye'ye İngilizler tarafından el konulmasına karşılık şimdi diğer iki gemi elde etmiş olduğumuza dair pek hararetli makaleler yazmalarını basın mensuplarından rica ettim.»

İngiliz tersanelerine muharebe gemileri ve Fransızlara da diğer harp gemileri ısmarlamakla hükümet, Ege Denizi'nde olduğu gibi Karadeniz'de de donanma bakımından varlık teminine daha evvelden önem vermişti. Ruslar da bunu önlemek için kendi tersanelerinde dört muharebe gemisi yapmaya başladılar.

Bundan başka İngiltere'deki iki Türk harp gemisinin teslimini geciktirmeye uğraştıkları gibi Türkiye'nin Güney Amerika devletlerinden almak istediği harp gemilerinin satın alınmasını da engellemek için aynı gemilere talip oldular.

Esasen Alman gemilerinin gelmesi beklenilen neticeyi veremezdi. Rusya'nın yapmakta olduğu gemilerin bitmesinden sonra Karadeniz'de Rus üstünlüğü büsbütün kuvvetlenmiş olacaktı. Ancak Osmanlı Devletince alınan bütün tedbirler harbin kısa biteceği esasına dayanıyordu. İttifak yapılırken Karadeniz'de egemenlik meselesini daha ciddi olarak ele almak iki tarafın da yararına olurdu.

Alman harp gemileri her ne surette olursa olsun Osmanlı Devletinin vakitsiz harbe girmesine sebebiyet vermekle zararlı oldular denebilir. Fakat Alman harp gemilerinin gelmesiyle Rusların Karadeniz Boğazına tasarladıkları çıkarma önlenmiş ve Balkanların Osmanlı Devleti aleyhine hareket ihtimalleri azalmıştı.

Şüphesiz Alman harp gemilerinin gelmesi, özellikle Üçlü İtilaf Devletleri üzerinde birtakım tepkiler yarattı. Alman gemilerinin Osmanlı sularına gelmelerinden en çok kuşkulanan ve hatta ürken, Rusya olmuştu. Rusya'nın başlıca kaygılarını, Osmanlıların güçlenmesi, bu suretle en önemli teşebbüslere girişebilecekleri ve nihayet Boğazlara yapılması tasarlanan Rus teşebbüslerinin suya düşebileceği teşkil ediyordu.

İngilizler de Osmanlıların tarafsızlığı yönlerinden önce yumuşak sonra sert tepki gösterdiler. Özellikle başlangıçta umulduğu gibi İngiltere'nin de kuşku ve rahatsızlıkları arttı.

Bu durumun doğurduğu sinirlilik, sonra Üçlü İtilaf devletlerince Boğazlardan çıkacak bütün Türk harp gemilerinde Alman subaylarının bulunduğu esasının kabulüne ve onların batırılacağı tehdidine kadar gitti.

Bu hususlar sonra Çanakkale Boğazı'nın, Osmanlı Hükümetince büsbütün kapatılmasına vesile teşkil etti.

Alman gemilerinin Osmanlı donanmasına katılmaları, yeni bir sorunu ortaya çıkardı. Bu sorun, donanmayı ıslah etmekle görevli olan İngiliz Amirali *Limpus* ile İngiliz subaylarının durumu idi. Bunlar, aşırı gürültüye meydan vermeden ve İngiliz amiralinin de isteği ile Osmanlı donanmasından ayrıldılar.

Amiral Souchon'un Osmanlı donanmasının 1. Komutanlığına atanması yüzünden bazı büyük zorluklar çıktı. Bu amiralin iki sıfatı vardı : Birincisi Akdeniz'deki Alman deniz kuvvetlerinin komutanı idi. Bu o sıfatla, sözde Osmanlılara satılmış olan iki kruvazörün de komutanı idi ve yalnız Alman askeri makamlarından emir alabileceği iddiasında idi. İkincisi, o, aynı zamanda Osmanlı donanmasının 1. Komutanı idi. Bu sıfat ile Osmanlı askeri makamlarından emir alması gerekiyordu. Osmanlı bayrağını taşıyan bu gemilerle Amiral, Berlin'den alacağı emirlere göre bunları istediği gibi Boğazlardan çıkarabileceğini, dilediği donanmalara saldırabileceğini ileri sürmekte idi.

Alman büyükelçisi *Wengenheim*'ın, *Sait Halim Paşa*ya yazdığı 26 Eylül 1914 tarihli gizli işaretli ve Alman ittifakı zarfında saklanmış olan aşağıdaki mektubunda da bu Alman görüşü iyice açıklanmakta idi.

«Akdeniz'deki Alman Deniz Kuvvetlerinin komutanı bulunan Amiralin Osmanlı makamlarıyla resmi münasebetleri, ihtimal geçmişte hiç benzeri olmayan durumu, son günlerde bazı anlaşmazlıklara yol açmıştır. Şöyle ki : *Amiral Souchon*'un Almanya'ya bağlı bir donanmanın başı sıfatıyla bulunmakta olduğunu ve bu sıfatla Osmanlı makamlarından doğrudan doğruya buyruk alamayacağını Ekselans Bahriye Nazırı ile olan münasebetlerinin özü hakkında yanlış anlayışları önlemek için bu yön üzerine Ekselans *Cemal Paşa*nın dikkatini çekmek zorunda kalındı. Öyle anlaşılıyor ki, *Cemal Paşa,* Amiralin görüşünü kabul edecek olursa Osmanlı Hükümeti kendi deniz kuvvetlerinin kullanılması yönünü bir amiralin buyruğuna bırakmış olacağı kaygısını açıklamıştı.

Göben ve Breslav Alman gemilerinin özel bir durumu bahis konusu oldukça ben, ancak Amiralin görüşüne katılabilirim. Şöyle ki bu gemilerin komuta ve yönetimi işlerinde sorumluluk yalnız Amirale aittir ve bu işlerle ilgili olarak Osmanlı makamlarından hiçbir buyruk alamaz. Bununla birlikte o, Bahriye Nazırı ile Müttefik Devletlerin müşterek menfaatleri üzerinde tartışmaya daima hazırdır. Dolayısıyla siyasal bazı düşünceler yüzünden sözü geçen bu gemilerin bu sırada, Osmanlı donanmasının birer parçası sayılmaları, Osmanlı Hükümetiyle dost ve müttefik bir devletin deniz kuvvetlerinin komutanı arasında varolan münasebetlerde hukuk bakımından hiçbir değişiklik yapamaz.

Bununla birlikte şurası da iyice anlaşılmalıdır ki, *Amiral Souchon* kendisine Osmanlı donanmasının birlikleri üzerinde fiili komutanlık hakları tevdi edilmiş olması dolayısıyla bu görevin o, fiili bir durumda ibaret olsa dahi, kendisine yüklediği mecburiyetlerden kaçamaz.

Souchon'un kendisine verilen yetkilerden Osmanlı donanmasını, Osmanlı çıkarlarına uymayacak bir amaç uğrunda kullanmak için faydalanması yolundaki kaygılara gelince, şurası muhakkaktır ki Alman Deniz Kuvvetleri Kumandanı (Akdeniz Tümen Komutanı) bu sıfatla doğrudan doğruya Majeste Almanya İmparatorunun buyruğu altında kalmakla birlikte, hareketlerini ancak hükümetlerimizi bir ittifak antlaşması imzalamaya sevk etmiş olan düşüncelere uydurabilir.

Altesinize şu kesin teminatı verebilirim ki, *Amiral Souchon* benim rızam olmadan, Osmanlı Hükümetinin siyasi sorumluluğunu gerektirecek hiçbir harekette bulunmayacaktır. Ben dahi iki hükümetimizi bağlayan antlaşmaların ruh ve amacına uygun olarak böyle bir konu karşısında Altesinize danışmaktan geri kalmayacağım.»

Özetle denilebilir ki, bu mektuba göre Osmanlı Deniz Kuvvetleri güya ittifak çerçevesi içinde sırf Alman çıkarları göz önünde tutularak kullanılacak, Osmanlı Devleti istemese de Almanya, istediği zaman aynı zihniyete dayanarak bu kuvvetler aracılığı ile Osmanlı Devletini bir harbe sokabilecekti.

c) İtilaf Harp Gemilerinin Türk Sularındaki Faaliyeti :

Üçlü İtilaf Devletleri, tarafsız Osmanlı İmparatorluğundan, özellikle ticaret gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçirilmesini istiyorlardı. Boğazların bu gemilere uzun zaman kapalı bırakılması, dışardan ihtiyacını karşılamak zorunda olan Rusya'yı ekonomik bakımdan zor duruma düşürecekti.

İngiltere Hükümetince alınan bazı kararlar ve gösterilen faaliyetler, Boğazlarda ciddi tedbirler almayı gerektirdi. Adı geçen hükümet, Türkiye adına Armstrong fabrikalarında yapılan muharebe gemilerine el koymuştu. İstanbul' da bu husus büyük tepkilere sebep oldu. Ayrıca İngiliz harp gemilerinin Suriye

kıyılarında faaliyet göstermeleri, Mısır'daki İngiliz işgal kuvvetlerinin Almanlar tarafından taarruza uğrayabileceği bahanesiyle İngilizlerin Mısır'da harp ilan etmeleri ve en önemli olarak da Boğaz önünde İngiliz ve Fransız gemilerinden mürekkep kuvvetli bir filonun yer alması, keza İngiltere'nin Basra Körfezinde de deniz faaliyetlerinde bulunması, alınacak bu tedbirlere hız verdirdi. Bir taraftan Boğaz tahkimatı, zamanın icabına uygun olarak kuvvetlendirilirken diğer yandan zayıf Boğaz tahkimatının kuvvetlendirilmesinden evvel zorlanması halinde İngiliz filosunun İstanbul önüne gelebileceği de kabul edilerek bir ağır topçu taburu Moda ve Yedikule bölgelerinde mevzilendirildi.

Alınan tedbirler arasında Karadeniz Boğazı'na iki, Akdeniz Boğazı'na dört torbidobot, Boğazlar dışında keşif yapmak için verildi.

Almanya'dan 100-200 kadar mayın istendi.

Karadeniz Boğazı'nda şu tedbirler alındı (30 Temmuz 330) : 12 Ağustos 1914'te Karadeniz Boğazı komutanlığına verilen emre göre bu komutanlık şu işleri yapacaktı.

Elde mevcut torpidobot'filotillası ile her gece Boğazdan dışarı çıkarak Rusların Boğaz ağzını mayınlarla kapamalarına meydan verilmeyecek, Boğaz ağzına mayın koymaya teşebbüs eden gemiler hangi devlete ait olursa olsun derhal batırılacak.

28 Temmuz 1914'te 1. Kolordu Karadeniz Boğazı'nın emniyetini sağlamak için bir piyade alayı, bir dağ bataryası ve bir suvari bölüğünden mürekkep bir müfrezeyi Zekeriya Köyüne, aynı kuvvette diğer bir müfrezeyi de Mitat Paşa Çiftliğine göndermişti. Kıyının gözetlenmesi için gerekli tertibatı yine adı geçen kolordu sağlamıştı.

Ayrıca Karadeniz Boğazı Müstahkem Mevkii, ihtiyat eratını da celbederek seferi mevcuda yükseltilecek silahlandırılacak ve teçhiz edilecekti.

Mayınlar atılmak üzere hazırlanacak ve fakat atılmayacak.

26 Eylül 1914'te Başkomutanlık Vekâletine Akdeniz Boğazı Müstahkem Mevki Komutanlığından verilen bilgiye göre, keşif yapmak için çıkan Türk torpidobotu, İngiliz muhripleri tarafından durdurulmuş ve Boğazdan çıkacak Osmanlı gemilerine, düşman sayılarak ateş edilmek emri aldıklarını ve torpidobotun geri dönmesini bildirmişlerdi ve Türk torpidobotu geri dönmüştü. Bu durum üzerine Akdeniz Müstahkem Mevkii Komutanlığı, Boğaz'a karşı İngilizlerin tecavüzkârane hareketlerinin beklenebileceği düşüncesiyle mayın hatları geçitlerinin kapatılmaya başlandığını 27 Eylülden itibaren Akdeniz Boğazı'nın bütün gemilere kapatılacağını bildirmişti.

Nitekim İngiliz, Fransız ve Yunan harp gemilerinden mürekkep kuvvetli bir filonun Bozcaada civarında toplandığı gerekçesi ile Akdeniz Boğazı'nın tamamen kapatıldığı bir genelge ile bildirildi.

d) Ağustos - Ekim 1914'deki Olaylar :

Ağustos Ayı İçindeki Olaylar :

Göben ve Breslav'ın Boğaz'dan geçmesi üzerine, yani 10 Ağustostan itibaren Bulgarların da ittifaka girecekleri ve artık Karadeniz'de egemenlik sağlanacağından seferberliğin bitmesini beklemeye lüzum olmadığı düşünceleri ileri sürülmeye başlanmıştı.

Esasen Kayzer de Berlin Büyükelçisi *Mahmut Muhtar Paşa*ya, «Bulgar ittifakı olmuş bitmiş» demişti. Osmanlı Devletini ivedilikle harbe sokmak iste-

yenler de, savaşın çabuk biteceğini ve pay almak isteniyorsa çabuk davranmak gerektiği tezini ileri sürüyorlardı.

Liman von Sanders, 11 Ağustosta Kayzer'e uzun bir tel çekerek, Osmanlıların tarafsız kalacağının anlaşıldığını, bu bakımdan Türkiye'deki Alman subaylarının daha bir müddet Türkiye'de kalmaları bildirildi.

Enver Paşa hükümet dışında, yani kendi karargâhında iki zıt baskının etkisi altında idi. Bunlardan birisi bir yıl sonra harbe girmeyi isteyen Türk kurmaylarının baskısı, diğeri de Türkiye'deki Alman komutan ve subaylarının baskısı olup, bunlar bir an önce Osmanlı Devletinin harbe girmesini istiyorlardı. Hatta bu baskıya doğrudan doğruya Alman genel karargâhında bulunan büyük Alman komutanlarının baskısı da katılıyordu. Nitekim Almanya'da bulunan Türk Ataşemiliteri *Cemil Beyin* doğruca *Enver Paşaya* yazdığı şu şifreler bu hususu ve Alman Harbini sevk ve idare edenlerin Alman Türk ittifakından ne beklediklerini açıkça belirtmekte idi.

«Bahriye Nazırı şimdi beni çağırttı ve şunları söyledi: Osmanlı Devleti vicdani karar vermiyor. Bizimle harp etmiyor. Hiç olmazsa Göben ile Breslav'ı bıraksın. Bunlar yalnız başına Karadeniz'i tutarlar. Eğer hükümetiniz isterse zahiren protesto etsin. Eğer siz karar verirseniz, Bulgaristan'la Romanya da yürür, İslam dünyası kazanır. Almanya Devleti bundan başka Bahriye Nazırı, Suriye' den bir kolordunun karayolu ile Mısır'a yürümesi ve kanalı tehdit etmesi pek faydalı olacağı hususunu bir fikir olarak söyledi. Bilgi olarak arz olunur. Bahriye Nazırı Sefir Paşayla da görüşecektir, 12 Ağustos 1914.»

İkinci Şifre:

«Bahriye Nazırı bu sabah İmparatorla Harp alanına gittiğinden telgrafların muhteviyatını Bahriye Müsteşar ve Nazır vekili *Amiral Goble'ye* bildirdim. Amiral bu bildiriden dolayı sözlere Bahriye Nazırı ve kendi namına teşekkür ettikten sonra şunları söyledi. Büyük bir memnuniyetle işitiyor ve anlıyoruz ki, işi ileri götürmek ve İslam dünyasında, beklenilen ayaklanmayı çıkarmak için *Enver Paşa* her şeyi yapıyor ve yapmaktadır. Buna karşılık biz de temin ederiz ki Osmanlı donanmasını ve Osmanlı kıyı istihkâmlarını pekiştirme ve koruma için her ne mümkünse Almanya yapacaktır ve bunun için subay, er, mühendis, teknisyen, gereç ve diğer her ne ihtiyacınız varsa mümkün olduğu kadar vermeye çalışılacaktır. Aldığımız bilgiye göre kanaatimiz şu yoldadır ki, Boğaz'daki tertipler, Göben ile Breslav'ın yardımının katılması ile Çanakkale'yi İngiliz donanmasına karşı emniyet altına almıştır. Bundan dolayı İngilizler Boğaz'ı zorlayamazlar. Boğazın savunulması sizin kadar bizim de yararımız icabıdır. Yalnız Göben'in Marmara'ya girmesiyle Karadeniz'de panik husule geldiğini ve Rusların pek çok telaşlanmakta olduklarını işittik. Kafkas bölgesi Türkiye için önemlidir. Bu harpte başarı kazanırsak bölge size veriliyor. Bulgaristan ve Romanya'nın katılması sonunda sizin kadar biz de çıkarlıyız. Çalışıyoruz. Müsteşarın bu söylediklerine fikirlerinize uygun şekilde gereken diğer teminatı verdim ve açıklamayı yaptım. Konuşmamız son buldu. Ek olarak şunu arz edeyim ki, buradakiler eğer Göben ile Breslav Karadeniz'e çıkar, Rus donanmasını batırır ve limanları yakarsa Bulgaristan ve Romanya'nın duraksamaları kalmaz, ki hükümet de nihayet harekete başlarlar, fikrindedirler (16 Ağustos 1914).»

Eylül Ayı İçindeki Olaylar:

Eylül ayı içinde *Liman von Sanders Paşa* yeniden kendi hükümetine başvurarak Osmanlı Devletindeki Alman subaylarının geri çağırılmalarını istedi. Al-

man İmparatoru bu subayların Türkiye'de kalmalarını ve Türkiye'deki görevlerinin bir harp hizmeti sayıldığını bildirdi. 2 Eylülde Avusturya-Macaristan büyükelçisi (Pallaviçini)'nin çekmiş olduğu, donanmanın Karadeniz'e çıkmasıyla ilgili ve İstanbul'da o zamanın Rus gizli teşkilatı tarafından elde edilen dikkate değer bir şifrenin özeti şöyle idi :

«Alman büyükelçisi bana dedi ki İstanbul'da bulunan Alman askeri çevrelerinde Çanakkale'nin bir İngiliz saldırısına dayanabilip dayanamayacağı sorununda anlaşmazlık vardır. *Wengenheim*'ın kendi hükümetine bildirdiği düşünce, donanmanın Karadeniz'e çıkarma zamanı, ancak bütün uzmanların Çanakkale savunma gücü üzerinde birleştikleri anda gelmiş olacaktır. Ben de o düşüncedeyim. Türk donanmasının Karadeniz'e çıkmasının önemi çok olacaktır. Çünkü Rus donanmasının Romanya üzerinde büyük bir etki yaptığı ve onu iki taraftan birine çekmeye zorunlu kılacağı söyleniyor. Odesa'ya karşı bir hareketin vereceği sonucu biliyoruz.

Ancak donanmanın çıkması ile eğer, Romanya'yı kendi tarafımıza çekebilirsek o vakit Osmanlı Kara Ordusu, Romen kuvvetleriyle birlikte harbe belki karar verir.»

Ağustos sonlarında başlayan Alman baskısının sonuçlarından olarak Bulgarları bizim tarafa çekmek için bu sefer askerler arasında temasın daha faydalı olacağı düşünülerek Genelkurmay Yar Başkanı *Hafız Hakkı Bey*, Demiryolu Şubesi Müdürü *Refik Bey*, 6 Eylülde Sofya'ya gönderildi. 18 Eylüle kadar devam eden görüşmelerden hiçbir sonuç elde edilemedi.

9 Eylülde, *Amiral Souchon* resmen Osmanlı donanmasının 1. Komutanı olmuştu. O sıralarda Türk harp gemilerinin Karadeniz'e birer ikişer çıkıp eğitim yapmaları, aynı günde dönmeleri emri verilmişti. 17 Eylülde, İstanbul'da, adalar ile Moda arasında *Amiral Souchon* tarafından donanmaya geçit resmi yaptırıldı. Amiral devamlı olarak donanmanın toptan Karadeniz'e çıkmasında ayak diriyor, toplu eğitim ve manevra kabiliyeti noksanını da buna sebep olarak gösteriyordu. *Enver Paşa* da bu düşünceyi desteklemekte idi. Ancak Osmanlı devlet adamlarının ileri gelenlerinin hemen çoğu, bütün donanmanın Karadeniz'e çıkmasıyla *Amiral Souchon*'un Rus donanmasına herhangi bir harekette bulunacağından kuşkulanıyordu.

Souchon'un bütün harp gemileri ile Karadeniz'e çıkmak istemesinden maksadı yalnız eğitim bakımından olmayıp politik bakımdan da olabilirdi. Bunun kaynağını Almanya'da aramak yerinde olurdu. Nitekim Berlin Ataşemiliteri *Cemil Bey*in, 11 Eylül 1914 tarihli aşağıdaki şifresi bu hususu açıkça ortaya koymakta idi :

«*Nazım Paşa* tarafından açıklanacaktır.

305 mm. ve daha büyük hiçbir kıyı topu bulmak mümkün değildir. Yalnız Belçikalılar tarafından Krup fabrikasına ısmarlanmış ve bu fabrikaca hazırlanmış olan 200 mm.'lik dört adet yeni sistem kıyı topuna Bahriye Nezaretinin el koyduğunu haber aldım. Boğazlar için bunlardan bize verilmesini Bahriye Nazırı vekilinden rica ettim. Nazır vekili evvela Romanya'nın bugünlerde durumunda değişme olduğundan ve mayınların geçirilmesinde zorluk görüldüğünden söz ederek Romanya üzerinden bu topların gönderilmesinin nasıl mümkün olacağını sordu. Gönderme bugünlerde çabuklaştırılırsa mümkün olacağını söyledim. Buna karşılık kendisi biz göndermeyi çabuklaştırırız. Fakat siz de artık bir şeyler yapmaya başlamalısınız. Almanya'nın şimdiye kadar yaptığı yardım 20 milyonu geçti. Karşılık olarak sizden hâlâ bir hareket olmadı. Suriye'deki Hecinsüvari (Hecin devesine binmiş) kıtalarınızla Süveyş Kanalına karşı hemen

ciddi bir askeri gösteriş yapmalısınız. 8. Kolordunun hareketi de bunu kovalamalıdır. Aden'e karşı yapılacak teşebbüsün bizce kıymeti yoktur. Ben cevaben barıştan emin olabilmek için muntazam bir plan dairesinde seferberliğin tamamlanması lüzumundan, bunun için de biraz vakte muhtaç olduğumuzdan, özellikle Suriye'deki seferberliğin zorluğundan söz ederek vukubulan gecikmenin zorunlu olduğunu anlattım. Kendisi sözlerinde ısrar etti ve size daha açık söyleyeyim, biz anlıyoruz ki *Enver Paşa* hazretleri Türkiye'nin harbe iştiraki için pek çok çalıştığı halde hükümetten zorluk görüyor. Bununla beraber Almanya Türkiye'ye gösterdiği mali ve askeri yardımların karşılığını filiyatla görmek ister. Sade vaat ve güzel söz yeterli değildir. Bu bakımdan Süveyş'e kadar hareket ediniz, kıyı toplarını alırsınız dedi. Ben Osmanlı Devletini Almanya ile birlikte harekete sevk eden hayati sebeplerin bu dört toptan pek önemli olduğunu, bu bakımdan durumun bunun ilgili tutulmamasını söyledim. Kendisi bunu tasdik ile beraber yine daima Süveyş'e karşı bir teşebbüs yapılması veya herhangi bir suretle fiili hareketler gösterilmesi bahsine dokundu. *Enver Paşa*ya söyleyiniz, bu fikrimizi açıklayınız, dedi ve gülerek o vakit biz de topları veririz sözünü ekledi.»

*Enver Paşa*nın bu şifreye verdiği karşılık da dikkate şayan görüldüğünden aynen aşağıya alındı :

«Bahriye Nazırı ile konuşmamız hakkında iki yazınızı aldım. Seferberliğimiz bitmeden ve Bulgaristan'la tamamıyla anlaşmadan Göben ve Breslav'ı Karadeniz'e çıkarmak, Çanakkale Boğazı henüz hazırlanmadan İngiliz filosu tarafından zorlanarak geçilmesini mucip olur. Maksat Kafkasya'da Rusların çok kuvvet bırakmasını temin ise, bu bizim seferberliğe başlamaklığımız ve Göben ile Breslav'ın Marmara'ya girmeleriyle hasıl olmuştur. Şimdi Odesa'yı tahkim ve sair limanlara gözetleme kıtaları ayırmaya başladılar. Kafkasya'dan hiçbir kuvvet ayırmadıklarından başka, şimdi de takviye ediyorlar. Diğer taraftan İngilizler de Mısır'daki kuvvetlerini Süveyş'e toplamakta ve Hindistan'dan takviye kıtaları getirtmektedirler.

Bulgaristan, hiç olmazsa Sırbistan'a karşı kuvvet toplamadığı ve bizimle beraber harekete henüz karar vermediği için bugün Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) başkanlığında Sofya'ya bir kurul gönderildi. Bunlar Bulgaristan'ı zorlayacaklar, diğer cihetten gerek Kafkasya, gerek Mısır, Cezayir, Afganistan ve Hindistan'a ihtilal çıkarmak için, adamlar gönderilmiştir. Sonuç almak için biraz vakte ihtiyaç vardır. Durum böyle iken Karadeniz'de hareket yapılması, İngiltere ve Rusya'nın seferberliğini bitirmeden ve her yerde hazırlanmadan, vaktinden evvel hücum etmelerini davet etmektir. Bu hususta Almanya'nın İstanbul sefiri ile arkadaşları da aynı fikirdeydiler.»

Ekim Ayı Olayları :

27 Eylül 1914'te Çanakkale Boğazı kapandıktan sonra *Amiral Souchon* donanmasıyla Karadeniz'e çıkmak için tekrar isteklerde bulunmaya başladı. Büyükelçi ve Türkiye'deki Alman subayları da *Amiral Souchon*'u destekliyorlardı. Esasen Amiral ağustos sonunda Osmanlı donanmasıyla yaptığı iki günlük manevradan sonra aşağıdaki raporu vermişti :

«Osmanlı donanmasının harp bakımından eğitimi için filonun toplu olarak birlik halinde Karadeniz'e keşif ve atış tatbikatları yapması lazımdır. Filo bugünkü durumu ile Karadeniz'de bir iş göremez. Çünkü personeli denize alışmamıştır. Gemiler denizde sallanmaya başlayınca, subay ve mürettebatı, o kadar

deniz tutuyordu ki kendileri büsbütün kuvvetten düşerek ölü gibi yere yatıp kalmakta ve ne tekneleri, ne de topları kullanamamaktadırlar. Sallanan gemiden top atışı gibi Karadeniz'de kural teşkil eden bir hususta hiç eğitim görmemişlerdir. Bu eksiklik ancak dalgalı denizlerde devamlı eğitimlerle idman yaparak tamamlanabilir. Marmara Denizi sakin olduğu cihetle orada bu hususları elde etmek kabil değildir.

Büyük gemiler ve torpidobotların tek olarak eğitimleriyle maksat sağlanamaz. Zira bu suretle gemilerden istenilen derecede görev yapmaları istenemeyeceği gibi, kontrol altında bulundurulmaları da kabil değildir. Zaten deneme ile zorluğun giderilmesi için en iyi çare gemiler arasında yarışmak ve gıbta uyandırmak suretiyle izlenen usuldür.»

Bunun üzerine, 6 Ekim 1914'te Başkumandan Vekili namına 2. Yar Başkanı *Bahattin* imzasıyla donanmaya şu emir gönderilmişti:

«Teklifiniz uygun görülmekle subay ve eratın öğretim ve eğitimlerini tamamlama ve denize alışkanlıklarını sağlamak için sert havalarda eğitim yapmak üzere Karadeniz'e çıkabilirsiniz. Her hafta donanmanın yapacağı manevra ve eğitimlerin programlarını uygulamadan evvel gönderiniz. Karadeniz'e çıkarken Boğaz Komutanlığına durumu açıklamak lâzımdır.»

Fakat Başkomutan Vekilinin Çanakkale'den dönmesinde bu karar kabul edilmeyerek 10 Ekim 1914'te şu emir verildi:

«Eğitim için donanmanın Karadeniz'e çıkmasına dair, Genelkurmay 2. Yar Başkanı imzasıyla gönderilen 6 Ekim 1914 tarihli emir yürürlükten kaldırılmıştır. Eskisi gibi bütün donanma olmamak üzere birkaç gemi ile eğitim için çıkabilirsiniz.»

Ağustos ayı içindeki olaylardan belirtildiği üzere *Enver Paşa* üzerindeki ikinci baskı da Başkomutanlık Karargâhındaki genç Türk kurmaylarının baskısı idi. Bunlarda hemen harbe girilmesini önlemeye çalışıyor ve hiç olmazsa en uygun zamanda ve koşullara göre bu hususu sağlamak istiyorlardı.

Enver Paşa, genel durumun hükümet üyelerinin ve Başkomutanlık Karargâhı kurmay kurulunun etkisi altında ekim ayı başlarında harbe girmek için ilkbaharı beklemeye razı göründü. Birliklerin kış ordugâhlarına yerleşmeleri için emirler verdi. Bazı subaylara ve tarım işlerine yardım etmeleri için erlere nöbetleşe izin verilmesi kararlaştırıldı.

Almanya ve Avusturya'nın, Osmanlı Devletini savaşa sürüklemek için en ağır baskıları ekimin ilk günlerinde başlamıştı. Almanların Marne'da yenilmesi, Rusların da Avusturyalıları çok zor duruma düşürmüş olmaları bu iki devleti, pek ivedi olarak Türklerin yardımını istemeye sevk ediyordu.

İstanbul'daki Rus gizli teşkilatının elde ettiği (Pavlov) remizli ve 5 Ekim tarihli Avusturya telgrafında şöyle denilmekteydi:

«Bugün Sadrazama dedim ki, Viyana ile Berlin şu düşüncededir: Türkiye için savaşa katılmak zamanı gelmiştir ve artık donanmanın Karadeniz'e çıkması göze alınmalıdır. Bu ana kadar Rusya ile bozuşmayı gerektirebilecek bir teşebbüste bulunmaktan sakınan Sadrazam, benim kanılarımı iyi bir biçimde dinledi ve bende, Türkiye'yi derhal harekete geçmek... —eksik— lüzumu inandırabileceğimiz duygusu uyandı. Sadrazam tek bir itirazda bulundu. O da donanmanın hareketinin durum üzerinde kesin bir tesiri olmayacağına dairdi, karşılık olarak dedim ki, eğer Türk donanması Karadeniz'de hâkim olursa, bütün İslam dünyası ve Balkan devletleri üzerinde kuvvetli bir etki yapar. Öbür Türk devlet adamları üzerinde de bu istikamette tesir yapmaya çalışıyorum. Aynı talimatı alan Alman büyükelçisi de Sadrazamla görüşeceği vaadinde bulundu.»

19 Ekimde Ruslar, 12 Ekim tarihli (Pavlov) imzalı bir Avusturya telini ele geçirip Petersburg'a bildirdiler. Bunda Alman istikrazına (borç alma) nasıl girişildiği de görülüyordu.

«Sadrazam Rus donanmasının Karadeniz'de görünmesi üzerine Bulgaristan ve Romanya'da hasıl olan etkiyi silmenin lüzumlu olduğuna inandı ve Türk donanmasının Karadeniz'e çıktığını ekledi. Rus donanmasına saldırmak işine gelince, tereddüt ediyorsa da yakında razı olacağı besbellidir. *Enver*'e gelince o derhal harekete taraftardır. O aynı zamanda *Pavlov*'dan paraya ihtiyacı olduğunu Almanya'ya bildirmesini istedi. Yoksa seferber orduyu toplu tutmak kabil olmayacaktır.»

Bu iki tel, donanma ile Rusya'ya saldırmakta *Enver Paşa*nın kesin kararlı olduğunu, Sadrazamın ise yumuşadığını gösteriyordu.

Yine Ruslar tarafından çalınan şu tele göre ise Sadrazam tekrar kararsızlığa düşmüştü.

Sadrazam hâlâ kararsız, o, benim Türklerin Karadeniz'de askeri bir gösterilerinin Bulgaristan'ı daha kararlı bir şekilde davranmaya mecbur edeceği yolundaki kesin ifademe, bildiği olayların, bu takdirde dahi Bulgaristan'ın tarafsız kalacağını yeter ölçüde ispat ettiği düşüncesi ile karşılık verdi. Sadrazam bana, son olayların (Avusturya'nın uğradığı yenilgiler, İtalya'nın iştarah ve ümitlerinin kabarması) çok duygulandırdığı İtalya hakkındaki kaygılarını da bildirdi. Donanmanın Karadeniz'de yapacağı bir gösterinin genel durum üzerinde etki yapacağı hakkındaki düşünceme katıldı. Ancak açıkladığı duraksamalar, sonra bu işe razı olacağını gösteriyor. *Talât* açıkça bana itiraf etti ki, derhal çıkışa taraftardır. Ancak sorun yalnız askerlik bakımından değil, siyasal bakımdan da incelenmelidir. Ona göre Türkiye Bulgaristan'a gözdağı vermekle onun üzerinde etki yapabilir. O sanıyor ki, Bulgaristan harekete geçmek zorundadır. Çünkü Karadeniz egemenliği onun üzerinde behemahal büyük etki yapacaktır.»

Ruslar tarafından çalınan bu tel haberleşmeleri Osmanlı mukadderatını elinde tutan bir iki nazırın kesin olarak harbe karar verdiklerini, bu harbe Karadeniz'de donanmanın taarruzu ile başlayacaklarını ve bundan Rusların da haberi olduğunu gösteriyordu. Ancak harbe kararlı bu devlet adamlarının bu davranışlarının dayandığı fikirler zayıf ve yanlıştı. Çünkü Üçlü İtilaf Devletleri Akdeniz'e hâkimdi : Bu durumda İtilaf Devletlerinin Akdeniz'e kıyısı olan Türkiye ve Bulgaristan üzerinde etkili olacağı düşünülmüyor, buna karşılık geçici olarak Karadeniz'de harekât serbestliği kazanacak olan Türk donanması ile Osmanlı Devletinin Bulgaristan üzerinde etkili olacağı göz önünde tutuluyordu. Esasen Rus tersanelerinde yapılmakta olan muharebe gemileri yakında hizmete girince Rusların Karadeniz üstünlüğü artacaktı.

*Enver Paşa*nın, Kurmay Başkanı *Bronsart Paşa*ya gizli olarak hazırlatmış olduğu plandan alınan ve şu esasları kapsayan bir rapor, *General Moltke*'ye 21 Ekimde *Bronsart Paşa*nın imzası ile gönderildi :

«1. Filo, harp ilan edilmeden Karadeniz'deki Rus filosunu batırarak deniz üstünlüğünü kazanacaktır. Harekât zamanı *Amiral Souchon*'a bırakılmıştır.

2. Harp ilanından sonra, Padişah hazretleri müttefiklerin düşmanlarına karşı Mukaddes Harp(Cihat) ilan edecektir.

3. Kafkas hududundaki Osmanlı ordusu o taraftaki Rus kuvvetlerini oyalayacaktır.

4. 8. ve icabında 12. Kolordu Mısır üzerine hareket edeceklerdir. Bu hareketlerin altı haftadan evvel yapılması kabil değildir.

5. Bulgarlar bizimle beraber olursa, Osmanlı ordusu Sırbistan'a taarruz için Bulgaristan'a yardım edecektir. İcabına göre Yunan ve Romanya aleyhine yürüyecektir.

6. Romanya bizimle olursa, Osmanlı ordusu Romanya kuvvetleriyle beraber Rusya aleyhinde yürüyecektir.

7. Denizden Odesa tarafına üç dört kolordunun bir çıkarma hareketi hazırlığı yapılmıştır. Fakat bunun yapılması deniz üstünlüğünün temin olunmasına, Romanya ile Bulgaristan'ın dostane tarafsızlığına bağlıdır. Yapılma zamanı da Alman ve Avusturya ordularının Rusya içindeki taarruz hareketlerinin ilerlemesine göre seçilecektir.

8. Bulgaristan'ın bizim tarafımıza kazanılması burada temin olunamadığından, oraca (Berlin) bu işin kuvvetle temin edilmesi lazımdır. Amaç sağlanıncaya kadar, Osmanlı ordusu Trakya'da ve Marmara havzasında bekleyecektir. Bulgaristan'ın düşmanlığı halinde ona taarruz olunacaktır.

Osmanlı ordusunun kuruluşları, mevcutları buradaki Alman ataşemiliterleri vasıtasıyla gönderildi. Bu kararlarımızın sizin arzunuza uyup uymadığının bildirilmesini rica ederim.»

Bu rapor ve yukarda Ruslar tarafından çalındığı bildirilen belgeden anlaşılacağı üzere amaç Ruslara baskın yapmaktan ziyade, harbe taraftar olmayan Osmanlı nazırları ve Rusları bir olupbitti karşısında bırakıp harbi açmaktı.

Sınırlar Üzerinde Durum :

Ruslar Doğu Anadolu'yu, kendileri için nüfuz bölgesi durumuna getiren, 8 Şubat 1914 günü, Osmanlı Rus Anlaşmasından sonra burayı İran'a benzetmek için birtakım tedbirler almaya başlamışlardı. Bu arada *Molla Selim* gibi bazı kimselerle ayaklanmalar çıkartmaya da kalkışmışlardı.

Birinci Dünya Harbinde Osmanlı birlikleri Savuçbulak ve Tebriz'e girdiklerinde ellerine birtakım Rus belgeleri geçirmişlerdi. Bunlar arasında, 8 Nisan 1914'te Rus devlet müşavirlerinden *von Klem*'in Kafkas Valiliğine gönderdiği ve özeti aşağıda olan bir şifre vardı.

«Kafkas komutanlığınca bilinen Türk mültecisi *Abdürrezzak* bugün Tiflis'e gönderiliyor. Kendisinin bundan sonra muhabir ve Kürtlerle İranlılar ve Türkler arasında nüfuzumuzun yayılması ve desteklenmesi için kullanılması kararlaştırıldı.

Abdürrezzak'a verilen görevlerden biri Kürtlerle Ermeniler ve Süryaniler arasında bir yakınlık gösterilmesine çalışmaktan ibaret olup, bu yakınlığın Kürtlerin çıkarları gereğinden olduğunu kendisi de anlamıştı. Bu maksatla *Abdürrezzak*, buradaki Ermenilerle tanışmış ve bunları bir Ermeni - Kürt uzlaşma derneği kurulmasına götürmüştür. Bu komitenin kararı üzerine ya Tiflis'te veya Kafkasya'nın uygun bir yerinde buna benzer bir komite kurulmak üzeredir.

Osmanlı Kürtleri arasında doğrudan doğruya etki yapmak hususunda oldukça etraflı bir surette *Abdürrezzak*'ın düzenlemiş olduğu propaganda, özellikle öğretim, tıbbi yardım, kredi kurumları vesair sorunları kapsamaktadır. Yalnız yaptığı bu tekliflerin şimdilik gerçekleştirilmesi zor olup bu sorunların etrafıyla incelenmesi Kürdistan'da mevcut konsoloshanelere birkaçının eklenmesi zamanına bırakılmıştır...»

Ağustos sonlarından itibaren, Rus hizmetinde olan çetelerle Türk ülke ve kuvvetlerine karşı akın ve tedirgin etme hareketlerine girişildi.

Ekim ayı içinde sınır dolaylarındaki çatışmalar çoğaldı ve çetinleşti. Bu ay içindeki İran Azerbeycanı'nda ve hatta Osmanlı sınırlarında gerçek bir savaş bulunuyordu. Doğrudan doğruya Osmanlı karakollarına saldırdılar oluyor ve casusluk amacıyla Türk sınırları içine sızmalar da eksik olmuyordu.

Bütün bunlara rağmen, bu olupbitenlerden Rus entrika ve kışkırtmalarından Osmanlı Hükümeti siyaset ve propaganda bakımından faydalanamamış, gerekli teşebbüslerde bulunamamıştı. Bunu yapabilseydi, tabiatıyla kendi kışkırtmalarını durdurabilse idi, eylül ayından itibaren Rusya'yı saldırgan olarak göstermeye muvaffak olurdu.

Dünya harbi başlamadan önce Osmanlı Devletinin Arap bölgesinde İngiliz kışkırtmaları vardı. Özellikle Göben ile Breslav'ın Alman tayfalarının geri gönderilemeyeceği anlaşıldıktan sonra, İngilizler bu bölgelerde, Osmanlı Devletine karşı birtakım kışkırtıcı tedbirler aldılar. Birinci Dünya Harbi çıktıktan sonra da *İbnisuud*, Kuveyt Şeyhi *Mübarek Üs Sabah* ve Muhammere hâkimi (Şeyhi) *Şeyh Hazal* ile ilişkilerini artırarak onları Osmanlı Devleti aleyhine kışkırttılar. Özellikle Muhammere aşiretleri coğrafi durumları dolayısıyla Şattülarap boyunca ilerleyecek olan İngiliz kuvvetlerini destekleyecek ve Türk kuvvetlerini arkadan vurabilcek halde idiler. Hatta Osmanlı resmi belgelerine göre, İngilizler *Şeyh Hazal*'a ömrü boyunca Basra valiliği için söz vermişlerdi.

İngiltere'nin öteden beri Osmanlı Hükümetiyle harbe hazırlanmakta olduğu görüşünü Babıâli şu olaylara dayamaktaydı:

Yarım yüzyıldan beri Bağdat ve Basra arasında işleyen Linç kumpanyası vapurlarının 27 Ağustostan itibaren çalışmamaları,

İngiliz büyük gemilerinin seferberliğin başından beri Basra limanına gelmemesi, hurma yüklemek için bu mevsimde gelen yelken gemilerini de İngilizlerin Muhammere'den öteye geçirmemesi,

İstanbul'da yazı geçirmekte olan *Hidiv*'in Mısır'a dönmesine müsaade edilmemesi,

1 Ekim 1914'ten itibaren denizden Medine'ye giden Osmanlı postalarına İngilizlerce el konulmaya başlanması,

Eylül ortalarından beri bazı İngiliz gemilerinin, Osmanlı karasularından olan, Şattülarap'ta Basra yakınlarında, Karun ırmağında, Abadan Petrol Tasfiyehanesi karşısında demir atmaları ve dolaşmaları,

Osmanlı Hükümeti, tıpkı Ruslar'a olduğu gibi İngilizlere karşı da bu bakımdan siyasi yollardan harekete geçmemiş ve İngilizlerin bu saldırganlıklarını dünyaya açıklayamamıştı.

e) Harbe girmeden evvel Osmanlı devlet adamlarının durumu ve düşünceleri:

O zamanın devlet adamlarından *Enver Paşa*, hiç tereddütsüz harbe katılmak isteyenlerdendi. Onun Alman zaferine kesin inancı vardı. *Talât Paşa* çok kere *Enver Paşa* ile aynı düşüncede olmakla beraber, bazen de duraksardı. *Halil* (Menteşe) *Bey*, bazen az gecikmelerle olsa da daima *Talât Bey*le birlikti. *Cemal Paşa*nın düşünceleri hakkında, kendi hatıratında açık bir şeye rastlanmamaktadır. Ancak şu yazılar *Cemal Paşa*nın durumunu yeteri kadar aydınlatmaktadır:

Liman Paşa onun hakkında: «Bu Nazırdır ki, Alman tarafına geçmek üzere siyasi inançlarını daima değiştirmişti. Onun durumunu değiştirmesi Türk Hükümetinin tarafsızlığı bırakmak hususundaki kararı üzerinde tesirsiz kalmamıştır.»

Liman Paşa bundan sonra *Enver Paşa*nın tam manasıyla ve *Talât Bey*in bir dereceye kadar Alman taraftarı olduklarını, fakat *Cemal Paşa*nın Üçlü İtilafa yakın durumda olduğunu söyledikten sonra şöyle diyordu : *Cemal Paşa* 9 Ağustosta bile birtakım Fransızları kendi yurtlarına getiren Üçlü İtilaf genilerine giderek bir demeç vermiştir. Onlara mutlu bir dönüş ve askeri şeref dileğinde bulunmuştur. 6 Eylülde, tanıdığım bir subay *Cemal'in*, ancak Almanya ve Avusturya tarafından Rusya'ya karşı kesin sonuç elde edildikten sonra tarafsızlıktan ayrılmak düşüncesinde olduğunu gizlice söylemişti.

Hiç şüphesiz *Cemal*, Türkiye'nin yöneticilerinden biri idi. Onun Alman dostu Nazırın (Enver'in) tarafına katılmasının gerçek bir önemi olmuştu.»

*Cemal Paşa*nın harekat başkanı olan *Yarbay Ali Fuat* (Orgeneral Erdem), onun kendi ağzından «Rusya'nın mahvolmak üzere olduğunu görünce harbe girmek istediğini» hatıratında belirtmişti.

*Bompart, Cemal Paşa*nın *Enver Paşa* tarafına geçmesinin kendisine Mısır'ı alacak olan ordunun komutanlığının verilmesi ve onda ora tahtına oturmak hayalinin uyanması şeklinde açıklanmıştır. *Cemal Paşa*nın bir gün kendisine «Mısır benim Alsasloren'imdir» gibi sözler söylemiş olması, bu yönü kuvvetlendiren bir kanıdır. *Cemal Paşa*nın ne zaman harp isteyenler tarafına katıldığını belirtmek güçtür. Ancak Eylül sonlarında veya Ekim içinde *Cemal Paşa* da harp taraftarı olmuştur, denilebilir. Böylece ordu, donanma, polis ve jandarma gibi bütün silahlı kuvvetlerin başında bulunan *Enver, Cemal Paşa*lar ve *Talât Bey*, devleti harbe sürüklemeye koyuldular. Mebusan Meclisi (Millet Meclisi) Başkanı *Halil Bey* de onlarla birlikte idi. Padişah, Sadrazam, öbür Nazırlar ise onlara tabi idi.

Görülüyor ki harbin sevk ve idaresini elinde tutanların hepsi vatanseverliklerinden şüphe edilmemesine rağmen tamamıyla, ileri görüşten uzak, hissi düşüncelerin etkisi altında idiler.

Nitekim yukarıda adı geçen Nazırlar ilerde kışın başında, Almanlar Marne Meydan Muharebesini kaybettikten ve harbin seyri ve mahiyeti değiştikten ve mevzi harbi başladıktan sonra Osmanlı Devletini harbe sürüklediler. Böylece Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbinin Almanlar aleyhine ilk dönüm noktalarından biri zamanında harbe girmiş oluyordu.

O sırada Sofya'da askeri ateşe olan Yarbay *Mustafa Kemal Bey* (Atatürk), siyasi ve askeri durumları incelemesi sonucunda, harbe girmekte acele edilmemesini ilgililere bildirmişti. Bundan başka Marne Meydan Muharebesinden sonra da Almanların kazanmasına güvenilemeyeceğini de ilgililere söylemekten çekinmemişti.

f) Osmanlı devletini harbe sokmak için tutulan yollar :

Bu yollar birkaç türlüdür. Birinci yol, Türk subayları ve aydınları üzerinde devletin sınırlarını alabildiğine genişletmek ümitlerinin uyandırılmaya çalışılmasıydı.

İkinci yol da harbin çabuk biteceği ve pay almak için hemen harbe girmek lüzumu idi. Bu fikir en çok *Cemal Paşa*ya ve onun gibi düşünenlere, yani Rusya'nın çökmek üzere bulunduğu belirdikten sonra, harbe girmek isteyenlere karşı ortaya atılmıştı. Daha sonraları hele Ekim ayında ise Rusya'nın Avusturya'yı ortadan kaldıracağı, sonra İstanbul'u kolayca alabileceğini, bu bakımdan Osmanlı Devletinin müdahale etmesi gerekeceği fikri ileri sürülüyordu. Alman

subaylarının geri çağrılacağı Yavuz'la Midilli'nin içindeki Alman personeli tarafından batırılacağı, Osmanlı Devletinin Üçlü İtilaf Devletleriyle başbaşa bırakılacağı tehdidi ilave ediyordu.

Amiral Souchon'un Karadeniz'e çıkmak istemesi de bir bakıma Osmanlı Devletini harbe sürüklemeye yöneltici olarak sayılabilirdi. Almanlar bu propagandalardan ve Osmanlı Devletinin para sıkıntısından da faydalanarak, etkilerini son derece artırmışlardı.

EK : 4

ATATÜRK'ÜN İNÖNÜ'YE VERDİĞİ SİCİL

(Şifre telgrafla, kısaca yazılmıştır)
— Diyarbekir'den, 20/5/1917 (1333) de
4499 sayılı olarak —

Kemah'ta Kafkas orduları grubu kumandanlığına,

Ahiren 20'nci Kolordu Kumandanlığına naklen tayin buyrulan 4'üncü Kolordu Kumandanı Miralay İsmet Beyin evsaf ve iktidarı hakkındaki mütalaatım berveçhiati maruzdur (Başkumandanlık vekâleti celilesine de arz edilmiştir).

Ciddi, faal, gayet fatin ve yüksek fikirli. Vaziyet ve ahvali ruhiyei harbiyeye hâkim. İyi bir nüfuzu nazara ve sürati intikale malik. Kolordunun her türlü ihtiyacatını teemmül ve temin etmeye çalışmaktan bir an hali kalmaz ve muvaffak olur.

«Malumat ve vukufu askeriyesi güzel ve ihatalı». Doğru ve tereddütsüz karar sahibi. Cesur ve kararı zatisi ile hareket etmek kabiliyetini haizdir. «Orduda ve memlekette deruhte edeceği vezaif ve hidematı mühimmei vataniyede kendisinden büyük hizmetler beklenir.»

«Ordu kumandanlığım zamanında» mühim harekâtı askeriye vukubulmamış ise de, haiz olduğu iktidar ve havası mümtaze, kendisinin en mühim harekât esnasında da muvaffak olacağı itikadını bahşetmiştir.

«Pek mükemmel bir ahlâka ve tavrı harekâta sahip. Adabımuaşereti şayanı takdirdir». Mafevk ve madunlarının ve muhitinin emniyet, itimat ve muhabbetini haiz «ve buna layık» müstakim bir zattır.

2'nci Ordu Kumandanı
Mustafa Kemal

EK : 5

MUSTAFA KEMAL PAŞANIN BAŞKUMANDAN VEKİLİ ENVER PAŞAYA GÖNDERDİĞİ RAPOR

Halep 7 Eylül 1333

7. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşadan
Başkumandan Vekili Enver Paşaya

«Vaziyeti umumiye hakkındaki mütaleatı âcizanemi berveçhi ati arz ediyorum :

Memleketin mukadderatı umumiyesini idarede mesul ve medhaldar olan zatı devletlerinin ifadatımı hiçbir bedbinliğe ve telaşa hamletmeyerek kemali itidal ve ciddiyetle telakki edeceklerine itimadım; mülahazatımı. ihata edebildiğim en vasi mikyasta tasvire saik olmuştur.

1 — Ahvali umumiyei memleket her şeyden evvel nazarı dikkati caliptir. Harp, her milletten olan anasırımızı bilaistisna son dereceye getirmiştir (Ahali ve idare arasındaki revabıt sarılmıştır.) Evlerinde kalan ahali her noktai nazardan hükümetten uzak kalmakta menfaattar bir hale gelmiştir. Çünkü kalan ahali ya kadınlardan, ya âcizlerden veya firarilerden ibaret olup çalışma ve iş mahsulleri kendi yaşamalarına yeterli değilken hükümeti mülkiye ve askeriye onlardan, açlık ve ölüm mukabilinde mal ve mülklerini almak ve istemekte daha ziyade ısrarlı ve inatçı olmak mecburiyetindedir. Diğer taraftan hükümeti mülkiyenin âcizliği, umumi bir anarşiye sürüklenen hayatı umumiyeyi idareye mani olup hukuku ahali namına ne tasavvur edilirse hepsi adlü hakka aykırı ve binaenaleyh ahalinin nefretini arttırmaya sebep olucu bir şekilde halletmek itiyadı zaruriyesindendir.

Hükümeti mülkiyenin aczi tammı bir zabıta kuvvetinin mutlak yokluğundan ve ihtiyaç derdi ile alelumum memurine tari olan. ihtikâr ve suiistimalattan ve memurların keyfine düşkün bir hale gelmesinden ve adliye işlerinin mutlak surette işlememekte olmasından ileriye gelmektedir. Bu sebep hayatı umumiyeyi her köşede ve her beldede esasından çürütmektedir. Umumi iaşenin ve ticaret ve iktisat işlerinin müthiş bir suretle inhitata başlaması asli alametlerdendir. Bugün bir para meselesi hasıl olmuştur ki, bu dert ne ahalide ne de memurlarda geleceğe bir güven bırakmamakta ve erbabı namusu kutsal ilgilerden tecerrüde sevk ve icbar etmektedir.

Binaenaleyh harp devam ettiği halde karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her taraftan çürüyen muazzam saltanat binasının bir gün içten birdenbire ve hep birden çökmesi ihtimalidir.

2 — Askeri umumi vaziyet harbin yakın bir gelecekte sona ereceğine işaret vermemektedir. Müttefiklerimizin askeri darbelerle, düşmanlarımızı sulha mecbur edecekleri artık bahis konusu olmayıp Almanlar münhasıran idarei sevkülceyşiyeyi «Geliniz bizi mağlup ediniz» esasına rapt etmişlerdir. Düşmanlarımızın birbirlerinden ayrılmayacaklarını zaman göstermekte olup düşman ahali-

nin sefalet ve mahrumiyeti daha az olmak ve kendi itikatlarınca emin bir neticeye vasıl olmak ihtimaliyle bizim dayanabileceğimiz kadar harbi devam ettirmeye tahammülleri tabiidir. Binaenaleyh harp, daha çok sürecektir. Bundan harbin hitamı anahtarları bizim partinin elinde değildir neticesini çıkarmak lazımdır.

3 — Türkiye'nin vaziyeti askeriyesi şudur : (Ordu harbin ilk devrelerine nispetle fevkalade zayıftır. Birçok orduların mevcudu, lazım olan miktarın beşte biri kadardır. Memleketin insan kaynakları, noksanı ikmale muktedir değildir. Hatta 7'inci ordu gibi bütün memleket içinde ikmal ve takviyesine çalışılan vegâne orduyu dahi, daha düşmanla bir tek kurşun atmadan, kuvvetli tutmaya imkân bulamıyoruz.

Takatı umumiyeye misal olmak üzere arz edeyim ki, cihanın en müşkül işlerini görmek üzere biner mevcutlu taburlarla bana gönderilen 59. Fırkanın yüzde ellisi, ayakta durmaya mecalsiz zuafadan ibaret olduğundan tefrik edilmiş ve sağlam kalan efrat 17, 20 yaşındaki neşvünemasız çocuklarla 45, 55 yaşındaki amelimandalardan ibaret kalmıştır. Diğer en iyi fırkaların taburları da Dersaadet'ten bin mevcutla hareket ve en kuvvetlisi 500 mevrcutla Halep'e muvasalat etmişledir.) Bu halin esbabı, hayatı umumiyeye ve hükümeti mülkiyenin kuvvetine tabi ve binaenaleyh bugün ıslahı orduların elinde olmayan avamile merbuttur. Bu misal gösterir ki, bütün menabii toplayarak ufak bir kısmı dahi kavi bir halde bulundurmaya imkân yoktur. Heyeti zabitanın kemiyeten ve keyfiyeten noksanı muhtacı izah değildir.

Cephelerimizin metalip ve ihtiyacı şudur :

Garpta düşmanla karşı karşıya temas mevcut değildir. Ancak payitahtımız cihan ile olan muvasalayi bahriyesi dolayısıyla en zengin mamuremiz bulunduğundan garp cephelerimize düşman tarafından hayati darbelere teşebbüs edilmesi ihtimali mevcuttur.

Kafkasya'da vaziyeti askeriye hali tevakkufta olup tarafımızdan istirdadı mafata teşebbüs mümkün değildir. Rusların ahvali dahiliyeleri ve Avrupa'ya ihtiyaçları, faal bulunmalarına pek saik değilse de herhangi bir sebeple Rusların buna teşebbüs ettikleri halde bunu men veya tahdit etmek bizim kuvvetimize tabi olmayan bir meseledir. Ruslar kendi hazırlıkları ve kendi vesaitleri nispetinde iş görürler ve bunların müsait olmadığı yerde tevakkuf ederler.

Irak'ta İngilizler hedeflerini istihsal etmişlerdir. Binaenaleyh daha ileriye temdidi istila etmeleri için esbabı siyasiye ve iktisadiye veya askeriye mevcut olmadığı kanaatindeyim. Maahaza eğer düşman temdidi harekât ve iktibası muvaffakıyat ederse zayiatı mevcudeye, mesela Musul'un da ilavesi, hayatı umumiyeye bir darbei katiye mahiyetinde olamaz; denilebilir ki, vaziyeti umumiye âdeta değişmemiş olur. O halde bu cephede dahi biz intizardan başka bir şey yapamayız.

Sina ve Hicaz cephelerinde düşman askeri ve siyasi hedeflerini henüz istihsal etmemiştir ve anlaşıldığına göre bunun için kemali hararetle hazırlanmaktadır. İngiltere'ye hadim bir âlemi İslamın tesisi ve İngiltere nüfuzuna tabi bir Filistin hükümeti Hıristiyaniyesinin teşkili ve bu suretle Mısır ve Süveyş ve Bahri Ahmer'in ilelebet temini ve Türkiye'yi son kuvayi diniyesinden ve en güzel mamurelerinden tebit ve tecrit hevesleri, İngiltere için âdeta Harbi Umuminin hedeflerinden olacak kadar mühim, bizim için telafisi mümkün olmayan darabatı hayatiyeden maduttur.

Hulâsa garpta muhtemel taarruzatı ciddiyeye muntazır olmak ve Suriye hududunda vazıh ve müstahzar olan düşman harekâtı asliyesine muvaffakıyet

vermemek vaziyeti umumiyei askeriyemizin şimdiki mübrem talepleridir.

Vaziyeti umumiye bu halde iken, mesela son kuvvetlerle Bağdat'ın istirdadını düşünmeğe imkân yoktur. En kuvvetli düşman, daha kavi ve hazır olarak, Sina'dadır ve bu düşmana incizap gayrıkabili ihmaldir.

Saniyen, Bağdat teşebbüsü için maddeten imkân ve kuvvet yoktur. Bu işe teşebbüs edecek orduların bugünkü mevcutları pek zayıf ve kıymetsiz olup daha iki ay yürüdükten sonra —biraz mübalagasıyla— hademeden ibaret bir kitle kalır. Düşmanın Bağdat'a şimendiferle ve gemilerle getirip yetiştirebileceklerine, şahturla ve deve ile, mukabele edilemez. Velhasıl bu ademi imkânlara en büyük delil, aylardan beri bir alayı iki gün yürütebilecek hazırlıkların elan vücuda getirilmemiş olmasındadır.

4 — Bu muhtasar nazarı umumiden neticei istidlalim, «artık her iş bitmiştir ve bulunacak bir çare kalmamıştır» zemininde değildir. Böyle bir kanaati bedbinane düşmanların ve tehlikelerin en vahimi olduğunu izaha hacet görmem. İmkânı halas ve hayat mevcut olup ancak tedabiri saibeyi bulmak lazımdır.

Acizlerine göre bugün takip olunacak kararlar berveçhiati olmalıdır:

a) Dahilen takviyei hükümet ve temini hayat (Jandarmayı kuvvetli yapmak, memurları ve mümkün olduğu kadar umuru adliyeyi ve herhalde iaşei umumiye ile umuru ticariye ve iktisadiyeyi tanzim) etmek; hiç olmazsa suiistimalatı haddi asgariye ve kaabili tahammül bir dereceye indirmek. O suretle ki memleket sağlam bir üssülhareke halinde bulunmalı. İmtidadı harp, maazallah yeni ziyanlara ve felaketlere sebep olsa da, elimizde ve gerimizde kalacak menatık ve ahaliyi herhalde dayanmaz ve çürük bir halde bulmamalıyız.

b) Siyaseti askeriyemiz bir müdafaa siyaseti ve elimizde bulunan kuvvetleri ve bir tek neferi, sonuna kadar saklamak siyaseti olmalıdır. Bu siyaset memleketimiz haricinde bir tek Osmanlı neferi kalmasına mütehammil olamaz.

Sina cephesinin temini, taarruzla mı veya müdafaa ile mi kaabil ve münasip olacağı meselesine, bugün karar verilemez. Çünkü düşman bugün orada insanca ve malzemece bize mütefevvik olup bizim bütün kuvvetlerimizi gönderebileceğimiz aylar zarfında intizar etmesine ihtimal, fennen pek azdır. Bizim kuvvetlerimiz gelmeden evvel, onun taarruz ederek, karşısındaki kuvvet aleyhine bir neticei katiye istihsal etmek teşebbüsü tabiîdir. Bundan başka bizim cepheye kuvvet sevk edeceğimiz iki ay zarfında, düşman isterse, vesaiti nakliye itibariyle daha çok kuvvet getirmeğe muktedirdir. Binaenaleyh düşman daha evvel taarruz etmediği halde dahi, bizim sevkiyatımız hitam bulduktan sonra, bugünkü tefevvukunu tezyit etmiş bulunması ihtimal dahilindedir. Velhasıl Halep'te bulunan kuvvetlerimizin Sina cephesine ne kuvvet ve kıymette muvasalat edeceği dahi malum olmadığından Sina cephesinin temini için bugün mevkii tatbika konulacak karar, münhasıran 7. Ordu kıtaatının hemen cenuba tahriki mahiyetinde olabilir. Bu kuvvetlerin bilahare nasıl istimal olunabileceğini bugün katiyet ile tayin etmeye (kuvvetlerimizi israf etmemek mülahazasından sarfınazar) harita üzerindeki askerlikçe dahi imkân yoktur.

5 — Ordu kıtaatının cenuba tahriki ile husule gelecek halitai askeriyenin her türlü kuyudu mucizei siyasiyeden azade ve memleketin dahili ve harici bütün ihtiyacatına vefa edebilecek surette tanzim ve sevk ve idaresinin en kestirme tariki şudur:

«Bütün Suriye ve Hicaz şimdiye kadar olduğu gibi her hususta bir Müslüman Osmanlıya ait olur ve bunun tahtı emrinde olarak Sina cephesinin harekâtını müstakilen diğer bir Müslüman Osmanlı deruhte eder.» İşte menafii vataniyeye en muvafık olan şekil budur. General Falkenhayn'ın gelmesi ve onun-

la taahhüdatı müstacele yapılması ve Kres'in minelkadim iktisabı hukuk etmiş olması, elhasıl Almanları idare etmek gibi esbap ve avamil, menfaati vataniyenin istilzam ettiği şekli vazih ve katiye mani olamaz, itikadındayım. Hayat ve memat mesailinde olsun itayı karar hakkından mahrum bulunduğumuzu zannetmiyorum.

Maahaza benim bildiğim esbap, Falkenhayn'ın istihdamı mecburiyeti uğrunda menafii vataniye kısmen tehlikeye düşürülecek derecede kuvvetli addedilmiyor ve Sina cephesinin, Kres'in ve 7. Ordu Kumandanının tahtı emrinde iki ordu tarafından müdafaası ve bu iki orduya Falkenhayn'ın kumanda etmesi icap ediyorsa, menfaati vatan için bu suretle hizmetten içtinap olunmaz. Ancak bu halde General Falkenhayn'ın bütün Suriye ve Hicaz'a kumanda eden zatın emri altına girmesi münakaşaya mütehammil olmayan bir meseledir.

Bu halde devlet nazarında en âli mesul bir Osmanlı olup bütün kuvayi dahiliye ve siyasiye onun elinde bulunur ve Falkenhayn münhasıran bir askeri kumandan vaziyetinde kalır ve sevk ve idarenin hududu asliyesiyle beraber bilcümle geri hidemat ve vilayetlerin ve aşiretlerin idaresi, bizim memleketimizin bir öz evladının idaresi altında bulunur.

7. Ordu Kumandanlığında kaldığıma nazaran, benim müstakil ve kanunen bütün arkadaşlarıma muadil bir Ordu Kumandanı iken, bu suretle 2. ve 3. derecede bir kumandan vaziyetine düşmekliğim mucibi teessür olsa da bu cihet menafil vataniye karşısında meskût kalabilir.

Ancak bu takdirde nazarı dikkatten dûr tutulmamak lazımgelen nazik bir nokta vardır. 7. Ordu kıtaatı kâmilen gidip Kress'in kıtaatıyla benim kıtaatım kaabili tefrik bir hale gelmesine ahvali harbiye mani olabilir. Yani daha biz nakliyata başladığımız andan itibaren düşman Sina cephesine taarruza başlar. Bu halde gönderilen kuvvetlerin arzu edildiği gibi bir kumandaya raptına ahval müsait olmayıp her gelen kıtanın parça parça muharebeye ve yekdiğerini müteakip Kress'in kumandasına girmesi icap edebilir. Bu hale göre nihayette ordu karargâhı yalnız başına fazla ve işsiz bir şekle girip bütün kıtaat parça parça Kress'e ait kalmış bulunur. Eğer vaziyeti harbiye bu sureti hareketi zaruri kılarsa, vatanın mukadderatı mevzuubahs olurken bizzarure kendimin seyirci kalmama tevekkül ve tahammül edemem. Bu halde yapacağım iş, en ufak bir kıtamın müdahale ettiği cepheyi ve müdafaa hatlarını bilakaydüşart kendi tahtı emrime almaktır. Yani kuvvetlerim muharebe sebebiyle Sina cephesinde bir kumanda altında erimeye mecbur olursa bu kumandan ancak ben olabilirim. Daha bidayetten itibaren bu noktayı görmüş ve bu kararı vermiş olmak lazımdır.

Suriye heyeti umumiyesinin Falkenhayn'a verilemeyeceği meselesinde Almanları kırmak ve onların kuvvet ve lüzumlarını ihmal etmek gibi kısa bir mülahazaya tabi olmadığıma itimat buyurmalısınız. İçinde bulunduğumuz bataklıktan Almanlarla beraber bulunarak kurtulmak zaruri ise de Almanların bu zaruretten ve imtidadı harpten istifade ederek bizi müstemleke şekline sokmak ve memleketimizin bütün menabiini kendi ellerine almak siyasetine muarızım ve ricali devletin bu hususta hiç olmazsa Bulgarlar kadar müstakil ve kıskanç olmalarını lüzumlu görürüm.

Müstakil ve esbabı istiklalde kıskanç olduğumuz Almanlarca gereği gibi anlaşıldığı gün onların bizi Bulgarlardan daha muteber göreceklerine sizi temin ederim. Hüsnü idare edeceğim diye mütemadiyen fedakârlıkta bulunmak, herhangi bir müttefike ve tahsisen Almanlara merhamet ve insaf telkin etmeyip belki verdiklerimizden yüz kat fazlasına onları tahris ve teşvik eder.

Bugün Falkenhayn her vesilede herkese karşı, Alman olduğunu ve elbette Alman menfaatini en ziyade düşüneceğini söyleyecek kadar mütecasirdir. Halep'te, Fırat'ta ve Suriye'de Alman siyaseti ve Alman menfaati ne demek olduğunu ve bahusus bu sözü sarf eden, bir Alman Konsolosu olmayıp yüz binlerce Türk kanı için karar vermek mevkiinde olan bir kumandan olursa işin tamamen menafii vataniyemize gayrı muvafık cereyan edeceğini anlamamak mümkün değildir.

Falkenhayn geldiği günden beri aşair rüesasına Alman mülazımları göndererek doğrudan doğruya temas hasıl etmektedir ve «Araplar Türklere düşmandır. Biz Almanlar bitaraf olduğumuzdan onları kazanabiliriz» sözünü, bizzat bana, bir ordu kumandanına sarf etmiştir.

Irak harekâtının gayrıkaabili icra olduğunu, kendisi daha ilk günden beri anlamıştır. Irak harekâtını, memlekete yerleşmesi için vesile ittihaz etti. Hakikatte ideali, bütün Arabistan'ı Alman idaresine almaktı. Nitekim planın ikinci safhasına başlamıştır. Irak hedefi tabiatıyla tebeddül edince Sina cephesinde bir taarruzu mevzuubahs etti. İki ay sonra taarruz mu müdafaa mı lazım olduğunun şimdiden kestirilemeyeceği herkes gibi onun nazarında da ayandı. Fakat bugünkü taarruz sözü bütün Suriye yani Arabistan'ın, tahtı idaresine girmesi için bir vesilei cazibeden başka bir şey değildir.

İki ay sonra ahval, taarruza gayrimüsait olup bütün kuvvetlerle Filistin'in müdafaası mümkün olursa, General Falkenhayn cihana ve memleketimize karşı en büyük muvaffakıyeti kazanmış şekilde arzı vücut edeceğine şüphe yoktur. Fakat bu halde takviyei hükümet ve memleket şartı şöyle dursun, memleket kâmilen bizim elimizden çıkarak bir Alman müstemlekesi haline girmiş olacaktır ve General Falkenhayn bu maksat için bizim borcumuz olan altınları ve Anadolu'dan getirdiğimiz son Türk kanlarını istimal etmiş bulunacaktır.

Vehasıl gerek hükümeti mülkiye ve gerek ahali içinde yapılacak işlerin, alelade bir memleket meselesi değil, en birinci bir müdafaai memleket meselesi olduğu bu devirde, memleketin hiçbir köşesinin herhangi bir ecnebinin tahtı nüfuz ve idaresine verilmesi hayatı saltanatı katiyyen ihlal ve iptal eder.

İşte benim mütaleatım bundan ibarettir. Bulunduğunuz mevki sebebiyle bunları tasvir etmekle vicdanım üzerinden refi bâr etmiş olduğuma kaniim.»

EK : 6

HIYANETİ VATANİYE KANUNU

«Hıyaneti Vataniye Kanunu» ve «İstiklâl Mahkemeleri» Milli Mücadelenin kazanılmasında rol oynayan iki mühim unsurdur. Bu kanunun suç ve cezayı tesbit eden ilk üç maddesi aynen şöyledir :

«Madde 1 — Makamı muallâyi hilâfet ve saltanatı ve memaliki mahrusai şahaneyi yedi ecanipten tahlis ve taarruzatı defi maksadına mâtuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesan haini vatan addolunur.

Madde 2 — Bilfiil hiyaneti vataniyede bulunanlar salben idam olunur. Fer'an zimethal olanlar ile müteşebbisleri Kanunu Cezanın kırk beşinci ve kırk altıncı maddesi mucibince tecziye edilirler.

Madde 3 — Vaız ve hitabet suretiyle alenen veya ezminei muhtelifede eşhası muhtelifeyi sırren veya kavlen hiyaneti vataniye cürmüne tahrik ve teşvik edenlerle işbu tahrik ve teşviki suver ve vesaiti muhtelife ile tahriren ve tersimen irtikâp eyleyenler muvakkat küreğe konulurlar. Tahrikât ve teşvikat sebebiyle maddei fesat meydana çıkarsa muharrik ve müşevvikler idam olunurlar.»

Binbaşı İsmet Bey, 1912 - 1914

Garp Cephesi Komutanı
(Mirliva) İsmet Paşa, 1921

İsmet Paşa Garp Cephesinde, 1922
(Kurmay Başkanı Albay Asım (Gündüz) sağ arkada)

1. Ferik (Orgeneral) İsmet Paşa, 1927

Yarbay İsmet Bey, Keşan 1914

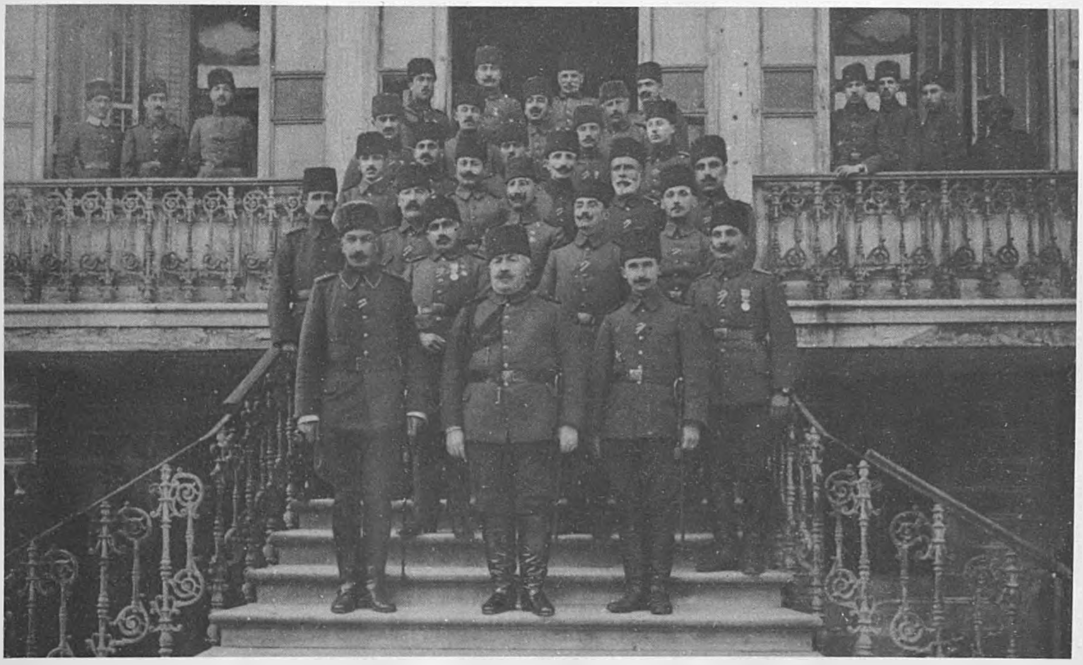
Yarbay İsmet Bey Keşan Karargâhında, 1914
(Sağında Baron von der Goltz Paşa)

Albay İsmet Bey, 1916

Garp Cephesi Komutanı (Mirliva) İsmet Paşa, Albay (Deli) Halit ile, 1921 - 22

Ahmet İzzet Paşanın Karargâhı, Nisan 1916, Nişantaşı

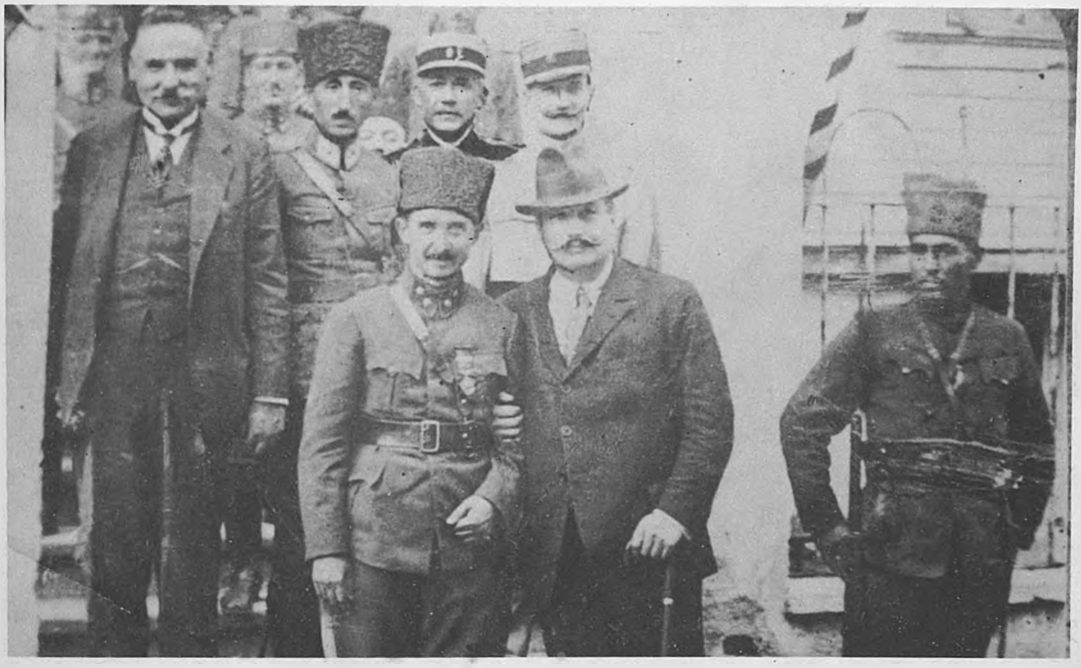
Garp Cephesi Komutanı (Mirliva) İsmet Paşa, 1921

1. Ferik (Orgeneral) İsmet Paşa, yaveri Yüzbaşı Fikret (Yüzatlı) ile, 1926

Garp Cephesi Komutanı (Mirliva) İsmet Paşa, Konya'da Topçu Müfettiş-i Umumiliği Karargâhında, 21 Mayıs 1922

II. Ferik (Korgeneral) İsmet Paşa Mudanya'da Franklin Bouillon ile, 1922

(Mirliva) İsmet Paşa cephede, 1921 - 22

II. Ferik (Korgeneral) İsmet Paşa, Mudanya'da Dr. Adnan Adıvar (sağdan ikinci) ve Mirliva Asım Gündüz (soldan ikinci) ile, 1922

Büyük taarruz sırasında, 1922

Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa cepheyi denetlerken, 1921 - 22

3. Kolordu Komutanı Albay İsmet Bey Filistin ve Suriye Cephesinde, 1918

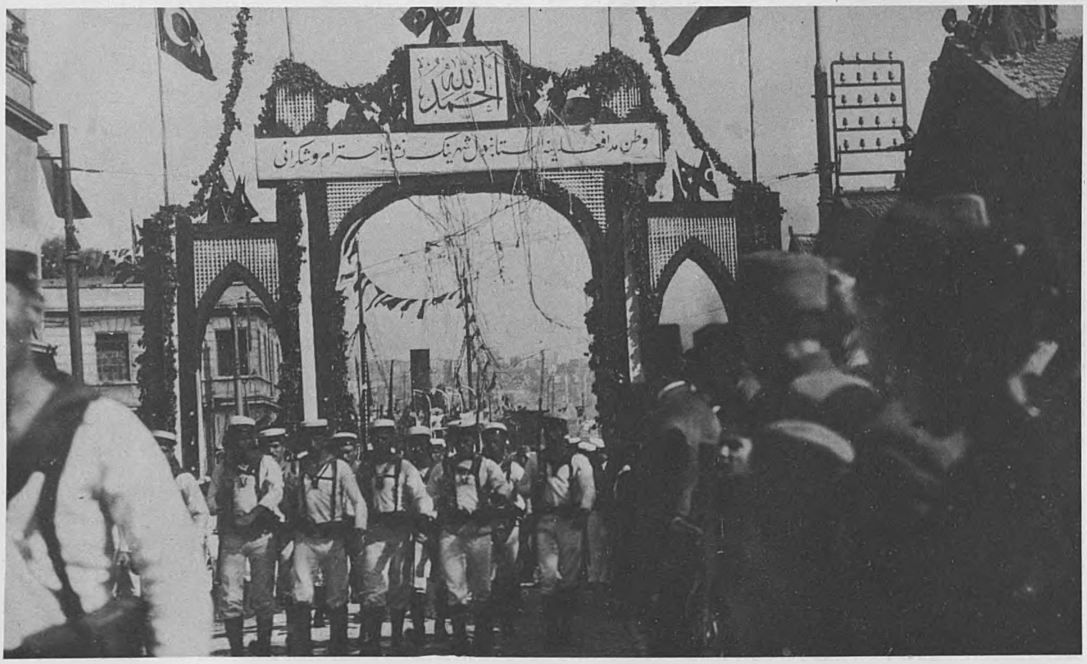
Akşehir'de, Gazi Mustafa Kemal Paşa, Franklin Bouillon ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile, 1922

Arıburnu'nda Şimal Grup Komutanı Esat Paşanın karargâhında, 1918 (Soldan sağa Enver Paşa, Esat Paşa, Fahrettin Altay, Albay İsmet Bey)

Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa Akşehir'de, 1921

Milli Ordunun İstanbul'u işgali

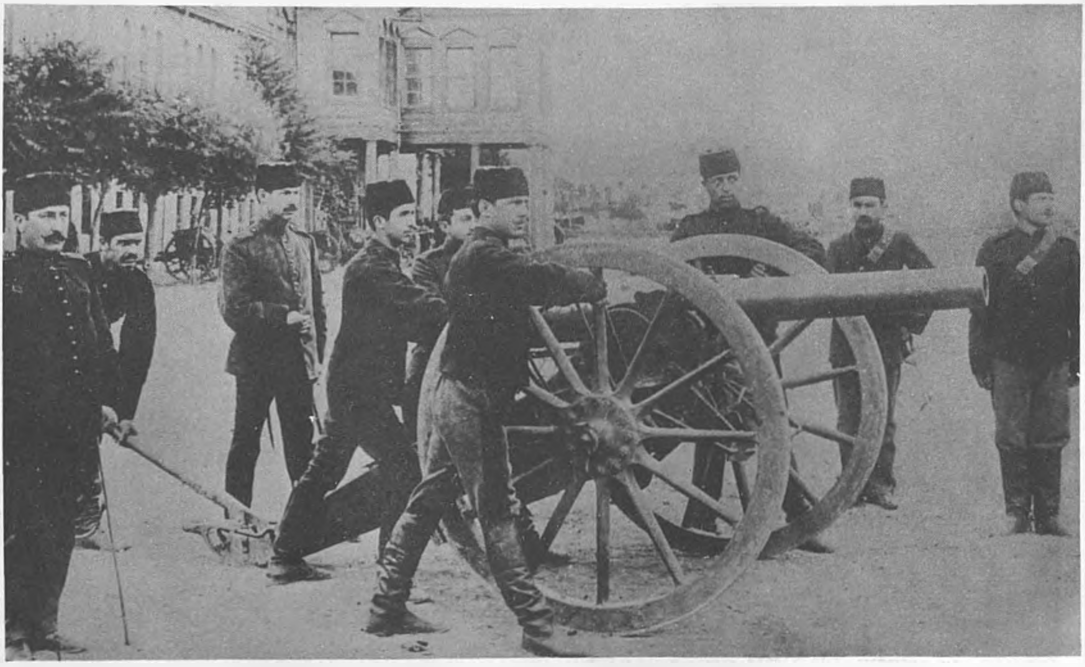
Akşehir'de Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Sovyet Heyeti ile, 1922

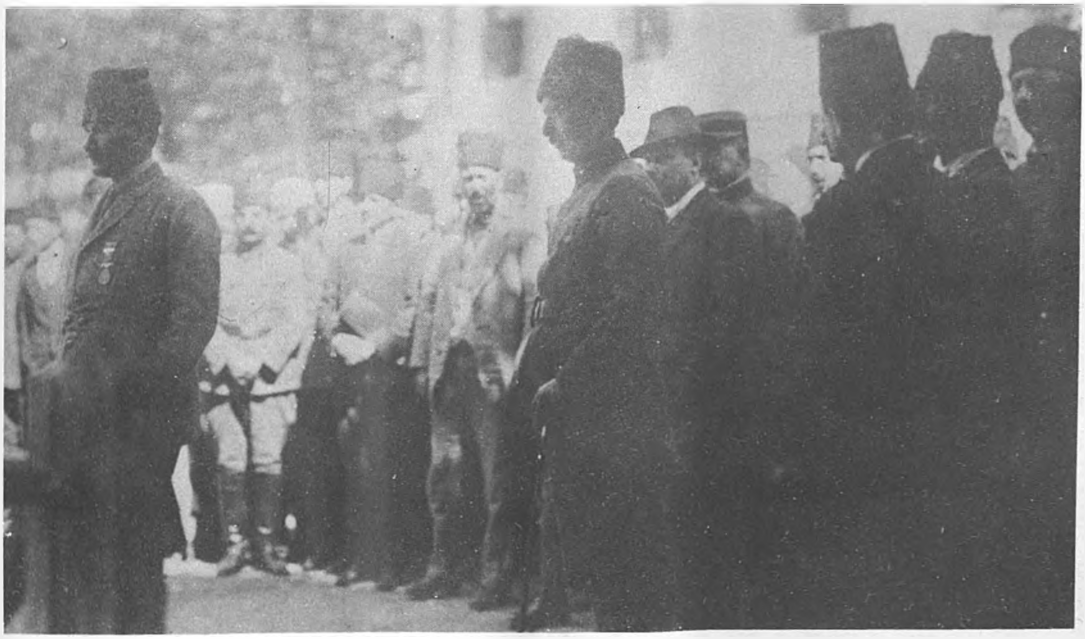
Büyük Taarruz öncesi Gazi Mustafa Kemal Paşa ile cepheyi denetlerken, 1922

«Sakarya Muharebesi Mürettep Kolordu Tarassut Tepesi'nde, Başkumandanlık, Erkânıharbiye-i Umumiye ve Garp Cephesi Karargâhı heyetleri Kartaldağı muharebelerini takip ederken, 12.9.1921» (Gazi Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa resmin solundadır)

İsmet Bey Topçu Okulunda (Mühendishane Harbiye), Ağustos 1901

Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Franklin Bouillon ile Akşehir'de, 1922

Büyük Taarruz öncesi Cephe Karargâhında diğer paşalarla, 1922

(Kurbay Başkanı Albay Asım (Gündüz), Fahrettin Altay, Fevzi Çakmak)

Fahrettin Altay ile cepheyi denetlerken, 1922

Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Garp Cephesi Karargâhından cepheye hareket, Akşehir, 1922

1. Ferik (Orgeneral) İsmet Paşa, 1927

• GENÇ SUBAYLIK YILLARIM
• MİLLİ MÜCADELE YILLARIM

İsmet İnönü, hatıralarını yazmayı hiç düşünmedi. Eğer 1950'li yıllarda Metin Toker hapsedilip Akis dergisinin başından uzaklaştırılmasaydı ve 1960'lı yıllarda Ulus gazetesi güç duruma düşmeseydi, **«İsmet İnönü - Hatıralar»** adı altında bugün bütününü yayımladığımız bu eser de hazırlanamayacaktı. Birinci kitabın birinci bölümünü **İsmet İnönü,** kızı Özden Toker'e dikte ederek yazdırdı ve bu bölüm, 1959'da Akis dergisinde tefrika edildi.

Birinci kitabın ikinci bölümüyle, çıkacak olan ikinci kitabın tamamı için **İsmet İnönü,** değerli yazar ve tarihçi Sabahattin Selek'in yardımlarından yararlandı. Milli Mücadele Yıllarını, Lozan Konferansını ve Cumhuriyet dönemini kapsayan o kısımları Sabahattin Selek, **İsmet İnönü**'nün sesinden teype aldı. Bunların bir parçası, hiç değiştirilmeden 1968'de Ulus gazetesinde yayımlandı.

Şimdi, bunların tamamı Bilgi Yayınevi tarafından iki kitapta toplandığında, yakın tarihimize ışık saçan nasıl bir hazine ile karşı karşıya bulunduğumuz anlaşılacaktır. Bu kitaplar, **İsmet İnönü**'nün bütün hatıralarını yazmamış olmasının bizleri, nasıl tarifi imkânsız bir kayba uğratmış bulunduğunu da ortaya çıkaracaktır.

İsmet İnönü, 77. yaşına basarken kendisine hatıralarını yazması gerektiğini söyleyenlere gülerek «Ne hatırası, hatıra olacak zaman olmadı ki, daha dün bir, bugün iki» diye takılır, sonra daha ciddi şekilde, «Devlet kurmuş olanların hatıra yazmaları kolay değildir. Hatıralarda her şeyin söylenmesi ve doğru olarak söylenmesi lazımdır. Kolay olmayan da budur» diye cevap verirdi.

Nitekim, Atatürk de hatıralarını yazmayı hiç düşünmedi.

Okuyucular, **«İsmet İnönü - Hatıralar»** kitaplarında belki her şeyin söylenmediğini, ancak söylenen her şeyin doğru söylenmişini bulacaklar ve büyük asker, büyük diplomat, büyük devlet adamının, kendine has üslubuyla aynı zamanda «ne büyük bir edip» olduğunu da açıkça görecekler.

pan